



EESTI TEADUSTE AKADEEMIA EMAKEELE SELTSI
TOIMETISED NR 80

Krista Kerge

**SÕNA,
SEE PIISAKE
MERES**

VALIK KIRJUTISI 1998–2019

TALLINN 2022

Raamatu väljaandmist on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium
ning Emakeele Selts

Koostaja Krista Kerge
Kujundaja ja küljendaja Sirje Ratso
Tagakaane foto: Tiit Blaat / Delfi Meedia

Trükikoda Pakett

© Emakeele Selts ja Krista Kerge

ISBN 978-9916-9822-0-4

Saateks

See kaunis keel on meile antud. Meil on suured varasalved: rahvaluule, pärimused, emakeelne kirjasõna luules, proosas, teaduses, kirjutas Lembit Peterson, kasutades siin-seal igatsevalt väljendit „Tammsaare keel“.¹ Ta sõnad töid meelde Henn Saari eemalejäämise VÕKist: kel seda minu 30ndate keelt enam vaja. Ka panid need mõtlema, kui kitsalt olen ise keelt uurinud – ikka tekivad kahtlused. Petersoni ja paljude teiste vaimsusest ja perspektiividest pakatavate eakaaslastega tutvusin konsi katsetel, läbides koos kaheksa põnevat vooru ... Mis teed siis kõik kutsusid?

Tegelikult pole ma oma saatust kunagi kahetsenud. Ei ole ka mõttetumat arutlust kui oma elutööd küsimärgistada. Minu elu on keeleteadus ja keelepraksis, mitut laadi tegelemine praktilise keelega kaasaegse teaduse toel. Eriti sooja tervituse saadan kõigile oma akad. lastele, juhendatutele ja juhendatavatele (sulle ka!), ning teistele üliõpilastele, kes on uskunud, et teooria teeb praktiku vabaks.

Soovin, et selle kogumiku lugeja mõtleks kahele asjale.

Esiteks kultuur kui euroopalik tervik ja väärtus, mida eesti tekstid kannavad sajandist sajandisse. Mõnus on avada muu hulgas vanu ajakirjanumbreid ja tõlkeid, siis ei fetišeerime üht mõtteviisi ega üht keelekuju. On parem, kui me liiga tõsiselt ei võta keelt, mis (olgu hetkel kui tahes tõsine või lõbus ühe inimese jaoks) peegeldab tühja-tähja. Loomulikku, vajalikku, aga ...

Teiseks inimene. Kirjutan asjalikest keeleasjadest, kuid inimene on tähtsam – kui püüdlik, soe, aus, inimlik, tark või teiste jaoks tähtis on tema tekst. Võib-olla võtab midagi sellest ära väljenduse raskus, ahtus või kramp, aga huviväärse jutu puhul saab neid eirata, ja nagu 90ndate algul korraga mitmest kohast sattusin lugema, eiramegi. Huvi on peamine mõistmistegur. Niisiis, tekstid on inimeste omad, arukus ja rumalus ka. Loeme, kuulame ja saame elu otsani targemaks – just nii targaks, et kõiges kahelda ja aina õppida. Olgu raske, lugege ikka. Lugege kogu aeg. Mõtteid saab vahetada ainult keele kaudu.

Allpool siis minu piisake selles meres ja sellest merest.

¹ Vt 2020. aasta 5. novembri Maalehte.

Minu tänu kuulub Emakeele Seltsi juhatusele, kes sellise raamatu idee välja pakkus ja väljaandmise igas mõttes enda peale võttis. Päris tore tunne on seda mõttetekonda taas läbi käia ja kutsuda teidki mõnda armsasse paika. Mõttes tänan oma armsat suurt kannatlikku peret, kes kogu tee on sillutanud, ja ülikooliperet, kes on mind surmani toredasti oma liikmeks võtnud.

SISUKORD

Sissejuhatuse asemel	9
Keele omandamine, õppimine ja õpetamine.	11
Kas peab armastama Dostojevskit?	13
Keel, selle omandamine, õppimine ja õpetamine.	21
Toimiv keel.	31
Eesti kirjakeele mõtteruum.	33
Kirjakeel ja igapäevakeel.	47
Let's talk linguistics	79
Žanriuurimus	101
Tekstiliigid keeletehnoloogias ja keeleõppes. <i>Krista Kerge, Hille Pajupuu</i>	103
Õpiteksti analüüs kirjaoskuse omandamise kontekstis. <i>Helin Puksand, Krista Kerge.</i>	115
Kultuur, keelepoliitika ja õigus	167
Ametlik viisakus ja kultuur.	169
Muutustest õigusdiskursuses ja -keeles	177
Keelekorraldus.	187
Keelekorralduse põhimõtted.	189
Keelekorraldus: kas ka täna?	199
Nüüdistekstid: kas suunamatu keelemuutus?	207
Keelekasutuse pisisasju	223
Nominalisatsioon ja nominaalstiil.	225
Kas ja kus kasutada isikulist <i>poolt</i> -konstruktsiooni?	230
Keelemaastik õigustölke ümber ja eesti keel õigustölke maastikul	234
Võõrapärane või uus? Pilguheit tõlgete keelele	259

Sõnamoodustus	263
Tuletuse iseloom ja <i>mine</i> -tuletised.	265
The Estonian word-formation	277
 Mina!	319
Kiriusutlus Krista Kerrega. <i>Hille Pajupuu</i>	321
Lollus läheb müügiks isikupära sildi all. <i>Tiia Penjam</i>	330
Eesti keel pole eriline, aga ta on miljoni inimese ainus emakeel. <i>Sulev Oll</i>	336

Sissejuhatuse asemel

On isemoodi olukord, kui palutakse kaante vahele panna omaenda artiklid ja valida on suht palju (lubate mulle selle ilusa lühendsõna?). Raske on endal otsustada, millistel lugudel võiks olla väärtust praegu või hiljem. Midagi siin on jäänud südamelähedaseks, kuid valik on mõneti ka juhuslik: mõndki väärt lugu tulnuks paberilt skaneerida, sest suutsin oma arvuti kümne vahepealse aasta sisu pilli vahetades kogemata üle kirjutada. Valikutuge sain veidi Reili Arguselt – aitäh!

Liitsin siia kaalumise järel ühe ingliskeelse teksti, mis on ilmunud mulle endalegi kättesaamatult kallis allikas. Rahvusvaheliselt ühe loetavama ingliskeelse loo aga otsustasime koos kaasautor Hille Pajupuuga siin avaldada eesti keeles.

Tükk aega kaalusin, kas väärtust võiks olla ka intervjuudel. Neist kolm on oma küsimustega andnud võimaluse arutada toredatel teemadel – kujundasin neist raamatu lõpuossa peatüki „Mina!“. Väikse „mina“ kirjutasin mõne osa sissejuhatussegi, käsitledes oma elu või tööga seostuvaid seiku. Oleme kõik ajalikud. Ühel päeval võib mõni noor kolleeg huvituda kellest tahes, kes elas talle võõral ammusel ajal. Olgu siis natuke seda elusat mind ja minu aega ka siin raamatus. (Olen vajadust mäletamise järele tundnud näiteks Emakeeleõpetuse Infokeskuse raamatusarja „Eesti keele ruum“ koostades.)

Kohati vajavad kommentaari või täiendust lood ise – sellised lisandused, k.a ilmunisandmed paigutasin otse iga artikli juurde. Omas raamatus oleks naljakas lisada artiklitele autori nime. Liasin selle, kui lugu on kirjutatud kellegagi kahasse.

Üldiselt on säilitatud algartikli toimetamisstiil ja viitesüsteem, v.a autorite esitus kirjanduses. Kontrollitud on aga kõik lingid – osa on uuendatud, osale juurde märgitud, et link ei tööta ja allikat ei õnnestunud leida. (Kõik lisandused ja parandused on märgitud nurksulgudes.)

KEELE OMANDAMINE, ÕPPIMINE JA ÕPETAMINE

Usun, et tähtsamat teemat ei ole – õpetaja ju minagi. Martin Ehala toel sai 2005 rajatud Emakeeleõpetuse Infokeskus ja käima pandud selle toimetised, mis armsa kolleegi Viivi Maanso algatusel vaatasid eesti emakeele, vähem ka kirjanduse õpetamise mõttelukku.¹ Kui palju armsaid ettevõtmisi koos emakeele- ja tihti muudegi õpetajatega, ikka Eesti Pedagoogika Arhiivmuuseumi rahva toel. Isegi kaitseingel mu raamaturiuli serval on natuke õpetaja, õpetajate Krista Nõmmiku ja Lilian Auna kingitus.

Õpetajate Lehe jõululugu on keelest kultuuri, inimese ja ühiskonna olemise muude seikade kaudu. Kui väike rahvas ei oleks võimetekohaselt haritud, siis ei oleks meil ka haritud keelt, kuid haridus sõltub nii kodukoolist, võimalusest ülikooli pääseda kui ka oskusest võõrkeeles loetut eesti keeles sõnadesse panna. Eks ise loete.

Järgmine kirjutus on Tallinna Ülikooli kaduva eesti keele ja kultuuri instituudi viimase kogumiku saatesõna. (See Eesti ülikool on ilma ainuma ametliku eesti keele ja kirjanduse üksuseta, mis toob meelde Silvi Vare kirjutised iseseisvuse taastamise lävel: tema muretses, et neid on pedagoogilises instituudis ainult üks.) Lugu on mulle südamelähedane oma vaatega keele elukestvale omandamisele ja ümberõppimisele. Meie üldharidus peaks looma sellele tugeva aluse. Seda lugu lühendasin veidi.

¹ Eesti keele ruum. EÕIK toimetised. Vt <https://www.tlu.ee/ht/instituutakadeemilised-suunadeesti-keel-ja-kultuur/emakeeleopetuse-infokeskus> – vajadusel saab digiteeritud sarja Eterast otsimisel abi keskuse tegevjuhi Merilin Aruvee käest. Abiks on ka Ester.

Minu elus on tähtsal kohal ka emakeeleõpetuse uurijate ainus maailma-organisatsioon ARLE² (varasem IAIMTE). Olen olnud selle nõukogus ja kuulun juba kaua ühingu ajakirja L1—Educational Studies in Language and Literature toimetuskolleegiumisse. Sealne sage retsenseerimiskohustus aitab ehk pea veel jupike aega selge hoida. Tahtsin siia kogumikku lülitada ka enda kui peakorraldaja eessõna ühingu Tallinnas toimunud konverentsi kogumikus *Cultures, Arts and Verbal Communication*³, kuid mahupiirid kustutasid selle mõtte.

² The International Association for Research in L1 Education, vt <https://www.arle.be/>

³ Cultures, arts and verbal communication: The human minds and human languages. Vt <https://www.researchgate.net/publication/361604937> (22.08.2022).

Kas peab armastama Dostojevskit?

Artikkel on jõululoona ilmunud Õpetajate Lehes 23. detsembril 2011, lk 4–5.

Loodan, et ta pakub praegustele ja tulevastele õpetajatele jpt mõtteainet meie aja suhtluse, suhtumiste ja keele, kodude ja Eesti üle.

Raske on võtta end lahti oma argirollidest ja mõtiskleda ümbritseva üle. Jõuluajal on see ometi tavaks. Mõtleme oma kodule ja perele, lähedastele ja lähedusele, sõpradele ja sõprusele, armsatele ja armastusele. Mõtestame eluseiku ja märkame kulgevat aega või lõpetame aasta viimaseid töid. Meie hoitud lastel terendab silme ees ihaldatud jõulukink ja südames on sada pisiootust, mis panevad ümbritsejaid muheldes pilke vahetama.

Milleks meile keel?

Kes mõtleks jõuluküünalde valgel emakeelele? Küllap tõuseb siin vaid üksik käsi. Emakeel pole väärtus, mida ihaldada. Ta on olemas nagu kased rabas, lepamets ojakaldal või männijändrik nõmmetee servas. Ta on kui õhk, mida märkame õhupuuduses, ja must leib, mida igatseme alles Brüsselis. Ometi armastab eestlane oma emakeelt lausa unustamiseni – jäägu see sõna nüüd lugeja sisustada.

Armastame oma keelt niivõrd, et vahel ununeb, milleks on keel meile antud. Igaüks kaitseb omaenese keelt – see on nii tähtis, et mõnigi kord kahvatab jutu sisu. Murelik ema kirjutab: „*Mu II klassi laps jääti peale tunde – kas õpetaja tohib seda teavitamata teha, ma ju ootan ja muretsen.*“ Ta saab mitu vastust. „*Õige on „pärast tunde“,*“ nendib üks. „*„Pärast tunde“ on selge vene laen (‘posle urokov’),*“ parandab teine. „*Jääti, jäätakse...*“ osatab järgmine, „*Saada õpetajale kiri, et järgmine kord jääd lapsega koos pärast tunde õigekirja harjutama.*“ Ema asub kaitsele: „*See pole mingi rikkumine, kui inimene kirjutab nii nagu hääldab. Kirjakeel pole midagi püha ja puutumatu, see on tege-likult ju kunstlik keel, inimese emakeel on ikka tähtsam. Aga õigekirja reeglite vastu eksisid muiide hoopis sina.*“ Kohe tuleb vastuseid kui seeni. Tänitatakse ema tegemisi ja keelt: „*Kas tänapäeval saadetakse mõni laps veel ilma mobiilita*

kooli?? Aga jah, eesti keele järeltunde võiksid küll võtma hakata, päris hull on, kui keegi niimoodi kirjutab (ja ilmselt ka räägib)!“ Kaheldakse küsija arusaamistes: „Sul mõisted segamini nagu pudru ja kapsad. Kirjakeele vastand ei ole ema-, vaid kõnekeel ja kui kõnekeelt oma tuttavate ringis võid rääkida nagu heaks arvad, siis kirjakeel on normeeritud, traditsioonidega ja kokkuleppeline. Püha ja puutumatu on küll palju öelda, aga oma soovi järgi väänatav ka mitte. Valesti kirjutamine ja veel enam kellegi harimatuse õigustamine, ON rikkumine ja oma emakeele solkimine.“

Eesti keele alal doktorikraadi kaitsnuna peaksin ehk postitustes parandama komasid ja lisama jutumärke või koguni kohendama süntaksit ja avama asjaosalistele kirjakeele mõiste? Ei, selles rollis ütleksin hoopis, et viisakas tekst peaks olema asjakohane ja iga reaktsioon püsima teemas. Kuid ma ei ütle midagi, sest eesti keel on oks, millel ma ise istun – mida enam arutelu, seda parem.

Südames tahaks kiita mõtet, et kirjakeel ei ole (terve) emakeel. Ei ole tulevikku keelel, mida käsutatakse ühetaoliseks – elu ei ole seesama mis ametlik asjaajamine, kus ühetaolisus tagab täpsuse. Laskem siis keelel toimida igat laadi probleemide vahendajana ja mitut moodi maailmatunnetuse atribuu-dina, mitmekülgse ja eriilmelise suhtluse vahendina, igasuguste hoiakute ja suhtumiste väljendajana. Ideaal on ehk keel, mille igal kujul, igal kõnelejal ja igal kasutajarühmal on väikegi väljund ühisesse keelde, ülejäänute olemisse ja maailmatunnetusse.

Kas meie keelel on tulevikku?

Keele elavuse tunnuseks peetakse tema variatiivsust. „Õige keele“ ideaal töötab seega keele elujõule vastu, kuid eesti keel ise näitab ometi elujõudu pea igas valdkonnas. Hirm emakeele tuleviku pärast on ühiskonnas siiski suur. Ühest küljest on hirmul suured silmad, teisalt ei saa hirmu põhjustegi eest silmi sulgeda – nad on olemas ja mõnikord üsna märkamatud.

Oskame juba pea kõik inglise keelt ja oleme uhked, et kontaktid sujuvad. Mõnel kasvab see uhkus upsakuseks, nii et oma keele nadi oskust kompenseeritakse teise keele sabasulgedega. Piltlikult: mõni veab kaupa *soliidset põhjal*, kuigi tahkest alusest piisaks. Kui aga enamiku võõrkeeleskus on poolik ja pideva tõlkenõuandega toetamata, siis vahetab kogu järgmine põlvkond oma keele võõra vastu (alles hiljem ehk taibatakse, et see protsess sarnaneb kahtlaselt kalarappimisega Iirimaal, kui endal Tartu diplom taskus).

Paljud keeled annavad oma funktsioone inglise keelele üle ja laenavad selle keele elemente. Kuid kui rahval pole emakeelset teadust, ei püsi tema üldharidus kaasajas, sest pole viisi ja sõnu, et maailma piisava moodsusega seletada. Kannatab ka rakendus. Näiteks nõuab arstiteaduse viimase sõna järgi ravimine kohalikku õendusse, ravimisfääri ja patsiendisuhtlusse sobivat sõnavara. Teadlasel on roll omakeelse hariduse ja igapäeva edendamisel, kuid selles eetiliselt olulises küsimuses puudub kollegiaalne üksmeel.

Teisalt pole teadus vaimsuse sünonüüm. Kõrge vaim lendab igas mõttes paljude teiste keelte tiibadel, sest kui sageli napi miljoni sekka geeniusi ikka sünnib – kui elaksime ainult omas keeles, siis oleks Tartu vaim koos eestlusega õige ammu vaimunälga surnud. Kuid kas me toetame iga noore vaimset potentsiaali, kui käsutame teda terve esimese eluveerandiku, seades eneseväljenduse ideaaliks ei rohkem ega vähem kui suutlikkuse panna sõnadesse Leibnizi valemi tuletuskäik või Goethe „Fausti“ mitmeplaanilisus? Äkki on tähtsam tabada inimese andelaadi, aidata tal leida oma huvid, tekstimaailm ja eesti keel? Mis oleks isikupärane tekstivalik, vastuvõtu ja väljendusoskuse sobiv tasakaal? Kas pole kõige tähtsam tunda oma tugevusi ja nõrkusi, leida kooliajal oma anded? Uus õppekava seab sellisegi eesmärgi, kuid kas ained ja kool seda ka toetavad?

Eestikeelse elu väljasuremise vorme on igat laadi. Eestist sõidetakse mujale elama ja seda olukorda ei muuda kampaania korras. Lapsi sünnib vähe ja esimesel kolmel aastal toetab riik peresid keskmiselt enam kui lapse kogu ülejäänud kasvamisajal kokku. Keelele mõjub rängalt isegi see, kui kaotame kodukoole ja kohalikke gümnaasiume. Nimelt säilitab keel funktsionaalsuse vaid siis, kui noored omaealiste kogukonnas tegelikke suhteid loovad, mida sageli tehakse pärast tundide lõppu. Keeleoskus tähendab oskust oma iseloomu ja huvidega sobivaid suhtlusstrateegiaid leida, oskust mõtteid vahetada ja ennast piisaval määral kehtestada. Teisisõnu võiks öelda, et inimese teeb meist kooliaegne mitmekülgne inimeseks saamise mäng, mitte ainult kogutud teadmiste eksamil mõõdetav pagas.

Keelekaotuse teguriks võib osutuda liigne tähelepanu eestikeelsusele ja eesti kultuurile. Killustame ennast programmide ja projektidega, kuid keelt hoiab koos tema ühine tuum. Rühmitumise ja üleilmastumise üheaegsetes protsessides aitab väiksel keelel ellu jääda see, kui piisaval määral panustada ühisele ja samal ajal mitte kaotada ühtainumatki annet. Kui tähelepanelikud me oma haritlaste vastu oleme? Õpetajaid on töötukassas arvel 600 kandis,

üleminekuhindamisel suletud ülikoolierialad tähendavad samuti vaka alla pistetud teadmisi; haritud töötute koguarvu ma ei tea. Sajad ja sajad anded on kultuuri ja keele niigi väiksest potentsist hoolimatult kõrvale jäetud, kuid võim on eestikeelse ülikooli kallal juba uut viisi. Gümnaasiumide jätkuv sulgemine tähendab selle tendentsi suurenemist nüüd ja haritud inimeste arvu kahanemist tulevikus.

Eesti poisid saavad juba praegu tüdrukutest veerandi jagu väiksema tõenäosusega normaalse hariduse, aga kui mõni kahesoolise kollektiivi nimel väheseid haritud mehi palgaga meelitab, on tulemuseks sooliselt ebavõrdse palga kurb statistika. Keelevahetuse tähtsaks motiiviks muutub segaperekond, kes suure tõenäosusega ei pea Eestit parimaks elamiskohaks. Nõnda kaotab mõtte meie domineeriva standardsusega tütarlastegümnaasiumi ja maailmatasemel neidudeülikooli eestikeelsuski, või on see paratamatu?

Milline on tuleviku keel?

Jõuluningiks valime emakeele üsna tihti: kingime raamatuid. Kui uskuda statistikat, teeb see kingi saajale rõõmu.

Statistika aastaraamatust 2010 on näha meie kultuursus (2009. aasta seis). Kesk- või kõrgharidust pole vaid u 10%-l täiskasvanutest. Esmatrükis ilmus üle 4200 raamatu ja keegi neid ka ostab. Vanuses 10–74 loeb ligi 90% proosat ja 51% luulet. Raamatukogudes on lugejate arv kümne aastaga kasvanud 391 000 võrra ja teavikute arv veerandi jagu. Avalike raamatukogude laenutusi on lugeja kohta 31. Enam kui pooled inimesed loevad nii vajadusest kui ka huvist. Taustki on muljetavaldav: keskmiselt käiakse teatris vähemalt korra, kinos poolteist ja muuseumis isegi kaks korda aastas. Raamatukogu-, muuseumi-, teatri- ja kinokülastuste arv oli varasema nelja aastaga võrreldes tõusnud ca 8%.

Ometi muretseme, et selliste uhkust äratavate kodude lapsed enam ei loe ega oska siis ka eesti keelt. Õpetajad on sõnavara vaesust Postimehes tõestanud näidetega: põhikooliõpilane ei tunne enam sõnu *kolhoos* ja *punapropaganda*, ajab segi *uhkuse* ja *rikkuse* ega tea linnalapsena, mis on *vasikas*. Teadlased Martin Ehala rühmas on leidnud, et võõraks jääb ilukirjanduse harvem erisõnavara. Veel enam pahandame koleda keelega ajalehtede üle, kuigi Tiina Alekõrs samas kinnitab, et sõnavara stiilitaju langeb nende lugejatel täiesti kokku u 3% ulatuses.

Eriti ärevaks teeb ühiskonna suur taevavõrk, kus lapsed korilevad tont teab mis teemal ja jumal teab kelle keeles. Oleme samas oma suhtumisega tekitanud huvitava paradoksi: Helin Puksand on leidnud, et enamik noori loeb nii ajalehti kui ka ajakirju ja veedab arvutis kaks kuni neli või enam tundi päevas, kuid ei pea end samas lugejaks. Ainult pooled õpilased mõistavad, et kasutavad ka internetis pea kogu aeg oma lugemisoskust. Vahest tõstab noorte eneseusaldust raamatulugejanagi see, kui nad teadvustavad oma põlvkonna lugemisharjumuste laadi ja vanemad seda tunnustavad?

Meie keel on just nii rikas, kui on olukordade, esemete, nähtuste, toimingu-
gute, tunnete ja tajuviiside gamma, millega elus pidevalt või siis süvenenult kokku puutume. Juba ammu ei pruugi see käia eesti keeles – noored vahetavad eestikeelsete raamatute asemel võõrkeelseid väärtfilme; keegi elab pikalt mujal ja valdab paljusid valdkondi vaid võõras keeles; keegi õpib veebis inglise arvutisõnavara või arvutimängus geenitehnoloogia termineid, millest tal eesti keeles pole aimugi; keegi eelistab inglisi-, saksa- ja venekeelseid kanaleid; keegi kasvab avatud ETV saatel, kus kõrva jaoks kõlab enam võõraid keeli kui eesti keelt. Muidugi on selle mitmekeelse põlvkonna emakeel siis teistsugune kui elmisel.

Raamatud, kodu ja õppekava

Keele püsiv rikkus käib tõesti mõneti kokku ilukirjanduse lugemusega, sest see pakub rohkesti poeetilisi sünonüüme ja lisab keelepagasisse pea kogu kirjeldava sõnavara kõige selle kohta, mida silm näeb elus ja filmis, kuid millest me ei räägi. Olemegi ilukirjanduse teinud koolilapsele kohustuseks. Keegi noor kurdab veebiarutelus: „*Vahel on mõni väga huvitav raamat käsil, mis jääb kohustusliku kirjanduse tõttu soiku.*“ Raamat (ja inimest huvitav raamat) jääb lõpuni lugemata, sest koolilaps peab meie arvates armastama Bornhöhet ja Dumas'd, Goldingut, Salingeri ja Dostojevskit. Kas pole tõsine mõtteaine?

Peab ja *armastama* ei ole sõnad, mida saaks loomulikult ühendada. Kuid kirjanduse valikuga taotleme ju, et laps hakkaks kirjandust armastama ja harjuks raamatuid lugema? *Peab* on kooli sobiv sõna, kuid selle juurde peaks käima õpetus, et tuleb käest panna raamat, mis ei kõneta sind, ja võtta teine (see huvitav poolelijäänu). Sageli on tunne, et oleme oma peades kavatsustes sootuks unustanud selle, et paljude (vana)vanemate riiulis on tuhandeid köiteid, millest sadakonda tahaks just sellele lapsele-lapselapsele ulatada,

kuid mida neist nimekirjadest ei leia. Pärast kooli lõpetamist pole inimesel ju sedagi aega.

Vahest on siin peidus hoopis laiem küsimus: miks on kooliharidus kohustuslik kõigile? Unustame, kui palju on eri ilmega kodusid, kui palju on eri maailmapildiga vanemaid, kui palju on eri sorti ideaale ja eesmärgi. Õppekava koostades fetišeerib matemaatik matemaatikat, ajaloolane ajalooseiku, füüsik maailma mõõdetavaid seaduspärasusi, raamatuarmastaja trükitud väärtkirjandust jne. Kangesti meenub Peeter Tooma bass: „*Väiksed kastid linna servas .. ja neil kõigil nägu üks*“ – püüame omaenese näo järgi kujundada inimesi ja ühiskonda. Iga päev räägib õpetaja sellistest väärtustest, mis haakuvad tema maailmamõistmise ja ideaalidega, meedia aga suurtest mullidest ja paeluvast tühjast-tähjast. Kus on kesktee? Mida teeb noor, kellele kool seab Viivi Luige kombel ideaaliks taeva- ja kirjatähed, elu ja meedia aga rahatähed?

Hoolikad vanemad väsitavad lapsi, otsides nende andeid trennis, ringides jm, nii et tuikuv laps kukuks koju jõudes voodisse, kui ei peaks hakkama õppima. Vahest peaks hoopis koolis võrdselt olema eri laadi trenne, enamate valikutega õppimist ja võrdselt kätetööd? Kas ei peaks kunsti-kirjandust-filmi-teatrit-muusikat õpetama hindamise mõõdupuuta, filmimist, teatritegemist, maalimist, pille ja laulu harrastama just koolis ja vahest kõik mitte kõike seda või mitte ühel määral? Hariduse ülim eesmärk on ju inimene ise, iseendas parimat otsiv ja märgatud vooruste-annetega inimene.

Vahest peaks asuma õppekava kallale võhikumeetodil? Las täiskasvanud ehitaja, võõrfiloloog, sportlane, keemik, insener jpt ütleavad koos, mida peaks noor inimene nende arvates lugema ja mis laadi tekstidega on elus tegelikult raske toime tulla. Las täiskasvanud insener, filoloog ja ärimees ütleavad, millist matemaatikat nemad õpetaksid ja kellele kui palju. Asjatundja saab niisugusel alusel kavaga edasi töötada, näidates, kus jääksime võhiku toel ajale jalgu. Soomlane näiteks teeb matemaatikat gümnaasiumis kohustuslikuks üle saja tunni vähem ning mahutab sellesse majandusmõtlemise ja statistika alused. Me juba kutsume noored kooli – liikumisel on mõnigi ülal esitatud mõtteviisi eelis.

Tore toimiv keel

Kui me praeguses vaimus edasi liigume, jättes tuleviku ametnike ja juristide reglementeerida ning muutudes oma ameti nägu, siis ootab meid professionaalne kretinism ja tegelikult sotsialiseerimata inimeste ennast tujukalt kehtestav kogu, keda üksteist mustates juhivad lobaosavad karjeristid.

Vaimsele üksmeelele, vastastikusele austusele ja igasuguste inimeselaste terasele tähelepanemisele on olemas alternatiiv. Eesti statistika mainitud aastaraamatus on seegi väljendatud arvudena: 2006–2009 oli lõpliku otsusega kuriteomenetlusi umbes üks iga kolmekümne elaniku kohta. 2005–2009 oli 13–20-aastasi kriminaalhooldusel 1368. Küsigem endalt, kas hinne kaks ainetes „Õige eesti keel“, „Peab armastama Goethet“ ja „Integraal on elu alus“ on siin ehk oma rolli mänginud. Mitu inimest neist tuhandetest aitaks teiselaadne kooliharidus kasvava antimaailma mõjuväljast päästa? Üks oleks saavutus, kaks juba väga palju. Kas aitaks, seda ma ei tea.

Jutt sai nukker, kuid kõneleb ju ohtudest ja riskidest. Tegelikkus on ometi päris kaunis.

Eestimaa kodud on keskmiselt väga kultuursed, laste enamik oskab kooli tulles vähemalt veerides lugeda, PISA ei pane häbenema, saati on paljudel käed mullased ning igas peres on viimastelgi aastatel toetatud kedagi, kel raske ajad – me ei ela veel kaugeltki Ameerikas. Iga päev toob midagi rõõmustavat. Keegi räägib millestki uuest ja huvitavast ilusas eesti keeles, mis on või ei olegi tema emakeel. Selles-teises püsivas sarjas ilmub taas suurepärane tõlge, ülikool annab välja kellegi erialal oodatud maailmamenuki. Leiame imeilusa kujundusega luuleraamatu ja just selle romaani või eluloo, mida oleme oodanud. Noored leiutajad üllatavad, noored esseistid rõõmustavad südant, noored vabatahtlikud on taas rabas mütanud. Laste tunnistused on üsna head, häid ameti- ja ülikoole on ootel. Jõulutaadi kotis on huvitava ajakirja aastatellimus, uus arvuti või püsiühenduse võlupulgake.

Kui meie vanaema istus üksi köögis ja ootas lapsi, siis vahetame meie e-kirju, krõpsime kommenteerida või istume silmitsi mõõtmatu veebiga. Kodus on kättesaadav maailm, mis teeb pimeda nägijaks, võhiku teadjaks ja vaikija lausujaks. Arvuti räägib sadat kaunist keelt, millest vähemalt paarikolme juba oskame. Ja mida kõike sealt suisa eesti keeles leiab! Igaühel oma suhtlusvõrgustik, ja see pole kohustus; toimiva ühiskonna toimekad liikmed arendavad oma kodanikumeediat, ajavad ühiskonna ja kogukonna

asju; asjaliku loo asjalikud kommentaarid ärgitavad omagi arvamust sõnaks seadma; veebipäevik ootab jagamisväärseid mõtteid ja tundmatu luuletus lugejat. Vahest saab musta leiba internetis Brüsselissegi tellida?

Märgakem siis, kes meil on ja mis meil on. Keel on ühiskonna peegel, ta muutub nagu ühiskond, teiseb, mängib, elavneb koos ühiste tegemistega, jäädes ometi igaühele omaks. Mida enam kogukondi peegeldab meist igaühe keel, mida enam mõtteviise me enda omaga haagime, seda enam hakkab võõraste maailmade kakofoonias kõlama põnevate meloodiate polüfoonia. Vahest aitab just see meid üle saada painavast õhupuudusest, mida kiiresti muutuvas mõtte- ja keelekeskkonnas tunneme?

Maailm on mõnus koht ja igaühe aeg siin üürrike. Oma leiab igaüks ise – Dostojevski või Polanski, Braque'i või Planti. Võib-olla lõpuks ka iseenda.

Keel, selle omandamine, õppimine ja õpetamine

Artikkel on ilmunud toimetaja saatesõnana TLÜ eesti keele ja kultuuri instituudi toimetistes nr 16, s.o viimases numbris: Uurimusi keele omandamisest, õpetamisest ja korpustest / Studies in Language Acquisition, Learning, & Corpora. Tallinna Ülikool, lk 9–20.

Language is the leading edge of meaning, even if not all types of human semiotic are necessarily realized by language.

Michael A. K. Halliday

Keel on sajandite inimkogemus, süsteemina ühtaegu semiootiline ja semo-geeniline. Lubades ühel vahelduval ja kontaktsel inimkooslusel tähendusi vahetada ja luua (Halliday 2005), kannab keel ühtaegu nii ühiskonna kui ka vähemate kogukondade ajalugu, mälu ja ühiselu. Teisalt on keel indiviidi tunnetusvahend, ühesugune ja alati veidi erinev minu ja meie, tema ja nende jaoks. Kasvavas inimeses põimuvad tema eeldustele rajatud isikuomadused ja kasvuümbruse kultuur, kus sündmusi saadavad tekstid. Sarnasena oma kompositsioonilt ja sisuhölmelt korduvad tekstid oma keelevahenditega kultuuri, ühiskonna ja inimese sarnastes toimingutes. Tekstides korduv mõtteainegi moodustab haakuva ja teisevea pidevuse – meie mõtlemist kujundavad ja mõtlemises muunduvad diskursused. Ainult kunst on oma esteetilise eesmärgi juures alati individuaalne. Ehkki peegeldades elu, inimesi ja mõtteaineid samal keelevundamendil, on kunst vaba oma tekstimaailma ehitama ja komponeerima. Inimese ja inimõtte arengus on kunst kui toetuspind asendamatu ja kunsti keelgi kõige rikkam, kombineerides kõigi meelte märke või viidates neile ja vahendades kogemusi, mis on muul kujul kättesaamatud.

Pragmaatilisi diskursusi kannavad igapäevane elu ja selle keskkond, inimesele omane ja meediumites ladestuv mälu, mõte ja suhtlus, keelemaastik, sündmused ja säilikud. Kasvav laps püüab kogetud olukordade tekstimaailmast kinni midagi, leides korduvad keeletarindid teatud viisil intoneeritud häälikujadast või ajastuomasel moel kirjatud siltidelt ja kogedes üha uusi

olukordi ja tekste uuel kujul. Ta allutab keele samm-sammult objektide-nähtuste tunnetamisele ja nimetamisele, nende kirjeldamisele ja suhestamisele omas egotsentrilises maailmas, mis järjest kujuneb ja ümber kujuneb. Keel aitab mõista ennast ja tabada teiste ootusi, väljendada oma tahet ja tarbeid; see laseb kirjeldada enese ja vastu võtta teise kogetut, rääkida eilsest, homsest ja unelmast, pahandada või meeldida, näidata või võrrelda, mõjutada ja mõjuda, küsida või saada. Keele vahendusel võib valetada ja vassida, ennast maandada või teist tunnustada. Keel, mida toetavad inimese kõik meeled, laseb olla ja näida, suhestuda, õppida ja töötada, olla sisu- ja sõnameister. Keel seob kogemust ja sõna. Kogemus õpetab ka vaikima.

Keelt õpetab iga uus olukord, tekst ja kaasinimene kui suhtluspartner. Ühelt poolt omandatakse enne kooli konstruktsioonide põhivara, arendades seda üha uute tarindite toel.¹ Teiselt poolt õpib enamik üht ja sedasama keele toel olemist terve elu; ka vanuigi kogeme uusi olukordi ja kohtame uusi inimesi. Kes ma olen, kus ma elan, mida ma nüüd teen, kas ja millal kuulan-vaatan-loen; kas, kellega ja millest jätan rääkimata või räägin? Ja mis keeles – minu või nende, setu, inglise või eesti keeles?

Mitmekeelsus kui kognitiivne nähtus on paelunud Euroopa keeleõppe raamistajaid (CEFR 2007: 175–184). Mitmekeelsus on ka ühiskonna järjest loomulikum olek. Londoni kodudes kõneldakse iga päev u. 300 keelt, mis tähendab enam kui 30% laste paratamatut mitmekeelsust (vt artikleid Baker, Eversley 2000). Eestis on viimase rahvaloenduse järgi igapäevakasutuses 157 keelt, mis tähendab samuti 30% laste mitmekeelsust. See on vaid globaliseerumise üks ilming. Nii on omal moel õigus Jan Blommaertil (2013a, 2013b), kes väidab, et kommunikatsiooni standardeid räägitakse läbi kogu aeg, kasutades kõik vahendiallikaid ehk segades keeli ja nende variante. Selle tõestuseks viitavad tema paljud teosed keelte tegelikule paablile maailmalinnade keelemaastikul. (Vt Eesti kohta Zabrodszkaja 2007.) Muret teeb Blommaertile, et multilingvalismi termin sisendab samas arusaamist teatud keelte hegemooniast otsekohe, kui juttu on suurkeelte õppimisest ja nende oskuse hindamisest. Tema muret jagatakse üsna laialdaselt.

¹ Vt nt artikleid kasutuspõhise keelekäsitluse kohta Barlow, Kemmer 2000 ja konstruktsiooni-grammatika kohta Croft 2001, Sahlkai 2011; laste arengu kohta eri keelte keskkonnas nt Argus jt 2014, Argus, Kõrgesaar 2014; eesti õpilaste kirjutusoskuse arengu kohta nt Kerge jt 2014a, 2014b. Eesti laste keelelise arengu uurimuste kohta saab enim viiteid Reili Arguse nime all ETIS-est, kuid ka siinsete asjakohaste artiklite kirjandust vaadates.

Vaidlustes keeledemokraatia üle kipub aga ununema, et kirjakeel on demokraatia loomulik vahend, kuni riigiga seotud ühiskond vajab ühist keelt – me ei saa oma ametlikke asju ajada ei mulgi keeles, õpilaste ega bürokratide slängis. Asjalikus suhtluses peab sõnastus lubama ligilähedaselt sarnast tõlgendust, mis vaidluste korral tuleb normi fikseerivatest allikatest leida (Kerge 2012b), kui ka kõiges muus elada igamehe keeles (vt Hint 2012). Nii jääb eesti kirjakeele õpetamine Eesti koolide vastutusele veel kauaks, sest eesti keele on meie põhiseadus seadnud nii riigikeeleks kui ka riigina eksisteerimise eesmärgiks – iseasi on, et selle keelekuju vastu eksimine vajab tolerantsust seal, kus mängus ei ole kellegi õigused, tervis või turvalisus.

Palju on vaieldud selle üle, kuivõrd keelt omandatakse ja kuivõrd õpitakse. Huvitavalt raamistavad sedalaadi arutlusega oma laste-täiskasvanute keeleõppe võrdlust Sandra Andrade de Bastos Figueiredo ja Carlos Fernandes da Silva (2009), kes mitme autori toel ühtlasi osutavad (samas: 164), et mitmekeelsus küll ei kasvata (*increase*) aju neuronaalseid struktuure, kuid ükskeelsus nõrgestab neid. Kirju mitmekeelse tekstimaailma mitmekülgse valdamise eest lasub vastutus koolil, sest kirjalik keel eeldab igal juhul õppimise komponenti. Ent kirjaoskus omandatakse kohustusliku haridusastme kõigis tundides, mis paneb Ellen Krogh (2012) arutlema, kuidas seejuures jaotub vastutus emakeeleõpetuse ja muude ainete õpetuse vahel.

Usutavasti ei ole kohaliku enamuskeele omandamise-õppimise keerukat kooslust keegi paremini sõnastanud kui Dorit Ravid ja Liliana Tolchinsky (2002). Samas on nende teema keele- ja tekstiteadmiste kui tunnetuse metatasandi tähtsus ja sisu teadliku õppimise juures (vt pikemalt Kerge jt 2014b). Kõrvale jätavad nad tekstiliikide ja osaoskuste jaotumise eri ainete vahel ega erista olukordi, kus enamuskeel ei ole õppija emakeel. Kirjutusoskuse aspektist on muude aineõpetajate vastutusega palju tegelnud näiteks Jonathan Monroe (nt 2003, 2007). Tema tööde kõrval on huvitav jagada Randi Grey Kristenseni ja Ryan M. Claucombi suisa vastupidist kogemust: neil on tulnud õpetada kirjutamise üleülikoolilist eelkursust, valmistades noori samas ette erialase kirjutamisoskuse kursusteks. Nii on tulnud leida oma „antidistsiplinaarne“ vaatenurk, mis hõlmab kirjutusoskuse kui kultuuripädevuse. (Vt toimetajate avapeatükki jm artikleid Kristensen, Claucomb 2010.)

Eri keelte koosluseta inimene moodsal ajal toime ei tule. Ühiskonna avalikus, haridus- ja töösfääris toimetulek seab emakeele ja teiste keelte omandamisele ühesugused eesmärgid. Keelte omandamist, õpetamist ja keeleoskuse

hindamist sellisel eesmärgil käsitleb Euroopa keeleõppe raamdokument (CEFR 2007). Teist, kolmandat jm (võõr)keeli on loomulik osata isiklikest huvidest lähtuval määral ja kujul ning oma huviväljaga piiratud ulatuses, aga riigikeele vm enamuskeele õppimise ideaaleesmärgid ei saa pragmaatilistel põhjustel erineda – edasiõppimisel ja tööturukonkurentsivajame ühtviisi ja samal määral teatud teadmisi ja oskusi, mille rakendusväljund on muu hulgas võimete ja hariduskohased tekstid. N-ö maksimaaleesmärgi väljendab eesti keele puhul C1-taseme kirjeldus, kuid seegi ei ole lagi, vaid haritud inimese toimetulekupiiride pilt (vt Kerge 2008).

Ilmselt tuleks Eestis enam teadvustada, et keeleõppe eesmärgid on kogu kooli vastutusalas ega erine emakeele ja võõra enamuskeele omandamise-õppimise puhul. Euroopa Nõukogu on selle valdkonna probleeme adresseerinud nimetuse all „Languages of schooling“², andes enamuskeele kui hariduskeele teemale konteksti, esitades sellekohased raportid 2006–2009, dokumendid ja allikad, mille olemasolustki Eestis pole kuulda. Samas viidatakse platvormidele, mis käsitlevad inimese mitmekeelsuse ja interkultuurilise hariduse probleeme.

Olenemata tekstiõpetuse lülitamisest eesti keele ainekavadesse (vt RÕK 1996, RÕK 2002, GRÕK 2011, PRÕK 2011), ei kujune õppijate tase edasiõppimise ja tööga toimetuleku aspektist isegi eestikeelses koolis sugugi piisavaks (vt Ehala jt 2010, Kerge, Meier 2010). Toimetuleku-keeleõppe loogika on küll argumenteeritud, kuid see on ühtaegu ka kitsas. Kes tahab elada-töötada Eestis, see peab eesti keelega toime tulema just niisugusel määral, nagu tema haridus nõuab, kuid ühest keelest praegu ei piisa. Kes tahab erialast tööd Saksamaal, see peab oma hariduskohased sihid seadma saksa keeles, kes Iirimaa, see inglise keeles. Alternatiiv on siduda oma vaimne identiteet hobide ja vaba ajaga (näiteks lõpetada eestikeelne ajaloomagistri eriala, nautida vabal ajal arhiivitööd või veeta suvepuhkus väljakaevamistel) ja leppida selle kõrval millise tahes ametiga (näiteks teenida leiba bussijuhina, olgu kodus või võõrsil). Kus tahes elaksime, aheldab toimetuleku-keeleoskus meid kohaliku elu asise poole külge. See jätab ilma kirjandusest ja teatrist vm kõrgkultuurist, kohalike lähisuhete ringist jpm, kuid vaimne maailm ongi muutunud ja kasvanud üle keelepiiride. Inglise keel on muutunud eri rahvaste loomulikuks *lingua franca*’ks. (Vt Kerge 2012a.) 16–18aastaste eestlaste hoiakud

² Vt Education and Languages, Language Policy > Languages of schooling. Council of Europe. http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Schoollang_EN.asp#P80_6005 (10.09.2014).

on muutunud avatumaks, inglise keele kasutamist pragmaatilisel eesmärgil peavad noored loomulikuks ka siis, kui tunnetavad eesti keelt oma identiteedi olulise osana (Tammemägi, Ehala 2012). Inglise keeleta lihtsalt toime ei tule, ja kui me eesti keele tunnis ei õpeta märkama selle keele pidevat kitsendavat ja moonavat mõju mõtte vahendusele, jääme kiiresti ajast maha. Niisuguse keeruka ja üha hajusama keelte ja all- või osakeelte maailmaga tegelemisest koollis ja erialatöona olen ka ise hiljuti kirjutanud nii õpetajate kui ka rakenduslingvistika vaatenurgast (Kerge 2011, 2012a). Samas kirjutavad kolleegid Iris Pires Pereira ja Brenton Doecke (2012) maailma ainsa ja väga mitmekülgse emakeeleõppe-ajakirja erinumbrit avades murega sellest, kuidas kirjaoskuse mõiste kitsendatakse kultuurispetsiifikat eiravaks individuaalseks kognitiivseks võimekuseks. Nende arvates soosivad seda ülemaailmsed mõõtmised, nagu uuringutes PISA ja PIRLS, mis mõjutavad globaalselt ka õppekavade sisu ja õpetajate ettevalmistust, jättes tagaplaanile kultuuri ja kultuurispetsiifika. Õppekavade teemat arendab just eri ideoloogiaid analüüsides ja kõrvutades väga põnevalt ja huvitava uurimismetoodika abil Staffan Hellberg (2012). Teema ulatub ka Katrin Aava (2010) doktoritöösse Eesti haridusdiskursuse muutustest – siin on mõtteainet, mida kolleeg allpool ka edasi arendab.

Milline tahes oleks õppekava üldine ideoloogiline suundumus või riigikeeleõpetuse ideoloogia selles, ikka on mõeldamatu, et kool inimesele keelekasutuse funktsionaalseid oskusi ei taga. Nende oskuste kultuuritraditsiooniga tugevamini sidumise juurde viib kaks teed. Esimene tee on kirjanduse kui kunstiaine eraldamine emakeele (enamuskeele) funktsionaalse suunitlusega ainekust ja selle selgem sidumine muude kunstidega. Seda teed on läinud Eesti õppekavad (vt PRÕK 2011, GRÕK 2011).³ Teine tee on kõigi ainete vahel ühtlaselt jagatud vastutus nii hariduspüüdliku ja terve inimese kasvatamise kui ka keelekasutuse funktsionaalsete oskuste eest, mis on Euroopa ja maailma esirinda püsivalt viinud Soome – meie õpetajaharidus on selle vastutuse jagamiseks puudulik, ehkki tegevõpetajad veel mitte⁴. Näiteks 2012. aasta

³ Tõsi, kunstiainete alla me kirjandust veel paigutanud ei ole, kuid eraldi aine staatus ja moodne integreeriv suunitlus on talle nüüd (taas) tagatud ka põhikoolis, kus see oli emakeeleainesse lõimitud 1996–2010.

⁴ Viitan siin nii õpioskuste olümpiaadidele kui ka funktsionaalsete oskuste rahvusvaheliselt kiiduväärsele tasemele. Kuid peale on kasvamas mugavuspõlvkond, ja see mõjutab ka õpetajate vabatahtliku töö määra. Kasvatusteaduste magistri diplom peab tagama lähiajal selle, mis praegu on Eestis tagatud kultuuri- ja haridustavaga, k.a lugevad kodud jms (vt pikemalt artiklist „Kas peab armastama Dostojevskit?“ [Artikli leiata siitsamast peatükist veidi allpool.]

PISA uuringu puhul (vt Lepmann jt 2013) rõhutati Eesti niigi heade tulemuste suhteliselt suurt kasvu võrreldes Soomega, kuid tegelikult on meie noorte Eestis toimetuleku üldised tugevad eeldused näilised. Venekeelsed noored näitavad nimelt PISA raames toimetulekut venekeelse tekstiga, Soome muukeelsed aga toimetulekut soome tekstiga (v.a rootsi ajalooliselt riigikeelne kogukond), kusjuures riigi keskmist viivad seal alla just muu emakeele taustaga noorte tulemused. Õpivõimalused, avalik ja tööelu käivad aga igal pool riigikeeles, meil siis eesti keeles. Seega petame toimetulekuoskuste PISA hinnangu kaudu nii maailma kui eriti iseennast. Ühiskond, kes ei taga noortele riigikeelset toimetulekut, toodab osa inimeste jaoks poolikut elu, teisalt aga iseendale sotsiaalseid probleeme. Ühiskonnal, kus ei peeta võrdtähtsaks oma ja teiste keeli, pole aga homset.

Kõige selle taustal on .. TLÜ EKKI toimetiste [16.] number igati aktuaalne, ehkki ei mahuta kaugelt olulisimat osa nende probleemide uurimisest. [...]

Alliksaar ütleb: ei ole paremaid, halvemaid aegu. Aga muutuvad ajad küll. Eesti keele ja kirjanduse instituudi toimetiste 16. number on teie käes, kuid sarja saatust on ebamäärane. Tallinna Ülikoolis on (nagu Tartuski) käsil instituutide liitmine suuremateks interdistsiplinaarseteks üksusteks – positiivne innovatsioon panustab ühtaegu tarka ühiskonda, ressursside säästu ja õppejõudude palgatõusu. Kelle lapsukesena sinne sari saab jätkuda ja mis saab tema nimeks, on lahtine. Kirjandusklassikas on arvatud, et eit pani oma osa juurde ja taigen läks rikki, ent geneetika on keerukam. Nii et *Elame veel!*⁵

Kirjandus

Aava, Katrin 2010. Eesti haridusdiskursuse analüüs / The Analysis of Estonian Educational Discourse. (= Tallinna Ülikooli sotsiaalteaduste dissertatsioonid / Tallinn University Dissertations on Social Sciences 40.) Tallinn: TLÜ kirjastus.

Argus, Reili; Johanna Ijäs, Klaus Laalo 2014. Liitsõnade omandamine eesti, soome ja saami keeles: ühist ja erinevat / Acquisition of compound nouns in Estonian, Finnish and Sami: similarities and differences. – Keel ja Kirjandus, 8-9, 648–669.

Argus, Reili; Helen Kõrgesaar 2014. Sõnaliigid eesti lapse kõnes ja lapsele suunatud kõnes / Word classes in the child's speech and in the child directed

⁵ Romain Roland, Colas Breugnon. *Elame veel*. Tõlkinud Marta Sillaots. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst, 1946.

- speech. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat / Estonian Papers in Applied Linguistics, 10, 37–53.
- Baker, Philip; John Eversley 2000.** Multilingual Capital: The Languages of London's Schoolchildren and Their Relevance to Economic, Social, and Educational Policies. City of London: Battlebridge Publications.
- Barlow, Michael; Suzanne Kemmer (eds.) 2000.** Usage-Based Models of Language. Stanford, California: CSLI Publications, Centre for the Study of Language and Information.
- Blommaert, Jan 2013a.** Language and the study of diversity. Paper 113. – Working Papers in Urban Language & Literacies. Universiteit Gent, University at Albany, Tilburg University, Kings College London. (The draft of a chapter to appear in Steven Vertovec (ed.), Handbook of Diversity Studies. London: Routledge.) [10.09.2014 esitatud link 18.08.2022 ei tööta.]
- Blommaert, Jan 2013b.** Writing as a sociolinguistic object. Paper 97. In Working Papers in Urban Language & Literacies. Universiteit Gent, University at Albany, Tilburg University, Kings College London. [10.09.2014 esitatud link 18.08.2022 ei tööta.]
- CEFR 2007** = Euroopa keeleõppe raamdokument. Õppimine, õpetamine, hindamine. Tartu: HTM.
- Croft, William 2001.** Radical Construction Grammar. Oxford, New York: OUP.
- De Bastos Figueiredo, Sandra Andrade; Carlos Fernandes da Silva 2009.** Cognitive differences in second language learners and the critical period effects. – L1–Educational Studies in Language and Literature, 9 (4), 157–178.
- Dijk, Teun van 2005 (1998).** Ideoloogia. Multidistsiplinaarne käsitlus. Tartu: TÜK.
- Ehala, Martin; Krista Kerge, Kersti Lepajõe, Kadri Sõrmus 2010.** Kõrgkoolide üliõpilaste eesti keele oskuse tase. Uuringukokkuvõte. Tartu: Tartu Ülikool.
- GRÕK 2011** = Gümnaasiumi riiklik õppekava. Vastu võetud 06.01.2011. – Elektrooniline Riigi Teataja. <https://www.riigiteataja.ee/akt/12908> (20.09.2014).
- Halliday, Michael A. K. 2005.** On Matter and Meaning: The two realms of human experience. – Linguistics and the Human Sciences, 1 (1), 59–82.
- Hellberg, Staffan 2012.** First language paradigms in conflict: Hidden dialogue in Swedish curricula 1962–2011. – Journal of Curriculum Studies, 44 (3), 381–402.
- Hint, Mati 2012.** Keel ja demokraatia aastal 2012 ehk 25 aastat hiljem. – Sirp, 14. juuni.
- Kerge, Krista 2008.** Vilunud keeleteadaja. C1-taseme eesti keele oskus. Tallinn: EKSA.
- Kerge, Krista 2011.** Eesti keel. Üldalused; Tekst gümnaasiumi emakeeleõpetuse keskmes; Tekstitoimingute valdamine; Keeleõppe sotsiokognitiivsest

- paradigmast; Soovituslik kirjandus ainekava juurde. – Mari Kadakas (toim), Gümnaasiumi valdkonnaraamat „Eesti keel ja kirjandus“. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus. [Vt Gümnaasiumi valdkonnaraamatud: <https://oppekava.ee/gumnaasiumi-valdkonnaraamat-eesti-keel-ja-kirjandus/> (18.08.2022). Kirjest on eemaldatud viited õppekavamääruse praeguseks kadunud linkidele.]
- Kerge, Krista 2012a.** Let's talk linguistics / Räägiks lingvistikast. – Keel ja Kirjandus, 8-9, 581–597.
- Kerge, Krista 2012b.** Keelekorraldus: kas ka täna? – Maire Raadik, Tiina Leemets (toim), Sõnaga mõeldud mõte. Pühendusteos Tiiu Eretille. (= EKI toimetised 14.) Tallinn: EKSA, 67–75.
- Kerge, Krista; Heidi Meier 2010.** Eesti õpilaste kirjaoskus. 2008/2009. õa emakeeleolümpiaadi tulemuste analüüs. Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Kerge, Krista; Anne Uusen 2010.** Toimingu- ja tekstikeskne keelemaailm. – Krista Kerge (toim), Tekstid ja taustad VI. Tekstiuurimus ja kool. (= Emakeeleõpetuse Infokeskuse toimetised 5.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 95–111.
- Kerge, Krista; Anne Uusen, Halliki Põlda 2014a.** Teismee loovkirjutiste sõnavara ja selle hindamine / Teenage vocabulary and its assessment in creative writing. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat / Estonian Papers in Applied Linguistics, 10, 157–175.
- Kerge, Krista; Anne Uusen, Halliki Põlda, Helin Puksand 2014b.** Loovkirjutiste süntaksimuutujate areng teismeeas / Development of syntactic parameters of teenage creative writing. – Emakeele Seltsi aastaraamat, 59 (2013), 46–76.
- Krogh, Ellen 2012.** Writing in the literacy era: Scandinavian teachers' notions of writing in mother tongue education. – L1–Educational Studies in Language and Literature, 12 (special issue). A contribution to the inescapability of language. Ed. by Iris Pires Pereira, Brenton Doecke, 1–28.
- Lepmann, Tiit; Hannes Jukk, Helin Puksand, Imbi Henno, Kristina Lindemann, Maie Kitsing, Karin Täht, Birgy Lorenz 2013.** PISA 2012 Eesti tulemused. Eesti 15-aastaste õpilaste teadmised ja oskused matemaatikas, funktsionaalses lugemises ja loodusteadustes. Toimetanud Gunda Tire. Tallinn: Innove, Tartu: HTM.
- Monroe, Jonathan 2003.** Writing and the disciplines. – Peer Review, 6 (1), 4–7.
- Monroe, Jonathan 2007.** Writing, assessment, and the authority of the disciplines. – L1–Educational Studies in Language and Literature, 8 (2), 59–88.
- Kristensen, Randi Grey; Ryan M. Claycomb (eds.) 2010.** Writing against Curriculum: Anti-Disciplinarity in the Writing and Cultural Studies Classroom. Lanham: Lexington Books.

- Pires Pereira, Iris Susana; Brenton Doecke 2012.** The inescapability of language: Theory and practice for L1 educators. – L1–Educational Studies in Language and Literature, 12 (special issue). A contribution to the inescapability of language. Ed. by Iris Pires Pereira and Brenton Doecke, 1–8.
- PRÕK 2011** = Põhikooli riiklik õppekava. Vastu võetud 28.01.2010. – Elektrooniline Riigi Teataja. <https://www.riigiteataja.ee/akt/132731336>.
- Ravid, Dorit; Liliana Tolchinsky 2002.** Developing linguistic literacy. – Journal of Child Language, 29 (2), 417–447.
- RÕK 1996** = Eesti põhi- ja keskhariiduse riiklik õppekava. Kinnitatud 09.06.1996. <https://www.riigiteataja.ee/akt/29725> (20.09.2014).
- Sahkai, Heete 2011.** Teine grammatika: eesti teonimede süntaks sünkroonilises perspektiivis / The Syntax of Estonian Action Nominalizations from the Constructional Perspective. (= Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid / Tallinn University Dissertations on Humanities 25.) Tallinn: TLÜ kirjastus.
- Tammemägi, Anni; Martin Ehala 2012.** Eesti õpilaste keelehoiakud 2011. aastal / Language attitudes of (the) Estonian school students in 2011. – Keel ja Kirjandus, 4, 241–260.
- Zabrodskaja, Anastassia 2007.** Keel meie ümber ehk mida võib Eesti keelemaastik pakkuda sotsiolingvistile? – Oma Keel, 2, 5–15.

⁶ 20.09.2014 ei anna eRT otsing ühtki hetkel kehtivat õppekava-varianti.

TOIMIV KEEL

Emakeele sõna ei ole enam kombekas kasutada, kuid ühe inimese jaoks on üks emakeel elamise viis ja moodus, harvem on inimesel neid kaks-kolm. Oma loomulikult omandatud keeli tajume kõige selgemini ja kasutame igapäevas enim. Minul on üks emakeel ja olen sellele pühendanud ka oma töö.

Huvi eesti keele vastu tekkis mul V klassis, mis oli esimene aasta 1960.-l alanud algkooli järel Tallinna 2. kk-s (Reaalkoolis). Sattusin lause struktuuri-skeemide joonistamisest ja lauseliikmete määramisest vaimustusse: see oli huvitav, detailirohke ja enamikule raske, kuid tuli mul hästi välja. Üldse oli V klass väga innustav, tunnistusele ilmusid suuresti väga head hinded (mäletan, et algkooli viielistel läks nüüd raskeks). Järsku eeldasid õpetajad, et olen tark. Algkoolis sellist eelarvamust ei saanud tekkida – hajameelsena kippusin asju koju unustama või sootuks kaotama, ja kuigi Toompuisteelt oli kooli 7–10 min tee, tundus taevas nii ilus ja kastanid nii kaunid, et juhtus isegi paaritunniseid hilinemisi. Oli veel üks omadus, mida õpetaja toona mulle ei andestanud, tükkisin vaidlema. Pisike teadlane tõstis pead: mõtle kaasa ja kahtle kõiges.

Allpool siis minu mõtteid keelest ja selle toimimisest. Need artiklid võiksid seista nii keeleõppe, keelekorralduse ja -nõuande kui ka žanri-rubriigis ning peaksid olulised olema laiemalt, on lugeja siis ametnik, sotsiaal- või keeleteadlane, õpetaja, tõlkija või toimetaja.

Eesti kirjakeele mõtteruum

Artikkel on ilmunud Emakeele Seltsi aastaraamatus 2003 (49), lk 7–22.

Pühendasin artikli 1999. aastal lahkunud Henn Saarile, kellega sattusin kabinetti jagama 1985. Olin pisitütrega koduaega nautides jäänud kõrvale akad. grammatika kirjutamisest ning sain Saari käe all hakata välja töötama uut tüüpi ÕS-i. Õppisin selle keerukat saatust ja loomust kandva suurmehega suhtlema ning austama tema vaateid keelele. Ei usu, et see teistpidi oleks toiminud, aga mingi respekt neis suhetes oli. Inimestele ei pea meeldima, aga neis parimat nähes saab selle parima alusel küsida ja õppida ning ehitada päris tore koostöömaailma.

Kirjakeelena käsitab autor eesti keelt kogu vaadeldaval ajal, mil sellel on olemas olnud kiri. Niisuguse vaateviisi juures pole kirjakeel haritkeel ega kodukeele vastand vms, vaid EESTI KEEL ON KIRJAKEEL, üks Euroopa pika ajalooga kirja-keeli (vt ka Kerge 2000), mille kõnelejate arv kipub kohapeal jääma alla miljoni. Meie keelel pole samas isegi 20. sajandil alati olnud võimalust täita kõiki funktsioone, see aga seab keelele piire, ahendab mõtte- ja väljendusruumi. Pari-mailgi aegadel pole eesti keelt emakeelena kasutajate arv küllalt suur, et kõiki ülesandeid vaevata täita ja hooleta keelt koos hoida. Selle veendumuse taustal mõtiskletakse allpool kirjakeele olemuse üle, oskamata ja püüdmata kuidagi ennustada tema tulevikku ning õpetamata, kuidas teda kasutada. Pühendan oma mõtiskelu Henn Saarile, kelle sünnist möödus hiljuti 80 aastat.¹

Kirjakeel

Kirja loomine on loomuliku keele jaoks normimise ehk kodifikatsiooni algus: leitakse viis(e) teda kirja panna; loomulikes kohalikes variantides² kujundatakse seni puudunud normisüsteemi, ilma et seda normi saaks täpselt seostada

¹ Pühendusega ei asetata end kuidagi selle suurmehe kõrvale, seda teeb ainult teema.

² Autor väldib esialgu teadlikult terminit *murre*, sest kirjakeele algusjärgus on sageli raske eristada keelt ja murret, ka märkida keelepiire ehk murrete koondetsentreid, ehk mõttelahkselt, keelte/murrete ühist perifeeriat (lõuna- ja põhjaeesti keel või ühe eesti keele murded; miks mitte liivi või eesti keele murded, oletades et riigina oleks sündinud Liivimaa ja Eestimaa vms).

ühedagi neist. Kirja loomisega sekkutakse keele kui isereguleeruva süsteemi arengusse seda enam, mida laiemalt tema kasutajad kirjutatud keelekujuga kokku puutuvad. Nii kuulub kirjakeele mõistesse paratamatult kirjalike tekstide traditsioon, mille kujunemisel mängivad kaasa kirjaoskuse levik, tekstide levi ja kättesaadavus keelealal ning nende ühisosa plaanid: kui laialt tuntakse samu tekste, kui suur on tekstide keele ja kirjaviisi sarnasus jne. Kirjakeel on seega tekstitraditsiooni hüppelise muutuse algus. See on omamoodi pöördumatu, nagu tsivilisatsiooni iga ilming. Me võime ajas üha enam teadvustada, mida loomuliku keskkonnaga teeme, mingil hetkel taipame säilitada kindlat kadumisohtu kooslust, mis omakorda tagaks elementaarse ohutuse kõigele isetekkelisele selle koosluse sees, kuid „tagasi looduse juurde“ ei saa.

Formaalne haridus on kirjakeele arengu võtmetegur, kuid ka igasugust iselevivat kirjaoskust oleks võimatu alahinnata. Kui tavaliselt seotakse normi spontaanset kujunemist suulise keelega, siis siinkirjutaja arvates on see ka kirjaliku keelevormi üks tunnuseid ja arengukomponente. Spontaansuse tekitavad tekstid, milles norm avaldub ja kujuneb ning mille kaudu ta omandatakse. Näiteks ei saa ettegi kujutada meie kirjakeele arenguid nii, et taustal puuduks sakslaste vana – ka jutluste suuline – kirjakeel ja piibel või omaaegne saksa keel kirjutavate eestlaste hariduskeelena. Kuigi süntaksit või sõnamoodustust ei ole võimalik normida, on saksa alus ja eeskuju kirjakeele neis normides selgelt tunda (vrd Ross 1999).

Kirja esialgu väheste, suhteliselt subjektiivsel alusel ja muutlike normide kõrval hakkavad automaatselt kujunema kirjakeele muud, teadvustamata normid (leksikaalne ja grammatiline ühisosa, pragmaatiline ühisosa, lahknevus kindlast murdepõhjast). See paneb aluse ühiskirjakeele suulisele vormile, mille lähteks on nähtavasti ennekõike lokaalse keelega hõlmamata või seal sügavamalt liigendamata kõneaine. Kirjakeel hõivab selle osa tunnetusest ja kommunikatsioonist, mida murre ei taga. Tekib murdega võrreldes uus temaatika, avaram semantiline ruum või tähenduste seni puudunud konfiguratsioon. Tähtsustuma hakkab just teadmispüüdlus, vaimsuse kasv ja abstraktse aine – sh lihtsalt eksootilise teabe – hõlmamine keele abil. Muidugi on niisama tähtis *lingua franca* funktsioon, murdepiiride ületamine, igasugune suhtlus laiemal keelealal. Teoreetiliselt peaks pidevalt kasvama sellise info hulk, mille väljendamiseks murret kasutada ei saa ja mille jaoks murdekeelde laenatakse kirjakeele atribuute, seejuures ka olemas olevaid asendades. Kirjakeel ise on

seda enam avatud murdele, mida vähem ta on normitud, kuid see keelevorm otsib keskteed ega samastu murdega kunagi. Kirjakeeles räägitakse, paitsi et teisiti, ka midagi muud ja millestki muust kui murdes.

Ajapikku võime rääkida kirjakeele ühis- ja eriosa kujunemisest, lokaalvariantide arenemisest murdega segunenud piiralal ja sotsiaalmurrete tekkest kirjakeele sees, kohamurrete põimumisest kirjakeele elementidega, murdekeelendite kinnistumisest kirjakeelde jms. Abstraktses mõttes püsib loomuliku (murde)keele ja kirjakeele kui selgitatud kasutusväärtusega keelendite vajadusel korrastatud süsteemi vastandus seni, kuni püsivad murded. Kuna aga keele elujõudu mõõdetakse murretega, siis on see kooslus lahutamatu.

Kirjakeele teke on seega kultuuri järsu ühtlustumise algus. Noore kirjakeele loomulik areng viib ühtlustumise suunas, muud tegurid sõltuvad ajast ja ruumist. Üsna ilmselt ei saa võrrelda ei inglise kirjakeele ja eesti kirjakeele arenguid ega neid tekke- ja arengueeldusi, mis on (olnud) eesti kirjakeelel ja asja loodud võru nüüdiskirjakeelel. Väga tähtis faktor on nii vaimse eliidi olemasolu, positsioon, hoiak kui ka muu potentsiaalse kasutajaskonna kirjao skuse laad, formaalse hariduse kui tekstide ühisosa kasvataja olemasolu, selle hariduse üldine tase kirjakeelt loovas ühiskonnas jms. Kirjakeele levikut mõjutab teatud määral alates ka keeleala sisemigratsioon, eri muredetaustaga inimeste suurem segunemine.

Asjatuna mõjub kirjakeele teooria ja kriitika, mis teatavaid arengusuundumusi selgelt ei seo arengukontekstiga, ja tema korraldamise teooria, mis ei seo korraldamise põhimõtteid, ideid, objekte, põhjusi ja kihutustööd selgete aegruumis defineeritud eesmärkide ja asjaoludega – s.o ajastu ja keskkonnaga. Seesugust kirjandust on tänapäeva maailmas suurel hulgal, sageli tingituna misjonilingvistilisest taustast ja/või kitsast eesmärgisest.³ Märksa leebem tuleb olla nende keelekorralduse teooriate suhtes, mis oma aja lapsena ei püüdle üldistusele üle aja ja ruumi. Seatakse toimiva ühiskeele ideaal ning püütakse praktika üldistamise ja korralduse kaudu seda elustada-mõtestada. Väljaspool aega ja ruumi ei tasu kritiseerida sedagi liini; tagantjärele mõtestamine on teine asi, nagu ajaloo „kui’d“ sageli.

³ Mõtiskluse juures ei ole põhjust kedagi pikemalt või nimeliselt kritiseerida, kuid sageli domineerivad kirjakeelest kõneldes teatud hoiakud, mis viivad teises keskkonnas ehk sobilikegi ettekirjutusteni, ja poliitilised eesmärgid, mis on keelekauged. Nähtus on sarnane inimeste suhtumisega võõrasse kultuuri – ka kõige akadeemilisema uurija toonis on sageli võõristust, oma on „õigem“, minu suhtumine on põhjendatud. Nähtavasti lääneliku analüüsiva mõtteviisi paratamatus.

Siinkirjutajale tundub eesti kirjakeele arengus ja ühiskirjakeele tekke eeldustes küllaltki tähtis kirjaoskuse ja kirjasõna lai levik, mis juba 17., enam aga 18. sajandil pidi suurendama murrete ühisosa vähemalt passiivsel kujul. Kahjuks jääb see mõtteviis siinkohal kinnitamata, nõudes vana lõuna- ja põhjaeestikeelse kirjasõna võrdlust nii omavahel kui ka murdematerjaliga ning mitmeid keeleväliseid uurimusi (pluss seniste uurimuste ja nende objekti siinsest oluliselt paremat tundmist). Selge piiri saab tõmmata vana kirjakeele järkjärgulise arengu ja nüüdiskirjakeele arenduse vahele. Arengute eeldused muutuvad nähtavasti 18. sajandi keskpaigaks, mil eestlaste lugemisoskus lubas trükkida raamatuid sageli kuni 10 000-lises tiraažis, 1747. a kalendri trükiarv ulatus juba 20 000 eksemplarini (Miller 1976: 15).

Eesmärgiseade muutub hüppeliselt 19. sajandil, mil Eestist võib ühtlasi rääkida kui täieliku kirjaoskusega maast (Miller, samas). Vaimsed tegurid viivad aga polüfunktsionaalse kirjakeele jaoks piisavate eeldusteni alles 19. ja 20. sajandi vahetusel, seda enam 20. sajandi alguskümnendil, kui Noor-Eesti püstitab eestlusele oma eurooplusloosungi (Kerge 2003a: 54–55). Kui tahes teraselt me ei naeruvääristaks seda loosungit nüüd – ja Sirbigi veergudel on selle kallal hammast teritatud –, on arvatavasti võimatu alahinnata toonaseid eesmärke, mis viisid eestikeelsuse euroopaliku vaimsusega sünkrooni. Kirjalike tekstide gamma – mida me kirjutame ja tõlgime – ja sedakaudu eestikeelne mõttemaailm – mida me loeme ja mõtleme – muutus mõne aasta-kümnega hüppeliselt. Loomulikult pidi aeg selleks olema küps mitmes mõttes, sealhulgas pidi piisavalt suur olema murretes kirjakeele levikuga tekkinud ühisosa.

Tänapäeva eesti kirjakeel

Kui pidada kirjakeele tänapäevasuse mõõduks vanade tekstide arusaadavust uutele põlvetele, hetkel aga tänapäeva lugejale (Saari 1999: 607; Hudson 1998: 394), siis võib kogu eesti kirjakeelt pidada tänapäevaseks. Hüpet, nagu see lahutab inglise vana ja keskaegse kirjakeele u 1670. aastaks uuest, ei saa Eestis sellisena registreerida sõltumata asjaolust, kas tekst on lõuna- või põhjaeestikeelne. Vanade tekstide mõistetavus ei ripu leksikaalgrammatilisest ainesest, vaid sõltub pigem kirjalaadi ja kirjaviisi tundmisest, s.o asjaolust, kas lugeja valdab gooti kirja ja vana kirjaviisi. Häid näiteid pakub Andrus Saareste, kes

need barjäärid 1950ndatel tekstide ja lugeja vahelt eemaldab (Saareste 1959).⁴ Eesti kirjakeele tänapäevasust piiritleb ikkagi eneseteadvuse hüpe, hüpe eestlaste kirjakeelde ehk rahvuskirjakeele kujunemine ärkamisaja ideoloogia rüpes. Eesti kirjakeel ei ole enam saksa õpetajate kirikukeel ega baltisaksa kultuuriärksuse objekt, mida arendada, valgustamaks siinset rahvast või arendamaks ennast (nt juhuluule näol). Ta muutub – muidugi selleksamal põhjal – omavahendiks, nagu seda on traditsiooniliselt ka kirjeldatud. Teisisõnu, eesti ühiskirjakeele tänapäevsus algab tekstihölme järsust avardumisest koos suhteliselt kiire üleminekuga uuele kirjaviisile.⁵ Samm-sammult avarduvad eneseteadvus ja vaimumõõde, mille tähiseid oleks raske raamatussegi mahutada. Muu hulgas oleks raske üle tähtsustada ajakirjanduse rolli varem ja siis (Peegel 1966; Jansen, Peegel 1979; Peegel, Aru, Lauk, Jansen, Issakov 1994; vt ka Mets 2002).

20. sajandi algus toob kaasa hüppe, milles on kesksel kohal enesemääramise tahe ja võimetus, mis järk-järgult kasvab ja viib kuni omariikluseni välja. Loendamatute tähiste hulgas tuleks nimetada niisuguseid, nagu kohustuslik eestikeelne haridus ja selleks loodav õpivara, ametliku haridusorientatsiooni muutumine rahva üldiseks püüdeks kirjakeelse hariduse ja kirjakeelsuse kui haridustunnuse poole, ilukirjanduse ja tõlke uus kvaliteet (ja kvantiteet), teatrikultuuri hüpe, omakeelne akadeemiline ülikool 1920, kirjanike jm loomeliitude asutamine 1922, ajakirjanduse jm žanrite, sh esseistika, ning nende mõttemaailma üleilmastumine sõna toonases plaanis, Loomingu asutamine 1923, keelekorralduse ja toimetamistava laadimuutus jpm kuni teaduste akadeemia loomiseni 1938. Ei saa unustada, et formaalne haridus ega inimese elulaad ei mõõda eestlase tegelikku vaimsust veel üsna kaua või et selle vaimse maailma avarus on ühtaegu kirjakeele kui avara keelsuse ja hariduspüüde teene. Ei ole mingi erand, et A. D. 1976 omavalitsuse pabereist võimalikult vähese haridusega murdeinformandi valinud, leiab uurija seina täitva raamaturiigi kõrval eest värskeid ajakirju täis kuhjatud laua ääres Loomingut

⁴ Vanimade tekstide praegu tundmatute sõnade määr on uurijate väitel u 14% (vt Kingisepp, Ehasalu, Habicht, Peebo 1997: 83). Nähtavasti on see niisugune määr, mis harva segab tekstiterviku mõistmist.

⁵ Siinkohal sobib hästi Tiit Hennoste (1997: 47) *veekraani*-metafoor. Viidatud artikkel tervikuna on taust, millega siinkirjutaja ja tema lugeja peab arvestama, kuid tekste ei suhestata siiski, nimelt teistsuguse lähenemise pärast. Hennoste periodiseerib ja argumenteerib kui teadlane, siinkirjutaja mõtiskleb kirjakeele ja murrete suhte üle, kirjakeele kui erilise keeleruumi staatuse üle.

lugeva vanaproua, kel kahe lüpsi vahel on viletsa heinailma tõttu pikem jõudehetk. Murret ei ole see inimene väga ammu kasutanud ja loobub püüdest seda murdekogujaga teha. Seadmata mingil määral eesmärgiks kirjakeelugu, on siinkirjutajale ometi tähtis taas sedastada eestikeelsuse kui vaimse ruumi järsku muutust. 1910ndate ajakirjanduskeel näitab väga kitsastki aspektist uurituna teiskeelse gümnaasiumi- ja eriharidusega eestlase omalaadset kida-keelsust avaliku kõneaine laienedes. Nende leksika on mingite teemade juures suhteliselt ahas ja sunnib näiteks üle tarvitama regulaarseimat deverbaliitule-tuse viisi – murded pakuvad küll mitmekesise liitevaliku, kuid kirjakeele lek-sikaalne nüüdisnorm on välja kujunemata. Samal ajal on kirjutatud hulk ajas püsiva väärtusega eesti kirjandusklassika teoseid, kus samasugust tendentsi märgata ei ole; vähemalt ei näita seda TÜ kirjakeele korpus (Kerge 2003a: 32, 48 jm; vt ka viiteid).

Edasi on kirjakeele korpus jälgitav pilt allakirjutanu silmis juba sel-gelt harjumuspärane, kuid siinkohal ei ole põhjust kirjakeele muutuste tee-mal spekuloida. Täpsemat uurimist vajaks muu hulgas nii kirjaliku keele aine- ja kasutusvaldkondade esindatus, nende temaatika, tekstiliikide teke ja muutumine kui ka kirjutajaskonna ja toimetajaskonna muutused, sh rolli-muutused, ning küllap palju muud (nt allkeelte ja tarbežanrite stiil). Eesti kirjakeel muutub iseseisvusaja jooksul polüfunktsionaalseks tänu kõigile loetletud ja loetlemata teguritele.⁶ Viimaste hulgas ei saa alahinnata keele-asjatundjate rolli ja keelekorralduse tohutut tuge, kuid viimast ei tohi ka senisel moel üle hinnata. Liiga sageli on nüüdiskirjakeele ajalugu nähtud kas pelgalt süsteemimuutuste kvalitatiivse loona või keelemeeste kui kirja-keele korraldajate teenereana, sõnaloo ja keelekorralduslike otsuste ning nende publitseerimise kompleksina. Keelsus kui mõtteruum ja meie vaimse pärandi arendajate-vahendajate valmisolek keel(sus)t asjatundja tuge otsi-des arendada on selles plaanis jäänud kuskile märkamatu taustale. Funkt-sioonikeskse nüüdisnägemuse pioneeri rollis on Tiit Hennoste (1997) oma ülevaatega eesti keele sotsioperioodidest.

Niisugune vaateviis on siinkirjutaja arvates tähtis kirjakeele nüüdisajal: keeleinimene ei pea mõtlema üksnes iseenda töö aspektidele, vaid riigile ja avalikkusele meelde tuletama ka tõlkimist, kirjastamist, õppeviise jpm, millest mõtteruumi avarus ja toimimine koos seisab – keeleta ei toimi mitte miski;

⁶ Omal kohal tuleks mainimata tegureist uurida nii raadio, televisiooni kui ka arvutivõrkude mõju, mis kõik on tekstimaailma erilise muutuse verstapostid.

ka jumalikest keeltest, nt muusikast, maalist või liikumisest, räägitakse eesti keeles.

On valdkondi, kus Nõukogude okupatsioon meie kirjakeelse mõtteruumi täiesti deformeeris, ja on teisi, kus keel siiski euroopaliku kultuuri arengutega kaasas suutis käia. Ka see vajab mõtestamist, et täielikumalt mõista 1990ndate kultuurišokki (Kerge 1998) ja keelsuse muutusi, mis üsna ilmselt forsseeritud kujul jätkuvad, tuues keelde nii mõtet kui mõttetust.

Ei ole kahtlust, et eesti keel ei ole niivõrd mitmekesisest ja vaimselt rikast tekstivalikut kunagi varem pakkunud kui nüüd ja et tema variantsuski on mingis mõttes senises maksimumis (vt Hennoste 1997: 64–66). Siiski tuleks märksa selgemini teadvustada, mida tähendavad kultuurile niisugused fenomenid, nagu meie sõjaeelse kirjaliku maailmapeegelduse füüsiline hävitamine ja keelamine, mis viis rikka tekstivaramu hariduse fookusest välja ja lugemislaualt ära, või ebaoproportsionaalne ja pidevusetu põlvkonnavahetus 1990ndate Eesti ühiskonna võtmepositsioonidel. Viimane ei saa kultuuri jätkuvusena defineerides olla muud kui tagajärgedes suuresti ettenägematu hüpe suurde tundmatusse. See peab olema väikekeele väga järsk muutus. Kõike kohalikku saadab infoajastu mõttemaailma üldine muutumine, kõigi keelte muutus, tekstimaailma muutus ja killustumine koos üleilmastumise osa- ja kaasfenomenidega, mille üks jooni on, vastupidi, standardiseerumine. Kogu seda revolutsiooni saadab omakorda teine, raalistumise ühendav virtuaalmaailm. Ja see maailm on nimelt keeleline: mitmekeelne ja ingliskeelne, aga ka pildiline. Uue *lingua franca* rolli ei saa alahinnata. Nii on hetkel võtmeküsimus, mida nüüdisajal eesti kirjakeeleks nimetada (saab) ja mida mitte (vt Hennoste, samas; vrd Hennoste 1999).

Nüüdiskeel

Väljakujunenud kirjakeel, nagu temast eespool juttu tehti, on vastand dialektidele, millest tema enese elujõud samas sõltub. Nõnda vaadates on tänapäeva eesti kirjakeel ajas püsivana ja kasutajaid ühendavana sotsiaalselt väärtustatud keelevorm, mida ei ole täielikult võimalik vallata ühelgi põlvkonnal. Ta on muutumises ja arenemises, tema norme fikseeritakse sõnaraamatuis ja grammatikates, nõudliku ühissuhtluse tarvis teda ka korrastatakse ja normitakse mingi tajutava ajavahemiku jaoks. Kõik tema kujud säilivad samal ajal tekstides, seisku nood alles värskena poeletil või tolmusena rariteetsete raamatute

(avalikus või era-) kogus, elektroonilisel kandjal raadio- või telearhiivis ja puudutagu millist ainevalda tahes. Kirjakeele osa on ka muutuv oskuskeel. Ole mata ühine atribuut, on oskuskeel eriliselt tähtis sellega, et toidab meie mõteruumi ühisosa, moderniseerib meie maailmapilti meedia ja aimekirjanduse või ka muutuvate argitoimingute ja olme(esemete) toel ning hoiab pidevalt kaasaegsena eestikeelse hariduse. Mõnigi üldkirjakeelne teos võib samal ajal jääda suhteliselt kõrvale, mõjutamata meie mõttemaailma kuigivõrd. Kui palju praegu loetakse kas või juba tõlgitud Nobeli laureaate või osatakse midagi otsida 1960ndate Loomingu Raamatukogust, ei oska oletada.

Kirjakeelega puutume seesuguse muutuvana kokku näiteks koolieas kohustuslikku kirjandusklassikat lugedes. Asjata ei torka terane õpetajale nina alla raamatut, kus „kirjutatakse valesti“ *matta*-vorme ja „käänatakse valesti“ seda-teist tuttavat sõna, mille teatud vormide ainuõigsust on õpetaja just äsja kinnitanud ühe kirjakeelekuju ainuõigsuse sildi all. Kohustusliku koolikirjanduse valikuid (vt RÕK 2002) vaadates näeb siinkirjutaja samas isegi oma koduriiuli sadade suurepärase raamatute kasutat olekut ja olematut mõju oma noorematele lastele. Me lubame valida, aga niivõrd kitsastes piirides, et oleme sellega peaaegu surmale määranud uskumatu hulga tõlgitud ja tõlgitavat, kirjutatud ja kirjutamisel väärtvara. Loodame üsna ilmselt asjata, et mitmel kohal töötav või ühel kohal mitut rolli täitev eestlane leiab nad kunagi hiljem, kui neist koolis ometi pole isegi juttu tehtud. Kui ka anname lugeda, ei mõelda seejuures, kui palju jääb hoolsal õppijal selleks aega, saati et seda aega peaks neile tegema.

Nii kirjandus kui ajalugu pakuvad noorele inimesele siiski unarusse vajunud mõisteid ja/või käibelt kadunud mõtteviise, väljenduslaadi ja sõnu. Ilukirjandust keele(oskuse) säilitajana ei asenda väärtfilm, milles pilt täidab kirjeldava komponendi koha. Kõiki sõnu osateski ei oleks ometi võimalik hallata kirjakeele ajas muutuvat stiilidiapasooni või tabada kuigi täpselt iga kirjutaja omaaegset mõttemaailma. Vaid mõni kirjanik on stilisatsiooni teose fiktiivseis piires katsetanud, markeerides ajastut ka keelendite ja nende seostamise viisiga (kui mõelda näiteks Jaan Krossile, k.a tõlkijana). Tarbekirjandus, ka eesti mõttelugu pigem kaob. Ei ole näiteks kirjandusõpikut, mis teavitamise (mõni isegi lapsepäramise ja kohatise vulgariseerimise) või abstraktsete ismide kasutu nimetamise asemel suunaks lugema Loomingus, Vikerkaares, järelsõnadena eri aegadel ilmunud esseid, ülevaateid või kriitikat; koolilugemikke ei ole neist koostatud. Näime liialt uskuvat õpiku, veel enam iga õpetaja metateksti

valmispudrusse ja võimesse seda kõige paremini keeta. Lapsevanemana tuleb tajuda oskusteabe kohatist kiiret arengut ja sellega kaasnevaid mõiste-, seose- ja keelemuutusi, mis ei luba lapsega kooliteed kaasa teha, ehkki üldharidus on ühiskeele olulisi allikaid. Samas ei oska kool arvestada teavet (seega keelt), mille keskel tänapäeval kasvatakse. Me pelgalt räägime sellest, mida oleks elavalt võimalik kaeda juba subtitreeritud filmilindil, näha CD-l, DVD-l või veebis. Selle hulgas vajaks nimelt võõrkeelsena vastuvõetu koolitunnis läbiarutamist ja eesti keeles teadvustamist.

Kirjakeel on nõnda ühtaegu ajalik ja ajatu, kollektiivne ja individuaalne, korrastatud ja muutlik. Sellest tõrjutakse kõike, mis ei ole üleüldiselt vastuvõetav. Kirjakeele olemus on toimida üle aja ja ühtlasi igal ajal üldvastuvõetava atribuudina. Siin on aga käärid: keelekorraldus tegeleb asjaliku mõtte selge väljendusega, (kirja)keele valdamise ulatuse ja laadi määrab aga tuntud tekstide määr – emakeel omandatakse tekstidest, emakeeles mõeldakse täpsel viisil sellest, mida suudetakse emakeeles umbkaudugi sõnadesse panna.⁷

Ajastuomaste tekstide kaudu ei omandata paraku kirjakeelt, vaid kujundatakse ühiskeelt. Selles on nii kirjakeelde kuuluvat (neutraalset, kõrgstiilset) kui ka kirjakeeles tõrjutut (madalstiilseid või muus mõttes madala kasutusväärtusega, s.o keskmiselt vähem vastuvõetavaid keelendeid ja variante). Mida väiksem on elavate kõnelejate sarnane kokkupuude kirjakeele varamu tekstidega, seda hajusam on kirjakeele olek. Mida hajusam on kirjakeele olek, seda vähem tekib omakorda sarnase keelega tekste ja seda raskem on kirjakeelt ühesugusena omandada. Teisisõnu, kirjakeele ühiskeelena toimiv osa, mille omandame kokkupuutes sarnaste olukordade ja sarnaste üldvastuvõetavate tekstidega, peaks pidevalt püsima mõõdukalt avarana. Mõõdukas konservatiivsus on keele puhul voorus. Olukordade gamma ja nende keeleline iseloom aga muutub ajas paratamatult. Mis on üldvastuvõetav täna viiekümnele, see ei sarnane üsna ilmselt (tulevikus) üldvastuvõetavaga neile, kes on 25 või alles 14.

Alates hiljemalt 1970ndatest tuleb eesti dialekte nähtavasti kirjakeelega suhestada teisel alusel. Kirjakeelest kui ühiskeelest – lokaalmurrete täiustajana ja neile hariduskeelena vastandujana – on selleks ajaks saanud

⁷ Siin on nähtavasti mõtteainet enam kui doktoritööks. Muuhulgas ei tohi pildilisena salvestuva info osa tänapäeval alahinnata, allakirjutanu ei oska aga selles vallas kaasa rääkida. Samas on SMS-de ja arvutisuhtluse keelelgi ideograafiline komponent ja sõnasarnaste lausesisuliste sümbolite osatähtsus juba ilmne ja uurimisväärne (küllap ka uuritud).

igapäevasuhtluse loomulik vahend; ta on mitmete tegurite kokkulangemisel muutunud loomulikult omandatavaks emakeeleks (Huno Rätsepa järgi Kerge 1994: 145–149). See toob kaasa keele edasise kasutajakeskse kihistumise (domineerivalt) sotsiaalsel alusel, rea sotsiolektide jm keelevariantide tekke kirjakeele baasil, millest nad aga samas teadlikult ja teadmatult eemalduvad. Oskuskeeled kui kirjakeele osa toodavad omis argisuhtluse olukordades erialaslängi, mille temaatiliselt määratlemata jooned – üldleksika ja grammatika –, kuid ka oskussõnade mugandamise viisid tulenevad igapäevakeelest (vt Kerge 2000/2003b). Infobuumis elav ühiskond liigub praegu üha suurema rühmitumise suunas, keelekasutuse eriosa suureneb pidevalt nii huvialade ja -väljade, sättumuste ja ea, eriala ja spetsialiseerumise, ameti ja eluviisi, koguni (elu)stiili kui ka muul ja kombineeritud alusel. Kontakt võõrkeeltega on elav ja suureneb.

Ühisosa säilimise kaudu nii nõudlikus kui vabas suhtluses tagab eesti kirjakeel samas kultuuri, nivelleerib ja tasandab vajaduse korral erinevusi üha suureneva hulga rühmade vahel, toimib (taas) *lingua franca*’na, vastandudes nüüd enam sotsiolektidele kui kohamurretele. Ka kohamurre muutub üha enam paikkondliku identiteedi, sh päritolu kui sotsiaalse tunnuse rõhutajaks, kohaliku suhtluse atribuut on ta endiselt piiratud määral. Endiselt saab murdes kirjakeelest laenamata kõnelda vaid piiratud asjust. On terveid temaatilisi valdkondi, millele üleminek nõuab *switching*’ut, ümberlülitust dialektilt kirjakeelele. Kirjakeele leksikat ei ole võimalik vältida.

Huvitav on näiteks jälgida, kui vähesed võru keele kõnelejad suudavad avalike esinemiste nõudlikuma teemaringi puhul muutmata jätta hääldusbaasi või isegi kasutada ladusasti selle keele/murde grammatikat. Ümberlülitus eesti kirjakeelele on enamasti ilmne.⁸

Allakirjutanu arvates ei sarnane olukord praegu millegi poolest 1980ndatega.⁹ Kirjakeel ja selle vaba vorm, igapäevakeel, funktsioneerisid toona veel võrdlemisi laitmatult nii suulise kui ka kirjaliku ühiskeelena.¹⁰ Kaasaegne

⁸ Imetlusväärsete erandite hulka kuulub näiteks Enn Kasak, kes ladusalt kõneleb *võro kiilt* millisel tahes teemal.

⁹ Tiit Hennoste (1997) alustab 1980ndatega praegust sotsiolingvistilist etappi. Siinkirjutaja on korduvalt väljendanud teistsugust seisukohta.

¹⁰ Igapäevakeele on kirjakeele allkeelte kui keelekasutuse valdkonnast tingitud variantide hulka paigutanud Henn Saari; ta näeb seda kirjakeelsele igapäevasuhtlusele omase keelevariandina oskuskeele, ametikeele, ilukirjanduskeele jts hulgas; vt Eesti entsüklopeedia, 4. kd, 1989.

mõtteruum alles hakkab 1980ndatel teatud uutes suundades avanema, moodne kiire ja uuelaadne rühmitumine on aga Eestis suuresti algamata. 1990ndate kultuuriline hüpe koos üleilmastumise nähtude ja üleilmastava uue meediaga on kirjakeele ühiskeset hajutamas. Oleme hakanud isegi kahtlema, kas kirjakeel ei ole mitte üks pelgalt ametnikele vajalik kirjalik register – justkui ei oleks meie ilukirjandus enam eesti kirjakeeles, justkui alanuks meie kunstiväärtuslikuna püsiv lugemis- või filmivara eilsest päevast, justkui oleks kirjakeele kasutus piiratud mingi eluvaldkonna kui tähendusruumiga, justkui ei oleks eesti kirjakeeles enam võimalik rääkida ja kirjutada millest tahes.

Sellise vaateviisi vastu seatakse siinkohal selge arusaam, et eesti kirjakeel kui polüfunktsionaalne keelsus on ajas muutlik kõikehõlmav mõtteruum. Tema süsteem lubab ja peaks tulevikuski lubama neutraalses stiilis rääkida ja kirjutada millest tahes millises tähendus- või suhtlusvaldkonnas tahes. Kirjakeele süsteem jaguneb mitmeti – ühest küljest iseloomustab teda olukohaste, s.o formaalse ja informaalse kasutusväärtusega keelendite (sõnavara ja grammatika) olemasolu, teisest küljest iseloomustab teda neutraalse ja kõrge stilistilise väärtusega keelendite olemasolu ning rea konnotatsioonide kinnistumine, kolmandast küljest eri- ja ühiskeelendite vastastikku toitev varamu.

Kirjakeel on tekstitraditsiooniga kujundatud ja samas ajastuomaselt interpreteeritav ideaal. Teda vajatakse kõikjal, kus ei ole tarvet või ei ole sobilik oma rühmakuuluvust rõhutada. Sellisena on ta vältimatu kogu riigisfääris, hariduse kõigil astmel, igasuguses asjalikus suhtluses (eriti võõraga ja töös), kuid ka kunstitekstide autorikõnes, kui see ei ole *mina*-vormis, mis isiksuse omapära soovib keeleliselt esile tuua, või muu teadlik stilisatsioon, nt moodne madaluse poeetika. Kirjakeelel ei ole alternatiivi, ta on riikluse ja rahvuse kõigi tahkude loomulikuks pidamiseks riigi ja rahvuse vältimatu infrastruktuur.

Samas on üsna ilmselt tugevasti muutumas igasuguse vaba ja poolametliku suhtluse laad. Noorel inimesel on neutraalselt ühiskirjakeelt raske omandada ja sellele töösuhtlust toetada põhjusel, et tema argisuhtluse atribuut ei ole eesti igapäevane ühiskeel kui eesti kirjakeele osa, vaid rühmakeel, sotsiolekt, släng (olgu üld- või erisläng). Interneti kui suhtluskanali registripaljus on õpetanud ja õpetab igasuguseid keele vorme ja variante (sh igapäevast ühiskeelt tema lühendsõnade ja erilise grammatikaga) kirja panema. See omakorda muudab avalikku kirjalikku suhtlust muudeski kanaleis, kusjuures kirjaliku vaba suhtluse osatähtsus on veebi tõttu üldse meeletult kasvamas.

Üha tugevamad on käärid ka töösuhtluse eri tüüpi olukordade vahel. Neutraalset igapäevakeelt valdamata kasutab noor võõraga suuliselt suheldes ja poolametlikus veebisuhtluseski vanema põlvkonna jaoks üsna ootamatult slängilist keelt, püsidis justkui ühes „liiga vabas“ üldregistris. Internet – ja suur osa töösuhtlust seal ju toimub – on justkui automaatselt selle registri käivitaja rollis. Täisametliku suhtluse keelena omandab noor põlvkond kiiresti kroonuliku kantseliidi, mis juriidilise komponendi tähtsustades on kandunud igasugustesse ametitekstidesse. Juriidilise komponendi kaal töösuhtluses ja igasuguses asjaajamises, ka kõige argisemas, toob kantseliitliku väljenduse, tema stampse ahtuse, jälgitavus- ja mõistmishäired ning ühtlasi liiasuse mitmel moel keele keskmesse. Samastada seda tõrjutud, kuid enam kui reaalset registrit kirjakeelega ei tohi.

Tekib küsimus, kas kirjakeele ideaali on sellistes oludes võimalik hoida ja millisena. Võtmeküsimuseks muutuvad hoiakud. Hoiakuid on võimalik muuta õpetades ja õpetamine on edukas, kui tema alused on mõistetavad ning eesmärgid tunduvad õppijale vastuvõetavana ja tingimata ka praktiliselt vajalikuna. Õppija arusaama neutraalsusest kui üldvastuvõetavusest ei saa eirata ega igasugust idiolekti ja registritaju jaatada.

Kuidas kirjakeele ideaale saavutada, sellest räägib või ei räägi eesti keele strateegiadokument, mille eelnõu koostamise käigus/kõrval on ära tehtud ja läbi arutatud usumatult palju olulist, sh siin täiesti kõrvale jäänud keele- tehnoloogia tulevik. Mõelgem siis rõõpselt sellelegi, millest ta ei räägi ja milleks ei valmistu. Ühtaegu tuleks küsida, kas eesti kirjakeele kui senise järjepidevuse lagunemine ei ole rühmitumise ajal suuresti paratamatu ja mil määral ta seda on. Hetkel, mil variante saab liiga palju, kaotab keel keskme ja laguneb koost. Ka avaliku keelekeskkonna kohta võib järelikult *risustamise* sõna olla nii mõnigi kord omal kohal, kui ebademokraatlik ta ka ei tunduks – eestlasi on keskme iseenesest säilimiseks liiga vähe. Inglise keele rolli eesti keele kõrval ei taju me kuigi täpselt (keelte funktsioonikontrasti kohta vt Kerge 1998: 227–228). Lingvisti asjatundlik sekkumine avalikku keelekasutussfääri on seega vältimatu. Tema arukus keele korraldaja ja õpetajana määrab eriala sotsiaalse staatuse, aluse loob sellele aga emakeele õpivaraga kujundatud suhtumine kirjakeelesse. Keele korraldaja ja õpetaja teavad omakorda ainult seda, mida on uuritud. Säilitada eesti kirjakeel mõtlemise ruumina tähendab tema kui väljendusvahendi suhestamist kõigi eesti keele variantide ja kontaktkeeltega, kirjakeele mõtteruumi ahendamist ei saa niigi ahtavõitu sotsiaalsete

stiimulitega väikeriik oma riigikeelele lubada. Ärgem siis ise unustagem, et kirjakeel ei alanud eile ega saa olla ametnike register või et keele muutumine tähendab struktuuride tähenduslikku hajusust, mida omakorda ei saa endale lubada asjalikkust taotledes. Ise reguleerub küll iga keel, kuid ei püsi väike-rahva kui Euroopa Liidu ühe keelevähemuse polüfunktsionaalne kirjakeel. Mida inimene on loonud, selle eest ta ka vastutagu.

Kirjandus

- Hennoste, Tiit 1997.** Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Tartu, 44–66.
- Hennoste, Tiit 1999.** Eesti keele arengud: totalitaariast poliüloogiasse. – Keel ja Kirjandus 2, 88–96.
- Hudson, Grover 1998.** Essential Introductory Linguistics. Malden, MA, USA; Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Jansen, Ea, Juhan Peegel (koostajad) 1979.** C. R. Jakobsoni „Sakala“ ja Eesti ajakirjanduse teed. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kerge, Krista 1994.** Keeletöö tänane ja tulevik (I): kes ja kuidas. – Keel ja Kirjandus 3, 145–149.
- Kerge, Krista 1998.** Nüüdistekstid – kas suunamatu keelemuutus? – Keel ja Kirjandus 4, 225–235.
- Kerge, Krista 2000.** Kirjakeel ja igapäevakeel. – Eesti keele allkeeled. Toim T. Hennoste. (= Tartu Ülikooli Eesti keele õppetooli toimetised 16.) Tartu, 75–110.
- Kerge, Krista 2003a.** Keele variatiivsus ja *mine*-tuletised allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina. (= TPÜ humanitaarteaduste dissertatsioonid 10.) Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Kerge, Krista 2003b.** Keelenormi tänapäevane olemus (1). – Õiguskeel 5, 26–34; (2), Õiguskeel 1, 2004, 11–20; (3), Õiguskeel 2, 2004, 26–34.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Epp Ehasalu, Külli Habicht, Jaak Peebo 1997.** Vanimate eesti keele tekstide sõnavarast ja grammatikast. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Tartu, 67–100.
- Mets, Margus 2002.** Me oskame ajas muutuda. [Intervjuu Juhan Peegliga.] Pärnu Postimees, 04.06.
- Miller, Voldemar 1976.** Esimesed eesti raamatud. Tallinn: Eesti Raamat.

- Peegel, Juhan, Krista Aru, Epp Lauk, Ea Jansen, Sergei Issakov 1994.** Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Eesti ajakirjanduse arengust (XVIII sajandist XX sajandini). Tallinn: Olion.
- Peegel, Juhan 1966.** Eesti ajakirjanduse algus 1766–1857. Tallinn: Valgus.
- Ross, Kristiina 1999.** Kas eesti kirjakeel võinuks kujuneda teistsuguseks. – Mis on see ISE: tekst, tagapõhi, isikupära. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 9–30.
- RÕK 2002** = Põhikooli ja gümnaasiumi riiklik õppekava. Vabariigi Valitsuse 25. jaanuari 2002. a määrus nr 56 (RT I 2002, 20, 116), jõustunud 1.09.2002. Muudetud Vabariigi Valitsuse määrusega nr 186, 11.06.2002 (RT I 2002, 51, 317). Vt <http://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=174787>. 5.04.2004.
- Saareste, Andrus 1959.** Kaunis emakeel II. Näiteid eesti keelest ja meelest 1524–1958. Stockholm: Vaba Eesti.
- Saari, Henn 1999.** Kirjakeelekorraldus keelte arengu üldseaduspärasuste valgusel, nagu ta paistis juba aastal 1979. – Keel ja Kirjandus 9, 601–608.

Kirjakeel ja igapäevakeel

Artikkel ilmus 9.-10. detsembril 1999 Tartu Ülikoolis toimunud seminari kajastusena. Vt Tiit Hennoste (toim). Eesti keele allkeeled. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16.) Tartu: TÜ, lk 75–110.

Seminari korraldaja Mati Erelt tellis nimeliselt ettekanded kolleegidelt, kes eesti keele variatiivsusega olid selleks ajaks tegelnud, lootes ilmselt Eestis avardada teemakohast asjatundmust ja täpsustada terminoloogiat. Ette oli teada, et ettekanded avaldatakse – nii seminari korraldamist kui ka kogumiku väljaandmist toetas rahaga Eduard Truu mälestusfond Rootsis.

Olin küll tosin aastat ülikoolis õpetanud, k.a mõned aastad sotsiolingvistikat, kuid selleks ettekandeks ettevalmistumine, eriti aga hilisem artikli koostamine andis hindamatu kogemuse. Sain aru, kui vabalt suhtuvad terminitesse suurte maade teadlased ja kui erinev on sama alaga tegelejate lugemus, k.a Eestis. Eriti tähelepanelikuks muutis mind see, et adusin Eesti sotsiolingvistikilise situatsiooni suurt erinevust tuttavamate riikide, nt Soome ja Austria omast. Kirjakeelne rahvas ongi suur erand. Indu oli mahukaks tööks ülearugi, sest olin omast ülikoolist ainus ja tundsin suurt vastutust.

Sõna *kirjakeel* ja tema suhestus ei ole kunagi otse enesestmõistetav olnud (vt Erelt 1983 Andrus Saareste arutelude kohta), aga just Eesti 20. sajandi teise poole muutunud keeleoludes näib tema kasutus püsivalt mitmemõtteline (vt Kerge 1994). Allpool küsitaksegi, mis kirjakeel on, ning püütakse tema sees ka igapäevasele keelekasutusele kohta leida, ehkki tavalisem on vastandada kirjakeelt igapäevakeelele (Ots 1998: haritkeelt tavakeelele; ÕS 1976: kirjakeelt kõnekeelele; ÕS 1999 kirjakeelt argikeelele; Ehala 1998 kirjakeelt kodukeelele), või rääkida kirjakeelest väga kitsalt – kord ühe sotsiolektina, kord ühe registrina, ilma et kasutatud mõisteid määratletaks või iseloomustataks (Hennoste 1999). Allpool

- 1) lähenetakse ainele tänapäevase keelepraktika nurga alt, mis siinkohal tähendab ülal osutatud käibemõistete avamist – mõistetele otsitakse sisu ja otstarvet, oletades, et terminirohkus on tingitud mingitest reaalsest opositsioonidest, mida üldsuse huvides on tarvis (olnud) tähistada; ning

- 2) jälgitakse nüüdisseisu (praegust kitsamat keelejärku) kui arengu tulemust ja lähtepunkti, nagu see keelekollektiivi liikmete iga generatsiooni jaoks paratamatult on.

Kommenteeritult: me sünnime tekstide keskele, teatud semiosfääri semiosfääris, ega pane kokku häälikutest sõnu ja sõnadest lauseid, nagu „biifsteeke kokku lappides ei saa tulemuseks vasikat“ (Lotman 1999, 12). Tekst on minimaalne suhtlusüksus. Inimene omandab keele, nagu rõhutavad „naturalist“ W. U. Dressler ja neurofüsioloog A. Karpf (1995), aktiivselt tekstide kaudu – rõhuasetus on vastandatuna N. Chomsky keelemeelele just omandaja aktiivsusel tekstide suhtes, mis omakorda haakub nii funktsionalismi seisukohtadega (nt Halliday, Hasan 1985; Halliday, Martin 1993) kui ka tunnetuslingvistilise arusaamaga, et keel on harjumus (vt Vainik 1992 jm). See tähendab, et **loomulik keel kui süsteem oma allsüsteemidega on alati abstraktsioon mingist tekstikogumist, mis on kasutajati erinev, kuid samal ajal nende jaoks ühine**, ja millest keeleteadlane ühe või teise osa abstraheerib kindlal eesmärgil.

Peetagu aga silmas, et keelesituatsioon on iga rahva igal ajahetkel teistsugune kui teistel rahvastel või tal endal mingil teisel ajal, ja seepärast ei ole keelekasutuse sotsiolingvistilist mudelit võimalik väljaspool konkreetset kontiinuumi ehitada. Muuhulgas hoiatatagu enne teema juurde minekut Soome näitest, just nimelt näitest tulenevat (vt Nuolijärvi 1986) Eestile üle kandmast – Soomes kõneldakse ka praegu nüüdis- ehk uusmurdeid ja/või -linnakeelt, 20. sajandi teise poole eestlase jaoks on peamine emakeel kirja- keel või õieti kirjakeelebaasiline ühiskeel. Muidugi iseloomustavad idiolekte individuaalsed ja rühmakohased identiteedilisandid ja eesti ühiskeelt muutumistendentsid (vt nt Kerge 1999, 9–10)¹, aga ka keele muutumine on ennekõike sootsiumi muutmine, ütleb M. Stubbs (1997, 370).

¹ Soome ja eesti keele variantide kasutuserinevust kinnitab muuhulgas rahvusvahelise uurimiserühma juhtum, kus soomlastest juhid eesti lastekeele uurijatele ette heitsid, et nood justnagu teadlikult lindi käivitudes lastega kirjakeelt rääkima hakkaksid, mistõttu materjal kaotab osa oma väärtusest (Elo Lindsalu teade). Lintidel aga peegeldus selgesti reaalne igapäevane kõnepruuk – tõsi, haritud noorte filoloogide oma, mis ei ilmuta madala sotsiaalse staatusega inimestele eriomast mitmekesisust (vt Finegan 1994, 373 jj). Kuid nemadki on selle keelevormi omandanud mitmekesisest keskkonnas kasvades, kus järelikult pidi mõõdukas standardsus statistiliselt domineerima (vt Dressler, Karpf 1995). See olukord muidugi on selgelt muutumas (vrd Hennoste 1999).

1. Ühiskeel ja kirjakeel: pilk tagasi

Kirjakeele üks lihtsamaid definitsioone, mis esineb nüüdki sageli kirjakeelte loomise kontekstis, kõlaks: keel, millel on olemas kiri. Kuivõrd keel on oma olemuselt suuline nähtus, siis on kirja loomine otsekohe ka kodifikatsioon, fonoloogilise süsteemi graafilise kajastuse kokkulepete täpsustuv rida. Selles mõttes on eesti keel Euroopa vanu kirjakeeli, mille ajalugu ulatub 16. sajandi algusaegadesse ja mis ei ole ühtne – kaua eksisteerib kaks paralleelset kirja-keelt, tingliku nimetusega Lõuna- ja Põhja-Eesti keel. Olemata vana kirjakeele spetsialist, jätan need meie vaatlusest välja.

Mingil ajahetkel võidab arusaam vajadusest ühtse kirjakeele järele. Nime- tagem teda siinkohal tingimisi *lingua franca*'ks: *lingua franca* ehk ühiskeel on milline tahes keel, mida kasutatakse suhtluses gruppide [siinkohal siis murde- rühmade – KK] vahel, kellel ei ole teist ühise suhtluse keelt (Matthews 1997). 18. sajandil hakkab seesugune kiirelt kujunema n-ö põhjaeesti keele baasil.

Kui selline ühiskeel haakub ühtlasi rahvusterviku enesemääratluse tar- bega ja rahvusliku identiteedi püüdlustega, nagu see tugevasti tuleb esile 19. sajandil, võime temast rääkida kui üha modernsemaks kujunevast rahvus- keelest. Veel 20. sajandi algul vastandub rahvuskeel siiski murde-emadelele kui loomulikult omandatavale keele(vormi)le ja on sõltuvalt murdealast roh- kem või vähem teise keele kui hariduskeele staatuses – ärgu ainult võetagu sõna *haridus* puhtvormilisena (vormiliselt võib teda kõigi tasandite haridus- keeleks nimetada aastast 1920). Loomulikult järeldeb siit vähemalt esimese Eesti Vabariigi ajal soov keele kaudu oma haridusele osutada, mis viib murded ajapikku tõrjutud seisundisse. Seda suundumust toetab ka kirjakeele avarduv semantiline ja väljendusruum. Oma töö teeb murdepiiride ähmastumine, mille aluseks on üha kasvav sisemigratsioon. Rahvus(kirja)keelest valdavalt emakeelena võime tingimisi kõnelda ehk 20. sajandi teisel poolel või pisut varem, kui need tegurid on oma töö teinud.

Küsimus sellest, kas nimetada sellise arenguteega *lingua franca*'t ühis- või kirjakeeleks, on tähtis ajaloolises plaanis, et küsida, kas nn kirjakeel põhineb eesti murrete kui keelevariantide ühistuumal (inglisekeelne termin *common core*, vt Matthews 1997), s.o joontel, mis on murretele keskmiselt ühised – tegemist on niisiis tunnetusliku huvi kontekstis vajaliku eristusega, mida ei ole vanema suulise materjali puudumisel kuigivõrd võimalust uurida. Niisuguse küsimuse on püstitanud ja vastab sellele Karl Pajusalu, TÜ sotsiolingvist ja

nüüdismurrete uurija (vt murdekursust). Statistilisi meetodeid kasutades leiab ta, et kirjakeele normid annavad murretega võrreldes n-ö keskmise nulli, st nivelleeruvad, mis olevat suurepärase tulemus ja osutavat, et nimetatud ühistuuma on kirjakeelt luues intuiitiivselt hästi arvesse võetud.

Siinkirjutajale tundub, et kirjakeel poleks n-ö kunstlikult looduna, s.o suurt osa murdeid ja mingit kujunevat-levivat ühist suhtlusvormi arvestamata, oma tänapäevast variatiivsust saavutanud ega sellise kiirusega levinud ka nii hiilgava õpimotivatsiooni korral nagu rahvusterviku ideaal ja rahvusriigi saavutamine.² Käesolevas on tähtis, et kirjakeelele või ühiskeelele – või kirjakeelele kui ühiskeelele – vastanduvad niisuguses ajaloolises plaanis just murded. *Räägib kirjakeelt* oleks siis ennekõike vastand fraasile *räägib murret*. (Selle kirjakeele sisemine variatiivsus ja ühiskeele tänapäevane mõiste on teised küsimused.) Üsna tavaline on näiteks Soomegi entsüklopeediliste allikate järgi asetada *kirjakieli* ja *yleiskieli* vahele võrdusmärk, pidades silmas rahvusterviku ühist keelevormi.

2. Käibemõistete rägas: pilk keelele siin ja praegu

Arvatavasti aitab alljärgnevat mõttekäiku jälgida skemaatilisus, mistõttu püüan oma juttu illustreerida piltide abil, et neist pisitasa mosaiik kokku panna, või õigupoolest: et need üleku ti asetada ja sedakaudu suhestada.

2.1. Tänapäeva eesti keel

Henn Saari (1999, 607) väidab, et „tunnuseid, mille järgi saab öelda, kas keel on omandanud uue ajaloolise kvaliteedi (mihuse, „nii- ja naasuguse oleku“), on vanade tekstide mõistetavus uutele põlvetele“.

Arvestades näiteks uue kirjaviisi leviku-ulatust ja tekstitüüpide kujunemist, aga tausttegurina ka linnastumist ja jätkuvate sisemigratsiooni-protsesside käivitumist, paigutaksin tänapäeva eesti keele tingliku alguspiiri

² Mäletan Henn Saarit emakeele seltsi kõnekoosolekul oletamas, et kirjutatud keel püsis kaua sedavõrd (kiriku)saksa mõju all, et osa keelekorralduslikest soovistest püüdis teda kõneldavale keelele teadlikult lähemale suunata. Ka tuleb arvestada, et veel 19. ja 20. sajandi vahetusel kajastab (aja)kirjandus muus keeles õppinute kirjalikku keelepruuki, mis levinud/levivat suulise suhtluse keelt ei pea peegeldama (kui mõelda järgnenud vastuastumistele, mis taunisid saksapära).

umbkaudu 19. sajandi lõpujärku. Küllap on veelgi õigem Henn Saari väide (samas), et eesti keel kujunes tänapäevaseks 20. sajandi alguskümnen-deil, nn forsseerimisajal. Hästi ja kiiresti kohaneva sõnavara hõlme kas-vab 30. aastateks tohutult, keelendite rööpsus saab oma mõistlikud piirid jpm.³ Ei saa aga unustada, et selle eesti keele vormi levi alles jätkub, kuni ta saavutab murdeemakeele kõrval n-ö statistiliselt valdava emakeele staa-tuse. Mis aga tähtsam ja suunab ehk teisiti vaatama ainele nimega kirja-keele ajalugu, on eesti keelega hõlmatava vaimse ruumi plahvatuslik kasv 20. sajandil. Niisiis, **tekstide mõistetavuse poolest paigutub eesti keele tänapäevajärgu algus küll 19. sajandisse, tekstiruumi kvaliteedi ja ula-tuse, st keele polüfunktsionaalsuse ja kaasaegsuse poolest aga kindlasti 1930. aastatesse.**

Kirjakeele ajalugu on tegelikult tekstidega hõivatava mõtteruumi aja-lugu: kes kirjutavad, mida ja kuidas kirjutavad, mida ja kui palju(dest keel-test) tõlgivad, millest on eesti keeles võimalik kõnelda, mida on võimalik keele toel üldse ja nüanssides tunnetada. Seejuures ei pea tingimata mõtlema ainult trükitud originaalile ja tõlkele, vaid ka niisugustele (käsikirjalistelegi) metatekstidele nagu näiteks loengud, ülevaated, arutelud, esseistika, kohalik teadus- ja aimekirjandus jpm, mis toetub võõrkeelsele või arendab end sisu-liselt võõrkeeles loetu toel. Alles teises järgus on kirjakeelelugu selliste-teiste eesti keele korraldajate, sõnaloojate jm keelepraktikute ning -kirjeldajate teenerida: kuidas keelerahvas keele arenguid ja uuenduste-rikastuste levi on suunanud-toetanud (aga tugi on muidugi äärmiselt oluline – seda olulisem, mida väiksearvulisem on rahvas ja mida kitsamate tunnetusvõimaluste või hajusama väljendusega on keeleruum). Seega võib väita, et **kirjakeel on oma olemuselt sõna kõige laiemas mõttes kirjanduse traditsioon koos kõigega, mida see ühe rahva tunnetus- ja sisekommunikatsiooni võimalustele kaasa toob.** Polüfunktsionaalse kirjakeele arengule on tema sõlmkandjate mitmekeelsus erinevalt Hennoste (1999) arvamusest seejuures eeldus, mitte tagajärg (vt Lotman 1999 semiosfäärade kokkupuutest kui dialoogist) – uue mõtteaine ammutab väikekeel põhiliselt väljaspoolt iseennast, ja nagu näha,

³ Sõna *mõistlikud* võib mõndki lugejat häirida, kuid tolle aja tekstides ilmneb täiesti piisavalt rööpsust, mis ei ole rangetes korraldustes liialt kinni. Aaviklikkuskki ei ole toonasest ligi juhus-likust mahahääletamisest hoolimata kuskile kadunud. Arvestatagu sedagi, et murdeemakeelega inimene tahtis selgeid soovitusi – selles olukorras ei ole võimalik kirjakeele/ühiskeele teatud rööbiku tekstisobivuse üle mingi stiilitunde järgi otsustada.

ka suure osa oma leksikast (Rätsep 1983).⁴ „Kindlapiirilisi ega funktsionaalselt ühetähenduslikke süsteeme“ pole „reaalses talitluses omaette ega isoleerituna olemas“, kirjutab Lotman (1999: 10).

Keeleruumi kvalitatiivne areng süvendab ja arendab aga ühtlasi isiku enesetunnetuse viise ja rühmitumist, süvendades seega identiteetide paljusust ja keele sotsiaalset variatiivsust. Lotmani (1999: 25) võrreldavate sõnadega: „Semiosfääri elementide (allstruktuuride) dünaamiline areng kulgeb nende spetsialiseerumise suunas ja järelikult semiosfääri seesmise mitmekesisuse arenemise suunas.“ Selle kõrval säilitab keel teatud määral ka segunevat ja muutuvat kohallikkust, st kujunevad nüüdismurded, mis on tänapäeva eesti keele osa (kuid jäävad kirjutaja asjatundmatuse tõttu vaatlusest ja skeemidest kõrvale). **Tänapäeva eesti keel on seega ajaliselt ulatuslik ning sotsiaalselt ja lokaalselt varieeruv tähendus- ja keeleruum**, milles osa tekste on paratamatult n-ö latentses olekus – enam-vähem arusaadavad, ent kättesaamatud –, ja millest kõik ei ole muuski mõttes elavate põlvkondade ühisosa (vt joonis 1).

LATENTSED TEKSTID
oskuskeel / üldkeel
murre / ühiskeel
sotsiolekt / ühiskeel
jne

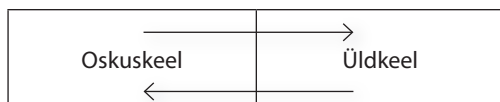
Joonis 1. Tänapäeva eesti keel, sh latentsed tekstid

2.2. Üldkeel ja oskuskeel

Üldkeele mõistel on kindel vastand – oskuskeel, mis vastandub esimesele kui eriline üldisele. Defineerigem seetõttu negatiivselt: üldkeel on selline eesti keel, millel puuduvad oskuskeele tunnused ja funktsioon (st seal on väiksem valik termineid, vähem keerukas süntaks). Niisuguse vastanduse otstarbekuse on tõestanud Tiiu Erelt oma raamatus „Eesti oskuskeel“ (1982). Üldkeelt ei ole sellisena põhjust piiritleda, sest oskuskeele lättena ei ole ta ajaliselt ega ruumiliselt kitsendatud – terminite allikaks võib olla unarkeel, murre, mõni

⁴ Täna hüpotees on, et okupatsiooniaeg teadlikult keele funktsioonivaldkondi ära püüdis lõigata ja ühiskonna oleku ebardlikuks teisendas. Sel kõigel pole aga põhjust siinkohal peatuda (loe: Kerge 1998b).

mitteprofessiooniline sotsiolekt, ühiskeel vm. Küll aga võib oskuskeelt kui allkeelt olla põhjust vastandada täpsemalt (nt *oskustekst jm kirjakeele tekstid*), see ei ole aga hetkel oluline. Tähtis on, et oskus- ja üldkeele vahel on üleminekuala, mille koostis pidevalt muutub: ühelt poolt annab üldkeele tüvevara meie polüsünteesilise keele puhul pidevalt juurde termineid, teiselt poolt rikastub üldkeel üldharidusse jõudva (sh meedia ja igapäevatoimingute kaudu leviva) terminoloogiaga (joonis 2). Ka struktuurikaugetest keeltest laenatakse kas eri- või üldkeelde, nii et laenud liiguvad ühest teise täpselt samal viisil kui omavara.



Joonis 2. Oskuskeel ja üldkeel

2.3. Tänapäevane ühiskeel

Kui jätta kõrvale ülal nimetatud keelelooline küsimus eesti kirjakeele ja ühiskeele vahekorrast, siis kaasaegse ühiskeele mõistele tuleks läheneda (iga) ajajärgu aspektist. **Ühiskeel sellisena on muutuv, kuid ajajärguti abstraktses mõttes ühine osa rahvuse keelest kui idiolektide kogumist, tänapäeva eesti keele ühistuum** (*common core*, vt Matthews 1997). Olgu siinkohal nimetatud, et idiolektide eriosa maht, nagu ka latentsete tekstide hulk kasvavad ajas pidevalt ja paratamatult, st keelt on raske koos hoida. Ühiskeele määravad umbkaudu järgmised tegurid:

- Sarnased igapäevased suhtlusolukorrad, sarnane kokkupuude esemeline maailmaga (muutuv esemeline ja ainemaailm, kokkupuude loodusega ja linnakeskkonnaga, kodused olukorrad, vaba aja sisustamise viisid, kokkupuuted eri tüüpi asutustega elu vältel jne).
- Sarnased tööolukorrad, sh töise suhtluse mitut laadi olukorrad, töotekstide tüübid jms.
- Üldhariduse sisu ja laad, k.a selle meedia kaudu tagatav osa. Näiteks ei kuulunud allakirjutanu omaaegsesse üldharidusse keskkonnakaitse, kuid tema idiolekti kuulub seegipoolest nii vastav sõna kui ka hulk valdkonna termineid (*puhastusseadmed, sanitaarraie* vm). Just üldhariduse sisu muutumine erihariduse ja keelekontaktide toel tagab

ühiskeele piisava modernsuse, kaasajas püsimise. Osa sõnavarast ja oskuskeeleomasest väljenduslaadist jääb idiolektiti valdavalt n-ö passiivseks – mõistesisu piirdub aineviitega või mõne ähmase tähendustunnusega, sh visuaalsed komponendid (graafik, valem vms), kuid on siiski olemas.

- Erihariduse tüüpolukorrad ja ühisosa (loeng või eksam, õpinguarvestuse viisid ja paberid, eeskirjad, õppe- ja teadustekstide tüübid jms).
- Rohkem või vähem sarnane kokkupuude muude kirjalike tarbetekstidega (kirjad, meilid, plakatid, kuulutused, ajakirjandustekstid, õigusaktid, sh asjaajamistekstid jne), k.a kunstiga piirnev reklaam.
- Suhteliselt sarnane kokkupuude kunstitekstidega (film, televisioon, teater, ilukirjandus vm), mingi piirini ka reklaam, situatsioonikoomilised meelelahutussaadet vm). erilisel väärtuslik, kuivõrd need peegeldavad kogu keelt – murdeid ja sotsiolekte, argist ja kõrgstiilset, isegi terminoloogiat ja vulgaarsusi jne).

Umbkaudu võiks ühiskeelt tänapäeva keele raames (vt eelmine joonis) skematiseerida nii (vt joonis 3):



Joonis 3. Tänapäeva ühiskeel kirjakeele osana (ühiskirjakeel)

Ühiskeel on oma spontaanses kujunemises äärmiselt kirju, hõlmates rea olukorrahaseid vorme ja vahendeid ning rööpsusi, millest osa avalikkuses soositakse, osa mitte. Selle vähese tähistamiseks, mis seal on üldlevinuna olemas, kuid ei ole „õige“ ehk normingutega soositud, tarvitatakse inglise keeles epi-teeti *colloquial*, eesti tõlkeallikates paraku ‘kõnekeelne’, kuivõrd see on tegelikult kõnekeel ka eestlase stereotüübis, meie kultuurile omases argiarusaamas. Keeleteadus on aga ebalev: kultuuritüüpiline norminguaustus on keeleteadlasele sisse kasvatanud mõtteviisi, et kõnekeel on üleni midagi pisut sobimatu, ja nii tähistataksegi kõnekeele suhteliselt neutraalset osa kohati terminiga ühiskeel. Käesolevas vaatan neid erivahendeid igapäevakeele all (vt veel kord ka 1. märkust).

Olen pisukese juhatuse abil leidnud ühiskeelele veel teisegi vaste – selleks pakutakse inglise keeles *common language* (Pajusalu 1996), eesti tõlkes ‘ühiskeel, üldine keel, tavaline keel’, ka ‘labane keel’ Nagu tõlkevastete paljususest näha, annab inglise keel meie mõistepiire halvasti edasi – näiteks labasuse tunnus viitaks jällegi ebastandardsusele (ing *non-standard*, kontekstiti küll *colloquial*’i sünonüüm, kuid täpse sisu poolest laiem, hõlmates ka ebastandardsuse muid, nt rühmailminguid). Nii on *common*’igi kasutuses küsitavat.⁵

Ühiskeele terminit aga vajatakse siis, kui püütakse hõlmata kirjakeele seda osa, mis on ajastu keelekasutaja jaoks tavaline, nende idiolektide umbkaudne ühisosa, normimata või normitud. Allpool tuuakse esile, et ühiskeel sisaldab ka kindlal viisil defineeritud slängi, mida joonis 3 ei ütle.

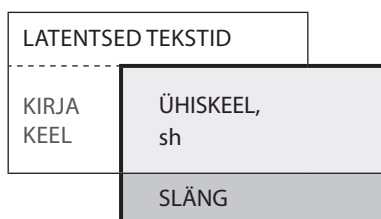
2.4. Kirjakeel

Kirjakeel on tänapäevasest ühiskeelest kahes plaanis laiem mõiste. Esiteks selles mõttes, mida osutasin ülal: osa kirjakeele tekste on väljaspool ühiskasutust. Eriti soodustas seda N. Liidu okupatsioon, mis suure osa vaimuvara käibelt kõrvaldas ja füüsiliselt hävitas – vähene järelejäänud ei ole kättesaadav. Oma osa on ka tekstide aktuaalsuse kaol (nt vanem ajakirjandus ligi tervikuna); infoplahvatuse aja tekstipaljususel ja uute meediakanalite tekkel, mis vanasse süvenemiseks aega ei jäta jne jne. Kui me keele tekstidest abstraherime, siis leiame kirjakeelest palju seesugust, mille levikut autoriteetne keelekorraldus rahvuskeele forsseeritud ühtlustamise järgul (20. sajandi algupoolest) ei ole soosinud. Mõndagi sealsest on tänaseks käibelt kadunud, lakkamata olemast eesti kirjakeele osa. Soovi korral leiab uusimagi ÕS’i (1999) sirvija suure hulga

⁵ Arvatavasti oleks termin *ühiskeel* funktsionaalset variatiivsust silmas pidades arukas tõlkida *Modern Estonian*’ina või lihtsalt *Estonian*’ina, kiiludes juurde kommetaari *standard and colloquial*, sest murdeid tänapäeva keele sellise tõlke puhul enamasti kaasa ei arvata. Ka inglise keele õpikud ja sõnastikud, mis muuseas igapäevakeelt (nagu seda allpool määratletakse) õpetavad ja kajastavad – nt *I can’t come* igapäevast hääldussulandust kajastavana või *(re)fridge(rator)* nõudlikes tekstides esinevaid sõnaosi sulustades – kannavad pealkirjas sageli sõnaühendit *Modern English* või *Contemporary English*. Murdeid nad seejuures ei kajasta. Kaheldav tundub aga R. Pajusalu (*op. cit.*) sõnakasutus, kus ühiskeelel on kaks varianti – Lõuna-Eesti ja Põhja-Eesti murdetaustaline ühiskeel – midagi ühist, mis ei ole eestlastele ühine. Selles kontekstis võiks üsna ilmselt eelistada Lõuna- ja Põhja-Eesti igapäevakeele termineid, nagu nt Finegan (1994: 369) kõneleb prantsuse keele variantidest, nagu astmestav *more colloquial French* või liigitav *colloquial French of those who are Flemings*.

kirjakeele sõnavara, mis ilmsesti on eesti keele nüüdiskõnelejatele võõras elik ei kuulu ühiskeelde isegi mitte passiivselt, eesti kirjakeel ja tekstide teretulnud potentsiaal ometi.

Teiseks on kirjakeel ühiskeelest laiem selles mõttes, et hõlmab oskuskeele. Terminoloogia on kodifikatsiooni kui keelelise korrastuse objekte – termini- loome ja terminite standardisatsioon avardavad kirjakeele piire ja tõstavad selle vahendite kasutusväärtust, tagades nii keele ja üldhariduse pideva pii- sava kaasaegsuse. Seega jääb oskuskeel kirjakeele raamidesse, kuid ühiskeele raamidesse vaid niivõrd, kuivõrd eespool nimetatud tegurid seda teatud ajal soosivad (vt ühiskeele kujunemine). Kõike seda võiks eelmisi jooniseid mee- les pidades skematiseerida järgmiselt (vt joonis 4). Miks ulatub osa ühiskeelt kirjakeele piiridest välja, seda kommenteeritakse allpool (vt joonis 6):



Joonis 4. Kirjakeel ja ühiskeel

Kirjakeele kodifikatsioonina kiputakse mõistma „õige – vale“ tüüpi ette- kirjutuste kogu, kuid koodi sotsiolingvistilist mõistet silmas pidades – sel- lest tehakse juttu registri teema juures – tuleb kodifikatsiooni käsitada kui käimasoleva keelejärgu KOODISÜSTEEMI korrastamist ja fikseerimist. See tähendab, hinnatakse keelendi kasutusväärtust, teadvustades tema traditsioo- nis kujunenud kasutusolusid, valikueesmäärke, konnotatsioone ning soosides neist kontekstiti ainult osa (nn reeglistus ja soovitusel). Teisisõnu: keelendi (sõna, väljendi, tarindi, sh ka kitsama lausetüübi) ratsionaalse tähenduse kõrval osutatakse tema kasutuse olukohasusele ja võimele edastada kasutaja- omast või kõne-eesmärgiga sobivat, nt emotiivne tähendus ja konnotatsioo- nid. Kõik see on halvemini-paremini olemas meie leksikograafias (märgendid, mis toetavad oma stiilitundes kahtlevat eestlast, eriti aga teiskeelsete, sh tõl- kijate keelekasutust) ja selle alusena filoloogide, aja-, teadus- ja päriskirjanike ning teiste „kartoteegirikastajate“ sõnatunnetuses. Grammatika vajab põhja- likumat analüüsi, mille jätame igauhe ülesandeks (vt eraldi morfoloogiaosa

ja süntaksiosa). Asjad ei ole aga korras kaugeltki mitte. Ühe näitena grammatikakirjeldusest (vt EKG 1993, 1995) ligi puuduva kohta võib tuua Aaviku grammatika, mida sajandi algupoole keelekorralduslikud otsused ei ole käibiva kirjakeele stiiliatribuutikast kõrvaldanud. Ainult erandjuhul – rööbikute paljususe oludes, kus ühe vahendi kasutuskontekst kõigub või on ühe tähenduse edastamises selge vahendiliig, -põud või korrapäraeire – vajatakse kodifikatsiooni kui normimist (vt/vrd Saari 1999, 687 jj). Seejuures on suhteliselt püsiv kodifikatsiooniobjekt kirja alused, ülejäänud on traditsiooni, moe, mõjutuste, jälgitavuse jms tasakaalu asi.

Kirjakeel ei ole seega igas kontekstis neutraalsete ehk „õigete“ keelevahendite kogum, mis vastandub argikeelsetele kui „valedede“. Tänapäevane kirja-keel on ajalooline, kuid üha keerukama variatiivsusega süsteem, mis hõlmab erineva kasutusväärtusega atribuutikat. Peamised parameetrid, millega kirja-keele vahendite kasutusväärtust mõõta, on register ja stiil.

Enne nende juurde asumist aga rõhutatagu veelkord: **kirjakeele mõistesse kuulub vääramatult traditsiooni tunnus** ja seega ei ole kirjakeelt tarvidustki sünkroonsest aspektist defineerida, nagu tema definitsiooni ei pruugi kuuluda normitud olek (vrd Saari 1999). Keelekorralduse olemus on suuresti selles, et säilitada kirjakeele traditsiooni ja hoida tekstid võimalikult kaua mõistatavana iga järgmise põlve eestlaste jaoks, s.o piisavalt standardse ja funktsionaalsena, mida ühiskeele spontaanne ja variatiivne norm ei taga. Kui ka osa tekste pidevalt muutub n-ö mittetekstiks (Dressler, Beaugrande 1981), millega meist enamikul täna puudub suhe, siis ei muutu nad sellega loetamatuks ega lakka olemast tänapäeva eesti kirjakeele tekstid. Millal aga arengud viivad kvalitatiivse hüppeni, kirjakeele järsu ja traditsiooni suhteliselt katkestava muutuseni, s.o Saari termineis uude keelejärku, see on omaette küsimus. Oma seisukoha, et teatud mõttes ongi meie keel hüppeseisundis, olen avalikustanud (vt Kerge 1998b, 1999).

Kuivõrd ühe kirjakeele avalike avaldusvormide arengu suunamine on mõistlik (aga need on oma enamuses kirjalikud tekstid), sellele vastaku G. Thomas (1991: 216–217). Analüüsides kriitiliselt purismi ajaloolisi ilminguid ja keelekorralduse olemust – mh viidates Eesti keskkonnale –, leiab ta ka rahvuskeelte purismi ratsionaalse variandi, mille abil toetatakse keele funktsionaalsust, ületatakse individualismi, välditakse liigset laenamist struktuuriliselt ja kultuuriliselt kaugetest keeltest, suurendatakse integratiivsust jne.

2.5. Register, sotsiolekt, kood, stiil, žanrid

Tiit Hennoste (1999) nimetab kirjakeelt üheks eesti keele paljudest võrdväärsetest registritest ja/või sotsiolektidest – kasutusel on mõlemad terminid, kusjuures kumbagi ei defineerita, nagu ei kommenteerita nende kvaliteetide omistusi kirjakeelele. Ehkki registri nimetamisel ei pruugiks lähenemine olla kasutajakeskne, nagu sotsiolekti puhul ainuvõimalik, on Hennoste oma seda selgelt mõlemal juhul. Registrile lähenemine on tal pigem pragmaatiline (inimene kasutab harva kirjakeelt) kui sotsiolingvistiline, kuna olukorrakeskne lähenemine sunniks olukordi tüpiseerima. Üritan seda järgnevas teha.

Kuivõrd olukordi iseloomustab kõige selgemalt nende ametlikkuse aste, siis vajatakse registri mõistetki üldistatuna: register on konkreetsetes olukorras kõnelejale kui ühe oma sotsiaalse rolli ja realiseeritava rollisuhte kandjale omane keelevahendite valik (vt Kerge 1996, internetis vt 1998a). Lühemalt võiks öelda: register on olukeel, mille tingib rollisuhe, rõhutades nõnda olukordade ametlikkust-vabadust ja ühtlasi osaluse laadi. Peale olutüüpilise suhtelaadi (arst–patsient, ema–laps, ülemus–alluv vm) mõjutab registrit ka osalejate individuaalne sotsiaalne distants, mida identiteeditunnuste sarnasus vähendab, erinevus aga suurendab (kultuuriti iga, sugu, sotsiaalne staatus, võim, solidaarsus, huviväli, isikuomadused jne), jm. On võimalik ka aktuaalne (tüübiülene) rollisuhe (Berry 1981), mis määratletakse ainult konkreetsetes olukorras (teadja ja teadmatu, kursisoliija ja kursisolematu, või kuidas seda eesti keeles iganes väljendada).

Registri mõiste sellisena on teatud eesmärgil lihtsustatud M. Halliday esialgselt arusaamast, nagu teda eespool vaatlesime. See oli teksti niisugune variatiivsus, mis suunab n-ö mõttekalt ennustama, milline keel määratud situatsioonis esineb, s.o kindla kõneaine (*field*), suhtelaadi (*tenor*) ja toimeviisiga (*mode*) seostub. Halliday (1978, 111) ütleb: „Register on semantilise varamu konfiguratsioon, mis kultuurikandjal tüüpiliselt seostub situatsioonitüübiga,“ ning kordab seda hiljemgi (vt allpool). Rääkides ennustatavusest ja tüüpilisest, räägib ta asja nimetamata sellestasest, mida Praha lingvistikast alates on nimetatud normiks. Puht-semantilisel lähenemisel ei ole aga võimalik rääkida rööpsete vahendite ennustatavusest, mis on oluline just nn polüloogia taustal, kus inimestel tuleb omandada näiteks võõrkeelegi koodisüsteem – koodi mõistega on seletatud erinevusi ühe registri kui supralingvistilise sotsiosemantilise tüübi piires (Malmkjær 1996 viitega Bernsteinile 1971).

Ka Halliday ise (vt Halliday ja Hasan 1985) on sunnitud rõhutama, et register on küll semantiline ruum, kuid tuleb arvesse võtta väljendvara, mis tüüpiliselt saadab või realiseerib sellesse mahtuvaid tähendusi olukorriti. Kogu see suund Hallidayst alates (vt mh samas: 39) hõlmab registri mõistega leksika ja grammatika (funktsionalismis õieti leksikogrammatika). See seisukoht ei ole muutunud. Näiteks Finegan kirjutab: „Registrid erinevad sõnastiku, fonoloogia, morfoloogia, süntaksi ja semantika poolest“ (1994: 371).

Jätan siinkohal kõrvale termini teise (aga esimesega seostuva) tähenduse, mis ühendab registri ainult kõneainega (*field*), libisedes justkui kogemata kasutajakeskusesse. Nimelt tuuakse suhtelaadi (*tenor*) ja toimeviisi (*mode*) asemel sisse isiku amet/hobi, mitte kõneolukorra rollisuhe. Nii saab registrist „kirurgide, lennupilootide, pangajuhtide, müügimeeste, jazzifännide ja sutenööride“ leksika (Wardhaugh 1998: 48 viitega Fergusonile 1994), n-ö erisõnavara kastid, mis on ka küllalt levinud tähendus. Registri kitsamgi määratlus üht või teist tüüpi spetsiifilise olukorra kohta (nt neutraalne välismaalasega suhtlemise register, informaalne hoidekeele register jts) on vajalik, ent paraku mitte nii kitsana.

Esiteks on unustatud grammatika. Üsna kergelt tulevad grammatika erijooned näitena kõrva hoidekeele (eesti traditsioonis tuttavamana *lastekeele*) registrile mõeldes: lühikesed laused, komplitseerimata öeldised, sõnavara mugandamine lihtsasse muuttüüpidesse jne. Teiseks ei ole määratletud, mis-moodi register sellises kirurgide või sutenööride leksika tähenduses erineks sotsiolekti mõistest. Sotsiolekti näevad Halliday ja Hasan (1985) kui ühiskonnarühmale omast erilist semantilist ruumi, mis on teistele keelekasutajatele suhteliselt suletud, sest rühma tegevus- või huvivald seisab teiste omast lahus. Traditsioonilisemalt – semantikat sisse toomata – vaatab sotsiolekti G. Hudson (2000: 456), kes üldistab keeleliste erinevuste sotsiaalsed alustunnused seitsmeks: geograafia, sotsioökonomiline staatus, rahvus-rass, iga, amet, usk ja sugu. Halliday-Hasani (1985) semantilist määratlust vajatakse neist ainult paari puhul (amet, usk), ehkki muude iseloomustamiseks võib ta olla vajalik lisatunnus (rahvuse interferentne tähendusorganisatsioon teise keele keskkonnas, sugude semantilise ruumi erinev ulatus ja liigendus vms).

Põhiline erinevus dialekti (sh sotsiolekti) ja registri vahel on kummalgi juhul vaatenurgas: dialektaalsus on kasutajakeskne variatiivsus, registrilisus aga kasutus- ehk olukorrakeskne (Halliday, Hasan 1985: 41–43). Sotsiolekti näiteks sobib seega arstide erialakeel oma vajadusel oskustekstiomasest süntaksi

ja terminoloogilisusega, seda saab aga kasutada ainult kolleeg-kolleegiga-olukorras. Arsti-patsiendi suhe nõuab teistsugust süntaksit ja lihtsamat leksikat, kus terminoloogial on oma oluliselt väiksem osatähtsus. Et aga olukordades toimib inimene oma kindla identiteediga, siis on registrile ja sotsiolektile omase varamu kohatine segunemine reaalses tekstides paratamatu. Siin osutavad Halliday ja Hasan (samas) omakorda Bernsteini 1971. aasta koodimõistele, mis ühendab registri ja sotsiolekti tekstis. Näidet jätkates: arst jääb ka patsiendiga suheldes oma kõneharjumustega arstiks ja tema erikeele aktivatsiooni tingib juba n-ö astumine ravi valdkonda kui suletud tähendusfääri, kuid olukohane arsti-patsiendi tüüpsuhe sunnib kodeerima oma sõnumi üldarusaadavana, lapspatsiendiga lapsepärasena jne. Arsti oskuskeelele kui sotsiolektile pandaks justkui registri filter ette.

Koodi iseloomu vaatab põhjalikumalt C. M. Scotton. Ta kirjutab (1988: 151 jj), et keelise koodi valikud on ideksikaalsed õiguste ja kohustuste võrgu suhtes, mis kehtib vestluspartnerite vahel. Iga koodivalik toob esile kindla isikutevahelise tasakaalu (*interpersonal balance*), ja seda osalt oma indeksi-kaalsete, s.o otse kontekstile viitavate omaduste tõttu, mida erinevatele keeltele, dialektidele ja stiilidele kogukondades omistatakse. Juba D. Hymes'i (1972) arusaamadest on teada, et vaikiv (*tacit*) kooditunnetus on inimeste keelise kompetentsi osa. Kindlat koodi nõuavad kindlad suhtluskonventsioonid, mille suhtes markeerituse taju on loomulik.

Olgu veel nimetatud, et registrile lähedaselt defineeritakse žanrit (Palt-ridge 1997: 23), kuid selle tunnuste hulka kuulub lisaks alati kindel kompositsioon, st mõiste on spetsiifilisem (vt samas 21 jj vm; vrd Biber, Finegan 1993). Keelemuutuse uurijat aga peaks huvitama registrite laenamine ja segunemine (vt nt Finch 2000: 234).

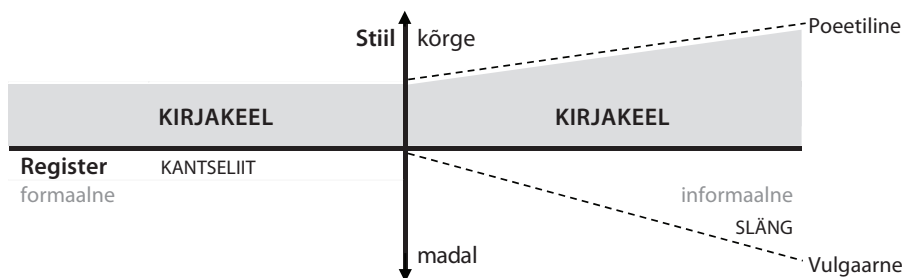
Sügavamale teooriasse minna hajutaks praeguse mõistekäsitelu. Rõhutamise hoopis muud: eesti mitmetähendusliku omasõna „ametlik“ vastet *formal* (Fineganil *formaleic*), mis ei ole *official* (vrd *Ta oli minuga väga ametlik* – ‘formal’ ja *ametlik seisukohavõtt* ‘official statement’). Eestis on mõlemad võõrsõnad olemas (*formaalne riietus*, harvemana *ofitsiaalne seisukoht*), kuid lingvistika diskursuses on kohati tunda selle vahe tajumatust.

Just olukordade tüüpilisus kinnistab omakorda keelevahendite (mh žanrite kui tekstisüntaktiliste ehk kompositsioonitüüpide) külge nende keskmise registriväärtuse süsteemis, mis on keelekeskkonnas kasvajale, s.o keele omandajale n-ö tekstidega ette antud. Inimene õpib tunnetama, et ametlikus

olukorras räägitakse liigutuste *kiirusest*, mitte *kärmusest* või *nobedusest*; et inimene kui õiguste ja kohustuste kandja on nende tunnuste rõhutamistarbe korral *isik*, mis on omakorda ainuvõimalik tähistaja juhul, kui nende kandjana nähakse ühtaegu kollektiivi (*isiku vastutus* kui inimese või juriidilise isiku vastutus); et suur sotsiaalne distants partneriga ei soosi „vaba“ vormistikku (*Asja saab lahendada mitmet moodi*), vaid sunnib ütlema *mitut moodi* jne. Lapse keskkonnas võivad ülekaalus olla mõne registri signaalid, mistõttu laps küsib, *kaua me täna värskes õhus viibime* selmet *kaua me õues oleme*, mida täiskasvanu tajub veana (ilma et see olukord peaks üle põlve püsima). Formaalsusskaala võib mõnes osas olla täidetud ligi pidevana. Näiteks selle kohta toob G. Hudson (2000: 473) inglise käsu-palve tajutava üheteistastmelise vormistuse üliviisakast äärmiselt vabani.

Sellise taju keskmine, sõna laias mõttes stiilitunne muutub (vt Finch 2000: 233–238) sõltuvalt registrite kasutussagedusest ajas, aga muutub eelmise keskme suhtes – näiteks kaotab teatud teema ja sedakaudu temaga seonduv leksika oma tabustatuse (nagu seks avalikkuses või intiimhügieen reklaamis) või annab mõni õigekeelsuskomisjon „vabaks“ kasutada suhteliselt ametlikuski suhtluses vorme ja tähendusi, mida varem ei peetud kõigis oludes neutraalseks. See, et asja Eestis osati avalikkuseni toimetatakse keelekomisjonide toel ja ajakirjanduse kaudu, on traditsiooni küsimus, aga ka jõudluse küsimus. Kui arvult suuremal rahval on komisjone mitu ja nad mõjutavad asju valdkondade sisesi, sõnaraamatute uuendamise ja rohkusega või muul varjatumal viisil, mitte meedia kaudu, siis meil ei saa kunagi sellist filoloogilist potentsiaali olla. Kirjakeele teadliku korrastamisega on tegu kummatigi, ja selle korrastamise mõte ei ole midagi muud, kui tekstide ajaülese mõistatavuse tagamine (mõeldagu kas või gootikirjaliste või vanas kirjaviisis tekstide suhtelisele suletusele tänapäeva eestlase ees). Reaalset tendentsi semantilise ruumi hajuvusele tasakaalustab samaaegne püüd väljendusruumi funktsionaalse standarduse poole.

Niisamuti aga on väljenduslaad kinnistanud vahenditele muidki tunnuseid peale registri ja ühiskondliku või kohaliku murde omade. Näiteks omistatakse väljendusviisidele üleva-madala kategooria tunnuseid, mida seostan stiili mõistega: stiil on kas kõrge, neutraalne või madal. Igas konkreetsetes olukorras tekib alati seos registri ja stiili vahel, tekstid luuakse ja neid mõistetakse registri ja stiili ühises ruumis. Olen seda piltlikult kujutanud nii (Kerge: 1996/1998a):



Joonis 5. Register ja stiil

Horisontaaljoon joonisel 5 tähistab registrit (formaalne–informaalne), vertikaaljoon stiili (kõrge–madal). Kuivõrd aga ametlikkus välistab stiili, siis võib vasakul stiilijoonel kas hoida skaalajoonel (stiil neutraalne) või paigutada ta kõrgele, tähendades sellega tinglikku olukorda, et kirjakeel ise on kõrgstiil, sotsiaalselt väärtustatud koodide süsteem. Samal ajal on näha, et stiilidiapsoon on lai just vabas olukorras: informaalne või familiaarne (viimase sõna kasutusohust 9. märkuses) või mitteinstitutsionaalne suhtluse alla mahub ühtaegu vahendikooslus, mis mõjub kas ülevana (kõrgstiilsena tähenduses ‘poeetilisena’, näiteks ÕS’is luulekeelseks märgitu) või madalana (madalstiilsena, vulgaarsena) – tuttavad *kuradi raisad*, *sitamajad*, n-ö allpool võõd kehaosade nimetuste enamik jms – või mahub sinna vahele. Ka rühmakeel võib olla ühiskonnas hetkiti keskmiselt madala või kõrge suhtlusväärtusega, kui mõelda murde tõrjutud staatusele kirjakeele standardiseerumise ajal või teistsugusele praegu, kus ta (küll alati markeerituna) võib kanda kas madalat või kõrget stiili, vahel aga iseloomustada lihtsalt vaba registrit, nagu teevad kirjakeele tüvede ja vormide murdevariandid (nt *triiplik*, *kikker*, *läksivad*, *oleks olema*, *too rohkus*).

Kui me registrit ülal toodud viisil olutüübist ja rollisuhtest lähtudes defineerime, nagu ülal eelistatud, siis ei tule kõne allagi nimetada kirjakeelt registriks. Teda nii nimetades mõeldakse kirjakeele all ilmselt rangelt standardset, piiratud juhtudel kasutatavat (tugevalt formaalsete tekstide) keelt. Nõnda talitades püsitakse esiteks „õige-vale“ stereotüübi eriti kitsal alal ega püütagi kirjakeelt defineerida nii, et näiteks aaviklikkus või kujundlikkus sinna mahuksid. **Nimetada kirjakeelt** Hennoste viisil (*op. cit.*1999) **registriks on seega mõtet ainult kasutaja aspektist ja didaktilistel kaalutlustel** – kirjakeel kui register oleks kasutaja kui ametiisiku jaoks kindlais oludes avatav

rangelt standardiseeritud leksikogrammatiliste vahendite kast, mis katab keeles tähenduslikult piiratud ala (asjaajamine ja ametisuhtlus). Sellisel stilistiliselt neutraalsete ja formaalse-neutraalse registri tunnustega keelendite kogul on aga nimetused olemas: ta on ameti- või kitsamalt asjaajamiskeel koos oma aluse ehk seaduskeelega. „Totalitaarne-bürokraatlik register“ oleks seejuures eelkirjeldatu teisend – kantseliit kui madala kasutusväärtusega ja seekaudu kirjakeelest välja ulatuv üliformalne ameti- ja seaduskeel. Tõsi on, et kantseliidi semantiline hõlme ja avalik kasutus, nt meedias on N. Liidu järgsel ajal väga selgelt vähenenud (vt Hennoste 1999: 90) – küllap see on võimu hajumise ehk demokraatia kasvu asi. Kuid seda enam on keelekorraldus ja -hoole sunnitud teda tõrjuma avalikest institutsionaalsetest tekstidest, alustades nii elutähtsate õigusaktidega nagu seadused ja lõpetades lihtsate kuuluste juures. Siit kasvabki didaktiline kaalutlus rõhutada kirjakeele kitsast mõistet, mis viitab üldistele normidele ja normingutele ning „keelab“ sedakaudu õiguse oskuseelt kui erilist laialdaselt peale suruda ning kantseliiti fетиiseerida (vt Kerge artikleid Õiguskeeltes 1996–1999).

Vastandina just Hennoste arusaamale, mis kirjakeele stereotüüpi kriitilisusest hoolimata võimendab, nähakse kirjakeelt siin koodisüsteemina, mis on võimeline kandma ühtaegu ratsionaalset, emotiivset ja sotsiaalset informatsiooni. *Ta ei ole nii haige* on kirjakeel stereotüüpses mõttes, *On ta sul tõbine küll!* samas tähenduses aga mitte, siinkirjutaja silmis on nad seda mõlemad. Siit järgnebki põhiküsimus: kuhu eesti nüüdiskeele variatiivses süsteemis paigutada igapäevakeel?

Õelda aga, et kirjakeel on sotsiolekt, piiritleks esiteks inimeste rühma, kes teda üldse kasutavad ja tema koodi mõistavad, teiseks aga piiraks semantilise ruumi, mida kirjakeelega hõivata on võimalik (vt Halliday sotsiolektidefinitiooni ja Hymes'i arusaama „vaikivast“ kompetentsist ülal). Isegi Hennoste kirjakeelemõiste juures oleks esimene järeldus avalikkuse ja kommunikatsiooni üldiste mõistetega vastuolus – nagu ta isegi tunnistab, nimetades kirjakeelt riigile tarvilikuks atribuudiks (riigi kodanikud aga me kõik oleme kõik). Teine järelduv tunnus ei vääri üldse kommentaari ja nullistab nii kirjakeele kui ka sotsiolekti mõiste, ehkki Hennoste (1999: 89) peab kirjakeelt endasõnu sotsiolektiks põhjusel, et „seda teeb maailma sotsiolingivistika“.

Siinne kriitika ei kahanda muidugi Tiit Hennoste (1999) esileküündivat situatsioonitunnetust, teadus- ja tekstikogemust, vaid vaidleb tema teksti deklaratiivsuse ja demagoogilisuse vastu (vt ka Saari kriitilisi märkusi 1999).

2.6. Igapäevakeel ja släng

Igapäevakeel on vabade (informaalsete) suhtlusolukordade keel, mida eesti traditsioonis on nimetatud kõnekeeleks ja argikeeleks. Kõnekeeles kahemõtteline termin, mis tähistab kõnealuse sotsiolingvistikliku mõiste kõrval ka kõneldud keelt, väärib asendamist. Igapäevakeelt esindavad nn ajaviitetekstid (homileetilised ehk homileilised tekstid) vastandatuna institutsionaalsetele (Dressler, Merlini Barbaresi 1994: 8 jm), kuid teisalt ka igasugune muu vaba(ma)s registris infovahetus. Kuivõrd situatsioonide ametlikkusskaala on pidev, siis esindavad vaba suhtlust ka poolformaalsete tekstide need osad, mille üks funktsioone või kaasfunktsioone on ebaametlik hinnang, suhtumise individuaalne väljendus, vastuvõtja lõbustamine, sh nali (iroonia, huumor), või lihtsalt teksti individuaalne markeerimine – s.o asjalikust põhi- või tüüptoonist põikav individuaalstiil (näiteks kujundlikkus, mis pole mõeldud doseerituna väljastatud isegi ametlikkuses). Ajaviitefunktsiooni ei ole õige omistada ka igapäevaselt vabale asjalikule infovahetusele (st levinud dihhotoomia institutsionaalsus-ajaviitelisus ei tööta laitmatult). Prototüüpsena võiks näha igapäevakeelel järgmisi jooni:

- **Suhteliselt vaba kõneainestik**, mis tingib ligi kogu leksika hõlmatus – erandlikuks võiks pidada vaid terminoloogiat, eriti selle ühiskeelega hõlmamata osa. Kuid kui katta igapäevakeele terminiga ka vaba tõise suhtluse spetsiifilised olukorrad, mille eripära on oskuse keele mugandamine igapäeva keele reeglite järgi, siis kuulub vähemalt sellele mugandatud terminivara samuti siia.
- **Kindlad tarbežanrid**, nt viisakusvestlus (*small talk*), vaba vahetu või telefonivestlus, väitlus, arutelu, nõuanne, loba, klatš vms, samuti erakiri ja selle tüübid, sh teatlipikud, samuti paljud meilitüübid. Rõhutaksin seda, et meilimine ja internetisuhtlus oma eripäraga, mis ühendab suulise ja kirjaliku keelekasutuse jooni, muudab kindlasti igapäevakeele atribuutikat – näiteks kas või harjutab suulise vähenõudliku keele vorme ja erijooni kirja panema (*kussa* kokku kirjutatud, hääldusmugandid nagu *tegelt* jt kirja ülekantuna jms, millest tuleb juttu allpool). Kahjuks on allakirjutanu tuttav vaid TPÜs tehtud jututubade keele analüüsiga (Salla 1997), mis on ainult üks liik vaba arvutisuhtluse tekste, ja e-posti omapoolse pangaga, mida ei ole jõudnud sügavamalt analüüsida.

- **Valdavalt suuline vorm.** Siinkohal on oluline mitte panna võrdusmärke igapäevase keeletekasutuse ja suulise suhtluse vahele. Hennoste töödes suulise kõne kohta esile toodu (vt nt 1994) kehtib sõltumata keelevormist – murre või kirjakeel, släng või oskustekst, ikka tekivad suulises esituses tagasikerimised, pausid, üneemid, ikka korrastatakse grammatika aeglaselt ja see ei pruugi õnnestuda jne. Suulises keeletekasutuses on ka võimalus rõhkude ning tooni liikumise nagu iga suguse mitteverbaalse koodi abil sõnaline info sisuliselt või emotsionaalselt tühistada või seda täiendada.
- **Teksti sidumise lõtvus** (suhteliselt viitejõuetud asendussõnad), koherentsi suurem tähtsus võrreldes kohesiooniga – nimetan neid siinkohal just suulist vormi silmas pidades, kus asendusvormiks on asendussõnad ja viitamine ei ole täpne; samuti on siin sage selline olukord, kus asendussõna on ainus osutaja (nt *Kule, kas sa teed selle mulle ära ja tood siis sinna* vestlust alustava lausena). Sellega haakub ka
- muu **ulatuslikum toetumine kontekstile** (iseloomulik peale suulise suhtluse näiteks erakirjavahetuses).
- Valdavalt **dialoog** (eesti dialoogist vt Pajupuu 1997). Dialoogist tuleb näiteks tugev elliptilisus, aga ka teatav standardväljendite kogum, millega just vabas olukorras vestluspartneri poole pöördatakse, kõnet alustatakse, hoitakse kõnevooru või vahetatakse teemat, väljendatakse oma nõustumist või nõustumatust ja antakse tagasisidet, lõpetatakse või katkestatakse dialoog. Koostades hiljuti kõrgtaseme eesti keele oskuse kirjeldust (Loog, Kerge 1999), märkasin kõigi sellekohaste vahendite suurt erinevust formaalsetes ja informaalsetes situatsioonides.
- **Lihtne, aga mitmekesine süntaks;** ette peaks sagedamini tulema kõik lause suhtlustüübid, vähem kaudset strateegiat jne. Ühelt poolt on tekst lühem ja ökonoomsem, nagu väikest sotsiaalset distantssi üldse markeerib lühem väljendusviis, vrd *Kas te saaksite palun ulatada mulle suhkrut* ja *Anna ole hea suhkrut*. Teiselt poolt teevad teksti pikemaks teemakäsitlemise lõtvus, performatiivide rohkus, ka tagasisidekiilud, kontrollküsimused ja kõik muu suuliseomane. On ka selgelt informaalsete erivahendeid ja eelistusi (nt vt Toomet 1999). Igapäevatekstide eriosana võib näha emotiivse funktsiooniga fraaslauseid *Kus sa sellega!* või *Mis te nüüd jamate / ajate lollu juttu* nõustumatuse jaoks ja soovlauseid nagu *Oleks minu teha, oleks asjad hoopis teisiti*.

Kitsamad erivahendid on näiteks vormide funktsionaalne rööpsus, nagu *oleks olema mõni hea rätsep* – *kui oleks mõni hea rätsep*; *Ta tulla ülehomme* – *tulevat ülehomme*, ning eriomane sõnajärg *Ei ta tule sul Tartu ühti* – *Ta ei tule Tartusse*; tugev modaalsus – *Tule aga nüüd siva! Ega's ta ometi alla ei jäänud? Mu(u) arust pole sel ehk vigagi* jmt.

- **N-ö mugav muutestik** (sh ka nimetava käände mugandid) – nt *naa-ses, teenendas; ohtlikutes, kontserdite või kontsertite*, paradigmat põhi-vormidega *kaan: kaane, pudru: pudru, nuku: nuku, kardulas: kardula, töötama: töödata* jts, mida kirjakeele allikad (eesti kirjakeele sõnaraamat ja uus ÕS) praktiliselt ei kajasta.
- Eelmise täiendusena just **suulisele kõnele tüüpilised muudetunnused** (nt põhjakeesti *-nud > -nd* – nt *ei teind, ei näind*; *-d/t* – nt *joost ära; ei old kodus ega tuld tööle*; tüvivormid nagu *ma ei teadki; -sid > -si* – *võtan rohtusi, vihkas hüüdnimesi, mõtleb endale hädasi külge; -sid > -sivad*, nt *jätsivad* jms). Niisuguste aluseks on muuhulgas ka üldisem **tendents univertsatsioonile** kui häälaluslikule lühenemisele-sulanemisele, mis suulisust iseloomustab ja mida kiri pärsib (*rautet-pidi* selmet *raudteed pidi*; *keskolis* selmet *keskkoolis*, *nigu* selmet *niikui*, *tegelt* selmet *tegelikult*, *tulevä* selmet *tuleb* või, *jusku* selmet *justkui*, seletuseta selged *kakskend, kolmkend, öeksand üks, missand* ‘mis sa nüüd’ jne jne – üks remotivatsiooni ja seega uute vahendite grammatikalisatsiooni aluseid, vrd *pea/ts, jalu/ts, -ga teke* jms), vt Kerge 1990.
- **Muu vaba häälalus** (nt võõrsõnad nagu *vilosoohvia*, nimed nagu *vilips* või prantslane *tsoots* selmet *žorž* jpm, mis ka kirja üle kandub – *ekspromt, intensioon* ‘intentsiooni’ tähenduses jne).
- **Informaalne leksika** oma laia stilistilise diapasoniga – ülev (luuleline), neutraalne või madal (vulgaarne) ja kõik, mis sinna vahele mahub, nt *kärme, nobe* (‘kiire’), *Piimal on maik mann* (‘mingi maitse juures’); *kübe/suts lai* (‘veidi, pisut’); *rohi ajab kusele; ilmatuma uhke* (‘väga ...’); fraseologismid – *Siin küll ei sobi suitsu panna; Kont jäi kurku va? Sa na otsa lõppend, Mis te(e) sin nagu tuvikesed? Pole seal riigikogus keegi püksata jäänd, aga minu jätsivad küll!*; tugevad konnotatsioonid, nt *ebard, homo, lilla, pani suitsu näkku, röökis mu peale nagu metsloom, ärples oma uute saavutustega, avaldas teine järjekordse üllitise, Mis see siit tahab?, Ära topi oma nina minu asjadesse* jne. Teiste hulgas tuleks analüüsida tegevustähiste erijooni (vrd ühelt poolt *sulgudesse*

panema ja sulustama, rakkesse panema ja rakendama, remonti tegema ja remontima, teiselt poolt aga remonti teostama ja remontima, vedusid teostama ja vedama jms; vrd Halliday, Martin 1993).

- Kõneobjektidele **individaalselt tunnusliku ja pragmaatiliselt orienteeritud leksika aktiveerimine** asjalikust ametlikkusest suuremal määral, n-ö infoliig (*Kihutasid oma igavesti ilusa uue mersuga – alles nad selle ostsid – teelt välja, nii et tuul taga, ja otse vastu uhket mäнди*, vrd *Sõitsid autoga teelt välja vastu puud*).
- Tüüpiline **leksika mugandamise atribuutika** – sõnade lühendamine ja (vajadusel tuletuslik) kohandamine produktiivsetesse muuttüüpidesse, nt *füss/füssa, inf, teormehh, euro(remont), fotokas, ujukad, dressa, mobiil / mobel: mobla: mopla / mops: mopsi/mopsu, penss/pinss, adminn, nats/nati pikk*, sh hüüdnimed kogu omas uhkuses (ja mitte ainult lühendnimed), lühendite sõnastumine, nt *Koksi (järgi peaks tema selle ümber vaatama); [uuestee] leping, [eeberdee] laen, imka poisid, unesco raha* kasutatakse nii pikast vormist teadlikuna kui ka semantikat otse lühendile omistades (see tähendab leksikaliseerituna, sõnana), vt Kerge 1990.
- Eelmisega seostuvana **suurem metafoorsus**, nt liitsõnade ja sõnaühendite asendamine üldloomult metafoorsete tuletistega (põhjale viitab vaid sõnaliigitunnus, aluslekseem jääb tuletise tüvena seega metafoorselt osutama kui tunnus tervikule, vt ülal *fotoaparaat > fotokas*); ühendite asendamine tunnusliku sõnaga või lühema sõnaühendiga, nt *N suhtes algatati pankrotimenetus > N-le tehakse pankrotti; asutuste tegevuse lõpetamine > asutuste lõpetamine*.
- Rohked **ümberlülitused võõrkeelele** ehk *switching*'ud – osa väljendeid on sõltuvalt valdkonna mitmekeelsusest käibel ainult inglisi- või soomekeelsena, eriti nt vabas töösuhtluses, mis ka lubab ümberlülitustest rääkida – nt *Kas sa seda management approach'i uurisid lähemalt?* (Lähemalt: Scotton 1988; Auer 1998)
- **Liiasus** grammatikas, pleonasmid jms (Uuspõld 1997), nt *rohkem suurem, vähem ilusam, ilus kaunitar, kõrge pilvelõhkuja, ära magama, kukkus avalikus üldkasutatavas kohas karjuma* jne; ja infoliig (vt ülal) jne. (Loetletu ei ole kindlasti ei süstemaatiline ega ammendav, samuti ei tähenda, ta, nagu ei võiks igapäevasuhtlus toimuda neutraalseski ühiskeeles.)

Kust tahes sirvida näiteks A. Õimu sünonüümisõnastikku (1994), võib veenduda, kui suur osa meie leksikonist on poeetilised või vulgaarsed sünonüümid või kui suur osa stilistiliselt neutraalsest sõnavarast on tüüpiline just vabas suhtluses. Näiteks jupp *m*-tähte leheküljelt 283: manguma – lunima, kauplema(?), nuiama, klanima, naakuma, nagu uni peale käima, peale ajama (ka nagu mustlane), painama, santima, kerjama, klunima; manisk – rinnaesine, kirikukrae; manitsema – noomima, jutlust pidama; moraalitsema, moraali v. epistlit v. sõnu peale lugema, hurjutama, ette heitma; mann – tütarlaps (– plika); mannavaht – mannakreem; mannerg (?) – plekknõu, mansa – võistkond; mant – koor, vahekasu; mantlit andma – peksma; maoli – kõhuli; maotaoline – siugjas; maotus – maitsetus; kulub marjaks – hädasti; marjamaa – ametikoht; marjanaine – marjuline jne jne.

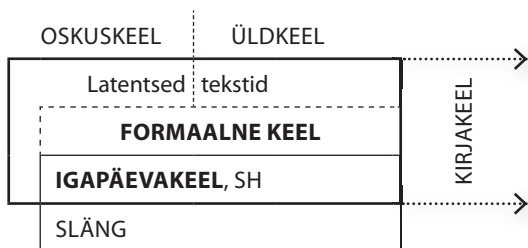
Tahaksin seetõttu rõhutada, et igapäevakeelt ei tohi vaadelda kui mingisugust madalstiilse suhtluse erivahendistut, vaid kui vahendikogumit, mis on keskne ja loomulik ka – ja eriti – siis, kui eesti keelele ei peaks enam jääma tema paljusid formaalse suhtluse funktsioone. Lihtsam on kirjeldada seda, mis vabasse suhtlusesse ei kuulu, kui kõike seda, mis sinna kuulub, isegi kui vaba suhtluse erivahendeid ei oleks otseselt nii palju. Pigem on formaalne suhtlus Eestis ehitatud neutraalsele igapäevasele kui vastupidi, ehk teisisõnu, enne standardiseerimist peab olema (midagi neutraalset), mida standardiseerida. Seetõttu tuleks kirjakeele süsteemi ja allsüsteeme abstraherides ilmingimata arvesse võtta ka vaba suhtlusolukorra tekstid, st igapäevakeel kuulub kirjakeelde kui selle kõige funktsionaalsem osa, kuid NB! tema vahenditel on lai stiiliskaala. Just stilistiline madaluse tunnus võimaldab keelendi kirjakeelest välja arvata ja käsitada teda slängi kui „liiga vaba“ suhtluskeelevahendit. Tinglikult võib joonisele 5 osutades väita, et kirjakeel on kõik, mis jääb horisonaaljoonest ülespoole. Släng sellisena oleks siis vähemalt oma vahendite (sh eriti reeglite) ühisosa kaudu igapäevakeele, kuid mitte kirjakeele osa. Slängiga võrdses staatuses on kantseliit.

Oleme üldiselt harjunud slängi pidama rühmakeeleks informaalsete sotsiolekti tähenduses vastandatuna erialakeelele kui formaalsele sotsiolektile, kuid ilmselt on teda võimalik määratleda kui madalstiilset ja seega „liiga vaba“ osa igapäevakeelest. Selline arusaam näib eestlasele tüüpiline, kui vaadata materjali, mida õpilased (oma) slängina on pakkunud Mai Loogile (1991) või ka TPÜ üliõpilastele. Esimesena ei nimetata sugugi eakaaslastele eriomast, vaid n-ö rumalaid ühiskeelevõõrutussõnu. Sama moodi „liiga vaba“, aga üldtuntud on

uue sõnavara, mida ÕS (1999) slängina määratleb, jättes siiski vulgaarsused omaette. Näiteks on *mops* ja *mobiil* ‘mobiiltelefon’ seal argikeel (igapäevakeel), aga *mobla* släng.

Oma üllatuseks leidsin siin esitatud slängi kui liiga vaba keelekasutuse määratluse ka lingvistikakirjandusest, R. Hudsonilt (1984) ja E. Fineganilt (1994), kelle definitsioon on esimesega üldjoontes sarnane. Määratlust toetavad ka T. Tenderi ettekanded ja uurimused – ehkki enamasti eakohane, on släng osati püsiv ja seekaudu keele ühisvara.

Kui igapäevakeelt koos temasse kuuluva slängiga skematiseerida, siis hõlmavad nad ühtaegu osa ühiskeelest, aga ka oskuskeele selle osa, mis kujutab endast igapäevast töösuhtlust: mõlemal juhul on olemas nii keelekasutuse suhteliselt neutraalne igapäevavorm kui ka markantsem släng. Kuivõrd aga oskus(kirja)keele variandid ise on sotsiolektid, siis on seda ka oskuskeele vaba vorm – kummalgi neist on aga ühisjooni vastavalt ühiskirjakeele neutraalse või vaba osaga (vt joonis 6). Nii on släng ühtaegu osati vaba ühiskeel ja osati sotsiolekt.



Joonis 6. Igapäevakeel ja släng

Väide, et släng kui tugevasti madalstiilne kirjakeelde ei kuulu, sisaldab evalvatsiooni, mis justkui ei tohiks kuuluda lingvisti(ka) atribuutikasse. Paraku ei ole sotsiolingvistika suutnud keelevahendite üldisest evalvatsioonist ühiskonnas mööda vaadata. Näiteks R. Wardhough (1998) tõstatab evalvatsiooni kaheplaanilise probleemi, kuid tunnistab, et hindaja ei ole mitte lingvist, vaid „keskmine“ keelekasutaja, st hinnangulisus on objektiivne, mitte keeleinimeste subjektiivne viis keelevormidele läheneda. Väljendus nagu „räägib väga ilusat / labast keelt“ ei ole midagi eestiomast, vaid universaalne sotsiaalne nähtus. Kes, kus, millal ja millist vormi väärtustab, see on iseküsimus (selle kohta vt Paldre 1995).

Väärtustuse kõrval on aga küsimuses muudki, nimelt identifikaatsiooni- aspekt (kui sotsiaalse info eksplikatsioon) ja emotiivsuse aspekt (emotiivse info sõnastamine). Näiteks praegu, kui Eestis on ajastuomaselt moest kõik ülev ja vähimatki avalikkust valitseb teatud küünilisus, siis delegeeritakse ülevus solidaarselt kas implitsiitsena para- või ekstralingvistilisse (nt vaikimisse või keskkonda) või eksplitsiitsena minimalistlikku sõnumisse või asjaliku lühi- hinnangu neutraalseks leksikaalseks osaks või maandatakse näiteks laulu- teksti. Täpselt niisamuti viitab terve ports para- ja ekstralingvistilist mada- lusele, olgu ka sünkroonne tekst kirjakeele kõrgstiili musternäidis (selle kohta ütleme *tõstab häält, sisistas, loopis asju, vehkis ärritatult; pobises, et..., ja ei pööranud peadki; keeras muusika nii kõvaks, et ma ei kuulnud midagi* jne; vrd *oli süüdanud küünlad; pani peale meie plaadi* vms). St kategooria kodifikat- sioon muutub, aga koodi indeksilisus, võime ülevale-madalale viidata, säilib vähemalt osati. Slängikõneleja või ühiskeelne ropendaja omakorda on teadlik, et tema (põlvkonna, rühma *etc.*) keelekasutus on madal ja „häiriv“. E. Finegan (1994: 373) peabki slängi äärmiselt informaalseks registriks, mille abil tead- likult distantseeruda peavoolu väärtustest. Kui selle atribuutika muutub ajas ja ruumis levi tõttu neutraalseks, siis leitakse uue keskmise suhtes uus „madal“ (või uus „ülev“). Ikka jääb võimalus keeleliselt markeerida oma identiteet- set üleolekut (sh ideoloogilist ruumi), oma viha, oma põlgust, oma vaenu, või midagi eriliselt intiimsel viisil kõrget, vahetut või lüürilist. Ka väärtustuse kandjad on seejuures objektiivsed ja mõõdetavad. Näiteks keelelise viisakuse, sh tõrjuva või soosiva, nagu ka tema antipoodi ja kõige nende vahele mah- tuva ilminguid uurib nii sotsiolingvistika (nt Kasper 1997, Finegan 1994) kui ka pragmaatika (vt Yule 1996) ja mõlemas on nad suhteliselt hästi kirjelda- tud. Sama võib öelda ideoloogilise sõnakasutuse, võimuväljenduse jms kohta. Need on aga juba kõrvalised küsimused sellest aspektist, mis on igapäevakeel.

Lõpetuseks mõni sõna terminivalikust. Olen Henn Saari *igapäevakeele-* terminis kangekaelselt kinni esiteks seepärast, et tema eelistuspõhjus – *argise* teistsugune konnotatsioon – mulle asjalik tundub. See sõna justkui rõhutaks keelevormide ja -variantide loomulikku diglossiat V. Tauli tähen- duses: kirjakeelel on oma kitsam-nõudlikum standardvariant ja loomulik igapäevavariant. Kui siiski anda *kirjakeelele* tema ebasaarilik ja traditsioonili- sem (pigem intuiitiivne kui määratletud olu- või stiilinõudlikkuse) sisu, nagu eesti kirjakeele sõnaraamat ÕS 1999 teeb, siis on *argikeel* vastandterminina parem.

Teiseks haakub *igapäevakeele* termin hästi variatiivsuse ingliskeelsete kirjeldustega, kus osutatakse nimelt igapäevasele keelekasutusele (igapäevased olukorrad, sh töösuhtluses, nt ing *everyday situations /by communication at work/*), see aga on enam tõlkeküsimus, mis taandub esimesele põhjendusele (umbes et *argised olukorrad* ei ole pidulikud, aga igapäevased on – *igapäine asi see pidul käia*). Milline on selle keelekuju muutumistrend, sellegi kohta olen hiljuti arvamust avaldanud (Kerge 1999: 10–12). Muutuste dimensioone ei tohiks vaadata ühekaupa (vt Hudson 2000).

3. Kokkuvõte

Kokkuvõtteks püüaksin ülestiku asetada kõik ülal esitatud skeemid (joonis 7) ja kommenteeriksin seda. Pilt saaks umbkaudu järgmine (NB! kujutis ei järgi võimalikke proportsioone):

KIRJAKEEL			
Oskuskeel	Üldkeel		
Kirjakeel	Latentsed tekstid Idiolektide passiivne, harv osa		
Asjalik oskussuhtlus	Ühiskeel: formaalne suhtlus	Ühiskeel: • institutsionaalsus • suur sotsiaalne distants • avalik suhtlus	Ühiskeel
Vaba erialasuhtlus	Ühiskeel: vaba suhtlus	<i>Igapäevakeel</i> , sh	
Erialsläng	Ühiskeel: liiga vaba suhtlus	släng (Hudson jt)	
	ÜHISKEEL		

Joonis 7. Tänapäeva eesti keel ja tema allkeeled (v.a nüüdismurre)

Nagu pilti uurides näha, hõlmab eesti kirjakeel ühtaegu üld- ja oskuskeelt. Ühiskeel on ainult osa temast, jättes omakorda välja n-ö latentsed kirjakeele tekstid, mis tingliku põlvkonna-paari jooksul avalikkust ei mõjuta, ja oskuskeele selle osa, mida üldharidus (k.a meedia) või ka igapäevaolukorrad ei levita. Ühiskeel hõlmab ka slängi (pigem kolmandas vättes; vt allpool). Osa

eesti kirjakeelest on sobiv formaalseks suhtluseks, kuid see osa on kitsas võrreldes ülejäänuga, mis sobib informaalseks suhtluseks ja kujutab endast igapäevakeelt. Formaalne suhtlus toetub eesti traditsioonis igapäevakeelele – vähemalt on see olnud, nagu ka Põhjamaades, keelekorralduse taotlusi võitluses kantseliidi vastu. Kuid Eesti kultuuritraditsioonis eelistab formaalsus ideaalis registriliselt ja stiililiselt neutraalseid vahendeid, nende seast aga omakorda normingutega hõlmatut. Igapäeva vaba keele üks osa vahendeid hinnatakse „liiga vabaks“ ja erivahenditega ülekoormatuks ja see osa on märgitud slängina. Släng jääb kirjakeele piiridest välja, kuivõrd kirjakeel on sotsiaalselt väärtustatud keelevorm. Mida ja millal sellena tajutakse, vajab muidugi omaette uurimist. Tuleb näiteks arvesse võtta, et igapäevakeelele suuliselt omasest on mõndagi hakatud kirja panema alles hiljuti (arvutisuhtluse toel), keel aga on harjumus oma igas vormis, mille piirid omakorda on hajusad. Ka kantseliit oma erilisuses ei mõju stilistiliselt neutraalsena ja teda võib hinnata madala ametlikkusena – ehkki ta igapäevaste asjaajamisolukordade kaudu on tugevasti mõjutanud ka nende olukordade keelekasutust, eelistaksin teda nimetada bürokraatia slängiks.

Muuseas on ülal esitatu Eestis osati n-ö entsüklopeediline teadmine: Eesti entsüklopeedia (EE 6) määratleb kirjakeelt kui keelevormi, mis rajaneb vahendite teadlikul valikul, reeglistusel ja suhtlusväärtuse selgitamisel (autoriks minu teada Praha lingvistide kirjakeeleteooria ja seega funktsionalismi aluste „maaletooja“ Henn Saari). Entsüklopeediate märksõnu mööda liikudes on võimalik leida, et kirjakeele funktsionaalstiilide hulka, mida samas soovivatatakse nimetada allkeelteks, on – nagu siingi – arvatud ka igapäevakeel.⁶ Üks tõsine küsimärk siit aga kasvab – ja see on teise entsüklopeedias nimetatud allkeele, ilukirjanduskeele (kunstitekstide keele) staatus.

⁶ Mul ei ole küll millelegi viidata, kuid olen kokkupuutes Henn Saariga õppinud, et teoreetilise nägemuse sarnasus ei tähenda rakendusliku nägemuse puhul sama. Nimelt paigutab Henn Saari küll igapäevakeele kirjakeele raamidesse, kuid on teda samas nimetanud tervikuna üldslängiks, mis sinne vaatenurga korral kirjakeelde ei mahu. Kahjuks osutus ühine õssitöö liiga lühikeseks, et oleks andnud ettekujutuse, kuidas Saari rakenduslikult eristanuks vulgaarset jm stilistiliselt (väga) madalana markeritut – kirjakeel või ei. Meeles on vaid mõni igapäevasusena märgendatud näide – et (sõltumata õigekeelsusotsustest) on *muus-ju-mi-te* tüüpi käänamine igapäevase varjundiga ja et samale tasandile paigutub verbikasutus *suhkur sulab* selmet *lahustub*. Igapäevane, kirjakeeles loomulik, kuid mitte nõudlike täppistekstide jaoks. Mäletamisi tekkis ka mingisse VÕK'i omaaegsesse otsusesse – kas ehk *lane*-etnonüümide käänamisviiside kohal – sõnapaar „nõudlikud tekstid“ kui igapäevaste vastand.

Kõik siinses esitatu (õieti eelistatu) kehtib minu arvates seni, kuni räägime tarbetekstidest, s.o tekstidest, mis sel või teisel rakenduslikul eesmärgil peegeldavad reaalselt maailma. Nad on kõik see, mis ei ole kunstitekst kui illusoorsete maailmade looja (vt nt Dressler, Beaugrande 1981). Kuidagi ei saa aga kunstitekste (ilukirjandust, filmitekste, teatritekste jms) kirjakeele siin põhjendatud määratlusest välja arvata. Teisalt olen juba nimetanud, et tegelikult on **kunstitekstide eripära** terve loomuliku keele ruumi potentsiaalne hõlmatus (kirjakeele kogu variatiivsus, sh unarkeel; släng ja murre; kirjalikkuse ja suulisuse kajastus) + reeglite loov rakendus (*litentia poetica*) + võimalus keelepiire ka ületada (võõrkeelsed repliigid, makaronismid, muulastegelase kõne, naljatlev „eesti-soome keel“ meelelahutussaatel vm). Kogu see keelemaailm vajab omaette uurimist ja defineerimist.

Kui me seda piisavalt uurime ja määratleme, nagu näiteks Jaan Undusk, keda iseloomustab filoloogilisus parimas mõttes vastandatuna kirjandus- ja keeleteadusele eraldi, siis – arvan ma – leiame küllap, et tarbe- ja kunstitekste ei saagi ühel alusel abstraherida või keele funktsionaalsust ja variante mõlemat tüüpi tekste ühtaegu hõlmates kirjeldada, paitsi kui eeldada, et tarbetekstid on osa sellest maailmast, mida kunstitekstid omas maailmas kunstiliselt peegeldavad. Tarbetekstide funktsionaalsus peaks seega ilukirjanduses tema teksti üldistel esteetilistel-eetilistel eesmärkidel kajastuma, st tarbekeel olema primaarne kunstitekstide suhtes. Samal ajal hoiavad sellist või teist tüüpi kunstitekstid keele sellist või teist tüüpi (tarbe)funktsioone ülal, soodustavad teatud mõtteainet, mõistetunnetust, rollitüüpi või toimeviisi, või võõrutavad sellest; aitavad niisuguseid-teistsuguseid keelendeid säilida ja tõrjuvad teisi. Kõik see on aga sedavõrd ulatuslik mõtteaine, et väärib omaette diskussiooni.

Jääb küsimus, kas niisugune diskussioon mõtestaks ümber kirjakeele või põrmustaks ülal esitatud skeemid. Arvatavasti mitte. Kõige õrnem koht on poeetilisus (kõrgstiil), mida aeg ei soodusta, kuid on raske oletada, et keeleliselt markeeritud ülevus – kas või pidulikkus – oleks tarbetekstidest kadunud. Liiasi võib ta aktiveeruda, moodi minna, mis tähendab, et stiiliruumi mõtestus ülal ei ole vale. Kindlasti aga aitaks ilukirjanduskeele üle diskuteerimine kirjakeele olemust ja tarbekeele funktsionaalsust täpsemini mõtestada.

Lõpetuseks rõhutatagu veel kord, et millistest tahes keelevormidest me ka räägiksime, nad on tekstidest abstraheritud. Kunagi ei ole aga eksemplar (konkreetne tekst) läbini tüüpiline, mistõttu jälle on otsekohe vaja Praha ja neist välja kasvanud funktsionalistide mõisteaparaati – tsentri-perifeeria ning

prototüüpsuse mõisteid.⁷ Need on tarvilikuks osutunud pea igas uuemas viidatud sotsio- või muidu-lingvistilises allikas. Jäetagu nood seekord tsiteerimata. Lugeja on ilmselt võimeline nimetatud mõistetega ilma viidetetagi opereerima ja aru saama, et kõigi artiklis kirjeldatud keelevormide ja -variantide piirid on tinglikud ja hajusad.

Üldiselt võiks eeltoodust kasvada järgmised arusaamad.

(Loomulik) keel on tunnetusruum, tekstide kui kommunikatiivsete sündmuste kogumist abstraheeritud, omanäolise häälduse (ja enamasti kirja), tekstitüüpide ning leksikogrammatikaga, aga ka sotsiaalsete-emotiivsete koodidega süsteem, mille semantiline ulatus pidevalt kasvab ja sisemine variatiivsus suureneb

Kirjakeel on loomulik keel, millel on olemas kiri ja sedakaudu mitmekesistuv tekstitraditsioon

Suuline ja kirjalik keel on süsteemi abstraktsioonid esitusviisi (kitsas mõttes koodi, keelekasutuse vormi) järgi valitud tekstidest, mida võivad ise loomustada millised tahes allpool esitatud tunnustest

Tänapäeva keel on keelejärk, millega hõlmatud tekstid on tema elavate kasutajate määratletud osale mõistetavad (vt variante allpool)

Ühiskeel on abstraktsioon keele elavale kõnelejaskonnale üldiselt kasutusomastest tekstidest

Allkeel on valdkonnakeel, tekstide funktsionaalse ulatuse mõõtmises abstraheeritud žanrite ja keelendite kogum (ajakirjanduskeel, oskuskeel ehk erialaste täppistekstide keel, seaduskeel, ametlikkuse keel, asjaajamiskeel, vaba suhtluse keel, ilukirjanduskeel, reklaamikeel, internetikeel vm)

Dialekt (tavaliselt lahushoituna murre või sotsiolekt) on rühmakeel, isikute kitsama identifikatsiooni vahend

Nüüdismurre on paigakeel, ühiskeelest tavaliselt kitsam, kuid sellega sarnane semantiline ruum, mis viimasest erineb nii leksikaalsete kui ka grammatiliste tähistajate poolest; sellisena hõlmab ta ka nn linnakeele

Nüüdissotsiolekt on sotsiaalselt määratletava rühma keel, ühiskeelest kitsam või välja ulatuv semantiline ruum, mis kasutab murdest vähem

⁷ Loetagu siinkohal siitsamast A. Rääbise ja R. Vellerinna ettekannet. Nähtavasti on müügi-mehe või tema Eesti ülemate arusaamine piiri tagant nõutud informaalsusest olnud kitsas – selle alla mahuvad neutraalne sõbralikkus ja ebaametlikkus, mitte ainult madalus ja familiaarsus selle eesti sõna tähenduses (inglise 'tuttav', eesti 'omamehelik'). Nii on jõutud lausa tabuteemadesse (pohmell, oksendamine jms, mis nõuavad partnerite eriti kitsast ühisidentiteeti).

erivahendeid (sj peamiselt leksikaalseid) ühiskeeles sees või vajab neid enne-koike sellest üle ulatuvas osas

Register on ühtaegu semantiline ruum ja olukeel, keelendite olukorriti hõlmatuse ja kasutusväärtuse mõõde

Stiil üldises tähenduses on emotiivse info, sh konnotatsiooni vahend, keelendite hõlmatuse ja kasutusväärtuse mõõde registriliselt määratletud tekstis

Kood seostab tekstides registri ja sotsiolekti või seob muu keelevariandi olukorraga

Žanr on registriliselt määratletud tekstitüüp

Släng on olemuselt kood, kodeerimisviis, abstraherituna äärmuslik register ja stiil (eriti informaalne või formaalne register + üldine madalstiilsus) + sotsiolekt

Ja last but not least: kui hakata seda mõisteaparaati rakendama, ei pääse suurtestki küsimärkidest. Nimelt on kirjakeele mõiste polüseemiline, tähistades ühtlasi kirjutatud tekstide keelt. Kui lisada, et teksti mõistesse kuulub eestlase stereotüübis omakorda kirjalikkus (mida on võimendanud ka mõni õpik ja teatmealikas), siis välistub kirjakeele prototüübist tõenäoliselt kõik see, mis on kõnele kui suulisele eriomane. Just nii nagu tegelikult häälikutest abstraheritakse eesti keele foneemisüsteem, tuleb kirjakeele vahendeidki kirjapanekuks teatud piirini üldistada. Piltlikult: kui suuliselt öeldakse *tulebvä*, *tulõbvä* jne, siis pannakse see tõenäoliselt kirja nii, nagu KIRJALIKES TEKSTIDES on traditsiooniks (*tuleb või*) – arenenud kirjalik keelevorm on hääldussulandusi alati ja kõigis kirjakeeltes pidurdanud (Kerge 1990: 19). See ei muuda aga asjaolu, et küsimisviis on eesti kirjakeeles levinud ja muutunud stiililiselt neutraalseks, jäädes siiski vaba registri vahendiks ehk igapäevakeelde. Kogu artikli objekt on tänapäeva eesti keele kui kirjakeele vormide ja variantide paljusus. Milline on nende kõigi kasutusväärtus kellegi silmis ja kuidas see keskmistub, seda peavad näitama uurimused. Tiit Hennostel (1999) on tuline õigus, et on viimane aeg tegelda ka millegi muu kui normeeritud keele süsteemi kirjeldamise ja valimatu rakenduse nõuetega, aga õnneks on see uks lingvistikas, eesti võõrkeelekirjelduse standardites ja emakeele õppekavades tegelikult lahti. Nii räägib kolleeg tegelikult selle diskussiooni tarbest, mille viljad on siinsete kaante vahel – ja järelikult vajalikud, et jõuda esiteks ühise keeleni ja seejärel ühiskeelde.

Kirjandus

- Auer, Peter (ed.) 1998.** Code-Switching in Conversation. Language, Interaction and Identity. London, New York: Routledge.
- Berry, M. 1981.** Systemic linguistics and discourse analysis. A Multi-layered approach to exchange structure. – Studies in Discourse Analysis. Eds. M. Coulthard, M. Montgomery. London: Routledge, Paul Kenan. 120–145.
- Biber, Douglas; Finegan, Edward 1993.** Sociolinguistic Perspectives on Register. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Dressler, Wolfgang U.; de Beaugrande, Robert-Alain 1981.** Einführung in die Textlinguistik. Konzepte der Sprach- und Literaturwissenschaft. Tübingen: Niemeyer.
- Dressler, Wolfgang U.; Karpf, Annemarie 1995.** The Theoretical relevance of pre- and protomorphology in language acquisition. – Yearbook of Morphology 1994. 99–122.
- Dressler, Wolfgang U.; Merlini Barbaresi, Lavinia 1994.** Morphopragmatics. Diminutives and Intensifiers in Italian, German, and Other Languages. Trends in Linguistics: Studies and Monographs 76. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- EE 6 = Eesti Entsüklopeedia, kd 6.** Tallinn: Valgus. 1992.
- Ehala, Martin 1998.** Eesti kirjakeel. Tallinn: Künnamees.
- EKG 1993, 1995 = Mati Ereht (toim), Eesti keele grammatika. II. Süntaks (1993); I. Morfoloogia ja sõnamoodustus (1995).** Tallinn: ETA Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Ereht, Tiiu 1982.** Eesti oskuskeel. Tallinn: Valgus.
- Ereht, Tiiu 1983.** Andrus Saareste ja eesti keelekorraldus. – Kirjakeel 1983. Tallinn: ENSV TA Emakeele Selts. 18–37.
- Finegan, Edward 1994.** Language, its Structure and Use. Forth Worth: Harcourt Brace College Publishers.
- Finch, Geoffrey 2000.** Linguistic Terms and Concepts. Macmillan Study Guides. Houndsmills, London: Macmillan Press.
- Halliday, Michael A. K. 1978.** Language as Social Semiotics. London: Edward Arnold.
- Halliday, Michael A. K.; Hasan, Ruqaiya 1985.** Language, Context, and Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective. Deakin, Victoria: Deakin University Press.
- Halliday, Michael A. K; Martin, James R. 1993.** Writing Science: Literacy and Discursive Power. London, Washington D.C.: The Palmer Press.

- Hennoste, Tiit 1994.** Prospektiivsed minimaalhesitatsioonid eesti keele suulises tekstis. – Lähivertailuja 7. Turun Yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitiedeen laitoksen julkaisuja 44. Toim. K. Pajusalu, V. Ylivakkuri. Turku. 33–51.
- Hennoste, Tiit 1999.** Eesti keele arengud: totalitaariast polüloogiasse. – Keel ja Kirjandus 2, 88–96.
- Hudson, Grover 2000.** Essential Introductory Linguistics. Oxford: Blackwell Publishers.
- Hudson, Richard 1984.** Word Grammar. Oxford: Basil Blackwell. Hymes, Dell 1972. On communicative competence. – Sociolinguistics. Eds. J. Pride, J. Holmes. Harmondsworth: Penguin. 269–293.
- Kasper, Gabriele 1997.** Linguistic etiquette. – Handbook of Sociolinguistics. Ed. F. Coulmas. Oxford: Blackwell Publishers. 374–385.
- Kerge, Krista 1990.** Liitsõna. Mõisteid ja seoseid. Tallinn: ENSV TA ühiskonnateaduste osakond.
- Kerge, Krista 1994.** Keeletöö tänane ja tulevik (I): kes ja kuidas. – Keel ja Kirjandus 4, 145–149.
- Kerge, Krista 1996 = 1998a.** Funktsionaalse keeleoskuse taseme määratlemine. Tallinn: EV Haridusministeeriumi Metoodika- ja Koolituskeskus.
- Kerge, Krista 1998a.** Funktsionaalse keeleoskuse taseme määratlemine. E-versioon. [Pole 18.08.2022 kättesaadav.]
- Kerge, Krista 1998b.** Nüüdistekstid: kas suunamatu keelemuutus? – Keel ja Kirjandus 4, 225–235.
- Kerge, Krista 1999.** Kirjakeele mõiste ja roll. – Õiguskeel 2, 3–12.
- Loog, Mai 1991.** Esimene eesti slängi sõnaraamat. Tallinn.
- Loog, Mai; Kerge, Krista 1999.** Tuul tiibades. Eesti keele suhtluse kõrgtase. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus.
- Lotman, Juri 1999.** Semiosfäärist. – Semiosfäärist. Tallinn: Vagabund. 7–35.
- Malmkjaer, Kristen (ed.) 1996.** The Linguistics Encyclopedia. London, New York: Routledge.
- Matthews, Peter H. 1997.** Oxford Concise Dictionary of Linguistics. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Nuolijärvi, Pirkko 1986.** Kieliyhteison vaihto ja muuttajan identiteeti. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ots, Heido 1998.** Haritkeel ja tavakeel. – Keel ja Kirjandus 5, 327–333.
- Pajupuu, Hille 1997.** Eestlased ja soomlased – probleemitud suhtlejad. – Keel ja Kirjandus 8, 547–550.

- Pajusalu, Renate 1996.** Pronoun systems of common Estonian and Estonian dialects. – Estonian Typological Studies I. TÜ eesti keele õppetooli toimetised 4. Ed. M. Erelt. Tartu. 145–164.
- Paldre, Leho 1995.** Keel ja prestiiž. – Keel ja Kirjandus 6, 373–384.
- Paltridge, Brian 1997.** Genre, Frames and Writing in Research Settings. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins.
- Rätsep, Huno 1983.** Eesti kirjakeele tüvevara päritolu. – Keel ja Kirjandus 10, 539–548.
- Saareste, Andrus 1959.** Kaunis emakeel II. Stockholm: Kirjastus Vaba Eesti.
- Saari, Henn 1999.** Kirjakeelekorraldus keelte arengu üldseaduspärasuste valgusel, nagu ta paistis juba aastal 1979. – Keel ja Kirjandus 9, 601–608; 10, 684–693.
- Salla, Sigrid 1997.** Interneti jututubade keelest. Bakalaureusetöö TPÜ eesti keele õppetoolis.
- Scotton, Carol Myers 1988.** Code switching as indexical of social negotiations. – Code Switching: Anthropological and Sociolinguistic Perspectives. Ed. M. Heller. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter. 151–186.
- Stubbs, Michel 1997.** Language and the mediation of experience: Linguistic representation and cognitive orientation. – Sociolinguistics. Blackwell Handbooks in Linguistics 4. Cambridge, M.A.: Blackwell Publishers. 358–373.
- Thomas, George 1991.** Linguistic Purism. London, New York: Longman.
- Toomet, Piret 1999.** Kaudne kõneviis suulises kõnes. (Ettekanne Emakeele Seltsi kõnekoosolekul 7.04.1999.) Tartu. Vt: Emakeele Seltsis. – Keel ja Kirjandus 11, 807–808.
- Uuspõld, Ellen 1997.** Mõningaist liiasusnähtustest eesti keelekasutuses. – Keel ja Kirjandus 11, 216–223.
- Vainik, Ene 1992.** Genereerib inimene, mitte grammatika. – Keel ja Kirjandus 3, 156–160; 4, 216–223.
- Õim, Asta 1991.** Sünonüümisõnastik. Tallinn (oma kulu ja kirjadega).
- ÕS 1976** = R. Kull, E. Raiet (toim), Õigekeelsussõnaraamat. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1999** = T. Erelt (toim), Eesti kirjakeele sõnaraamat ÕS 1999. Tallinn: EKSA.
- Yule, George 1996.** Pragmatics. Oxford Introductions to Language Study. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Wardhough, Ronald 1998.** An Introduction to Sociolinguistics. Third edition. Massachusetts: Blackwell Publishers.

Let's talk linguistics

Artikkel on ilmunud Keeles ja Kirjanduses 2012, nr 8-9, lk 581–596.

Lugu raamistas teoreetiliselt ETFi grandiprojekti 8605 „Kirjutamise loomulikkuse mudel ja hindamine“, mida toona juhtisin ja mis jätkas Hille Pajupuu ETFi grandiprojekti 6742 „Rääkimise loomulikkuse mudel ja hindamine“.

Kust jookseb rakenduslingvistika ja muu lingvistika piir? Maineka rakenduslingvistika käsiraamatusarja (HAL, 9 köidet) koostajad ütlevad, et tänapäevane edukusnõudele allutatud teadus (*science under the pressure to succeed*) ongi suuresti rakenduslik, sest rakendusväljund on üha sagedamini teaduse hindamise ja rahastamise põhikriteeriumeid. Nad küsivad, kas lingvistika üldse enam *rakenduse* täiendit vajabki: keeleteaduse keskmesse on tõusnud või isegi tema peavooluks saanud tegeliku elu teoreetilised ja empiirilised probleemid, mille puhul keel on põhiteema. Nii peetakse õigemaks öelda, et lingvistika on teooria rakendusala, teoreetiliselt rakenduslik (*theoretically applied*) valdkond ühiskonna mitut laadi probleemide lahendamiseks (Knapp, Antos 2008: viiix).¹ Kogu viidatud käsiraamat näitab sedasama mitme ala eriteadlaste silma läbi.

Kuidas paistavad keeleasjad aga eesti inimesele, kes defineerib end rakenduslingvistina? Mis tundub kirjandusest oluline ja mida see kogemuse toel ütleb?

Rakenduslingvistika kui lingvisti vaatepunkt

Lingvistikat kui teooria rakendusala võib tõlgendada lingvistika väärtustusena kõige selle kaudu, mis üldistatuna keelepraktikast annab keelepraktikale ühtlasi professionaalseid põhjendusi.² Näiteks on ka Christop-

¹ Knappi ja Antose sissejuhatus on paigutatud kõigi HAL-i köidete algusse, millest igal on omad toimetajad: *Communicative Competence of the Individual, Interpersonal Communication, Communication in the Professions, Communication in the Public Sphere, Foreign Language Communication, Multilingual Communication, Intercultural Communication, Technical Communication, Language and Communication: Diversity and Change*.

² Vt ka: Margit Langemets, Lingvistika ongi rakenduslingvistika. – Sirp 21. IV 2006.

her Brumfit (1997: 87) mõtestanud rakenduslingvistikat parimate selgituste pakkumisena keekekasutuse interdistsiplinaarsel alal. Samal ajal tasub meenutada kognitiivse lingvistika põhiteesi: „Keel on inimesel tähenduste väljendamiseks, tähendused aga ei moodusta mingit omaette, teadmistest, kogemustest jne sõltumatut süsteemi“ (Õim 2008: 620). Kognitivistikale sekundeerib funktsionaalne lingvistika, mis postuleerib, et teema ja keelevalikud on tingitud kultuurikontekstist, keekekasutuse olukorrast, osalejarollidest ja asjaoludest.³ Nii nähakse tekste inimtoimingute ühe osana (vt nt Halliday, Webster 2009).

Seega ei ole keel lingvistika praeguste peavoolude jaoks autonoomne struktuur. Keel toimib

- a) atribuudina inimese tunnetuses (mõtlemises, tekstitajus), suhtluses (sõnumivahetuses, interaktsioonis ühiskonna ja selle liikmetega) ja identiteedi konstrueerimises (lõimumises rühma ja selle liikmetega ühise mõtteruumi, ideoloogia ja keelevalikute kaudu), nagu seda võimaldavad inimese tunnetusviis, loomus ja kogemus, sh hariduse laad ja tase,
- b) tekstide kaudu, mis olukohaselt võtavad žanri kuju, toetavad mitmesuguseid toiminguid, eesmäärke ja tunnetusviise ning kannavad, vahendavad ja raamistavad sõnumit just nendega kooskõlas.

Niisugusest vaatevinklist on keele ja tekstinormid liik ühiskonna ja kultuurinorme. Need normid omandatakse keskkonna toel ja inimpsüühika üldisel alusel; nad põimuvad isikuomadustega, teadmiste ja kogemusega (üldise ja keelekogemusega), mis kasvavad ja muutuvad (vt Pajupuu 2001; Langacker 2000; Õim 2008). Isikupära avaldub nende normide suhtes.

Keeleasjatundjal on omad, teaduslikult argumenteeritud vaated keel(t)e omandamisele ja õppimisele, keeleoskuse olemusele ja selle mõõtmise võimalustele; keele(kuju) ja tekstide rollile kultuuris ja kitsamas kogukonnas, inimese või rühma tegevuses või toimingutes; suhtluskanalite ja vormide mõju kusele keekekasutuses; keele nii või teistsugusele, selgemale ja vähem selgele, mõjusale või vähem mõjusale kasutamisele kindlas tekstis; teksti komponeerimisele ja tõlgendamisele siin ja praegu, allika ja sõnumi usaldusväärsuse,

³ Me ei räägi infotelefonil helistades oma poliitilistest vaadetest ega vaigista sumisevat konverentsisaali sõnadega „Jääge nüüd vaik“. Kultuuriomased valikud kinnistavad konteksti ka keelendite funktsionaalseid ja vormilisi kooslusi (kõneakti- ja lausetüüpe, freime, kollokatsioone, rektioone, stiili, kujundeid jne).

mõistmise ja vääritimõistmise põhjustele; objekti nimetuse või teksti (õpiku, kunsti- ja reklaamteksti vm) kommunikatiivsusele ehk õnnestumise võimalustele kindlat sihtrühma silmas pidades jne. Asjatundja on võimeline hindama kõike sedasama muutliku aegruumi selles või teises punktis, jagama selgitusi oma keelehariduse toel. Kõik, mida ta keelest teab, saab argumenti funktsiooni tema kindlal tegevusalal.

Nagu jurist tegeleb õigusteooria, õigussuhete analüüsi ja võrdluse, õiguspõhise kommunikatsiooni, õigusnõuande ja õigusasjadega, nii tegeleb keeleinimene keeleteooria, keelesuhete analüüsi ja võrdluse, verbaalse kommunikatsiooni, keelenõuande ja keeleasjadega. Olgu asjatundja ühiskonna keelepraktikaga seotud kui keeleõpetaja, tõlkija, leksikograaf, keeletehnoloog, toimetaja, meediaanalüütik, suhtekorraldaja, terminoloog või muus ametis,⁴ tema mure on toetada ikka omal alal ja omal viisil verbaalset kommunikatsiooni, parandada oma teadmiste toel selle õnnestumise eeldusi. Rakenduslingvistika üldistab nende alade praktikat keeleteaduse kaasaegsetel meetoditel ja annab praktikale tagasisidet nii teooria kui ka tulemuste toel.

Kuna inimkeele kasutusala on avar, siis nõuab keele- ja tekstitöö, s.o nii sobivate ja vajalike tekstide leidmise, loomise, vahendamise kui ka vastuvõtu toetamine paratamatult interdistsiplinaarseid arusaamasid. [Väga hästi on arusaamade ristumisi ja põimumisi oma rakenduslingvistika õpingute käigus kirjeldanud Gertraud Benke (2003).]

Ühest küljest vajatakse teadmisi keelest, semiootikast, ühiskonnast, kultuurist, kommunikatsioonist (ka kultuuriülesest kommunikatsioonist), eetikast, esteetikast ja inimesest (tunnetusest, teadmistest, emotsioonidest, mälust, tahtest, motiividest, õppimisest, isikuomadustest, ealistest iseärasustest, enese ja maailmapildist vm). Teisest küljest tuleb suuta haakuda nende erialadega, kus vajatakse meie nõu, meie tõlget, meie hinnangut, meie oskust õppija eesmärkidel õpetada keelt või keelevormi, osutada nii sisu- kui emotiivanalüüsi toel midagi veebikäitlejale olulist jne. Infotehnoloogile ei saa anda soovitusi, kui arvuti loogikat ei tunne; õpetajale ei saa rääkida keelest, kui samal ajal ei võeta arvesse tema aine eripära, õpilaste iga ja individuaalseid omadusi või õppimise olemust; juristidele ei saa rääkida keelevalikutest ja teksti sobivast adresseerimisest, kui ei suudeta tabada normitehnika ja õigus-tõlgenduse loogikat, trafaretsuse printsiipi, alaomaseid viiteviise vm talle

⁴ Keelel on väga suur tähtsus arsti, psühholoogi, õpetaja, juristi jt töös, kes töötavad inimestega.

olulist; pangandusasjatundjale ega ametnikule ei saa õpetada kirjavahetust, kui ei analüüsita neid kirjavahetusi ega peeta silmas, kellega ja miks ta kirjavahetuses on. Ühelgi alal ei saa anda oskussõnavara kujundamise soovitusi, kui ei vallata mõisteid, mida tähistada ja suhestada püütakse, või ei aduta, millistel neist on ühiskeelde liikumise potents, millistel mitte.

Kenasti ütleb Haldur Õim (2008: 618), et „kuidagi peavad näiteks kognitiivse, funktsionaalse ja formaalse keeleteaduse uurimistulemused (mitte teoreetilised seisukohad) kokku saama, muidu ei ole enam tegemist keeleteadusega“. Selle kõrval peavad rakenduslingvistikas kokku saama lingvistika ja hallatava keelekasutusvaldkonna teadmised ja kogemus, millel teoreetiline ühisosa enamasti puudub – või vähemalt puudub tihti lingvisti partneri jaoks, kelle koolihariduses on keelekasutus väga lihtsustatult kas õige või vale.

Tähendusloome ja sõnumivahetus ei piirdu muidugi vaid (loomuliku) keelega. Theo van Leeuwen (2005) räägib ühiskonna ulatuslikest semiootilistest ressurssidest, mis kätkevad ilmseid kommunikatsioonimooduseid, nagu keel, žestid, visuaal või muusika, kuid ka vähem ilmseid, nagu toit, riietus jm argiobjektid, mis kannavad väärtusi ja tähendust kindlas kultuuris. Semiootika objekt on nüüdisaja tekstid kui tähendusvahetuse komplekssed multimodaalsed üksused, mis hõlmavad kujundust, visuaale, heli ja rütmi. Selgituse või argumendi annab keelekasutuse analüüsis üha enam too tähtsustuv sõnatu tugi: kuidas kasutame häält, suhtlusruumi, näoilmeid, silmsidet, žeste, riietust, liikumist, illustratsioone; kuidas kujundame väljaandeid trükisena või lingime neid võrgukeskkonnas.

Seegi nimekiri ei ole ammendav, sest ei hõlma sotsiaalsete suhete tähendusi, näiteks õigusakti jõudu olukorras, kus regulatsioon eetilistel alustel isepäi toimib; tööandja ulatuslikku vastutust võrreldes töötajaga; meedia vastutust olukorras, kus avaldatud sõnumite valik, vorm ja tõlgendusvõimalused pole aluseks mitte ainult ühiskonna väärtussüsteemile, vaid isegi maailmamajandust mõjutavatele aktsianoteeringutele börsil, kui tuua vaid mõni näide.

Globaliseerumine ja rühmitumine meie ümber ja meie seas

Mõtestada keele toimimist siin ja praegu on üsna raske ülesanne, kuigi samal ajal on ühiskonna nõudlus keeleasjatundmuse järele väga suur. See on ka loomulik ajastul, mida võib nimetada suisa Sapiri-Whorfi hüpoteesi apoteoosiks. Globaliseerumine kahandab kindlas kultuuriruumis ühist kultuuri ja tunnetuskonteksti Edward Halli tähenduses ning kasvatab sõnalise suhtluse osatähtsust (vt nt Pajupuu 2001). Trükimeedia on avaliku sfääri infoallikast (osati) muutunud privaatsfääri teemasid müüvaks ja nappi asjalikkust agressiivsusega varjutavaks sõnavahuks ning reklaam loob lastes mõtleivate molekulidega maailmapilti. Meie elu reguleeritakse õiguslikult ehk sõnaliselt sellisel määral, et JOKK-efekt on tugevam kui hea tava, mis justkui oleks õigusloome põhialus ning õigustõlgenduse olulisi tahke.⁵ Süüdlase rollis on tugevasti ka neoliberalismi odava riigi ideoloogiaga paratamatult kaasnev (ja ülimalt kulukaks osutuv) kontrolliv bürokraatia, mis pidurdamatult kasvab (vt nt Macewan 1999). Sel kõigel on suur mõju keelele (vt nt Kerge 2006; Aava 2011).

Keeleasjade ajamise raskusel on kaks olulist ja tugevasti seotud plaani: mis toimub eesti ühiskonnas ja mis toimub eesti lingvistikas. Need on ühe ja sama probleemi kaks avaldumistasandit.

Globaliseerumine tähendab ühelt poolt standardiseerumist, kultuuride ühisosa ja ühise mõistevälja kasvamist, ideoloogiate sarnastumist, poliitilise korrektsuse ja positiivse väljendusviisi nõude mõju keelele ja selle kasutamisele jne.⁶ Teiselt poolt tähendab üleilmastumine ühe kultuuri sees normipaljusust ehk omi standardeid kultuuri ja keelepiire ületavates identiteedirühmades, kelle *lingua franca*'ks on üha selgemini kujunenud inglise keel, rühmitumine on seega üleilmastumise lahutamatu tahk. Eesti räppmuusikud

⁵ „Eesti on oma üleseadustamise ja korrupsiooni ning inimvaenuliku poliitikaga paras pähel,“ ütleb end endise ettevõtjana tituleeriv inimene Delfis. Ka riigikogu stenogrammidest leiab üleseadustamisele viitavaid märkusi juba üsna ammu [25. V 2012 näiteks toodud link 18.08.2022 ei tööta]. Samas on hoiakud seaduste rohkuse suhtes nii- ja naasugused; näiteks leiab fraasi „liiga palju seadusi“ guugeldades 827 000 päringuvastust (tõsi, osa leitud tekste kombineerib fraasi osi), kuid palju vähem pole ka hüüatusi, et seda-teist valdkonda tuleks seadusega reguleerida või teha seda täpsemini (416 000 tulemust otsinguga „vajadus seaduse järele“).

⁶ Vt nt sõnakasutuse suuniseid võrgukeskkonnas: Positive Adoption Language. OURS Magazine, May/June 1992. [25. V 2012 esitatud link 18.08.2022 ei tööta.]

ja nende fännid kuuluvad kogukonda, mille piirid ületavad kultuuri- ja keelepiire ja mille kese on mujal. Keeleülene identiteet või pragmaatiline vajadus mitmes keeles tegutseda (nt ingliskeelne töö ja jätkuv õppimine) on pigem reegel kui erand. Eesti keele kese hajub, ühiskeele piirid ahenevad ning sõltuvad suuresti kohalikust formaalsest üldharidusest ja laia kasutajaskonnaga meediast. Viimane tähendab ka võrgukeskkonda kõige sellega, mis seal enamusel huvi pakub.

Ka lingvisti kui eesti keele teadlast ei ole enam olemas: on järjest lisanduvate alade või meetodite asjatundjad, nende erialaidentiteedi kese, peamine ideoloogiaallikas ja mõistev „samakeelne“ lugejaskond on väljaspool Eestit ning teadusrahastuse ja hinnangu – siis ka ülikoolis õpetamise – eeldus ongi, et see nii oleks. Arvestatavad teadmised on sedavõrd spetsiifilised, et raketlingvistil kui eesti keele vitaalsuse professionaalsel toetajal on raske püsida professionaalne. Me räägime eri keeltes.

Juri Lotman (1992) on samas väga veenvalt näidanud, et mõtte areng eeldab tähenduste vahetust semiosfääride ehk tähendusi jagavate kogukondade/tekstide kokkupuutealal. See on sügava spetsiifilisuse vastandolukord. Probleem haakub ka keeleteadusliku arusaamaga tekstide vältimatust ideoloogilisusest (vt van Dijk 2005): iga kitsama eriala lingvist mõistab keele toimimist ja omaenese rolli selle juures erinevalt. Kui oleks võimalik, et ühe keeleteadusliku paradigma, keelekäsituse ideoloogia ja uurimisobjektide ringi külge aheldatud keeleteadlased püüaksid oma arusaamisi teiste omadega suhestada,⁷ siis oleks lootust, et keele toimimise jaoks oluline saaks pideva moodsa mõtestuse ühiskonnas laiemalt. Eestikeelse teaduse olulisi funktsioone on ju hoida eestikeelne üldharidus, s.t kooli- ja meediaharidus, moodsana (vt Kerge 1994, 1998). Teisalt peab keskkond sellist dialoogi pidevalt toetama, keeleajakirjad ei tohi muutuda lugejakontekstiga suhestamata granditulemuste avaldamis-keskkonnaks, kuid sinna asi kipub. Ise tunnen vajadust, et ka iga ERÜ aasta-raamat algaks mõne aeglasema, esseistliku ja üldistava looga aasta teemal.

Sealpool piiri ei ole asi teisiti. Keskkond The Linguist List⁸ pakub 773 indekseeritavat keeleteaduslikku ajakirja, jagades nad 26 avarama allvaldkonna vahel, raamatuid osutatakse ainuüksi seal 9662, lisaks 2183 väitekirja kokkuvõtted. Kui palju on selles kõigile olulist, ei oska oletadagi. Väga sageli on

⁷ Näiteks nagu Õim, Tragel 2007; Haldur Õimul on lingvistikaharude suhestamisel üldse erinev roll.

⁸ The Linguist List. International Linguistics Community Online: <http://linguistlist.org/>

tunne, et lihtsam on end selgeks teha keelevõhikule kui kolleegile. Probleem pole tingimata midagi uut, kuid on laienenud kõikjale ja see muudab maailma.

Majandusteadlaste väitel on konsensuse nõue teaduskirjanduses vaidluste objektiks juba Kanti aegadest alates (Homann, Suchanek 2009: 17).⁹ Konsensuse saavutamise raskust on praegu tunda igal teadusalal ja Eestis iseäranis. Ka ühe ja sellesama juuspeene ala asjatundjatel on raske leida ühist platvormi, sest eeltoodud arvude taustal on selge, et neist igäühe lugemus on erinev ja diskursuseterviku aspektist piiratud. Sel ajal kui (kui!) lingvistikavoolud maailmas suhestuvad ja diskuteerivad,¹⁰ jääb eestikeelne koolkondlik keeleteadus ajast lihtsalt maha või hoopis ruttab ette, sest meid on kole vähe. Lingvistil on niisiis õige taanduda oma kõrgteadusse ja kirjeldada muu hulgas seda, kus meie keel püsida võiks ja kust ta kaob. Ometi töötab see tegelik ja individuaalselt loogiline mõtteviis, mida riik oma teaduspoliitikaga toetab, kõige otsesemalt riigi enese vastu. Kuni on olemas riik, mille eesmärk on säilitada ja kultiveerida eesti kultuuri – hallata meie elukeskkonda, säilitada ja arendada eestikeelset avalikkust ja (sisult, mitte vormilt!) konkurentsivõimelist haridust, võimaldada eestikeelset igapäeva elu, kunsti ja tööd –, seni on ka seda kandva keele asjatundjatel mõtet oma töö ühisosa otsida. Me oleme natuke riiki.

Eesti postuleerib avalikult, et erinevus rikastab, kuid unustab sellesama deviisi kohe, kui juttu on kaasajas püsiva eesti keele olemasolust Euroopa Liidu riigi keelena,¹¹ mitte kodukeelsest eestlasest „igas sadamas“. Kui mõelda keeletöö tähtsusele, siis ei aita siin üksiti riiklikud programmid ega projektid, vaid teadus- ja hariduspoliitika üldine sirgeselgsus. Teadmis põhine Eesti on lihtsalt loosung. On aeg ametlikult tunnistada, et teadus on oma tulemustest kasvavate hüpoteeside ja rakenduste püramiid, mille tipp ei püsi ajalehelugudel, vaid hoolikalt ehitatud tervikul. Teadusteadmise kinnistumist ühiskonnas ei saa mõõta meediakajastustega,¹² vaid levikuga kõigi ja kõigeni, kus nad kõnekad võiks olla. Nii tähendab kogukonna vaimne jätkusuutlikkus iga 1.1 ja 3.1 kategooria artikli kohta kolme teisiti adresseeritud eestikeelset

⁹ Tsiteeritud e-väljaanne on aadressil <http://kiru.planet.ee/raamat/raamat%20II.doc> (30. V 2012).

¹⁰ Viitan oma *kui*ga nn SIG-efektile (*special interest groups* kitsamagi eriala sees).

¹¹ Vt ka arutlusi loos „Eesti kirjakeele mõtteruum“ (ESA 49, lk 7–22), mida saab veebis pealkirja järgi leida. [Vt siin kogumikus eespool.]

¹² Viitan siin aruannetele, kus teadusasutustelt ja nende üksustelt küsitakse tippväljaannete artiklite arvu ja samal ajal just avalikus meedias (Õpetajate Lehes, Sirbis, raadios, TV-s) publitseerimise kordi, pööramata vähimat tähelepanu sellele, mis sinna vahepeale mahub.

(1.3, 3.2 jne) artiklit või mitmesuguseid eestikeelseid raamatuid ja nende peatükke, nagu eriala võtmeteoste tõlked, eri sihtrühmade ja suunilusega aine- (k.a keele-) kirjeldused, aimeraamatud, kõrgkooli- ja kooliõpikud, millele kogukonna teaduspüramiidi tipp saab toetuda. Kui meid on kokku vähe, siis peaks ka iga doktori eksperdiroll oma riigis ilmnema tema kirjutiste ja suuliste publikatsioonide toeka püramiidina, k.a mitmesugused täiskasvanukoolitused ja esinemised avalikus meedias, mitte (ainult) Thomson Reutersi mõjukusindeksina.

Tegelikult on üleilmastumise problemaatika veel laiem. Virtuaalmaailm ja mobiilsus muudavad reaalsust ja teisendavad olulisi mõisteid. Laste kasvukeskkond on mitmekeelne, mis tähendab, et emakeele mõiste ei ole seesama mis 100 või 30 aasta eest. Ingliskeelsuse vabatahtlik ja kasvav ulatus eesti õpilaste seas tundub lausa drastiline (vt Tammemägi, Ehala 2012). Keele kujud ei ole needsamad mis paari aastakümne eest, sest suuline suhtlus on suuresti asendunud tempoka ja ligi pideva kirjaliku virtuaalsuhtlusega. Keelenormid ei ole pea kuskil püsivad, sest norm on omane identiteedirühmale (ja ma ei mõtle ettekirjutusi, vaid seda, mis vormis on kombeks sõnumeid/ tähendusi vahetada). Eesti keele kese, ühiskeel ja sellele toetuv kirjakeel hajub – aga emakeel omandatakse ju keskkonnast. Infopaljusus kui ajastu teine mina võimendab seda protsessi paratamatult ja väga kiiresti, määravaks on muutumas keelehoiakud.

Globaliseerumisel on aga veel üks tahk, kus inimese ja ühiskonna vaatenurk võivad erineda. Kui üleilmastumine eeldab mitmekeelsust ja toetub mitmekeelsusele, siis võime kognitiivset mitmekeelsust (plurilingvalismi)¹³ Euroopa mobiilsuse huvides ja kakskeelsete perekondade laste näitel kiita, kuid ükskeelsena kasvanud indiviidi aspektist on seegi probleem. Näiteks viidatakse ühe kakskeelsust taotleva Singapuri riigiprogrammi mõõtmistulemuste toel, et umbes 40% õpilastest ei ole kakskeelsuseks võimelised, vaid saavutavad teises keeles vaid miinimumtaseme (Bokhorst Heng 1999: 238). Õpilase aspektist on kakskeelsus seega ühiskonna probleemne ideaal, räägitagu siis eesti-vene kakskeelsusest, mida taotleb meie riik, või eesti-inglise kakskeelsusest, mis on vabatahtlik (vt eespool). Eesti keelekogukonnad on mitmesuunalise surve all, mis vajab omakorda nii ühiskondlikku mõtestamist kui

¹³ Vt „Euroopa keeleõppe raamdokument. Õppimine, õpetamine ja hindamine“; osa 8, lk 175. https://www.hm.ee/sites/default/files/euroopa_keeletõppe_raamdokument.pdf [link 18. VIII 2022] – allikaid leiab hõlpsasti ka pealkirja järgi.

ka rakenduslingvistilisi järeldusi (vt ka Frath 2009). Kui võõras keeles sotsialiseerumise eesmärk on ebarealistlik kas või osaliselt, siis on ühiskonnal just elanike selle osaga võrdeline tõsine sotsiaalne probleem, mida keeleõpetuse viisidega ja hoiakute muutmisega ei lahenda. Kui aga mõtleme eestikeelsuse absoluutarvudes napile potentsile, siis on globaalsete suundumuste poliitiliselt pime võimendamine hariduses otseselt ohtlik ja ühtlasi vastuolus keelte nägemisega maailmakultuuri rikkusena. Rääkimata sellest, et kurikuulsas *multikultis* (ja seega globaliseerumises ja mobiilsuses) võibki olla paikamatu auk, mis eirab inimese individuaalseid keelevõimeid või mingis keeles sotsialiseerumiseks vajatavaid etappe – või ajab segi keeleoskuse, verbaalse ja üldise võimekuse. Millest ei saa või ei tohi ausalt rääkida sõnadega, sellest räägitakse põlevate autode ja rusikate keeles.

Esialgu¹⁴ on kognitiivseid probleeme kinnitavaid teadustulemusi üldistuseks liiga vähe, kuid praktikas igal pool kinnitust leidnud kätega rääkimise senised selgitused ilmselgelt ei tööta.

Keelekirjeldus, keelesüsteem ja kommunikatsioon

Keelekasutus ja kommunikatsioon on toeka ühisosaga nähtused.

Gunther Kress (2000: 142) kirjutab, et emakeele aine tuleks nimetada kommunikatsiooniks, liita sinna visuaali lugemine, hüpertekstikujundus jms multimodaalse suhtluse ja infoajastu jaoks oluline. Moodsat kirjutamist nähaksegi pigem sõnumikujundusena (*shaping* kaasab kõik sõnumivahetuse moodused ja vahendid) kui keelekasutusena traditsioonilises mõttes (vt nt Kress, Leeuwen 2004; Kress 2007).

Mõneti sekundeerib Kressile Karol Janicki (2011), kes kirjutab kommunikatsioonimüütidest kui tavakasutajale omasest ehk asjatundmatust vaatest tähendusele ja suhtlusele. Üldlevinud väärarusaamade peasüüdlased on kriitiku arvates just keeleasjatundjad (nii keelefilosoofid, leksikograafid kui ka näiteks kognitivistid), kes on jätnud mulje, et sõnumivahetuse ebaõnnestumise korral aitab vigade parandusest. Alternatiiviks on Janickil veendumus, et tähenduse omistavad sõnadele inimesed. Inimeste

¹⁴ Viitan inglisi-, saksa- ja prantsuskeelsetele maadele, kus laps tõrjutakse siiani 10–11 aasta vanuses n-ö kutsekooli suunale, aga ka mitmete rahvusvaheliste funktsionaalse lugemisoskuse uurimuste tulemustele, kus muu emakeel ja meessugu on sageli seotud keskmisest halvema tulemusega.

hulka ei näi ta arvavat ei keeleasjatundjaid ega keele tavakasutajaid; normi, sh rühma ja kontekstinormi on ta oma arutlustes välistanud (vrd nt Kecskes 2008 või Halliday elutöö) ega viita ka keelepädevust mitmekülgselt mõtestavale kirjandusele.¹⁵ Teisal irvitab sama autor oma akadeemiliste kolleegide väljendusviisi üle, leidmata ruumi terminoloogia olemuslikule otstarbekusele või arutlustele oskuskeele adressaadi teemal (Janicki 2010).¹⁶

Olgu nende Janicki naerutatud keele ja keeleoskuskirjeldustega, kuidas on – küllap ei ole lootust näiteks konstruksiooni-, mõiste- vm skeemidena esitada kõiki rohkete morfovormide rohketest funktsioonidest tingitud konstruksioone, metafoorseid ja metonüümilisi tarindeid, arvestades ühtaegu eesti keele eripära, inimese psüühikat (*mind*), üldistus- ja analoogiavõimet ning taju tööprintsipe. Keele toimimisele on aga viimase veerand- või pool-sajandi praeguseks peavoolu jõudnud teooriad andnud suurepäraseid selektusi (vt vahendusi: Õim 1996, 2001a, 2001b, 2008; Kasik 2002; Rannut, M., Rannut, Ü., Verschik 2003; Õim, Tragel 2007; Sahlkai 2011; Aava 2011; Lakoff, Johnson 2011 vm).

Vahest ei ole Eestis kuigi laialt tajutud, et süsteemikesksuse ületamine keeleteaduses on tegelikult andnud meile teistsuguse keelesüsteemi, kus norm – igasuguse verbaalse kommunikatsiooni otstarbekas alus – ei ole kõnelejaskonna teadvuses pelgalt leksika ja grammatika ühisosa, vaid sisaldab ka sotsiaalsete kontekstide selget süsteemi ning kontekstinihete inimõtle-misega argumenteeritud süsteemi, mis mõlemad töötavad sõnumivahetuse õnnestumise huvides.

Ebamääraselt taustaposisioonilt on otse igapäevaste keelevahendite – teksti loome ja tõlgenduse vahendite – kirjeldusse nihkunud mitu vältimatut ja toekat atribuuti, mida keeletöös üheaegsete argumentidena kasutada:

1. mitte lihtsalt leksika ja grammatika, vaid sõna- ja grammatika funktsionaalne koostöö. Selle kirjeldus (k.a nii laiem kognitiivne kui ka konstruksioonigrammatika) aitab mõtestada ja selgitada keelendite tähendusi ja tähendusniheid tasand-tasandilt alates sõnaloomest ja morfosüntaksist kuni aine- või suht-lusvaldkonna tekstikoosluseni (vt Halliday, Webster 2009; Langacker 2000; Sahlkai 2011 jm);

¹⁵ Vt üldplaani ja rohkeid viiteid nt Kerge 2008 või Knappi ja Antose järgi viidatud HAL, kd 1.

¹⁶ Jätan siinkohal teadlikult kõrvale selle, mis Janicki (2010) raamatus on asjalikku ja head.

2. sotsiaalsed ja isiklikud kontekstid, mis avalduvad olukohase žanri kaudu (vt nt Kecskes 2008; Hasan 2009). Need aitavad lahus hoida ja lõimida keelendite tähendusi ja konnotatsioone ning näha neid kas variandinormi osana või eripära ilminguna – viimane võib omakorda olla juhuslik või tüüpiline, mida saab tunnetada vaid aega, inimest ja taustarühma (identiteete ja rolle) tundes;
3. inimitunnetuse mentaalsed mudelid koos mitmesuguste selginevate arusaamadega – näiteks sellest, kuidas figuur eraldub astmelise konteksti foonil situatsioonist ja žanrist fraasini; milliste sammude kaupa üldistus liigub konkreetsest abstraktsema suunas, hakates sealt teatud astmel ja taustal äkki tagasi liikuma, või sellest, kus kujundi analoogia on ilmne mingi kogemuse tõttu, mida on võimalik kirjeldada (vt Tragel 2003; Öim 2008; Langemets 2010; Lakoff, Johnson 2011 vm).

Need mentaalsed mudelid määravad normi tekke/muutuse kontekstitaju toel; nad lubavad seletada nii keelalise normi kui ka loovuse olemust ja seda, miks kultuuriruumi ühendav norm moodsal ajal kahaneb. Selginenud arusaamad keele sotsiokognitiivsest süsteemist ja tema suundumustest põhjendavad, miks me suudame tekstide abil suhelda, tekste luua, mõista ja vahendada (sh juba minimaalse sotsialiseerumist lubava keeleoskuse juures). Kui iga-suguse inimkommunikatsiooni püüdeks ongi mõistmine, siis on mitmeti- ja vääritimõistmine sisse kirjutatud kommunikatsiooni olemusse.

Kuigi tõlgenduses mängib pidevalt kaasa kahe osaleja kattumatu kogemus ja erinev mentaalne kontekst, on sarnases kultuuri- ja keelekeskkonnas kasvanud inimestel paratamatult ka ligilähedaselt sarnane kogemus, sealhulgas keelekogemus, mõistete tähistamise ja konnoteerimise ühisosa, hariduse ja olustiku ühisosa ning siduv žanrikogemus. Žanr – mitte üldistus, vaid olukohane suuline või kirjalik žanr, milles kindla valdkonna tekst on vormistatud¹⁷ – defineerib suhtluspartnerite rollid ning loob vastuvõtuootused, andes tõlgendusele primaarse konteksti otse vahetu toimingu raames. Tõlgendusvõimaluste analüüsi toetavad tekstuaalsuse koondatud printsiibid ja teksti lingvistika alused, kuid ka mitmesugused mõõdetavad erinevused žanrite ja

¹⁷ Situatiivne ehk olukohane žanr on tegelik kultuuriilming, millena tekst esineb (nt ametlik e-kiri ja isiklik paberkiri; tavakooli VI klassi ajalooõpiku õpitekst või õpiraskustega täiskasvanule suunatud õpitekst samal teemal); üldžanr on tekstide sarnasel funktsioonil ja kompositsioonil põhinev üldistus (nt kiri või didaktiline tekst); vt viiteid ja arutlusi: Puksand, Kerge 2012.

tekstide vahel, mis on tingitud nii keele kasutusest kui ka kasutajast (vt de Beaugrande, Dressler [1981] 2002; Tannen 1991; Biber 1995; Langacker 2000; Kecskes 2008 jpt).

Kommunikatsiooniteadust näib samas keeleteadusega ühendavat liiga vähe. Leiame semiootilise ja filosoofilise kallakuga teoseid, milles ühisosa on suur (nt Cobley 1996 kommunikatsiooniteooria lugemik sisaldab Saussure'i, Peirce'i, Barthes'i, Eco, Lacani, Halliday, Kressi, Leeuweni, Jakobsoni, Palmeri jm tuttavaid artikleid). Peamine ühenduslüli näib rohketes erialakäsiraamatutes siiski olevat Paul Grice (vt nt Greene, Burleson 2003: 13–14; Littlejohn, Foss 2009: 292), keda võidakse ka kritiseerida (Pavitt 2001: 182; Trenholm 1991: 101–103). Samas liigitavad ja seostavad kommunikatsiooniteadlased keeleinimese kui võhiku jaoks igati usaldusväärsel viisil suhtlust kultuuris ja kultuuride vahel; isikulist, grupi- ja massikommunikatsiooni, töist ja vaba suhtlust, sümmeetrilist ja asümmeetrilist. Otsene kokkupuude keeleasjatundmusega on kommunikatsiooniteaduses napp. Näiteks eksisteerib keelepõhise suhtlusvea termin (*language-based failure*; vt Berger 1998: 97), kuid keeleinimene liigitab suhtlusveaks palju enam keelekasutusprobleeme: mitmeti- ja vääritimõistmise eeldused on teksti sisse kirjutatud kompositsiooni, omapoolse või vahendatud info asjakohatu sisu, valiku või mahu kaudu jne (vead, mida saab liigitada ka Grice'i kommunikatsiooniprintsiibi ja suhtlusmaksimide toel; vt nt ametnike kohta Kerge 2006; Kasik 2007). Teksti lingvistiline analüüs on sotsiaalteadlastele laiemalt tuttav pigem metoodikast (kontentanalüüsi võttena ja diskursuseanalüüsi eeldusena; vt nt Wodak, Krzyżanowski 2008).

Keeleinimese silmis on asjaliku kommunikatsiooni põhiüksus (verbaalne) tekst ning mõneti jääb kommunikatsioon alati personaalseks.¹⁸ Keelekasutuses läheb oluline piir privaatse ja esindussuhtluse vahelt: asjalikkus ja standardsus käivad käsikäes ja välistavad sisu esilduvuse nimel isikupära nii palju kui

¹⁸ Kommunikatsiooni termineid tuleb interlingvaalsel põhjal väga ettevaatlikult sobitada: *personal communication* tähendab isiklikku, *interpersonal* inimeste suhtlust eristatuna rühma ja rühmade omast (*intra- ja intergroup communication*) ja *social* hoopis seltskondlikku lävimist. On tekkinud ka uusi termineid, nagu *masspersonal communication*, mis võrgukeskkonda arvestades püüab kommunikatsiooniteaduse seniseid liigitusi ületada; vt nt Patrick B. O'Sullivan, *Masspersonal Communication: An Integrative Model Bridging the Mass-Interpersonal Divide*. Illinois: Illinois University. Centre for Teaching, Learning & Technology. http://calpoly.academia.edu/PatrickBOSullivan/Papers/457584/Masspersonal_communication_Rethinking_the_mass_interpersonal_divide (25. V 2012).

võimalik.¹⁹ Kommunikatsiooni verbaalne tahk oma žanri- ja rollispetsiifikaga pakuks siin kahe teadusala lõimimiseks olulise aluse. Teisalt võtab inimene isegi privaatsuhtluses alati arvesse kellegi hoiakuid (Palmer 1998: ix) ja esindab suheldes alati mõnd oma identiteeti. Kommunikatsiooniteadustes ongi tugevasti arenenud rolli- ja nähtusspetsiifika uurimine (kliendisuhetus, arstipatsiendi või õpetaja–õpilase suhtluskoostöö, keeleline vägivald jpm), kus keele roll on ilmne. Käitumismõjutuste keeleline külg²⁰ on eesti lingvistikas samal ajal jäänud peamiselt meediaanalüüsi ja mõtteviisimõjutuste temaatika juurde (vt nt Kasik 2002, 2007; Aava 2011, taustal van Dijk 2005).

Ala otse kutsub koostööle.

Ühiskond ja keeleoskus

Eestis hinnatakse normeeritud ja valikutelt võimalikult neutraalset (nõ igale poole sobivat) keelekuju ja see on ehk eeltoodud arutluste taustal ka mõistetav. Kaotades ühtviisi tajutava ühiskeele, kaotame osa haritud eesti keelest koos tema pika pärandiga. Nii kaob põlvkondade ja sotsiaalarühmade arusaamade ühisosa ja keele kui mõtteruumi avarus, kuid ühtlasi ka midagi olevikus olulist – me ei mõista ühiskirjakeelela kuigi nüansirikkalt oma õigusi, terviseseiku, tööasju jpm. Lapsesõbraliku kooli ideoloogia lihtsustab tulevase ühiskonnaliikme niigi lihtsustuvat tekstimaailma, kuid täiskasvanuelus on massiliselt uue sisuga keerukaid tekste, mille alusel tuleb toimida.

Samal ajal ei luba üleilmastumine, emakeele mõiste teisenemine ja funktsioonide kitsenemine jääda kinni sõnumivahetuse vormiideaalidesse: näiteks pole asjalikemaski sõnumivahetuses erilist tähtsust sellel, kuidas sõnumi looja on sõnu käänanud, kas ta on komaga märkinud kõrvallause lõppu *ja* ees, toonud nimena käibiva fraasi esile läbiva suurtähga või tajunud seda üldsõnajakadana. Keelehoole ja keeleõpe peaks Eestis kahandama oma esoteerilisi hoiakuid ja enam arvestama mitme keelekasutusjuhise ühisala paratamatust (vt nt Kerge 1994, 1998).

Maailmas ongi keeleõppe tähelepanu fookuses filoloogi ideaalide saavutamatus: inimese keeleoskust ei tohi hinnata võrdluses standardiseeritud

¹⁹ Siinkohal viitaksin ka keele normimise vajadusele, mida olen hiljuti kirjeldanud; vt Keelekorraldus: kas ka täna? – M. Raadik, T. Leemets (toim), Sõnaga mõeldud mõte. Pühendus-teos Tiitu Ereltile. (EKI toimetised, nr 14.) Tallinn: EKSA, 2012, lk 67–75.

²⁰ Kirjandust, mis seob psühholoogia ja kommunikatsiooni, leiab märksõnaga *persuasion*.

ehk normatiivse keelekasutusega, milleni isegi filoloogist emakeelekõneleja ei pruugi jõuda (vt Taylor 2006). Ideaalse standardini jõudmise raskustele viitavad ka eesti noorte emakeeleoskuse hiljutised uurimused (Ehala jt 2010; Kerge, Meier 2010).

Et uurida haritud mittefiloloogide kirjalikku keelekasutust, mida eesti ühiskond laiemalt peab vastuvõetavaks ehk loomulikuks, tegime katse panna kõrgharitud eestlased eesti keele kõrgtaseme eksami vormis²¹ esseed kirjutama. Hindasime seda arusaamas, et loomulik keel avaldub (situatsiooni ja žanrit arvesse võttes) hästistruktureeritud tekstina, mida iseloomustab spontaansus ja ladusus, oskus kasutada keelt paindlikult ja tulemuslikult.²² Selline keel lubab vastuvõtjal keskenduda sõnumi sisule, sõnumist arusaamist ei sega keeleüksuste valik, vorm, järjestamine ega sidumine – just niisugust arusaadavat loogilist tervikut meie katses osalenute tekstid näitasidki. Mida tahes teeks haritud eestlase tekstiga keeleteoimetaja või millega poleks rahul keeleõpetaja, niisugune haritud inimese tekst sobib etaloniks, mille alusel hinnata muu emakeelega inimese sama žanri tekste ja seada emakeele riigieksamigi latti. (Vt kirjeldust ja viiteid: Pajupuu jt 2010, ning esialgsete katse näidiste analüüsi: Kerge 2008: 220–225.²³)

Tegelikult on aga kirjaoskuse ja kirjakeelsuse mõistmises selged käärid ja olukord Eestis ei viita kuidagi euroopaliku võrdse kohtlemise ideaalile. Muu emakeelega noorte eesti keele oskuse mõõduks on kommunikatiivne toime-tulek, eesti noorte puhul selle kõrval tugevasti ka (jäik) õigekeelsus ja stiil, nagu eesti filoloogist kooliõpetaja seda hindab. Just riigieksamitest sõltuvad aga noorte inimeste edasised eluvõimalused. Kui probleemile naiivselt läheneda, siis tundub, et asja lahendab sarnane eesti keele küpsuseksam lähedaste ülesannete, õigekeelsus- ja stiilinõuetega. Tegelikult see nii ei ole.

Asjalikku emakeelekasutust ei õpita ju emakeeletunnis, vaid igas tunnis. Kogu kohustusliku koolihariduse eesmärk on kirjaoskajate inimeste kasvatamine ja pedagoogika räägibki mitme aine kirjaoskusest (näiteks ajaloo-

²¹ Mõeldud on riiklikku tasameeksamit, mille sooritamist katse ajal keeleseaduse järgi nõuti nt kõrgetelt riigiametnikelt, arstidelt, eesti keele õpetajatelt, ohvitseridelt, s.t ainult mõnes kõrgharidust eeldavas ametis.

²² Vt Euroopa keeleõppe raamdokument. Õppimine, õpetamine ja hindamine, lk 25. https://www.hm.ee/sites/default/files/euroopa_keeletõppe_raamdokument.pdf [link 18. VIII 2022].

²³ Praeguseks on uurimust laiendatud ka täiskasvanud keeleomandajatele ja eesti õpilastele, analüüsides kirjutusoskuse liikumist haritud keelekasutuse suunas ning selle sisendkeelena õpikutekste ja -sõnavara (Puksand, Kerge 2012).

kirjaoskus jm kui aineteadmiste baas koos oskusega ajaloo teemadel kaasa rääkida). Aineteadmiste eakohase pakkumise kõrval harjutavad õpikud üha täis kasvanulikuma keelekasutusega ja panevad ühiskirjakeelele aluse – just koolihariduse keel ja sinna jõudev osa terminivarast on ühiskeeles oluline komponent. Et emakeel omandatakse kindlat tüüpi tegevuste ja olukordadega kaasas käivatest tekstidest, siis peetakse koolis oluliseks pakkuda õpikute teksti kõrval igasuguseid autentse teksti liike, mis õpikute täiendavad ning kasvatavad žanriharjumusi seal, kus noore kokkupuude nendega automaatselt tagatud ei ole. Siiski ei ole õpikute keel järjekindlalt eakohane (vt pikemalt: Puksand, Kerge 2012).

Erilise tähtsuse saabki keel õppimise vahendina – see eeldab kogu tekstitöö metakognitsiooni: miks ma loen, mida ma valdkonnast juba tean, mida ma valin, miks see tekst, mida ma sealt leida eeldan, mida ma välja märgin, miks ma aru ei saa, kust ma seletusi leian, kuidas asja enese jaoks sõnastan, mis ma selle infoga edasi teen, kui püsivalt ma seda vajan jne. Kõike sedasama võib küsida kuulamise kohta, kuid väga sageli tuleb alustada teisest otsast: kui ma tahan kirjutada või pidada suulise ettekande kindlal teemal, siis kes ja mida on sellest juba kirjutanud? Kas ma otsin süvainfot ja loen läbi mingi raamatu või otsin ma teatud fakti, määratlust, hinnangut, mille leian artiklitest üsna kompaktselt ja tekstisse süvenematagi (olgu paberil või veebis)? Mida ma lugejatele-kuulajatele öelda tahan? Kuidas – kui pikalt, mis sõnadega – ma loetut vahendan? Kas loetuga samas järjekorras või mingil teisel alusel? Mida mul on lisada? Jne, jne.

Kogu õppimine kujutab endast tekstide vastuvõtu, vahendamise ja loomise kombinatsiooni, mille teadvustamisest sõltub õpiedu ja tulevik. Suurel määral keelega seostuva metakognitsiooni tähtsus õppimises on sedavõrd suur, et sel alal on järjest koostatud käsiraamatuid (nt Holyoak, Morrison 2005; Hacker, Dunlosky, Graesser 2009) ja neid on juurde ilmumas.²⁴ Valdkonna arendamise eesmärk on inimese elukestev oskus õppida, mistõttu Springeril ilmub ka metakognitsioonile ja nn enesejuhitud õppimisele (*self-regulated, self-directed learning*) spetsialiseerunud ajakiri Metacognition and Learning.

Kõige kirjeldatu puhul on tegelikult fookuses mitu keelt, sest info allikad on mitmes keeles. Emakeeleainetel on keele- ja tekstiteadlikkuse-tundlikkuse loojana ometi väga oluline roll – siin tuleb tõmmata piir kunsti, ajaviite ja

²⁴ Nt R. Azevedo, V. Alevén (toim), International Handbook of Metacognition and Learning Technologies. Berlin: Springer.

asjalikkuse, kunsti- ja tarbeteksti vahele ning luua kriitiline suhe igat liiki tekstiga. Mida me emakeeles ei taju ega oska sobivas vormis väljendada, seda ei saa ka võõrkeeles omandada.

Mõneti on meil emakeeleõpetuse asjad hästi. Eesti on väheseid kohti maailmas, kus vähemalt põhikooli teisest astmest alates – ja suuresti tänu Sirje Nootre õpikomplektile (2004) – hoitakse muust lahus ilukirjanduse lugemine. Kunstitekst kui esteetiliselt orienteeritud tekst on tervikmetafoor, mida ei saa analüüsida teabeteksti vahenditega ega memoreerida infokogumise võtetega. Teda ei saa taandada sõnale (Undusk 1992, 1998) ehk öelda, millest teos räägib või mis eesmärgil autor teose lõi. Paraku on Euroopas tavaline, et tuhanded lapsed koormavad oma mälu ilukirjandusteksti detailidega, teades et just neid õpetaja küsib. Küllaltki edumeelne on ka meie meediaõpetus. Näiteks on meediatekstide kriitilises võtmes analüüsi eesti kooli jaoks taganud Katrin Aava õpikomplekt (2003).

Üha enam tähtsustub aga keeleõppe tervik. Eluline on vajadus võõrkeeletes kogutud infot ja õppides leitud emakeeles täpselt edasi anda (vt Kerge 1998). Viimane eeldab muu hulgas teadmisi tõlkimisest (vt nt Tavast WWW). Nii ema- kui ka võõrkeelesõppes vajavad teadvustamist kultuurikontaktid ja teadmised kultuurierinevuste kohta (vt Pajupuu 2001). Ei oleks paha mõelda mõne kooli õppekavas mitmekeelse kommunikatsiooni ainele ja seada see aja pikku riiklike õppekavade läbivaks teemaks, hakates õpetajaid selleks aegsasti ette valmistama.

Kahjuks selgub asjaliku ja täpse keelekasutuse tähtsus inimesele alles siis, kui ta läheb edasi õppima ja tööle, seda olukorda ei ole aga võimalik muuta. Kui tunnistame, et keele omandamine on muu kogemusega seotud, siis ei ole ei gümnaasiumis ega ülikooliski võimalik inimest tööks ette valmistada, v.a otsene praktika.²⁵ Seepärast peaks keeleaineid kavandades ette nägema, et tulevikus sõltub õpiedu muu seas kõrvaga kuulatud loengust, mida kiiresti mööduvana on raske tabada, ning tööedu kolleegi möödamattes poetatud palvest, mis tuleb täpselt täita.

Selle kõrval ei saa läbi oskuseta end sõnaliselt selgeks teha, unustamata argumendina kasutada seda, mis autoriteetsetest tekstidest leida. Tekstide

²⁵ Nii on utoopiline ideaal, et vene- või saksakeelne gümnasist sooritaks eesti keele eksami maksimaalsel ehk C-tasemel. See ei ole gümnasistile emakeeleski saavutatav tase, sest muu kõrval mõõdetakse toimetulekut kõrgharidust nõudvates ametites (vt nt Eesti keelseadust Riigi Teatajas).

usaldusväärsuse üks mõõte on haritud keelekasutus, kuid ka seda ei saa tagada emakeeleõpetaja. Haritud inimeseks ei tee tema. Keeletundi jäävad väljendusoskuse suunamine ja stiililihv, ehkki stiilgi tuleb suuresti elu jooksul muutuva test žanrieeskujudest ja inimese andest. Nii on täiskasvanute (ema)keeleõpe asutuste spetsiifikat arvestava sisekoolituse vormis väga nõutud.

Kui nüüd sellel taustal tulla tagasi eesti keele üldise oskuse kui ühiskonna eesmärgi juurde, siis saab selgeks, et ainult eestikeelne ja väga tugeva inglise keelega gümnaasium ja kõrgharidus ehk lõimitud aine- ja keeleõpe²⁶ tagabki globaliseeruvast eestikeelses ühiskonnas toimetuleku. Vähem tähtis on, misugust tüüpi eesti keele eksami inimene sooritab. Tähtsam on, et ta suudaks emakeeles mõelda ja teises keeles väljenduda ning teiskeelset sõnumit emakeeles vahendada. Kogu mitmekeelse Euroopa ideoloogia ja kooliharidus on seega surnud punktis.

Keeleõpet ei saa aga kunagi üle tähtsustada. Inimene õpib paratamatult surmani, kellega, mida ja kuidas rääkida, ilma et ta seda teistega oma kultuuriruumiski ühtviisi tajuks (vt mitmeid artikleid lingvistilise antropoloogia kogumikust: Jourdan, Tuite 2006).

Kokkuvõtteks

Ei usu, et ülal esitatud arutlust oleks võimalik kokku võtta, pigem loodab see raamistada mõnd liiki tegevusi ja pakkuda mõtteainet. Ise pean kõige arendamisväärsemaks loo seda osa, mis üritab (mitte päris süsteemifunktsionaalselt, vaid väheke isemoodi) vaadata keelesüsteemi ja vajab viidetega-näidetega lahtikirjutamist. Ülejäänud väärivad pigem propagandat ehk keelekihutust.

Tulen aga tagasi oma teksti alguses esitatud küsimuse juurde, kas lingvistika üldse enam *rakenduse*-täiendit vajabki.

Arvan omapäi, et täiendit on vaja ja et rakenduslingvistika erialasid on vaja lausa ühekaupa ülikoolis õpetada.²⁷ Kindlasti vajavad oma eriala tõlkijad ja keeleõpetajad, kuid ehk on aeg mõelda sellistele inimestele, kes eesti keelt pidevalt suudaksid suhestada inglise keelega, näha läbi ja ennetada tegeliku kaks- või mitmekeelsuse karisid. Viimasel mõttel on taas mitu tahku – tõlkida oskav emakeele ja eesti keele õpetaja, hea eesti keelega inglise keele õpetaja

²⁶ Selle õppeviisi kohta saab teavet otsingutega LAK (ee) ja CLIL (*content and language integrated learning*).

²⁷ Äkki suisa rakenduslingvistika bakalaureusekavaga alustades?

ning keeli suhestav ametlik keelenõuanne. Samal ajal on eriti oluline, et kõigi ainete õpetajad saaksid piisava ettevalmistuse verbaalse kommunikatsiooni valdkonnas ning suudaksid kirjaoskuse arengut oma tundides toetada. Kas peaks avama näiteks leksikograafia magistrikava, ma ei tea, kuid rakenduslingvistika magistrikava leksikograafiale spetsialiseerumise mooduliga, seda küll. Ühisosa peaks rakenduslingvistika erialadel olema igal juhul; seda hariduse ühisosa vajavad kaudsed eesti keele erialadki (õigus, kommunikatsioon, meditsiin, pedagoogika).

Kogu eelnevast jutust kumab loodetavasti läbi ka see, et rakenduslingvistika on midagi niisama pealiskaudset kui ajakirjandus, kus sa tead kõike ja mitte midagi. Samal ajal lubavad vajalikud ja miks mitte aastati vahelduvad moodulid ning täiesti käepärased praktikakohad huvilisel kindlasti olla *Jack of all trades ... and the master of your own*.²⁸ Eks see rakenduslingvistika mõlemat natuke eeldagi.

Sõna on meie eriala, ja ilma sõnata ju mõtteid ei vaheta, olgu neil siis teaduse või kunsti vorm.

Kirjandus

- A a v a, Katrin, 2003. Veenmiskunst. Õpik gümnaasiumile. Töövihik; Veenmiskunst. Kõnekunst. Õpetajaraamat. Tallinn: Avita.
- A a v a, Katrin 2011. Teadmuspõhise ühiskonna ja elukestva õppe diskursuste rekonstruktualiseerimine Eestis. – H. Metslang, M. Langemets, M.-M. Sepper (toim), Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 7. Tallinn: ERÜ, lk 5–18.
- B e a u g r a n d e, Robert-Alain de, D r e s s l e r, Wolfgang U. 1981. Introduction to Text Linguistics. London: Longman. Digitized version 2002: http://beaugrande.com/introduction_to_text_linguistics.htm (12. III 2012).
- B e n k e, Gertraud 2003. Applied linguistics – a science of culture? – A. Hornscheidt (toim), Kulturanalyse in der Linguistik – Ist Linguistik eine

²⁸ Viitan inglise ütlusele *Jack of all trades but master of none*, mille avapoolega sõnaliselt haakub 'iga asja peale meister', kuid mis tähendab pigem 'üheksa ametit ja kümnes nälg'. Olen muuseas üles kirjutanud artikli temaga sobiva keelte kontaminatsiooni leiu, kus *iga asja peale meister* tähendas 20-aastase kasutaja jaoks halvustust – ilmselt oli ta sõnalähedasest tõlkest hoolimata üle kandnud inglise konnotatsiooni. Niisiis tabas noor inglise väljendi tooni, kuid mitte valitud emakeelevaste oma. Ise kohtasin sama inglase ütlust esmakordselt just poolikuna ja pidasin kiituseks.

- Kulturwissenschaft? *Linguistik Online*, kd 14, nr 2, lk 39–56. <http://www.linguistik-online.de/> (20. IV 2012).
- B e r g e r, Charles E. 1998. Message plans, communication failure, mutual adaption. – M. T. Palmer, G. A. Barnett (toim), *Mutual Influence in Interpersonal Communication*. (Progress in Communication Sciences XIV.) Stamford–London: Greenwood, lk 91–112.
- B i b e r, Douglas 1995. *Dimensions of Register Variation: A cross-linguistic comparison*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- B o k h o r s t W e n g, Wendy 1999. Singapore's *Speak Mandarin Campaign*. Language ideological debates in the imagining of the nation. – J. Blommaert (toim), *Language Ideological Debates*. Berlin: Mouton de Gruyter, lk 235–266.
- B r u m f i t, Christopher 1997. How applied linguistics is the same as any other science. – *International Journal of Applied Linguistics*, kd 7, nr 1, lk 86–94.
- C o b l e y, Paul (toim) 1996. *The Communication Theory Reader*. London–New York: Routledge.
- D i j k, Teun van 2005. *Ideoloogia*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- E h a l a, Martin, K e r g e, Krista, L e p a j õ e, Kersti, S õ r m u s, Kadri 2010. *Kõrgkoolide üliõpilaste eesti keele oskuse tase. Uuringukokkuvõte*. Tartu: TÜ.
- F r a t h, Pierre 2009. Mitmekeelsuse paradoks Euroopas. – *Sirp. Keele Infoleht*, 13. III.
- G r e e n e, John O., B u r l e s o n, Brant R. 2003. *Handbook of Communication and Social Interaction Skills*. Mahwah: Lawrence Erlbaum.
- H a c k e r, Douglas J., D u n l o s k y, John, G r a e s s e r, Arthur C. (toim) 2009. *Handbook of Metacognition in Education*. Mahwah: Lawrence Erlbaum.
- HAL = Karlfried Knapp, Gerd Antos (toim), *Handbooks of Applied Linguistics. Communication Competence. Language and Communication Problems. Practical Solutions*, kd. 1–9. Berlin–New York; Mouton de Gruyter, 2008–2009.
- H a l l i d a y, Michael A. K., W e b s t e r, Jonathan J. 2009. *Continuum Companion to Systemic-Functional Linguistics*. London–New York: Continuum Companions.²⁹
- H a s a n, Ruqaiya 2009. The place on context in systemic-functional model. – Holyoak, Keith J., Morrison, Robert G. (toim) 2005. *The Cambridge Handbook of Thinking and Reasoning*. New York: Cambridge University Press.
- H o m a n n, Karl, S u c h a n e k, Andreas 2009. *Sissejuhatus majandusteadusesse II*. Tartu: TÜ majandusteaduskond, rahvamajanduse instituut.
- J a n i c k i, Karol 2010. *Confusing Discourse*. Houndmills–New York: Palgrave Macmillan.

²⁹ [Vt lk 166–189.]

- J a n i c k i, Karol 2011. Communication and understanding. – A. Wilton, M. Stegu (toim), *Applied Folk Linguistics*. AILA review, nr 24. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk 68–77.
- J o u r d a n, Christine, T u i t e, Kevin 2006. *Language, Culture, and Society: Key topics in linguistic anthropology*. Cambridge, New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–São Paulo: CUP.
- K a s i k, Reet 2002. Lingvistiline tekstianalüüs. – R. Pajusalu, I. Tragel, T. Hennoste, H. Õim (toim), *Teoreetiline keeleteadus Eestis*. (TÜ üldkeeleteaduse õppe-
tooli toimetised 4.) Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, lk 74–88.
- K a s i k, Reet 2007. Võimu keel: asutus suhtleb kodanikuga. – *Eesti Rakenduslingvis-
tika Ühingu aastaraamat*, nr 3, lk 167–176.
- K e c s k e s, Istvan, 2008. Dueling contexts: A dynamic model of meaning. – *Journal
of Pragmatics*, kd 40, lk 385–406.
- K e r g e, Krista 1994. Keeletöö tänane ja tulevik (I): kes ja kuidas. Keeletöö tänane ja
tulevik (II): mis ja miks. – *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 145–149; nr 4, lk 196–
202; nr 5, lk 285–290.
- K e r g e, Krista 1998. Nüüdistekstid: kas suunamatu keelemuutus? – *Keel ja Kirjan-
dus*, nr 4, lk 225–235.
- K e r g e, Krista 2006. Ametlik viisakus ja kultuur. – *Õiguskeel*, nr 2, lk 3–8.
- K e r g e, Krista 2008. Vilunud keelekasutaja. C1-taseme eesti keele oskus. Tallinn:
Eesti Keele Sihtasutus.
- K e r g e, Krista 2010. Muutustest õigusdiskursuses ja keeles. – *Õiguskeel*, nr 1, lk 146–
152.
- K e r g e, Krista, M e i e r, Heidi 2010. Eesti õpilaste kirjaoskus. 2008/2009. õa emakeele-
olümpiaadi tulemuste analüüs. Tallinn: TLÜ.
- K n a p p, Karlfried, A n t o s, Gerd 2008. Introduction to the handbook series. Lin-
guistics for problem solving. – K. Knapp, G. Antos (toim), *Handbooks of
Applied Linguistics. Communication Competence. Language and Commu-
nication Problems. Practical Solutions (HAL)*.³⁰ Berlin–New York: Mouton
de Gruyter, lk vii–xvii.
- K r e s s, Gunther 2000. A curriculum for the future. – *Cambridge Journal of Educa-
tion*, kd 30, nr 1, lk 133–145.
- K r e s s, Gunther 2007. *Multimodality: A Social Semiotic Approach to Contemporary
Communication*. London, New York: Routledge.
- K r e s s, Gunther, v a n L e e u w e n, Theo 2004. *Reading Images: The Grammar of
Visual Design*. London–New York: Routledge.

³⁰ Vt allmärkust 2.

- L a k o f f, Georg, J o h n s o n, Mark 2011. Metafoorid, mille järgi me elame. Tallinn: TLÜ kirjastus.
- L a n g a c k e r, Ronald W. 2000. A dynamic usage-based model. – M. Barlow, S. Kemmer (toim), *Usage-Based Models of Language*. Stanford–California: CSLI Publications, lk 1–63.
- L a n g e m e t s, Margit 2010. Nimisõna süstemaatiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus eesti keelevaras. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- L e e u w e n, Theo van 2005. *Introducing Social Semiotics*. London–New York: Routledge.
- L i t t l e j o h n, Stephen W., F o s s, Karen A. 2009. *Encyclopedia of Communication Theory*. kd 1. Thousand Oaks–London: Sage.
- L o t m a n, Juri 1992. Semiosfäärist. – *Akadeemia*, nr 10, lk 2019–2042.
- M a c e w a n, Arthur 1999. *Neo-Liberalism or Democracy? Economic strategy, markets, and alternatives for the 21st century*. London–New York: Zed Books.
- N o o t r e, Sirje 2004. Kirjanduse kõnetus. Õpik gümnaasiumile. Töövihik, 1. osa; 2. osa. Õpetajaraamat. Tallinn: Avita.
- P a j u p u u, Hille 2001. Kuidas kohaneda võõras kultuuris. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- P a j u p u u, Hille, K e r g e, Krista, M e i s t e r, Lya, A s u, Eva Liina, A l p, Pilvi 2010. Natural speaking and how to assess it. – *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences*, kd 59, nr 2, lk 120–140.
- P a l m e r, Mark T. 1998. Introduction. – M. T. Palmer, G. A. Barnett (toim), *Mutual Influence in Interpersonal Communication*. (Progress in Communication Sciences XIV.) Stamford, London: Ablex, lk ix–xii.
- P a v i t t, Charles 2001. *the Philosophy of Science and Communication Theory*. Nova Science Publishers.
- P u k s a n d, Helin, K e r g e, Krista 2012. Õpiteksti analüüs kirjaoskuse omandamise kontekstis. – *Emakeele Seltsi aastaraamat*, nr 57 (2011). Tallinn, lk 162–217.
- R a n n u t, Mart, R a n n u t, Ülle, V e r s c h i k, Anna 2003. *Keel. Võim. Ühiskond*. Tallinn: TPÜ kirjastus.
- S a h k a i, Heete 2011. *Teine grammatika. Eesti keele teonimede süntaks konstruktsioonipõhises perspektiivis*. (TLÜ humanitaarteaduse dissertatsioonid 25.) Tallinn: TLÜ.
- T a m m e m ä g i, Anni, E h a l a, Martin 2012. Koolinoorte keelehoiakud 2011. aastal. – *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 241–260.
- T a n n e n, Deborah 1991. *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. New York: Ballantine Books.

- T a v a s t, Arvi WWW. Mõiste mõiste: tähendusteooriate mõju oskuskeelepraktikale.
[Link 22.08.2022 ei tööta.]
- T a y l o r, Lynda 2006. The changing landscape of English: Implications for language assessment. – ELT Journal, kd 60, nr 1, lk 51–60.
- T r a g e l, Ilona 2003. Eesti keele tuumverbid. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- T r e n h o l m, Sarah 1991. Human Communication Theory. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- U n d u s k, Jaan 1992. Etüüdid tekstist. – Akadeemia, nr 5, lk 974–1013.
- U n d u s k, Jaan 1998. Maagiline müstiline keel. Tallinn: Virgela.
- W o d a k, Ruth, K r z y ż a n o w s k i, Michal (toim) 2008. Qualitative Discourse Analysis in Social Sciences. Houndmills, New York: Palgrave MacMillan.
- Õ i m, Haldur 1996. Teoreetiline keeleteadus ja integreeritud keeleteooria. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 731–744.
- Õ i m, Haldur 2001a. Eesti keeleteadusliku mõtte areng XX sajandil. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 468–479.
- Õ i m, Haldur 2001b. Keeletehnoloogiast ja eesti keelest. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 499–501.
- Õ i m, Haldur 2008. Kognitiivne pööre. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 617–627.
- Õ i m, Haldur, T r a g e l, Ilona 2007. Teoreetilise keeleteaduse arengust mujal ja meil XXI sajandi alguses. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 98–115.

ŽANRIUURIMUS

Tänapäevane tutvus tekstianalüüsiga saabus 90ndatel, kui sõber Dressler kinkis enda ja de Beaugrande'i raamatu „Einführung in die Textlinguistik“. Ehtasin sellele teksti lingvistilise analüüsi kursuse – õppeaasta oli mäletamisi 1992/93 ehk mina just 40 saamas. Palju aitas seegi, et süntaksi ja leksikoloogia kõrval tuli lugeda mitmesuguseid uusi kursusi, nagu sotsiolingvistika (hiljem keele variatiivsus kui teaduskonnaaine), reklaamieriala reklaamikeel (küll seal oli põnevaid tegelasi!), eesti filoloogide lastekeel, üleülikooliline suuline ja kirjalik kommunikatsioon või hilisem verbaalne kommunikatsioon nii Martin Ehala loodud kommunikatsiooni magistrierialal kui ka hiljem Kaja Tampere rajatud TLÜ kommunikatsiooniinstituudis, kus magistrikraadi sai ka minu noorem poeg. Teksti lingvistiline analüüs oli kaua ka meie magistrierialade teadusmetoodika kursuse osa.

Tekstianalüüsile tõi piisava tähelepanu hoopis Reet Kasik, kes sai selle valdkonna rahastuse ning hakkas oma projekti raames alates 2002 korraldama siiani jätkuvaid tekstipäevi. Neli aastat saatsid neid TÜ ja TLÜ ühised kogumikud „Tekstid ja taustad“.

Oma ülikoolis lugesin tekstianalüüsi nii bakalaureuse- kui ka magistriõppes. Väga põnev ja rikastav kõrvalepõige oli aastake lugeda magistrantidele „Keelt ja kultuuridevahelist kommunikatsiooni“ ja leidsin Scollonite ja Jonesi diskursusepõhise käsitluse.¹ Praegustes keeleteoimetaja ja eesti keele õpetaja magistriõppekavades on tekstianalüüs ühendatud sõnavara ja grammatikaga – tolle ainega, mida õpetasime Merilin Aruveega kahasse, ma oma loengutöö TLÜs ka 2022. aasta kevadel lõpetasin.

¹ Ron Scollon, Suzanne Wong Scollon, Rodney H. Jones, Intercultural Communication: A Discourse Approach. 3rd ed. Wiley-Blackwell, 2011.

Tekstivaldkonna kohta tasub lugeda tekstitöö peatükke nii „Iseseisvas keelekasutajas“ kui ka „Vilunud keelekasutajas“. Kirjutasin nad n-ö üksteist täiendama. Siia valisin mõne artikli, mis jälgib tekste arvudes. Analoogetuid uurimusi leiab minu töörühma sulest õpilaste keelearengu kohta ES ja ERÜ aastaraamatutes². Miks arvud on minu jaoks kõnekad, see on arusaam žanritest kui toimingutest, mis kinnistavad teatavaid kultuuriomase olukorraga seotud väljendusvahendeid ja -mustreid. Muuseas, ka laste keelearengu jälgimisel osutusid mõõdikud, sh Lix väga tõhusaks, eriti põnev oli aga leida, et kui kombineerida mitmekesisus ja rikkus, siis areneb poiste sõnavara tüdrukute omast keskkoolis ette.²

Hindan väga Norman Faircloughi liigitust, mis asetab keskele kohale nn situatiivsed žanrid (*embedded genre*). Liiga sageli vaadatakse žanreid üldistusena, mis tekib mustrite ja valikute olukorraülesest sarnasusest ja mille jaoks Faircloughil on sõna *disembedded*, minu tekstides „üldžanrid“ (vt allpool Puksandi ja Kerge loost).

Hille Pajupuu ja minu siinses artiklis joonistub erinevus ilusti välja, kuid üsna kujukas on minu artikkel kirjaliikidest ESAs 55 (2009), lk 32–62 – kirja üldžanr näitab selle uurimuse kaheksat liiki kirjades avaraid situatsiooniteguritest sõltuvaid kõikumisi. Näiteks nimi- ja tegusõnade suhe, mis minu arvates näitab ladusust, s.o teksti ladusat ja jälgitavat kulgu, kõigub kirjades 0,7 nimisõnalt kuni 5,8 nimisõnani ühe tegusõna kohta. Oma ühisartiklis tõdeme, et ei tea, miks arvandmed on sellised, nagu nad on. Samas on Faircloughi eeltoodud liigitus ehitatud Halliday teooriale sellest, kuidas keelesüsteem funktsioneerib, ja meie tulemus kinnitab üsna tugevasti Halliday keelekasutuse ennustatavuse juttu – see rajaneb omakorda Hymes'i väitel, et igasuguses inimkommunikatsioonis on tugevaim eristaja olukorratüüp.

Helin Puksandiga kahasse kirjutatud loo valisin põhjusel, et ta peaks olema üsna kõnekas koolitekstidega tegelejatele, kes saavad ehk midagi rohkest vahendatud teooriast ja viidetest. Mõne toona valitud terminiga ei ole ma seal rahul, kuid saan neid artikli juures kommenteerida.

² Krista Kerge, Anne Uusen, Halliki Põlde doi: 10.5128/ERYa10.10 ja samad autorid koos Helin Puksandiga, vt doi:10.3176/esa59.03

Tekstiliigid keeletehnoloogias ja keeleõppes

Krista Kerge, Hille Pajupuu

See siin on esmaavaldatav tõlge meie ingliskeelsest artiklist, mis on Academia.edu ja ResearchGate'i keskkonnas osutunud minu tööde seas kõige loetavamaks ja viidatumaks. Originaal on ilmunud 2010. aastal. Vt Text-types in speech technology and language teaching. Rmt-s: Bueno Alonso, Jorge L., Dolores González Álvarez, Úrsula Kirsten Torrado, Ana E. Martínez Insula jt (toim), Analizar datos > Describir variación / Analysing data > Describing variation (lk 380–390). Vigo: Universidade de Vigo (Servizo de Publicacións), 2010.

Abstrakt. Keeleõppes ja -tehnoloogias on laialt mõistetud tekstiliikide eristamise rakenduslikku vajadust, sest tekstiliigist sõltub sõnumi edastamise keeleliste ja paralingvistiliste vahendite valik. Käesoleva uurimuse eesmärk on vastata küsimusele, kuidas tekstiliike eristada ja millist liiki tekstidele keeleõppes tähelepanu pöörata. Tekstiliigi üheks tunnuseks on tema formaalsusaste (F), mida saab määrata sõnaliigisuhete järgi tekstis. Oleme analüüsinud formaalsuse aspektist 28 suulist ja kirjalikku teksti. Tulemuste põhjal võib üldistada, et kirjalik tekst on formaalsem kui suuline ja monoloog formaalsem kui dialoog. Tulemusi saab kasutada nii keeleõppes kui kõne- tehnoloogias tekstiliikide automaatsel identifitseerimisel.

Võtmesõnad: eesti keel, tekstiliik, sõnaliigid, formaalsus, keeleõpe

1. Sissejuhatus

Kirjaoskuse autonoomse osaoskuskeskse mudeli on keeleõppes järk-järgult asendanud nn ideoloogiline (Street 1984), avarama nimetusega sotsiokultuuriline mudel, mille järgi kirjaoskus on keele funktsionaalne valdamine kindla kogukonna sotsiaalses praktikas (Gee 2008). Kindlat liiki tekste nähakse ja uuritakse igapäevatoimingute osana (vt Ivanič *et al.* 2009, Kucer 2009).

Kasutuspõhine ja tegevusele orienteeritud lähenemine on keeleõppe laialt omaks võetud ideoloogia Euroopas (CEFR 2001: 8–16). Suhteliselt vähe saab seejuures arvestada autentsete tekstide lingvistilisi parameetreid, mis kujundavad stiili, kuid on pigem korpuslingvistika huvialas.

Kõnesüsteemidega seoses on hakatud suulise ja kirjaliku teksti eri aspektidele üha enam tähelepanu pöörama. Tekstiliigist sõltub kõnestiil, mis kajastub prosoodias (Theune *et al.* 2006, Fackrell *et al.* 2000). Kõnestiile varieerides saab tõsta sünteeskõne usutavust (Campbell 2007). Tekstiliigist sõltub ka kõnepauside kasutus, mis sunnib omakorda kõnesünteesis tekstiliiki arvesse võtma (Mihkla *et al.* 2005, Pajupuu ja Kerge 2006).

Viimased uurimused haritud L1 ja C1-tasemel L2 rääkimisoskusest on viinud sarnasele tulemusele: loomulikuks ja aktsepteeritavaks peavad inimesed žanri- ja registrikohast keelekasutust. Kui see nõue on täidetud, ei ole muud keeleaspektid, nagu sõnavara rikkus (ingl *lexical richness*) ja ulatus (ingl *vocabulary range*), sõnamoodustusoskus (ingl *word-formation-skills*), võõrapärane aktsent jne L2 puhul eriti olulised. (Pajupuu ja Kerge 2010)

Sellest järeldame, et nii keeleõpetuses kui ka kõnetehnoloogias on loomuliku kõne saavutamiseks oluline teha vahet eri liiki tekstidel ja treenida kõnelejat (olgu masinat või inimest) end žanrikohaselt väljendama.

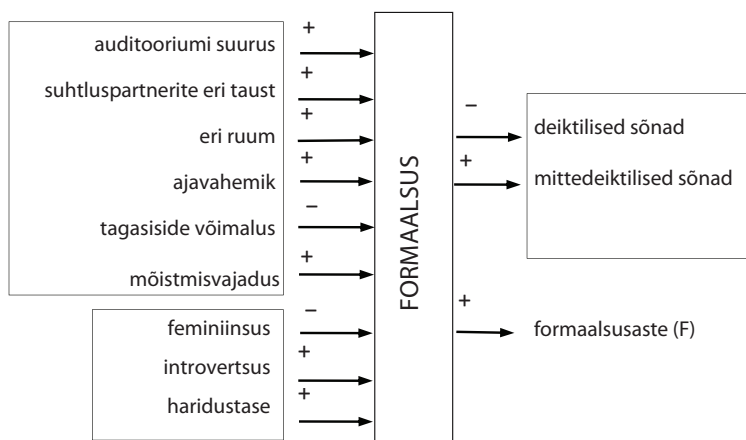
Tekstide klassifitseerimise pioneeriks võib pidada Biber'it, kelle 1988. a uurimus suulise ja kirjutatud teksti erinevusest pani aluse tekstiliikide automaatsele identifitseerimisele. Ka Eestis on tekstiliikide eristusprobleemidega tegeldud peamiselt just rakenduslikest vajadustest (vt Kerge *et al.* 2008), kuid süstemaatilist uurimust eri liiki suulistest ja kirjalikest veel pole. Tegemist on ka komplitseeritud ülesandega, sest tekstiliigi lingvistilised tunnused hõlmavad mitmete keeletasandite erinevaid aspekte (vt nt Santini 2001, Kwasnik ja Crowston 2005).

Teksti üheks iseloomustajaks on peetud tema sõnaliigilist koostist (nii teatud sõnaliikide esinemist kui ka sõnaliikide suhteid), kuna need annavad informatsiooni teksti formaalsuse/kontekstuaalsuse kohta (Michos *et al.* 1999, Heylighen ja Dewaele 2002, Teddimann 2009).

Heylighen ja Dewaele (2002) on sõnaliigisuhete põhjal tuletanud valemi teksti formaalsusastme määramiseks ja katsetanud seda eri liiki tekstidel. Eesti tekstide sõnaliigisuhteid on uurinud Kerge, Pajupuu ja Altrov (2007). Suhteliselt väikse materjali peal saadud esmatulemused on andnud lootust, et sõnaliigisuhted võimaldavad eri tekstiliike omavahel küllaltki hästi

eristada ja reastada need kontekstuaalsuse-formaalsuse dimensioonil. Sellest olulisest jaotusest lähtudes on hiljem võimalik leida muid tekstiliiki iseloomustavaid tunnuseid erinevatelt keeletasanditelt. Uuritav dimensioon sõltub meetodi autorite järgi nii kommunikatsiooni iseloomust kui teksti autori isikuomadustest (Heylighen ja Dewaele 2002, vt joonis 1).

Situatsiooni variatiivsus



Personaalne variatiivsus

Joonis 1. Heylighen ja Dewaele (2002: 335) kokkuvõtlik formaalsusmudel.

Plussmärgiga nooled näitavad positiivset korrelatsiooni, miinusmärgiga nooled negatiivset korrelatsiooni; vasakul (nooltega, mis suubuvad formaalsusesse) on keelilise väljenduse formaalsust mõjutavad käitumuslikud muutujad, paremal (väljuvad nooled) on formaalsusest mõjutatud lingvistilised muutujad.

Allpool jäetakse autorist sõltuvad parameetrid andmete puudumise tõttu enamasti kõrvale, kuid minimaalselt on järeldused võimalikud (näiteks on avalikel teenistujatel, kes tegelevad õigusasjadega, kindlasti kõrgharidus; vt samas: 332).

Meie uurimuse eesmärk on (1) näidata, millised tekstid erinevad oma formaalsusastmelt üksteisest selgelt, aidates tekstiliigitunnetust keeleõppes kõige otstarbekamalt treenida, ning (2) osutada esialgselt, millistest kommunikatsiooni karakteristikutest formaalsusaste (*F*) kõige selgemini sõltub. Tulemused võivad osutada oluliseks ka kõnetehnoloogias tekstiliikide automaatsel identifitseerimisel.

2. Materjal

Keeleuurimuses on alati teatav oht, et eeldefineeritakse oma uurimisobjekt (nt register, sotsiolekt, žanr, funktsionaalstiil vm). Teisalt on lootus saada objektiivsemaid tulemusi koodi kohta, mis järeldeb defineeritud situatsioonist tema osaliste ja asjaoludega: kood on teksti keel – see on kontekstisobilik kõneleja- ja kasutussõltlike variantide kohandus (vt Kerge 2003).

Seepärast oleme uurinud kindlates oludes moodustatud tekste, millel on suuline või kirjalik (või kirjalikult ette valmistatud suuline) lingvistiline vorm ja mille suhtlusparameetreid saab selgesti kirjeldada: kommunikatsioon on sünkrooniline või asünkrooniline (vrd suulist ja jututoasuhtlust *versus* kirju), see võib olla avalik, poolavalik või personaalne (vrd saateid ja isiklikke kirju), osutada otsest või vahendatud koostööd (vrd vahetu dialoog ja kirjavahetus) või otsese koostöö puudumist (pabermeeia või raamatud); tekst võib esineda monoloogi või dialoogina (millele saab reageerida nt e-kirjaga) jne. Sellise käsitluse puhul kaob oht taandada žanr pea staatiliste vormide eeldefineeritud liigitussüsteemi, mis jätab kõrvale suure osa žanrile sisemiselt omast variatiivsust ning dekontekstualiseerib analüüsiteksti, nagu on hoiatanud Devitt (2008).

Oma kvalitatiivses uurimuses võrdlesime kontekstuaalsuse-formaalsuse aspektist 28 suulist ja kirjalikku teksti (kogumaht 16 805 sõnet), mille hulgas on esindatud nii avalik, töö- ja haridus- kui ka isiklik sfäär, institutsionaalne ja muu suhtlus jne (vt tabel 1).

3. Meetod

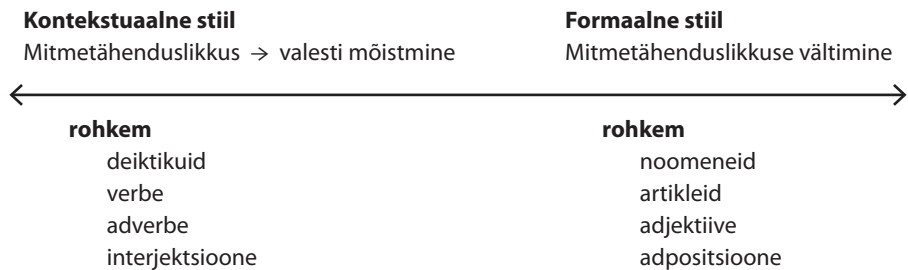
Heylighen ja Dewaele (2002) on täheldanud, et nimisõna ja tema modifikaatorite suhteline rohkus muudab teksti formaalsemaks ja ühemõttelisemaks, seevastu muude sõnaliikide rohkus suurendab kontekstuaalsust ja muudab teksti mitmemõttelisemaks (vt joonis 2).

Sellele arusaamisele on nad toetanud formaalsusastme arvutamise valemiga, mida tuleb keele süsteemiga kohandada.

Eesti keel on põhijoontelt sünteetiline, kuid käändelõppude kõrval kasutatakse analüütilisi vahendeid (valdavalt postpositiivseid). Artiklid puuduvad. Sõnaliike saab sageli määrata vaid kontekstist. Indeksilised keeleüksused määrasime asendussõnaks (tabelis deiktikud), kaasates nii asesõnad kui

Tabel 1. Uurimismaterjal, sorteeritud keelekasutuse vormi järgi

Tekstiliik	Keelekasutuse vorm	Diskursuse iseloom	Diskursuse tüüp	Adressaat	Autor
Hoidja voorud dialoogis lapsega	suuline	interaktiivne	dialoog	isik	isik
Lapse kõne dialoogis hoidjaga	suuline	interaktiivne	dialoog	isik	isik
L2 dialoog (C1 rääkimistest)	suuline	interaktiivne	dialoog	avalik/isik	isik
L1 dialoog (eksamilaadne situatsioon)	suuline	interaktiivne	dialoog	avalik/isik	isik
L1 monoloog (eksamilaadne situatsioon)	suuline	mitte-interaktiivne	monoloog	avalik/isik	isik
L2 monoloog (C1 rääkimistest)	suuline	mitte-interaktiivne	monoloog	avalik/isik	isik
Parlamendikõne (spontaanne monoloog)	suuline	mitte-interaktiivne	monoloog	avalik	institutsioon
Raadio otsedialoog (spontaanne)	suuline	interaktiivne	dialoog	avalik	isik
TV otseintervjuu saatekülalisega	suuline	interaktiivne	dialoog	avalik	isik
TV-monoloog (saatekavatutvustus)	suuline/eelkirjutatud	mitte-interaktiivne	monoloog	avalik	institutsioon
TV-monoloog (ajalehetutvustus)	suuline/eelkirjutatud	mitte-interaktiivne	monoloog	avalik	institutsioon
Informaalsed e-kirjad (teismelised)	kirjalik	interaktiivne	dialoog	isik	isik
Eraettevõtte siselisti-meilid	kirjalik	interaktiivne	dialoog	isik	institutsioon
Klientide meilid eraettevõttele	kirjalik	interaktiivne	monoloog	institutsioon	isik
Kaplinski isiklikud kirjad	kirjalik	interaktiivne	monoloog	isik	isik
SL Öhtulehe <i>online</i> -kommentaariid	kirjalik	interaktiivne	monoloog	avalik	isik
Postimehe <i>online</i> -kommentaariid	kirjalik	interaktiivne	monoloog	avalik	isik
Avaliku teenistuse kirjad inimestele	kirjalik	interaktiivne	monoloog	isik	institutsioon
Avalike teenistujate omavahelised kirjad	kirjalik	interaktiivne	monoloog	institutsioon	institutsioon
Eraettevõtte meilid kliendile	kirjalik	interaktiivne	monoloog	isik	institutsioon
L1 essee (eksamilaadne olukord)	kirjalik	interaktiivne	monoloog	avalik/isik	isik
L2 essee (C1 kirjutustest)	kirjalik	interaktiivne	monoloog	avalik/isik	isik
Kaplinski romaan	kirjalik	interaktiivne	monoloog	avalik	isik
SL Öhtulehe uudised	kirjalik	interaktiivne	monoloog	avalik	institutsioon
Kaplinski esseed	kirjalik	interaktiivne	monoloog	avalik	isik
Postimehe uudised	kirjalik	interaktiivne	monoloog	avalik	institutsioon
EV seadused	kirjalik	interaktiivne	monoloog	avalik	institutsioon
EL eestikeelsed määrused	kirjalik	interaktiivne	monoloog	avalik	institutsioon



Joonis 2. Kontekstuaalsuse-formaalsuse dimensioon

kõik proadverbid (nt *millal, seal, praegu*), kuid mitte pärisnimesid: uuritud tekstides on nimed üldtuntud ega viita kitsalt suhtluskontekstile. Deiktiliseks lugesime ka tekstisidusad anafoorid (nt *antud, eelmainitud*). Verbina märgendasime kesksõnad, kuid mitte regulaarseid deverbaalnimisõnu (nt *söö/mine*). Terve rida nimisõna- ja verbivorme määrasime arhailise vormi või konteksti põhjal kas adpositisioonideks (nt *hoolimata*) või adverbideks (nt *öösel*).

Arvutasime formaalsusastme kõigi eelnimetatud tekstide jaoks (vrd Heylighen ja Dewaele 2002: 309):

$$F = 0,5 \times [(noomeni\ sagedus + adjektiivi\ sagedus + adpositsiooni\ sagedus) - (deiktikute\ sagedus + verbi\ sagedus + adverbi\ sagedus + interjektsiooni\ sagedus) + 100]$$

Edasi uurisime korrelatsioonianalüüsiga *F*-i, kommunikatsiooniakti tunnuste ning sõnaliikide seoseid.

4. Tulemused ja diskussioon

F-i põhjal paigutasime analüüsitud tekstid kontekstuaalsuse-formaalsuse dimensioonile (vt tabel 2). Tekstiliikide erinevus on oluline, kui *F* erineb vähemalt 3 palli (Heylighen ja Dewaele 2002: 328).

Eesti uurimus osutab, et meetod (metodoloogilised argumendid vt Heylighen ja Dewaele 2002: 304–310) töötab hästi: nimisõnade osatähtsus ja teksti suurem formaalsusaste seonduvad tugevasti ($r = 0,97$). Adpositsioone, mille alternatiiv on eesti keeles käändelõpud, kaldub enam olema kirjalikus tekstis ($r = 0,57$); nende hulk on vastassuunaline deiktikutega ($r = -0,74$) ja adverbide omaga ($r = -0,62$).

Tabel 2. Formaalsusaste (F) ja sõnaliigid (%) olukorraga määratud tekstiti

F	Tekstiliiik	Noomenid	Adjektiivid	Adpositsioonid	Deiktikud	Verbid	Adverbid	Interjektsioonid	Konjunktiivid
28,6	Hoidja voorud dialoogis lapsega	23,1	4,0	1,5	24,5	26,3	15,1	3,4	2,0
29,0	L2 dialoog (C1 rääkimistest)	18,0	4,1	1,5	24,9	21,1	18,6	1,1	10,5
29,4	Raadio otsedialoog (spontaanne)	17,1	5,0	1,7	22,8	22,9	16,2	3,3	11,0
30,2	L1 dialoog (eksamilaadne situatsioon)	19,0	3,4	2,2	24,7	21,8	16,7	1,1	11,1
32,4	Informaalsed e-kirjad (teismelised)	20,6	7,2	1,1	20,7	22,1	19,0	2,7	6,7
34,4	L2 monoloog (C1 rääkimistest)	22,1	4,5	1,2	22,9	21,9	13,1	1,2	13,1
35,2	L1 monoloog (eksamilaadne situatsioon)	20,8	6,2	2,2	22,2	19,8	16,7	0,3	11,8
35,5	Kaplinski romaan	22,0	5,0	2,0	22,0	22,0	14,0	0,0	13,0
35,6	TV otseintervjuu saatekülalisega	23,6	4,6	2,1	20,9	19,1	17,3	1,8	10,6
37,7	SL Õhtulehe <i>online</i> -kommentaariid	27,7	4,5	2,5	17,7	22,6	18,3	0,8	5,9
37,8	SL Õhtulehe uudised	34,5	4,3	2,6	12,6	24,0	16,5	0,4	5,1
41,5	Postimehe <i>online</i> -kommentaariid	31,9	4,0	2,4	16,3	23,5	14,8	0,9	6,2
42,0	Lapse kõne dialoogis hoidjaga	32,4	8,4	1,1	23,9	13,5	15,2	5,3	0,2
43,1	Eraettevõtte siselisi-meilid	32,0	4,3	2,8	13,2	23,2	13,7	2,8	8,1
43,3	TV-monoloog (saatekavatutvustus)	29,9	5,2	2,3	17,3	18,1	14,0	1,5	11,8
47,0	Parlamendikõne (spontaanne monoloog)	32,2	7,7	2,5	16,7	18,9	12,6	0,3	9,1
47,0	Klientide meilid eraettevõttele	37,7	3,5	2,7	14,5	21,6	10,9	2,9	6,2
49,5	L1 essee (eksamilaadne olukord)	33,5	9,3	2,5	12,0	21,7	12,6	0,0	8,4
49,5	Kaplinski isiklikud kirjad	32,0	10,0	3,0	14,0	21,0	11,0	0,0	9,0
49,7	L2 essee (C1 kirjutustest)	33,9	8,6	3,2	14,1	21,7	10,4	0,2	7,9
52,0	Kaplinski esseed	37,0	7,0	3,0	15,0	19,0	9,0	0,0	10,0
52,8	Postimehe uudised	42,9	3,0	4,3	12,9	20,3	11,4	0,0	5,2
58,2	Eraettevõtte meilid kliendile	47,3	4,3	4,0	8,3	20,9	7,8	2,3	5,1
60,0	TV-monoloog (ajalehetutvustus)	48,5	4,9	3,0	7,4	16,5	12,0	0,4	7,4
67,1	EV seadused	54,6	5,7	1,9	12,7	13,4	1,8	0,0	9,8
67,6	EL eestikeelsed määrused	54,7	5,1	5,1	12,2	12,3	5,3	0,0	5,2
69,1	Avaliku teenistuse kirjad inimestele	56,4	5,4	4,2	9,7	14,2	4,0	0,0	6,1
75,0	Avalike teenistujate omavahelised kirjad	62,4	6,9	3,1	5,6	10,7	6,1	0,0	5,2

Suurem nimisõnalisus seondub arvestatavalt kirjalikkusega ($r = 0,60$) ja deiktisilisus tugevasti suulisusega ($r = 0,75$): suulises suhtluses on kontekstiviitelisus tagasisidevõimaluse tõttu tavapärane. Samas ei ole eesti suuline tekst nii selgesti kontekstuaalsem nagu hollandi keeles (vt samas: 312), kuid tendents suulise teksti suuremale kontekstuaalsusele on olemas ($r = 0,59$). Interjektsioonid seostuvad suulisusega ootamatult nõrgalt ($r = 0,45$).

Suurem kontekstuaalsus seondub tugevasti adverbide ($r = 0,91$), deiktikute ($r = 0,87$) ja verbidega ($r = 0,76$).

Formaalsusarvutustes ei mängi rolli adjektiivid ($r = 0,22$). Meetodi autorid on samal põhjusel valemist kõrvale jätnud sidesõnad (samas: 311). Järelikult võib suurema materjali uurimine anda ka valemile edasiarenduse, kus võetakse arvesse ainult *F*-i mõjutavaid sõnaliike.

Formaalsus on arvestataval määral suurem kirjaliku teksti ($r = 0,59$) ja monoloogi puhul ($r = 0,58$).

Ülejäänud keelelised tunnused ei seostu ei *F*-iga ega omavahel.

Heylighen ja Dewaele (2002: 326) põhjendavad teksti suuremat formaalsust mitme keelevälise faktoriga: auditooriumi suurus ja määramatus (erinev psühholoogiline ja kultuuritaust), ruumiline ja ajaline distants. Nende järgi on kontekstuaalsed stiilid ühtaegu suuremal määral interaktiivsed (samas: 301).

Eesti materjalis kommunikatsiooni keeleväliste tunnuste arvestatavaid korrelatsioone ei omavahel ega formaalsusastmega ei ilmne.

Kuivõrd arvestasime ka e- ja tavakirjavahetuse interaktiivset loomust, siis seostub interaktiivsus mõnevõrra dialoogiga ($r = 0,59$), kuid ei tingi suuremat kontekstuaalsust (korrelatsioon *F*-iga $r = -0,21$). Põhjuseks võib olla eesti ametnike keel: kirjavahetus ametnike vahel on kõigist uuritud tekstiliikidest kõige formaalsem ja tekst tihe: nimisõnade osatähtsus ületab seadusi 8% ja uudiseid 14%. Isegi kodanikele personaalselt adresseeritud kirjad on formaalsamad kui seadused.

Auditooriumi suurus ja suhtlusosaliste võõrust uurisime koos tunnuse *avalik* kaudu, mis tingimata formaalsusega ei seostu ($r = 0,30$). Edasist uurimist vajab spontaansuse roll – näiteks on ettevalmistamata lühikese parlamendikõne formaalsusaste suurem kui kirjalikult ettevalmistatud saatetutvustuse oma. Mõlemal juhul on ilmselt oluline lai ja määramatu auditoorium (nt kantakse parlamendikõned televisioonis üle); erinevuse võib määrata nii spontaanse parlamendikõne haritud kuulajaskond kui ka teema (nt käsitletava seaduseelnõu tihe sisu ja vorm).

Meetod lubab võrrelda tekstiliikide formaalsusastme järjestust ja tekstiliikide kaugust uuritud keeltes (vt Heyligheni ja Dewaele 2002: 312 hollandi, 314 itaalia ja 316 inglise keele kohta). Kahjuks on uuritud tekstid võrdlemiseks liiga erinevad. Näiteks inglise keele kõige formaalsem tekstiliik, kirjalik teabetekst avaldub 11 uuritud eesti tekstiliigis, mille formaalsusaste kõigub sõltuvalt institutsionaalsusest, kanalist, avalikkuse astmest jm vahemikus 37,8 kuni 75,0; inglise keele kõige kontekstuaalsemal liigil, vestlusel on meie uurimuses 5 analoogi, kus *F* kõigub sõltuvalt privaatsusest, avalikkusest, east jm olukorrafaktoritest vahemikus 28,6 kuni 42,0, jäädes täiskasvanute personaalse interaktsiooni puhul siiski ühtviisi väga kontekstuaalseks, jne. Artikli maht ei luba erinevuste peensustesse süveneda.

Keeletehnoloogias võimaldab formaalsusaste eristada tekstiliike ning teatud juhtudel klassifitseerida tekste ka liigi sees (nt eristada ajakirjandustekstides kollase ajakirjanduse uudiseid päevalehtede omast, intervjuud saatetutvustusest jne), vähendades niimoodi erinevate formaalsustunnuste otsimist tekstis (vrd Michos *et al.* 1999). Siiski tuleb formaalsusastet käsitada kui jämedat tekstide klassifitseerijat: *F* näitab küll tekstiliikide erinevust või sarnasust, kuid ei ütle, miks nad on erinevad või sarnased. Ka ei pruugi sama *F*-iga tekstid olla liigilt sarnased (nt parlamendikõne ja eraettevõtjale suunatud kliendi-meilid) (vrd Teddimann 2009).

Samas, pidades silmas tekst-kõne sünteesi, saab teksti formaalsusastme järgi varieerida kõnestiili informaalsest formaalseni.

5. Kokkuvõte

Materjali võrdlus lubab järeldada, et näiteks eespool viidatud inglise korpuseuuringute tulemused (Biber 1988) võivad keeleõppes rakenduseks anda liiga avaraid variatsioone. Teisalt ei moodusta uuritud kitsamad žanrid formaalsusastme alusel enamasti selgeid kimpe, vaid asetuvad skaalale ühtlaselt ja laialt (*F* vahemikus 28–75), ilma et oleks õnnestunud leida, miks järjestus on selline, nagu ta on.

Korrelatsiooniarvutused näitavad vaid üksikuid tendentse: kirjalik tekst on enamasti formaalsem kui suuline, monoloog formaalsem kui dialoog. Isegi institutsionaalsuse ja avalikkuse mõju stiilile ei ole ühene.

Suuremaid või väiksemaid formaalsusastme erinevusi kujundavad keele- tegurid, samas kui situatsioonikonteksti tegurid kombineerivad individuaal-

selt ja mõjutavad stiili kaudselt selle kombinatsiooni kaudu. Tulemused toetavad keeleõppe kasutuspõhist käsitlust, kus vaidlustatakse žanrite jäik liigitus (nt Devitt 2008). See ei tähenda, nagu poleks žanriline mitmekesisus oluline, vaid rõhutab žanriteadlikkuse tähtsust keeleõppes.

Huvitaval kombel astume oma uurimistulemustega sisse keeleõppe sotsiokultuurilise käsitluse lahtisest uksest, mille on avanud süsteemifunktsionaalne ja sotsiokognitiivne lingvistikaparadigma. Et treenida tekstiliigitunnetust kõige otstarbekamalt, tuleb pöörata tähelepanu kommunikatsiooni eesmärkidega seonduvatele detailidele, mis iseloomustavad olukorda ja teksti: kas kommunikatsioon on privaatne, personaalne, institutsionaalne või avalik, vahetu või vahendatud, interaktiivne või mitte, suuline või kirjalik, ja mis peaasi, kes on adressaat/sihtrühm. Väga erinev asi on pidada eravestlust või avalikku kõnet ja kõnelda meelelahustuslikus saates; teismeliste kirjavahetus sarnaneb täiskasvanute suulise vestlusega, millest ei jää kaugele kollase ajalehe *online*-kommentaariid, samal ajal kui kindla ajalehe suurem formaalsus tingib ka kommentaaride suurema formaalsuse jne.

Tänuõnad

Uurimust toetas SF0050023s09 „Eesti keele alusuuringud keeletehnoloogiliste rakenduste teenistuses (1.01.2009–31.12.2014)“.

Kirjandus

Biber, D. 1988. *Variation Across Speech and Writing*. Cambridge University Press.

CEFR = Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. 2001. Strasbourg: Council of Europe; Cambridge University Press.

Campbell, N. 2007. Evaluation of speech synthesis. *Evaluation of Text and Speech Systems. Text, Speech and Language Technology* 37. Toim. L. Dybkjær, H. Hemsén, W. Minker. Springer. 29–64.

Devitt, A. 2008. *Writing Genres*. Carbondale: Southern Illinois University.

Fackrell, J., Vereecken, H., Martens, J.-P., Van Coile, B. 2000. The variation of prosody with text type. *Proc. of IEE Colloquium on 'State of the Art in Speech Synthesis'*. London, UK. 5/1–5/9.

Heylighen, F., Dewaele, J.-M. 2002. Variation in the contextuality of language: An empirical measure. *Foundations of Science* 7: 293–340.

- Gee, J. P. 2008.** *Social linguistics and literacies: Ideology in discourses. Critical perspectives on literacy and education.* Third edition. London: Routledge.
- Ivanič, R., Edwards, R., Barton, D., Martin-Jones, M., Fowler, Z., Hughes, B., Mannion, G., Miller, K., Satchwell, C. and Smith, J. (toim). 2009.** *Improving Learning in College: Rethinking Literacies Across the Curriculum.* New York: Routledge, Taylor and Francis.
- Kerge, K. 2003.** Linguistic varieties: regular nominalization as a parameter of the complicity of syntax in different fields of language use. Summary. *Tallinna Pedagoogikaülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 10.* Tallinn: TPÜ kirjastus. 61–66.
- Kerge, K., Pajupuu, H., Altrov, R. 2007.** Tekst, kontekstuaalsus ja kultuur. *Keel ja Kirjandus* 8: 624–637.
- Kerge, K., Pajupuu, H., Tamuri, K., Meier, H. 2008.** Keeletehnoloogia vajab žanrilist lähenemist. *Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 4: 53–65.
- Kucer, S. B. 2009.** *Dimensions of Literacy.* NY: Routledge, Taylor & Francis.
- Kwasnik, B. H., Crowston, K. 2005.** Introduction to the special issue: Genres of digital documents. *Information Technology & People*, 18 (2): 6–88.
- Michos, S. E., Fakotakis, N., Kokkinakis, G. 1999.** „Using functional style features to enhance information extraction from Greek texts. *Advances in Intelligent Systems. Concepts, Tools and Applications.* Toim. S. G. Tzafestas, Kluwer. 134–154.
- Mihkla, M., Kerge, K., Pajupuu, H. 2005.** Statistical modelling of intonation and breaks for Estonian text-to-speech synthesizer. *Electronic Speech Signal Processing. Proceedings of the 16th Conference Joined with the 15th Czech-German Workshop „Speech Processing“.* Toim. R. Vich. Prague, September 26–28. Dresden: TUDpress. 91–98.
- Pajupuu, H., Kerge, K. 2006.** Hingav süntesaator ja pausid tekstiliigiti. *Keel ja Kirjandus* 3: 202–210.
- Pajupuu, H., Kerge, K. 2010.** Characteristics and assessment of educated L1 and L2 dialogue. *Modos y formas de la comunicacion humana / Ways and Modes of Human Communication.* Toim. Maria Rosario Caballero Rodrigues, Maria Jesus Pinar Sanz. Cuenca: Universidad Castilla-La Mancha. (Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 129). 339–348.
- Santini, M. 2001.** Text typology and statistics. Explorations in Italian press subgenres. *Italian Journal of Linguistics / Rivista di linguistica* 13 (2): 339–374.
- Street, B. V. 1984.** Literacy in theory and practice. *Cambridge Studies in Oral ja Literate Cultures*, 9. Cambridge, New York, Melbourne: CUP.

- Teddimann, L. 2009.** Contextuality and beyond: Investigating an online diary corpus. *Proc. of the Third International ICWSM Conference*. 331–333.
- Theune, M., Meijs, K., Heylen, D., Ordelman, R. 2006.** Generating expressive speech for storytelling applications. *IEEE Transactions on Audio, Speech, and Language Processing* 14 (4): 1137–1144.

Õpiteksti analüüs kirjaoskuse omandamise kontekstis

Helin Puksand, Krista Kerge

Artikkel on ilmunud Emakeele Seltsi aastaraamatus 2011 (57), lk 162–217.

Annotatsioon. Artikkel tutvustab nii teksti- kui ka õpikuasjatundjaid silmas pidades põhikooli õpikukeele uurimusi Tallinna Ülikoolis. Oletatakse, et tekst kui suhtlus- ja tunnetusüksus peaks olema sihtrühmale juba esmalugemisel jälgitav ja üldjoontes arusaadav. Võrreldakse Avita kirjastuse ajaloo- ja muusikaõpikuid (Emakeele Seltsi õpiku-uurimus 2011). Tulemusi kõrvutatakse Helin Puksandi õpiku-uurimusega (2003), mis puudutab ajalugu, loodusaineid ja emakeelt II kooliastmes. Fookuses on õpiteksti kui sidusa teaduspõhise, eluliste tekstidega rikastatud teabeproosa raskusaste, selgus ja sõnavara, mis koos toetavad aine eakohast omandamist ning toimetulekut järjest keerukama ja pikema asjaliku tekstiga. Tekstiparameetrid on valitud nii, et näitajaid saaks varasemate eesti žanriuurimuste toel tõlgendada. Jooksvalt on uuritud tekstiliike, mille kohta võrdluseks vajalikke andmeid ei olnud. Ühtlasi on nii tekstis kui ka joonealustes tegeldud asjakohase terminoloogia ja meetodikaküsimustega, mis on väikekeele puhul oluline. Uurimus näitab õpiteksti raskust suhteliselt sõltumatu, lugemistehnikat tähtsustava faktorina. Nominaalsus ja leksikaalne tihedus moodustavad selguse ja arusaadavuse faktori, millega väljendustäpsust näitav formaalsus tugevasti seostub. Uuritud õpitekst on täiskasvanutekstidest suhteliselt raskem ja vähem selge kahes uuritud õpikus; muusikas tingib seda ka üldkeelekauge erisõnavara. Õpikute aja- ja eakohane kujundus (v.a õpikute lai formaat) kahandab teksti raskusfaktorite mõju.¹

¹ Tänu Emakeele Seltsile, kes on õpiku-uurimust toetanud; Eesti Teadusfondile, kelle grandid nr 8605 raames on valitud ja katsetatud uurimismeetodeid, kogutud ja analüüsitud kirjaliku teksti võrdlusandmeid; ning Avita kirjastusele, kes valis ja loovutas õppematerjali nii õpikomplektide kui ka e-käsitähtede kujul. Kirjutise põhiautor on Helin Puksand; Krista Kerge vastutusel on lingvistiline meetodika. Rohkeid allmärkusi on artiklis oluline lugeda vaid õpiteksti teatud aspektiga või terminitega tegeldes.

Võtmesõnad: õpikusõnavara, sõnavara rikkus, võõrsõnad, pikad sõnad, nominaalsus ja verbilisus, teksti raskus ja keerukus, teksti ühemõttelisus, kiire ja aeglane tekst, žanriuurimise meetodika, terminikujud

Emakeele Selts korraldas 2011. aastal väljaspool üldhariduse (ema)keele ja kirjanduse ainevaldkonda õpikukeele analüüsi.² Tallinna Ülikooli töörühmas kaitses projekti raames bakalaureusetööd Anneliis Annus (2011).³

Õpikukeele uurimine on Haridus- ja Teadusministeeriumi keeleosakonna vastutusalasse jääva eesti keele arengustrateegia üks neid tegevusi, mis peaks tõhustama eesti keele õpet üldhariduskoolis laiemalt. Nimelt omandatakse emakeel ja hariduskeel (kooli aspektist õppekeel) ning funktsionaalne kirjaoskus kokkupuutes tekstidega. Õppekeele, sh kõigi aineõpikute tähtsus selles on suhteliselt suur.⁴

Rahvusvaheline lugemisühing on tosin aastat tagasi üle maailma teadvustanud, et kõik õpikud peaksid kaasama võimalikult palju autentseid tekstiliike, mis ei ole loodud spetsiaalselt õppimiseks (vt IRA 1999). Sama mõtet arendab nii kirjaoskuse kui ühiskonna teatavate tavade-harjumuste kogu (ingl *social practice*) tähtsustamise üldine ideoloogia (nt Johnson, Kress 2003)⁵ kui ka olukohastatud harjutamise õppeviis (ingl *situated practice*). Keele ja kõneaine üheaegset omandamist koolitöös nähakse eluliste olukordadele tugineva kogemuse teadvustamise, läbiarutamise ja kriitilise

² Tartu Ülikool keskendus Koolibri kirjastuse õpivarale (Kärt Talsi, Keemiaõpiku loetavuse analüüs. Ettekanne „Tekstipäeval 2011“) ja Tallinna Ülikool Avita kirjastusele. Tulemusi tutvustati ühisel konverentsil „Tekstipäev 2011“ Tartu Ülikoolis (20.01.2012), mille avapool oli pühendatud just haridusvaldkonna tekstide analüüsile.

³ Rühma kuulusid bakalaureuseõppe üliõpilased. Anneli Annuse uurimuse (2011) ja Mari-Liis Sooviku eeltööde andmevalikut, arvutusi ja tõlgendusi on artikli autorid parandanud ja mitmes suunas arendanud. Krifiti Känd alustas uurimust pärast siinse artikli valmimist. Õpikute sõnasuse kvaliteet on artiklis kõrvale jäetud, seda uuritakse võimaluse korral eraldi.

⁴ Vt nt Maanso 1979, 1981, 1982; Mikk 1979, 1980, 1991, 2000, 2003; Priimägi jt 1979; Puksand 2003, 2004, 2005; Kerge 2002b; Kerge, Uusen 2010.

⁵ David Johnson ja Gunther Kress (2003) arutlevad kirjaoskuse kontseptsiooni ja hinnatavuse üle ühiskonna mitmekesisustumise ajajärgul, nn uue majanduse ja üleilmastumise taustal. Kirjaoskust selle tasemetega aga tajutakse juba majandustegurina ka majandusteaduses (vt nt Alok Bhargava, Globalization, Literacy Levels, and Economic Development. Working paper RP2008/04. World Institute for Development Economic Research; <http://ideas.repec.org/p/unu/wpaper/rp2008-04.html>).

raamistamisena (ingl *critical framing*). Just selline sotsiaalsed praktikat ja individuaalsed kogemust ühendav (sotsiokognitiivselt orienteeritud⁶) õppetöö peaks esile tõstma seosed keele ja mõtte, arusaamiste ning vahetu ja avarama konteksti vahel, s.o tekstide ja mõistmiskonteksti koostoime. (Kern 2000: 133; pikemalt Gee 2004⁷) Aja- ja eakohane õpivara on üks selle õppeviisi aluseid ja komponente.

Teisalt on kirjaoskuskogemuse kasvuks oluline teadvustada tekstide loomise ja vastuvõtu eripära ning seoseid – need protsessid põimuvad tekstide ja inimeste interaktsioonis, s.o suhtluse ja tunnetuse käigus, nagu see on omane ka õppimisele. Üldhariduskoolis omandatakse oskus keelt asjalikult kasutada – s.o mõista, vahendada ja luua tekste. Ühtaegu mitmekesisustub õpiaja tekstikogemuse kaudu keelepagas: nii teema- ja žanrikohane üld- või erisõnavara ja grammatika kui ka sagedasim ning kõikjal vajalik keeleaines.⁸ Osates eri tüüpi tekstidega töötada, osatakse omakorda ka õppida: omadel eesmärkidel kuulates või lugedes mõista ja mõistes toimida; kirjutades või kõneldes kuuldut-loetut vahendada; reageerida kirjalikule ülesandele teksti või muu tegevusega, arvestada samas ülesandesse kaasatud näidet; mõistmise ja mõistva kirjutamise jaoks vajalikku suuliselt küsida või kirjalikke andmeid leida, võrrelda ja kontrollida; alusandmeid tabelist ja jooniselt välja lugeda või järelduvat nende kujul väljendada jne (vt nt Gee 2008⁹).

Emakeel on seega kõigi ainete õppimise alus ja koolihariduse eluline eesmärk. Põhikooli riiklik õppekava (PRÕK 2011) seabki sihiks nii õpi- kui ka suhtluspädevuse¹⁰ ja avab neid suuresti just kirjaliku keelekasutuse osaoskuste kaudu, mida osaliselt tagavad õpikud. Kõik mainitu sõltub omakorda sellest, millised on õpikute tekstid – vastus on seda tähtsam, et uurimiseks valitud

⁶ Vt Kerge 2011c.

⁷ Keeleõppe kontekstis on neid teemasid vahendanud Kerge (nt 2011a, 2011b, 2011c).

⁸ Heiki-Jaan Kaalepi ja Kadri Muischneki (2002: 14–15) järgi katab 3000 sagedasimat sõnavormi 64% ja 3000 sagedasimat sõna u 81% eesti kirjakeele korpuse ajakirjandus- ja ilukirjandus-tekstidest, mis on olnud nende sagedussõnastiku aluseks. Suur tähtsus on muu hulgas funktsioonisõnadel kui grammatika osal. Haritud emakeelekasutaja asjalikus tekstis on 3000 sagedasima sõna osatähtsus Hille Pajupuu jt (2009) järgi u 66%.

⁹ Eesti keele kohta vt Kerge 2008a ja 2008b tekstitöö peatükki või Kerge 2011a, 2012b ja 2012c.

¹⁰ Nimetatud pädevused on fikseeritud õppekava § 3 lõigetes 4 ja 5. Eesmärgiks on seatud muidki keeleoskusega seotud pädevusi (nt sotsiaalne pädevus ja isegi enesemääratluspädevus). Õppekava lisa 1 tõdeb: „Keel on rahvuskultuuri ja rahvusliku identiteedi kandja ning tema valdamine kõnes ja kirjas on inimese mõtlemisvõime kujunemise, vaimse arengu ning sotsialiseerumise alus ja eeldusi.“

ajaloo ja muusikaõpetuse puhul ei ole tavakooli õpiraskustega eesti laste jaoks erivahendeid ega -soovitusi (vt Henno2011).

Paljud tekstitöö vahendid (s.o tekstiteadlikkuse kui metatasandi) tagab emakeeleõpetus, kuid selle aine rolli siin ei puudutata. Tekstiõpetusel on 1996. aastast olnud eesti emakeele ainekavas keskne osa. Uues õppekavas (PRÕK 2011) on kogu aine tekstikeskne.¹¹ 15 aasta õppekogemus peaks emakeeleõpetajatel lubama värsket suunamuutusega kiiresti harjuda ning tagama õppijale muudeks aineteks vajaliku taustapagasi.

Uurimused eesti õpivara keelest ja tekstidest

Õpivara¹² ilmub üldhariduskoolile pidevalt. Iga riikliku õppekavaga uuenevad õpikomplektid suurel määral, arvestades nii kava üldist ideoloogiat, ainete kooslust ja seoseid, taotletavaid pädevusi, läbivaid teemasid jm komponente kui ka kindla aine õpetamise eesmärgi, õpisisu ja oodatavaid tulemusi. Õpikuautoril tuleb silmas pidada ka aine jaoks õppekavas kehtestatud tundide arvu. Õpikomplekte värskendatakse üha tihemini, sest isegi iga juurdetrükk lubab vahetada mõne osa uue vastu.¹³

Õpikute keeleline külg on olnud maailmas uurimisobjekt, mida seotatakse eakohasuse jm didaktilisega, kuid ka tekstide valikuga ning nende ideoloogia ja vastuvõetavuse mitmesuguste tahkudega (selgus, mõistetavus, kultuuri, soo jm identiteedirühma eksplitsioneerimise viis jne). Õpikute keelt on Eestis uuritud suhteliselt palju. Näiteks on Jaan Mikk juba üle kolmekümne aasta tagasi kirjutanud, et õpikute teksti keerukust saab hinnata selle mitut komponenti uurides, sest ühe komponendi järgi pole võimalik saada

¹¹ 2011. a õppekava sisu toetavad artiklid ainerahvatutes: veebilehelt <https://oppekava.ee/valdkonnarahvatud/> [22.08.2022] leiab lingi nii põhikooli kui ka gümnaasiumi valdkonnarahvatule „Eesti keel ja kirjandus“ (vt nt Kerge 2010b, 2011a, 2011b, 2011c; Puksand 2010c).

¹² Kas rääkida *õppe-* või *õpivara*st, *õppe-* või *õpivahend*ist, *õppe-* või *õpik*testist, oleneb pedagoogikaarusaamadest – varem rõhutati õpetamist, nüüd pigem õppimist (aine omandamist dialoogis õpiktestide, õpetaja ja õpikaaslastega). Õppijakesksus, sh lapsesõbralikkus, tähendab ka vastutuse nihkumist õpetajalt õppijale. Teisalt ei ole põhjust üldkirjakeeles juurdunud sõnu *õppematerjal*, *õppetöö* jne tingimata välja vahetada.

¹³ Ühiskondlike muutuste kiiruses on teatava piirini tähtis õpikute tekstide aktuaalsus kui üks huvi äratamise teguritest. Helin Puksand kui õpikuautor tõi tekstipäeval värsked näiteid käibiva õpiku teksti ning sellega seotud ülesannete operatiivsest väljavahetamisest õpikomplekti uues trükkis.

täielikku pilti. Tulemuste tõlgendamisel soovitab ta arvestada, et teksti liigne lihtsus kahjustab õpilaste väljendusoskuse arengut. Õpikutekst peab ideaalis oma väljendusrikkuse ja täpsusega andma õpilastele eeskujut, kuid samal ajal olema hästi mõistetav. Nõnda saab õpilane teadlikult omandada nii edasi-antava sisu kui ka selle väljendamise vahendid. Kõige edukamalt arendab õpilaste väljendusoskust optimaalse keerukusega tekst, mis sisaldab õpilastele uudseid sõnu, keelendeid ja fakte õpilastele mõistetaval määral. (Mikk 1979) Rohkete uurimuste ja kirjutiste kaudu, mille põhi- või alateemaks on õpiketeksti keerukus või õpilaste oskus end väljendada ja teksti mõista (nt Mikk 1980, 1991 jm¹⁴), on Mikk jõudnud põhjaliku ja maailmas palju viidatud õpikukäsiraamatuni¹⁵, mis on avaldatud Saksamaal (Mikk 2000). Püsivalt on osutatud õpiku raskusastme korrelatsiooni lausete ja sõnade pikkusega (nt Mikk 1980; Elts 1995; Mikk jt 2001 jm). Mikk (1980: 78) on isegi tuvastanud, et keerulisema õpikuga ainetes on edasijõudmatus suurem.

Viivi Maanso (1979, 1981, 1982 jm) on uurinud õpikute võõrsõnalisust, pikkade sõnade osatähtsust jm, mis sisule keskendumist segab. Ta on leidnud, et mida noorem on laps ja mida väiksem tema lugemisoskus, seda rohkem põhjustavad pikad sõnad takerdumist. Halb lugeja suudab ühe pilguga harrata vaid 3–4 tähte, hea lugeja 8–10 tähte ja üksnes kiirlugeja 13 või enam tähte. (Maanso 1982) Ka Keith Rayneri jt (2001) andmetel on silmaliigutuse keskmine ulatus 7–9 tähekohta.¹⁶ Õpikute võõrsõnu on oma lõputöös uurinud ka Margit Raik (2001).

Koos on V. Maanso ja J. Mikk (1979) õppeteksti käsitlema ärgitanud teisisigi autoreid, kuid nende enda arutlused õppimise ja teksti üle pole lakanud ega oma aktuaalsust kaotanud (vt Mikk 2003). Hiljuti on Reili Argus avaldanud Õpetajate Lehes arvamust, et õpikute keel ei ole eakohane, ning

¹⁴ Jaan Miku tööde ülevaatest <http://raud.ut.ee/~jaanm/publikatsioonid.htm> (25.01.2012) on näha, kui palju ja kui mitmes keeles on ta avaldanud töid õpikukeele analüüsist ja teksti mõistmisest.

¹⁵ J. Miku nimetatud raamat on rahvusvahelise õpikute ja haridusmeedia uurimise ühingu (International Association for Research on Textbooks and Educational Media, IARTEM) kodulehe raamatubriigis ainuke viidatud teos; viitele on lisatud kiitev tutvustus Georg R. Klare'ilt. [Link 18.08.2022 ei tööta]

¹⁶ Ühe silmaliigutuse mõõt on ingl *saccade* (*short rapid movement*) 'sakaad', mida piiritlevad *fixation*'id ('fikseerimine, kinnitamine'). Vt ka Keith Rayneri ja Monica Castelhana selgitusi aastast 2007 [20.02.2012 viidatud <http://www.scholarpedia.org/> link 18.08.2022 ei tööta].

osutanud näidete toel, et sellele võib veel mõndagi ette heita (Argus 2011). Nii võib oletada, et Emakeele Seltsi algatus on aktuaalne.

Siinkirjutajatel on õpikukeelega erinev suhe. Helin Puksand (2003) on detailselt võrrelnud Avita ja Koolibri kolme aine IV–VI kl õpikomplekte (vt „Materjali allikad“) ning avaldanud osa tulemusi kahes artiklis – ühe teema on õpikuteksti keerukus ja teise oma sõnavara (Puksand 2004, 2005). Muu kõrval uuris ta (*ibid.*) sama astme õpetajate rahulolu õpivaraga. 80% õpetajaid oli täiesti või enam-vähem rahul õpikute terminimääraga ja 85% arvas, et termineid on alati või peaaegu alati piisavalt seletatud. Samas sai vaid kolmandik õpetajatest õpikomplekte ise valida ning veerand kasutas rõõpselt ka vanu õpikuid, tuues muu hulgas põhjenduseks, et nende ülesanded on lastele arusaadavamad, tekstid lihtsamini sõnastatud ja õpilasele jõukohased ning sobivad ka iseseisvaks õppimiseks (Puksand 2003: 2. ptk). Ühtlasi on H. Puksand vastutanud PISA 2009 Eesti uurimuses¹⁷ lugemisoskuse osa eest, analüüsinud eesti õpilaste lugemuse laadi ja nende enesetaju lugeja rollis, võrreldes olukorda Soome avaramas uurimuses¹⁸ leituga, ning vaaginud seoseid PISA tulemuste ja teismeliste lugemisharjumuste vahel (vt Puksand 2010a, 2010b, 2011, 2012 ilmumas).¹⁹

Krista Kerge on uurinud žanreid. Tekstikeerukuse andmete toel on ta vaaginud õpitekstide lapsesõbralikkuse tagajärgi: kooliaja tekstide suhtelise lihtsusega võetakse risk, et ülikoolis ja tööl ees ootavate väga palju keerukamate tekstiliikidega on raske toime tulla (vt Kerge 2002b). Oma kogemuse toel üritatakse kõigi eelviidatud seisukohtadega allpool ka arvestada.

¹⁷ PISA (Program for International Student Assessment) on OECD ülemaailmne 15-aastaste õpilaste hindamise programm, mis keskendub õpilaste põhioskuste mõõtmisele lugemise, loodusteaduste ja matemaatika valdkonnas. Eesti on osalenud 2006., 2009. ja 2012. a uurimuses; 2009. aastal oli põhivaldkonnaks funktsionaalne lugemisoskus.

¹⁸ Vt Minna-Riitta Luukka, Sari Pöyhönen, Ari Huhta, Peppi Taalas, Mirja Tarnanen, Anna Keränen, Maailma muutuu – mitä tekee koulu? Äidinkielen ja vieraiden kielten tekstikäytänteet koulussa ja vapaa-ajalla. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 2008.

¹⁹ Helin Puksandil on Tartu Ülikooli diplom eripedagoogika alal ja teadusmagistrikraad eesti keele alal Tallinna Ülikoolist, kus ta töötab õpetamise aluste lektorina. Tal on ka suur õpetajastaaž ning ta on eesti keele õpivara autoreid (põhikooli eesti keele ja meediaõpetuse õpikud, töövihikud, kontrolltöökogumikud jm). Vt nt Helin Puksandi, Reet Bobõlski jt 2011. a õpikomplektide „Sinasõprus keelega“ ja „Peegel“ tutvustusi Koolibri või raamatupoodide kodulehel.

Teoreetiline raam, materjal ja metoodika

Õpiteksti vastuvõtt on kirjaoskustoiming, täpsemini kognitiivselt kompleksne lugemistoiming (vt nt Israel jt 2005).²⁰ Kuivõrd vaatluse all on emakeeleainest väljapoole jäävad õpikud, siis tekib küsimus, mis on ainevaldkonna kirjaoskus – nt kirjaoskus muusika, looduse, ajaloo vm valdkonnas. On selge, et igas aines on kirjaoskuse aluseks valdkonnateadlikkus. Samas on inimene läviv olend. Nüüdses sotsiokognitiivses ehk ühtaegu indiviidi ja tema elukeskkonda arvestavas arusaamises seostuvad sel moel aine- ja suhtluspädevus: ainevaldkonna kirjaoskus on suutlikkus mõista ja luua selle valdkonnaga seostuvaid tekste. Seega ei ole nt muusikaline kirjaoskus mitte mõne õpetaja praktikas eesmärgiks seatud võime nooti lugeda, vaid oskus muusika asjus kommunitseerida, millel on nii muusikatundmise kui ka tekstilise suhtluse tahk.²¹ Teadmised liiguvad seega moode- ja spiraalepidi, kuid jõuavad tuttavasse, ehkki uuel viisil läbitunnetatud punkti (vt Miku eeltoodud 1979. a arutlusi õpikute kaheplaanilise funktsiooni üle).

Pirjo Karvonen (1995) on avaldanud olulise õpikutekstikäsitluse „Oppi-kirjateksti toimintana“ („Õpikutekst kui toiming“). Oma doktoritöö toel vaatlleb ta geograafia ja bioloogia õpikuteksti kui kommunikatiivset akti. Kindlate registritunnustega õpikutekst²² peaks tema järgi siduma teadusliku diskursuse igapäevatekstide omaga, nt terminid arusaadavate selgitustega, ja pakkuma erisõnavara mõisteliigitelude ehk taksonoomiate osana.²³ Selline tekst on ühtaegu kultuurisidus ja kannab kindlat ideoloogiat kahes plaanis. Ideoloogia avaldub õpiku teemavalikus ja ainemõistmises – mis teadmisi pakutakse ja milline sisu või orientatsioon on neile antud²⁴ –, kuid ideoloogia ilmneb ka

²⁰ Vt ka arutlusi artikli sissejuhatuses.

²¹ Häid artikleid leiab otsingutega *musical literacy*, *environmental/ecological literacy* jms. Aja-lookirjaoskuse teemal on suurepärase mitmetahuline 41 lk käsitus veebis; vt Historical literacy. Australian Government. Department of Education, Science, and Teaching. The National Centre for History Education; <http://www.hyperhistory.org/images/assets/pdf/literacy.pdf> (20.01.2012).

²² Vt mõistekäsitlusi ja allikaid Karvonen 1995: 22–24, 33–43, 165–196 jm.

²³ P. Karvonen (1995: 161) esitab sõnatähenduste esiletoomise viisid: tekstuaalne esiletoomine samaviitelisuse abil, termini definitsioonide ja selgituste esitamine, terminikujust endast läbi paiste seos liigitelu muude liikmetega.

²⁴ Ideoloogiast selles tähenduses on juttu allikas Kerge 2008b: 92. Peetakse silmas, et identiteedirühmad mõtestavad sama kõneainet ise viisil ja alusel, toodagu siin näiteks kas või grammatika mõiste süsteemi- ja funktsioonikeskses, ühiskonna- või individikeskses keelekäsitluses, või

teadmiste esituslaadis, teadmiste omandamise, kinnistamise ja kordamise viisides, mida õpik pakub – kuidas õppimist mõistetakse ja kuidas see õpikuteks-tis ilmneb. Esimene plaan, n-ö teadmiste ideoloogia avaldub tähendusloome süsteemina, mille juurde õppijat ärgitatakse. Mitmesuguste lingvistiliste meetoditega on võimalik näidata, missugused tähendused ja vormid õpiku kaudu loomulikustatakse²⁵ ja millisena register avaldub. (Vt ideoloogiaanalüüsi Karvonen 1995: 7, 30–33 ja registrianalüüsi kokkuvõtet 197–203.) Teine plaan on õpipsühholoogiline, üld- ja ainedidaktiline ning jääb tekstianalüüsi vaatevälja vaid osaliselt – näiteks õpikomplekt žanrikooslusena ja harjutuste-ülesannete tüübiga, mis on õpiteoreetilise mõtte arengu tulemus. Karvonen seda plaani otseselt ei uuri.²⁶

Tekstianalüüsi on Karvonen otsesõnu toetanud John R. Firthi, Michael A. K. Halliday, Ruqaiya Hasani, James R. Martini jt arusaamisele tekstist kui tähendusüksusest, mis on kindlat laadi sündmuse – siinkohal õppimise – üks osa (vt viiteid Karvonen 1995: 221 jj)²⁷. Ainekäsitus haakub viimasele 30 aastale iseloomuliku tekstikontseptsiooniga, mille vältimatu osa on retseptsioon koos selle kaudu tekkiva vastuvõetavuse parameetriga (vt Beaugrande, Dressler 1981/2002). Ideoloogiline analüüs toetub Soome uurimuses samuti auto-

kitsamalt Eduard Vääri 1968. a eesti keele keskkooliõpiku, Michael A. K. Halliday või Ronald W. Langackeri võtmes jne.

²⁵ Ingl *naturalization* on siin kriitilise lingvistika tähenduses kui kontekstinihke (ingl *recontextualization*; vt Fairclough 2010: 139–141) lõpptulemus. Seda võiks avada eelmise allmärguse näitel: grammatika tundub algul õpilasele ja varsti ka ühiskonnale iseenesestmõistetavalt ehk loomulikult muutumatu ja ühetaolise keele õigekeelsust toetava süsteemina (nagu Vääri õpiku ajal hariduse omandanutele), kuni lingvistikas levib näiteks arusaamine, et see on leksikogrammatika funktsionaalse terviku rühmiti, paiguti ja ajas varieeruv tahk, kus (väga laias laastus) vorm annab sõnale ja sõnakooslusele funktsiooni ning sõna ja sõnakooslus vormile tähenduse. Kui kooliõpik seletab grammatikat Halliday järgi, nihkub tema mõtteviis teaduskontekstist haridussfääri ning muutub aja jooksul omakorda avalikus sfääris loomulikuks ja õigeks. Nii on see sootsiumis iga mõistega (vt nt Aava 2011 haridusmõistete paradigmapuutuse kohta).

²⁶ Karvoneni pedagoogilise plaani taustalt tasub esile tuua artiklite kogumikku žanri kohast õppimises (Reid 1987) ja seda, et Karvoneni viidatud uurimuste järgi (nt Ochs 1993; Hakulinen 1993) nähti õppimist ja õpilast tollal veel passiivseks ja esitati teadmisi absoluutse valmisolekuna, mis osutas õppimiskäsitluse muutumise vajadusele. Nüüd ongi toimunud selge paradigmapuutus sotsiokognitiivse aluse ja konstruktivistliku praktika poole, kuid see ei ole siinne teema (vt nt Kerge 2011c).

²⁷ Eesti keeles on samalaadne vaatenurk levinud ja publitseeritud (Kasik 2007; Aava 2011) ning pole põhjust korrata rohkeid viiteid nimetatud autoritele Karvoneni tekstis. Vt vajaduse korral ka Kerge artikleid gümnaasiumi e-valdkonnaraamatus (Kerge 2011a, 2011b, 2011c).

riteetidele, nt Roger Fowlerile, Gunther Kressile, Robert Hodge'ile ja Norman Faircloughile. Siinses uurimuses jääb ideoloogiakriitiline tekstianalüüs siiski kõrvale.²⁸

Materjali olemuse määratlemiseks on oluline täpsustada uuritavaid žanreid.

Sotsiolingvistikilises kirjanduses on žanri mõiste tihti ebamäärane. Paljud ei erista teda registrist üldse, sageli defineeritakse mõlemat ühtviisi. See on viinud järeldusele, et otstarbekas oleks kasutada žanri mõistet siis, kui jutt on registri (valdkonna- ja olusõltliku kõneaine ja väljenduspotentsiaali) keelelisest avaldumisest. Võiks siis öelda, et žanr on registri keeleline avaldis või avaldumise vorm. (Pikemalt Kerge 2000: 87–93, 105–107.) Tekstide liigitamisel ja uurimisandmete suhestamisel on samas osutunud tähtsaks analüüsida olukohaseid žanreid (ingl *situated genre*), mitte jääda funktsionaalstiilide kui osa- või allkeelte või üldžanrite (ingl *disembedded genre*) tasandile (vt liigitelu Fairclough 2010: 67–70). Näiteks on eri liiki era- ja ametikirjade, paber- ja e-kirjade võrdluses selgunud, et olukohaste žanrite parameetrid erinevad oluliselt ja kahes suunas suurte korpusuuringute tulemustest, kus piirduakse kirjade üldžanriga (vt Kerge 2010a). Vähemalt tuleb teadvustada situatsioone, kuhu materjal kuulub, ja taset, millel üldistused põhinevad.

Ka on argumente, et žanrite uurimiseks ei sobi tasakaalustatud korpus (nt 2000 sõne mahus juhuslikku teksti igast õpikust või 300 sõne mahus õpiku igast peatükist), sest andmestik peab sisaldama kõiki uuritava tekstiliigi kompositsioonelemente nendele omase leksikogrammatikaga.²⁹

Olukohaste žanrite tunnuseid põhjendatud üldistusastmel uurides uuritakse ühtlasi toimivat keelt selle normaalsetes raamides, mille saavutamine ongi õppekava eesmärk. Sellel alusel määratleme ka oma materjali.

2011. a uurimismaterjal pärineb kahe aine õpikuist: ajalugu 5. ja 6. klassile ning muusikaõpetus 4. ja 7. klassile. Materjali valiku on tinginud projekti alustamise situatsioon märtsis 2011 – õppekava ei olnud veel käivitunud,

²⁸ Sel põhjusel ei ole siin esitatud ka kaudseid, s.o Karvonenilt pärinevaid viiteid nimetatud autoritele.

²⁹ Nt Douglas Biber tõdeb (1995) nelja keele korpuste võrdluses, et tekstides on suuri erinevusi alustuse, keskosa ja lõpetuse vahel. Huvitavaid üldistusi pakub Mike Nelsoni (2000) doktoritöö veebis avaldatud metodoloogiapeatükk, mis sisaldab Briti korpusuuringute printsiipe: keeleteadus on sotsiaalteadus ja olemuselt rakenduslik; uurima peab ainult terviktekste; võrdlus on tekstide ja tekstitüüpide korpuse uurimisel vältimatu; leksika ja grammatika on lahutamatud jne.

uus õpivara oli ilmunud, valida sai need värsked õpikud, mida parajasti uue kavaga kohandati. Valiku tegi Avita kirjastus, kes loovutas uurimiseks nii õpikomplektid (vt „Materjali allikad“) kui ka nende sobiva mahuga elektroonilised väljavõtted (tervikepeatükid, kogumaht 13 500 sõnet).

Arvutused põhinevad e-andmebaasil, mille maht on tendentside osutamiseks piisav, sest mõni kasutatud meetod on statistiliste korpusuurimuste järgi usaldusväärne 300–400 sõne juures, teine u 2000 juures ning kolmandal juhul on meetod valitud nii, et uuritud teksti maht tulemust vähim mõjutaks. Muusikaõpetuse ja ajaloo e-materjali on võrdselt (üle 6000 sõne kummastki), kuid tekstikogumid on ebaühtlased 4. ja 7. kl muusikaõpikus (esimene moodustab ligikaudu 30% ja teine 70% muusikateksti kogumahust). Põhjus on lihtne: 4. kl e-andmestikus puudub vähegi pikem informatiivne tekst, kuigi õpikus neid veidi on³⁰; peatükkides on lühikesed mõisteselgitused ning rohkesti ülesandeid (vt tagapool). Sel põhjusel ei saa õpikus sidusale tekstile iseloomulikke tunnuseid üldse uurida.

Avita õpikute tekstimaterjali liigitades oleme lähtunud kasutussituatsioonist: õpikutekst õpiolukorras õppimise vahendina. Kaalusime, kas uurida õpikusse kätetud autentset (algselt muul kui õpiotstarbel loodud) teksti koos spetsiaalse õpitekstiga või mitte. Vastus on jah: eakohasel viisil spetsiaalse õpitekstiga tihedalt seotuna pakutakse elulisi tekste, mis on oma esialgse konteksti ja funktsiooni kaotanud. Nende kaasamine tagab ka täpsema ülevaate õpiku keelest. Õpikus kui õpituupilises kindlapiiriliste tekstide kogumis oleme eristanud kaht suuremat tekstiliiki:

- **õpikutekst** kui (a) õpiotstarbel loodud teabetekst, s.o sidus proosavormiline laustekst kui õpikutuupiline žanr, mida tõenäoliselt on võimalik kasutada ka aine iseseisvaks omandamiseks, pluss (b) autentse ajaliku sidusa proosa näidised, mis on õpituupisituatsiooni tõstetud (rekontekstualiseeritud), et anda õppijale teemakohast lisateavet ja õpetada infot sünteesima³¹ (vt ka kommentaari allpool). Õpiteksti uuritakse igakülgset;

³⁰ Krifiti Känd on siinse artikli valmimise järel skaneerinud 4. kl muusikaõpikust kogu proosateksti ja analüüsib seda oma bakalaureusetöös (kaitsmine TLÜs 2012).

³¹ Rekontekstualiseerimine kui teksti väljatõstmine tema aktuaalsest diskursusest (dekontekstualiseerimine) ja sisestamine uude konteksti loob võimaluse anda tekstile uus funktsioon (vt nt tavapärasest teksti- ja diskursuseanalüüsist väljaspoolset käsitlust Nevins 2010). Siinse analüüsi materjalis antakse autentsele tekstile (nt ajaleheartiklile, kirjale vms) õpifunktsioon koos peatüki

- **muu õpikutekst** kui metatekst, mis õpiteksti omandamist toetab ja suunab. Siia kategooriasse on paigutatud (a) temaatilised küsimus- ja ülesandeplokid kindla õpiteksti kordamiseks ja kinnistamiseks; (b) muu: sidumata tekstid (memod ehk tekstist välja tõstetud ja visuaalselt esiletõusvad olulisima teabe elemendid, peatüki- ja õpikusõnastikud), kuid ka lühikesed õpikuelemente siduvad või neile osutavad vahetekstid ja kommentaarid, illustratsioonide allkirjad. Mõlema alajaotise puhul on uurimiseks loovutatud e-materjali maht žanriti liiga napp, et midagi eraldi analüüsida (nt „Vanaaja“ e-failis on ülesandeploki kogumaht 83 sõnet, nn muu teksti maht 233 sõnet jne), kuid visuaalse vaatluse toel on neid õpikutervikus oluline kirjeldada.

2003. a õpiku-uurimuse materjalis on tugevasti esindatud emakeele integreeritud (s.o keeleteadmisi, tekstiõpetust ja kirjandust koos käsitlev) aine, kus kaalukas osa on lihtsatel või keskmise raskusega³² autentsetel tekstidel. Seega on sealt võrdluseks olulisemad loodusõpetus ja ajalugu. Laiemaks võrdluseks on kasutatud peamiselt valimit 28 olukohase žanri tekstidest;³³ kirjalikke žanreid on valimis 18 (sh 7 monoloogilist³⁴; vt Kerge, Pajupuu 2010).

Uuritavaid parameetreid vaagides tuleb arvestada, et teksti keel tähendab koodi asja- ja olukohast valikut (vt Kerge 2000: 89, 105): kindla õpižanri väljenduslaad nõuab õpikukirjutaja keeleharjumuste (nt asjatundjale harjumuspärase erialakeele) kohandamist adressaadi järgi, kuid ka eakohaste autentsete tekstide valikut, millega õpikut rikastada (vt IRA 1999). Ühe ja sellesama valdkonnaomase teema õpetamisel tähendab see keelevalikute erinevusi olenevalt adressaadi vanusest, kogemusest ja eelteadmistest.

Niisugusel taustal valiti uurimismetoodikaks lingvistiline tekstianalüüs, kitsamalt aga teksti jälgimise ja jooksva mõistmisega seotud keelelised

õpitekstiga, nii et olulised aineteadmised sünteesib õppija mitme peatüki kontekstis seostatud allika alusel.

³² Vt kirjutava ajakirjanduse ning ilukirjanduse tekstide keerukuse kohta Kerge 2002a: 35–36, 42.

³³ Nt raadio otsesaate vestlus ja teleintervjuu, läbirääkimiste ja hoidedialoog; lühikesed parlamendikõned ja suulised lühiettekanded; teismeliste omavahelised erameilid ning tõised sise- ja kliendisuhtluse meilid; kirjanike esseistika ja haritud inimeste katselised arvamuskirjutised; Kaplinski avaldatud kirjad ning ametnike omavahelised ja kodanikele saadetud paberkirjad; Eesti ja Euroopa Liidu õigusaktid; SL Õhtulehe uudised eraldi Postimehe omadest, samuti eraldi nende kommentaarid jne.

³⁴ Interaktiivseks (dialoogiliseks) loeti igat liiki e- ja paberkirjad ning *online*-kommentaarid.

muutujad, mis ainesisu omandamist hõlbustavad või häirivad ning mille jaoks on materjali väikse mahu korral usaldusväärseid mõõdikuid. Kõiki uuritavaid muutujaid ühendab vastuvõetavuse tunnus, mis seostab teksti eesmärki, konteksti ja sihtolukorda (osalejaid, asjaolusid).³⁵

Näiteks on pikkade sõnade ja lausetega teksti raske jälgida ning keskmisest tihedamat teksti raske esmalugemise käigus mõista – nii pakkusid huvi teksti raskusaste, nominaalsus (nimisõnamäär) ja leksikaalne tihedus (leksikaalsete sõnade osatähtsus tekstis ja lauses). Sõnavara rikkust sundis arvutama oletus, et keskmisest rikkama sõnavaraga tekstis sõnad ei kordu piisavalt ega jää meelde, väga vaese sõnavaraga tekst aga ei paku huvi ega õpeta sõnakasutust. Teksti väljendustäpsusele viitab ühemõttelisust toetav formaalsus. Iga muutuva kirjeldamiseks valitud meetodit tutvustatakse tulemuste kontekstis, kuid iga asjakohast mõõdikut ei pruugita kogu materjalil rakendada. Ükski mõõdik ei ole ka absoluutne – näitajaid saab interpreteerida kas uuritud žanreid omavahel või mingite kimpude keskmistega võrreldes või arvestades žanrite muutujaomast järjestust teistes keeltes (näiteks seadused on enamasti kõige formaalsem ja tihedam žanr).

Avita õpikukomplektide kogumahust olenemata on tegu alustava juhtumiuuringuga, mida rikastavad usaldusväärne suuremahuline õpikuuurimus (vt Puksand 2003) ja muude lingvistiliste žanriuurimuste kirjeldav statistika, mis loob teatavate dimensioonide (pidevskaalade) piires žanrite hüpoteetilisi järjestusi. Sedalaadi näitajad ei luba üldistusi väljaspool uuritud materjali.

Tulemuste tõlgendamiseks tuleb kohati kasutada õpikute visuaalset vaatlust, sest tekstide paigutus ja laotus, kirjaliikide valik jm kujundus on samuti teksti vastuvõtu oluline tegur. Õpikomplekti vaatlus annab ka esmaülevaate keelele ja keelekasutusele pööratud tähelepanust.

³⁵ Tekstilisuse standardid kui lingvistilises analüüsis abstraheeritud koostoimelised tahud on Robert-Alain de Beaugrande'il ja Wolfgang Ulrich Dressleril (1981/2002) peatükk-peatükilt avatud – allikas on veebis kättesaadav (lühülevaade Krista Kerge, Tekstilingvistika ja toimetamine. – Keel ja Kirjandus 2003, 4, 271–280). Vt vastuvõetavuse kohta ka Kasik 2007: 15–19.

Õpikuteksti parameetrid, mõõdikud ja analüüsi tulemused

Jaan Mikk (1979) on juba üle 30 aasta tagasi andnud õppeteksti uurimisele sobiva raami. Kahjuks ei ole selle maailmas väga arvestatava õpiku-uurija meetodikat võimalik mitmel põhjusel kopeerida – see ei ole esiteks programmide tasandil kättesaadav, teiseks aga sisaldab abstraktsete sõnade osatähtsuse küsitavat parameetrit. Viimast on väga raske kalkuleerida, sest see nõuaks kontekstitajuks võimelist analüsaatorit, mis kasutab astmelise abstraktsusmäärgendusega sõnastikku.³⁶

Allpool avatakse iga uuritud parameetri sisu, tõlgendusvõimalused ja mõõdik, seejärel aga esitatakse muutujate kaupa kõigi uuritud tekstide näitajad. Kindla muutuja arvvaartuste jaotumuse ja hajuvuse mõju püütakse kohati tasandada sellega, et võrdlusalustes žanrikogumites on arvutatud aritmeetilise keskmise asemel parameetri mediaan. Viimast võib pidada usaldusväärsemaks, sest keele kui avatud süsteemi puhul on individuaalsed hälbed variandi normist enamasti suhteliselt suured. Arvutused, k.a statistilised, on tehtud Microsofti programmiga Excel. Seosed luuakse järgelduste osas.

1. Raskusaste (ingl *difficulty*) on teksti jälgitavuse (ingl *readability*) põhimisi parameetreid – mõlemat on tõlgitud ka *loetavuseks*³⁷ (Puksand 2003, 2004). Tunnus osutab struktuuriüksuste hoomatavust lugemise protsessis. Tüvi *raske* viitab nii eesti õpetajate tavapärasele kõnepruugile kui ka neile sõnalistele hinnangutele, mida allviidatud teadlased jälgitavusindeksite väärtusi

³⁶ Keel on üldse abstraheerimise vahend; abstraktne ei ole ainult osutus otse vahetu suhtluse kontekstile (kirjalikus tekstis nt isikunimi või teksti siseviide). Isegi kui see unustada, on näiteks *demokraatia*, *armastus* ja *taevas* või analüüsitud õpikute sõnad *minarett* ja *hiidsisalik* väga erineval abstraktsusastmel, kuid kõik abstraktsed, kui arvestada keele- ja muu kogemuse lahutamatu ning õpikukasutaja vanust. (Abstraktsusastme arvutus hakkaks muu hulgas sõltuma seotud pildimaterjali tunnustest.) Lisaks tuleb arvestada metafoorsust, mis on keele põhiomadusi. Küll ei sega mõõtmise raskused kogemuslikult väitmast ja näidetega kinnitast, et ühe sama astme õpiku või peatüki sõnavara on teisest abstraktsem.

³⁷ Tõlkevastet *loetavus* oleks *readability* vastena hea vältida, sest *loetavuseks* tõlgitakse tüpograafia- ja kujunduskunsti- ning psühholoogia terminit *legibility* – see on *loetavus* kui esteetika ja taju-uuringute objekt, rõõm teksti silmamisest ja silma töö hõlbustus kirjavalkute, lao tiheduse, teksti paigutuse, sh veeru laiuse jm küljenduse toel, mis ühtlasi küll hoiab ära ka lugemisraskusi. Samas on ka neid autoreid, kes peavad *legibility*’t *readability* tekstuaalse tahu üheks osaks (vt Harrison, Bakker 1998: 122; vt ka vaatlusandmeid artikli lõpuosas).

seletades kasutavad. Teksti keerukusest (ingl *complicacy*) kõneldakse kirjan-
duses pigem kui mitme mõistmist hõlbustava muutuja kombinatsioonist,
kuid sedagi oskussõna kasutatakse paiguti sama mõiste kohta, eriti raskus-
skaala ühe pooluse nimetamiseks (*kerge tekst* versus *keeruline tekst*). Halvasti
jälgitavat teksti on ka raskem mõista.³⁸

Sandra Harrison ja Paul Bakker (1998) vahendavad jälgitavuse mitme-
suguseid definitsioone, mille lähtepunkt on autor, tekst või lugeja. Allpool
jäetakse kõrvale autori ja lugeja panusele toetuvad käsitlused ning kesken-
dutakse tekstile. Jälgitavuse tagavad keelelised konstruktsioonid ja sõnavara,
mille sobiv kooslus teeb teksti sihipärase kasutamise lihtsaks. William DuBay
ülevaate järgi avaldub jälgitavus teksti sõnade ja lausete lugemise lihtsuses.
Selle mõõtmiseks on 80 aasta jooksul kasutatud üle 200 valemi, mille usaldus-
väärsust on uurimustega ka tõestatud. (DuBay 2004: 3)

Siin valisime raskusastme mõõdikuks jälgitavusindeksi Lix, mille roots-
lane Carl Hugo Björnsson (1968) lõi algselt tekstide võrdlemiseks võõrkee-
lõppe kontekstis. Valemit on eesti II kooliastme õpikute hindamisel kasutanud
Puksand (2003, 2004). Meetod on lihtne: Lixi arvutamisel summeeritakse
lausete keskmine pikkus ja pikkade sõnade osatähtsus ning ümardatakse tule-
mus täisarvuks (sõna on siin sõne ehk sõnavorm).³⁹ Praktiliselt teeb valemi
asjaolu, et arvutuse saab teha isegi tekstitöötlusprogrammis (MS Word vm).⁴⁰

³⁸ Nii inglise kui ka eesti keeles varieerub ka tunnuse „kerge/raske mõista“ tähistus – kord väl-
jendatakse seda tüve *understand* / *aru saama* vormide ja tuletistega, kord tüve *comprehend* /
mõistma toel.

³⁹ Uurimustes viidatakse mälu ulatusele kui pikimale sõna-, numbri- või täheloendile, mida ini-
mene suudab tajumise järel vahetult meenutada üle pooltel juhtudel – lühimälu haarab korraga
kõige rohkem 7 ± 2 üksust. On terve rida uurimusi, mis toetavad või kummutavad seda olet-
amisi juba XIX sajandil püstitatud ja XX sajandi keskel põhjalikumalt analüüsitud nn maagilise
seitsme printsiipi. Tundub, et asjakohast arusaama ei ole kummutatud sõna(vormi) kui tähejada
pikkuse osas. Küll jäävad selle mälu efekti mõjualast välja sageli korduvad struktuurid. (Vt Wiki-
pedia artiklite „Memory span“ ja „Short-term memory“ selgitusi ja rohkeid viiteid uurimus-
tele http://en.wikipedia.org/wiki/Memory_span ning [http://en.wikipedia.org/wiki/Shortterm_](http://en.wikipedia.org/wiki/Shortterm_memory)
memory; 12.01.2012.) Kuna keel on avatud süsteem, siis kordub õpikulause kui samade sõnade
ja sõnavormide kindlas järjestuses kombinatsioon seda väiksema tõenäosusega, mida pikem ta
on. Nii peaks Lixi kasutamine olema ka praeguste taju-uurimuste kontekstis õigustatud. Küll
järeldeb siit, et Lixi ja muude muutujate kõrvale oleks vaja uurida siin kõrvale jäetud lauseliigen-
dust ja nn leksikaalseid kimpe (sõnade tekstiliigiti korduvaid kollokatsioone); viimaseid pee-
takse üldiselt tugevaks registrieristajaks (vt nt Levy 2008).

⁴⁰ Argikasutust võib takistada asjaolu, et Lix on tõenäoliselt ebatäpne, kui teksti maht jääb alla
200 lause ja alla 2000 sõne (Jacobsen Khan 2010: 4).

Raskusastet mõõdetakse vaid sidusas proosatekstis, jättes kõrvale pealkirjad ja sidumata tekstid (nt tabelid, joonised, memod, nimestikud jm loendid; vt Puksand 2004: 109). Nii on tehtud ka siinses uurimuses.

Björnssoni Lix peaks eesti õpiteksti jälgitavusmõõdikuks sobima. Esiteks eristab lause pikkus eesti tekstiliike juba tõestatud (Kerge 2003; Meier 2003 jm), teiseks vastab valemi pika sõna tähearv pilguga keskmiselt haaratavale (Rayner jt 2001) ning 7 ja enama tähega sõne on ka eesti keeles keskmisest pikem (väljaspool eesti ilukirjandustekste on see üle 6 ja alla 7). Puksand (2004) on Lixi sobivust eesti tekstide mõõtmiseks tõestanud ka eksperimentaalselt. Nimelt lasi ta õpetajatel kogemuslikult määrata nende tekstide raskusastme, mille Lix oli ainult uurijale teada. Näiteks kui eesti koolide õpetajad hindasid teksti uuritava kooliastme õpilasele mõelduna kergeks, siis oli selle Lix vahemikus 25–37, kui raskeks, siis üle 45, muud seal vahel. Tulemused sarnanevad sellega, mida sama mõõdiku järgi on peetud kergeks või raskeks tekstiks (vt tabel 1).

Björnssoni valemit on muude seas kasutatud Suurbritannias⁴¹ (nt Harrison 1980) jm. Hiljaaegu on Björnssoni (1969) Lixi toel võrreldud taani- ja ingliskeelseid kohtuotsuseid seisuga enne ja pärast keelereforme, mis toimusid Taanis 1999 ja Suurbritannias 2003 (Jacobsen Khan 2010). Seal on Lixi sõnalised hinnangud seotud arvväärtuste täpsustatud skaalaga; vt tabel 1.⁴²

Björnssoni originaalskaala rõhutab oma nimetamata vahemikega teadlikult astmepiiride suhtelisust; nii on Jacobsen Khani liigendus skaala üks võimalikke tõlgendusi. See tõlgendus näib aga vägagi sobivat eesti õpetajate hinnangutega II kooliastme tekstidele (ainult tekst Lixiga 35–37 näitab selle skaala astmepiiride imeväikest hägusust). Jacobsen Khani skaala alusel võiks õpiteksti raskusastet allpool ka hinnata.

Lixi ja selle tegurite arvväärtused leiab tabelist 2. Kahe (täiskasvanute) keelekasutusvaldkonna tekstide raskusaste on arvutatud selle uurimuse jaoks põhjendusega, et kirjutav ajakirjandus on varem osutunud keerukuselt keskmiseks (vt Kerge 2002a: tabel 5) ja õpitekstid põhinevad teadusel.⁴³ Jaan Miku

⁴¹ Palju on kasutusel vameid, mis arvestavad ka silpide arvu, kuid rohkem kirjandust lugedes tundub, et enam on neid kasutatud suulise teksti jälgitavuse mõõtmisel ja eriti inglise vm sellise keele puhul, kus hääldus kirja pildist tugevamini erineb.

⁴² Jacobsen Khan 2010: 19–21 viitab allikale Henrik Galberg Jacobsen, Peder Skyum-Nielsen, Dansk sprog. En grundbog. Schønberg, 1996, 30–31.

⁴³ Lixi pole enne Puksandit Eestis keegi kasutanud ja pikkade sõnade osatähtsust on arvutatud teistel alustel (vt Maanso 1982; Meier 2003). Katselised võrdlusandmed leiti Tartu Ülikooli kirjakeele korpuselt mõlema allkeele jaoks kahe 1000 lause päringuga: a) nn tabloidid on Eesti

Tabel 1. Arvväärtuste sõnalisel hinnangud Lixi skaalal ning eesti õpetajate sõnaliselt hinnatud tekstide Lix Puksandi (2003, 2004) järgi

Björnssoni (1968) Lix	Taani-inglise tekstide täpsustatud arvväärtustega Lix	Sõnaline hinnang (ka eesti õpetajate katses)	Eesti õpetajate sõnaliselt hinnatud tekstide Lix	
20–25	kuni 24	väga kerge		(hinnangut pole kasutatud, kuid ala kattub taani-inglise tekstide võrdlusega)
30–35	25–34	kerge	25–37	(hinnangud kattuvad üldjoontes taani-inglise tekstide võrdlusega, piiriala kerge ja keskmise vahel veidi ebamäärane)
40–45	35–44	keskmise	36–44	
50–55	45–54	raske	45 või enam	(hinnang kattub taani-inglise tekstide võrdlusega)
60 ja enam	55 ja enam	väga raske		(hinnangut pole kasutatud)

(1991) järgi on 6. klassile sobiv lause pikkus u 12 sõna ning täpselt selline on värselt uuritud Avita õpikute keskmine. Miku soovitus haakub viie eesti keele kasutusvaldkonna keskmiste näitajatega: lause keskmine pikkus on sajandivahetusel olnud 11,4 sõnet, kui õigusaktid kõrvale jätta, ja u 14, kui need kaasata (Kerge 2002a). Tabelist 2 nähtub, et see Lixi tegur on 2003. aastast väljaspool emakeeleainet 1,5 sõne võrra kasvanud ja et kõigi õpikute laused on eakohaselt lühemad kui täiskasvanutele mõeldud tekstis. Eriti selgesti on õpikulause lühem tabloidide ja siinse valimi teadusteksti omast.⁴⁴

Emakeeles on suur kaal lihtsatel ilukirjandus-, meedia-, rahvaluule jms tekstidel, kus Lixi keskmise viib alla hoopis pikkade sõnade 13–14% väiksem määr (vt Puksand 2004: 117 jm). Ka ei erine õpikute üldine raskusaste võrdlustekstidest nii tugevasti, kui lühike lause oletada lubaks. Seepärast võeti eritählepanu alla pikad sõnad.⁴⁵

Ekspress 1997–2001 ja SL Õhtuleht 2007 ning nn soliidsed lehed Maaleht 2001–2004, Postimees 2000 ja Eesti Päevaleht 2007; b) teadusest valiti varasema aja alamkorpus tehnilistel põhjustel (uues korpus on täpitähed SGML-kujul, mis seganuks sõnapikkuse arvestamist) – kuid võib ka oletada, et just varasemad teadustulemused on jõudnud õpikutesse.

⁴⁴ Kerge (2002a) nelja humanitaar- ja sotsiaaleriala teadustekstide valimi lausetes oli õpikutega märksa sarnasemalt 12,6 sõnet lause kohta ehk 7 sõna vähem, kui siin leiti. Korpuste tekstivalikus on seega küsitavusi.

⁴⁵ Napis valimis tervikuna (vt tabel 2) näitab küll determinatsioonikordaja, et Lixi mõjutab tugevasti just lause pikkus; pikkade sõnade mõju jääb sellele umbes kaks korda alla.

Tabel 2. Eesti õpiteksti raskusastme näitajad aastatel 2011 ja 2003 võrdluses muud liiki tekstidega*

Materjal	Lause pikkus	Sõna pikkus	7+ tähte sõnas %	Lix**
Ajalugu, 5. kl, 2011	11,8	6,7	48,5	60
Ajalugu, 5. kl, 2003 (Koolibri)	13,7	6,4	44,9	58
Ajalugu, 5. kl, 2003 (Avita)	10,8	6,4	42,9	54
Ajalugu, 6. kl, 2011	11,6	6,6	44,3	56
Loodusõpetus, 4. kl, 2003	8,9	5,9	38,9	48
Loodusõpetus, 5. kl, 2003	9,3	6	40,1	49
Loodusõpetus, 6. kl, 2003	9,7	6,4	45,1	55
Emakeel, 2003 (2 kirjastust)	10,8	5,5	29,8	41
Muusika, 7. kl, 2011	12,7	6,8	49,7	62
Õpikud (v.a emakeel), 2003 (2 kirjastust)	10,5	6,2	42,4	53
Õpikud (k.a emakeel), 2003 (2 kirjastust)	10,7	5,9	35,6	46
Õpikud, 2011 (Avita)	12	6,7	48	60
Õpikud (v.a emakeel), 2003–2011	11,1	6,4	44,3	55
Päevalehed 2011, sh	16	6,3	40,4	56
solidsed lehed	14,7	6	36	51
tabloidid	17,6	6,6	44,7	62
Teadus, 1980ndad	19,4	6,4	42,8	62

* Hallil taustal on 2011. a andmed. Lause pikkus on kõikjal sõnedes, sõna pikkus on lingvistilises mõttes sõne tähemärkide arv; 7+ tähte on 7- ja enamatäheliste sõnede osatähtsus.

** Lixi standardhälve on kogu õpikuvalimi kohta 6,61, kuid emakeeleõpikuid arvestamata 4,92.

Torkab silma, et nt kolmes uuritud 5. klassi ajalooõpikus, mis oskussõnavaralt võiksid sarnaneda, erineb 7- ja enamatäheliste sõnade määr 5–6%. Sama klassi sama aine õpikute vahel on suuri erinevusi leidnud ka Puksand (2003). Lisaks on teadlased *pikka sõna* resp. *sõnet* erinevalt mõtestanud. Uurisime ülipikki sõnu võrdluseks ka raskusastmearvutuste värskes tekstivalimis.

Heidi Meier (2003: tabel 6) on leidnud 14 ja enama tähega sõnesid nt esseistikast 1%, ilukirjandusest 0,5%, ajakirjandusest 1,3% ja teaduteksti-dest 1,8%. A. Annuse (2011) järgi on neid 6. kl „Vanaajas“ märksa enam, sh

vältimatult korduvate terminite *nüüdisnimene, neandertallane, koopamaaling* mitmesugused käändevormid. Siinses võrdlusvalimis erinevad trükimeedia ja teaduse andmed Meieri omadest oluliselt ning näitaja kasvab sihtrühma vanuse ja kogemusega kooskõlas (vt veergu „14+ tähte“ tabelis 3). Kui oleksime toetunud Meieri teadustekstiandmetele, siis oleks ülipikki sõnu teadusega ligi võrdsel määral juba 4. klassis, kus lugemistehnika on veel suhteliselt nõrk.

V. Maanso (1982) on õpikutes mõõtnud 12- ja enamatäheliste sõnade osatähtsust: väljaspool emakeeleõpikuid on see 10%. Tabeli 3 veerus „12+ tähte“ ei vasta näitajate järjestus erinevalt eelkirjeldatust („14+ tähte“) praegu sellele, mida eakohaselt võiks eeldada. Nagu näha, on 12 ja enama tähega sõnade määr kõikjal väiksem kui Maanso õpiku-uurimuses 20 aastat tagasi. 7. klassi muusikaõpiku väga raske (suurima Lixiga) tekst ei erine siin suurt ei kirjutava meedia tekstist ega kuigivõrd teadustekstistki.⁴⁶

Tabel 3. Ülipikkade sõnade osatähtsus 2011. aasta tekstivalimis

Adressaat	Allikas	Ülipikki sõnu %*		
		14+ tähte	12+ tähte	
Põhikool: II aste	Muusika, 4. kl	1,9	5,6	(1,6% alla valimi keskmise)
	Ajalugu, 5. kl	2,6	7,3	(valimi keskmise 7,2% lähedal)
	Ajalugu, 6. kl	3,1	4,7	(2,5% alla valimi keskmise)
III aste	Muusika, 7. kl	3,3	8,2	(1–1,3% üle keskmise)
Täiskasvanud	Trükimeedia	4,3	8,5	
asjatundjad	Teadus	4,5	9	(1,8% üle keskmise)

* Hajuvus on Heidi Meieri (2003) andmeid aluseks võttes sõnarühmiti erinev: 14 ja enama tähega sõnade puhul on standardhälve 0,792; 12+ tähe rühmas 1,717. Siinse tabeli järgi on see erinevus veidi väiksem (hälve 0,993 ja 1,172).

Mitte-emakeeleõpikute raskusaste näib esmapilgul võrreldes 2003. aastaga oluliselt kõrgem. Siiski, värske materjal sisaldab rasket III kooliastme muusikaõpikut. II kooliastme tekstide keskmine raskus erineb ajateljel ebaoluliselt (Lix kasvas 53-lt 54-le). Kvalitatiivset tähelepanu vajavad siiski nii 7. kl muusikaõpik kui ka 5. kl inimajalooõpik, mille õpitekst on väga raske. Ühest küljest on vaja uurida enam-vähem ühepikkuste lausetega teksti teise

⁴⁶ 7. kl muusikaõpiku ja teadustekstide erinevus ületab 12 ja enama tähega sõnade osas veidi valimi standardhälvet (0,791).

raskusteguri, s.o pikkade ja ülipikkade sõnavormide osatähtsuse põhjusi. Teisest küljest, millised tahes need põhjused oleks, tehnilises mõttes on pikka sõna raske lugeda ka siis, kui tema sisu raskusi ei tekita (nt reeglipärase liit-sõnade või tuletiste mõistmine).

Raskusastmete tõlgendamisel tuleks siiski arvestada mitut asjaolu. Esiteks lugeja iga: didaktikakirjanduse järgi ületatakse lugemise tehnilised raskused enamasti just esimese kuue klassiga (vt Kerge 2010b), st 7. klassis võikski teksti raskusaste julgemini kasvada. Teiseks eesti grammatika: keele vormi-ega sõnamoodustus ei muutu kuigivõrd kiiresti (st pikki sõnavorme, liitsõnu ja tuletisi ei tohiks ajaga oluliselt lisanduda), järelikult tuleb otsida sõnade pik-kuse põhjusi muutunud ainespetsiifikas (terminite võõrtüved, nimed vm) – küsimus on, mil määral neid on võimalik vältida. Kolmandaks on raskusastme tõlgendamisel oluline, et sõnade korduvus lubab pikki tähejadasid hõlpsasti haarata (seda teemat vt osast „Õpikute sõnavara“). Samal põhjusel oleks tähtis uurida korduvate kollokatsioonide (lekseemikimpude) laadi ja määra. Taustal vabab uurimist seegi, miks on lause pikkus ja ülipikkade sõnade määr teadus-tekstis allikati nii erinev.

2. Formaalsusaste näitab teksti ühemõttelisust, mis on ennekõike väljen-dustäpsuse näitaja. Selle muutuja arvutamise meetodika ja mõõdiku F-indeks on välja töötanud Francis Heylighen ja Jean-Marc Dewaele (2002). Võib ole-tada, et nii liigne ühemõttelisuse taotlus kui ka liigne toetumine kontekstile kahandab ka jälgitavust: tekst on kas ebaloomulikult formaalne või lihtsus-tatud.

Lingvistilise formaalsuse–kontekstuaalsuse dimensiooni ideoloogia (Hey-lighen, Dewaele 2002) lähtub sellest, et nimisõnad kui viitejõulised kasvatavad koos omadus- ja kaassõnadega teksti ühemõttelisust (formaalsuse poolus) ja muud sõnaliigid mitmemõttelisust (kontekstuaalsuse poolus). Näiteks toetub kontekstile 7. kl muusikaõpiku 17-sõnaline ehk keskmisest pikem lause, kus on ainult 4 nimisõna (alla joonitud) ning ühtaegu ridamisi asendussõnu ehk provorme (kapiteelkirjas), mis viitavad lähikontekstile või jätavad lause umb-määraseks.

- (1) Igale raagale [*eespool seletatud termin*] vastab kindel meeleolu ning sageli ka aeg ning koht, millal ja kus seda [*asendussõnad viitavad avara tähendusega nimisõnadele lause enda kontekstis*] esitada sobib.

Mingist muust allikast (teadmiskontekstist) tuleks otsida teemaks võetud *raagade* liike, nende meeleolu laadi ja esitustavade piiranguid. Kui vahetult järgnev tekst sisu ka avaks (seda ta ei tee), jääks näide (1) ise suhteliselt kontekstuaalseks – järgnevi on juba selle lause lähikontekst.

Formaalsuse-kontekstuaalsuse olemuse selgitused, mõõtmise teoreetilised argumentid, eesti sõnaliikide määramise erisused jms võib leida Kerge jt (2007)⁴⁷ vahendusel; sealt leiab ka formaalsusindeksi F eesti keelele kohandatud valemi. Kerge ja Pajupuu (2010) on arvutanud 28 žanri F-indeksi ning analüüsinud ka kommunikatiivsete tegurite mõju sellele. Tulemused on võrdlevalt esitatud tabelis 4. Ei selle tabeli ega järgmistegi võrdlusandmed ei arvesta õpikunäitajaid (st nii *kirjalikud žanrid* kui ka *kirjalik monoloog* on arvatud õpikutest eraldi). Piirväärtuste tõlgenduses tuleks arvestada, et meetodi autorite järgi on statistiliselt oluline juba kolmepunktiline erinevus.

Seni uuritud žanrite järgi võib oletada, et optimaalne õpikusse sobiv formaalsusaste võiks olla kirjaliku teksti või kirjaliku monoloogilise teksti mediaan – need on ka peaaegu ühesugused (u 50).

Tabel 4. 2011. a uuritud õpikteksti formaalsusaste (vt võrdlusallikaid ülal)

Allikas	F-indeks (oluline erinevus juba 3 punkti)
Ajalugu, 5. kl	62
Ajalugu, 6. kl	55,2
Muusika, 7. kl	57,8
Teismeliste omavahelised meilid	32,4
Eesti tekst (suuline ja kirjalik), sh	mediaan 43,2 piirväärtused 28,6–75
Suulised žanrid	mediaan 34,8 piirväärtused 28,6–47
Kirjalikud žanrid	mediaan 49,6 piirväärtused 32,4–75
Kirjalik monoloog õigusakte arvestamata	mediaan 49,5 piirväärtused 35,5–52,8

⁴⁷ Tekst on CEEOLi (Central and Eastern European Online Library, www.ceeol.com) kaudu veebiotsinguga kättesaadav ja olemas ETISes (Eesti Teadusinfosüsteem, www.etis.ee) selle artikli autorite publikatsioonide hulgas. [Siin eelmine artikkel.]

Kui võrrelda näitajaid teismeliste omavahelises meilivahetuses ilmnevate keeleharjumustega (hall taust), võib järeldada, et asjalikel koolitekstidel on oluline osa sellise väljendustäpsusega harjutamisel, mida läheb hiljem vaja asjalikus ja täppisuhtluses.

Võrreldes 50 piirile jääva n-ö ideaalnäitajaga on õpikud liiga formaalsed. Kui isegi kolmepunktiline erinevus on oluline, siis väärib tähelepanu, et 5. kl ajalooõpik on 7 punkti suurema F-indeksiga kui järgmise klassi oma. Tugeva ühemõttelisustaatluse eest, mida õpiteksti suur formaalsusaste näitab, maks-takse lõivu arusaadavuse pealt (vt järgmist parameetrit⁴⁸).

3. Nominaalsus on üks teksti arusaadavuse⁴⁹ kriteeriume. Seda vaadeldakse nimisõna- *versus* tegusõnavormide osatähtsusest tekstis. Tunnus avaldub kui noomeni- ja verbikasutuse optimaalne suhe: keskmisest nominaalsemat teksti on raskem mõista. Parameeter näitab teksti temaatilist tihedust – nimi-sõnad on ainus viitejõuline sõnaliik, kõik muud sõnad mõtestatakse nende najal⁵⁰; nii teeb suurem nominaalsus referentsiahela ehk viidatavate mõis-tete ahela tihedamaks ja teksti mõtestamise raskemaks. (Vt Kerge 2010a.) Võib oletada, et tugevasti nominaalset teksti tuleb mõistmiseks korduvalt üle lugeda.

Teksti suhtelise temaatilise tiheduse markerina lubab nimisõnasagedust ehk nominaalsust näha asjaolu, et nimisõnad kannavad teemat (*the ideatio-nal content is densely packed in nominal construction*, vt Halliday 1994: 352). Mida spetsiifilisem või täpsem (ingl *the more specialized*) on tekst, seda roh-kem nominaalfraase ja vähem verbe kaldub temas olema. Näiteks on Basey E.

⁴⁸ Determinatsioonikordaja järgi oleneb F (ja väljendustäpsus) žanrite võrdlusandmestikus u 97% ulatuses nimisõnavormide osatähtsusest, väga väike mõju (2–3%) on adjektiividel. Ver-bide hulk mõjutab F-indeksit vastupidises suunas keskmisel määral; tugev negatiivne mõju on adverbidel (vt statistikamõisteid Niglas 1997).

⁴⁹ Arusaadavuse sõna oleme definitsioonides eelistanud põhjusel, et teksti *mõistmine* viitab lugemiskuse kirjanduses ka esmaselt arusaadava sisu ja eelteadmiste (teadlikule) süntee-sile, selle rakenduskusele jms (vt Pricilla E. Griffithi ja Jiening Ruani jt artikleid kogumikus „Metacognition in Literacy Learning“, Israel jt 2005).

⁵⁰ Piltlikult – olend, asi või nähtus kannab omadusi ja just talle omistatakse olekuid, seisundeid, tegusid, tegevusi või asetatakse ta juhtumite ja protsesside kulgu. Nii on näiteks verbe keeliti suhtelisel vähe, nad on sageli avara- ja mitmetähenduslikud ning neid modifitseeritakse abisõnade ja liidetega. Nominaalne stiil muudab seega tihedaks koherentse teksti ehk mõtte- ja mõistese-osed jooksva teksti taga. Leksikaalne tihedus näitab seevastu pigem kohesiivse ehk pindmise teksti kulgu.

Antia (2000: 159) mitme keele keskmisena saanud nimisõnavormide osatähtsuseks oskustekstis 40% ja üldkeeles 28%.

Võrdlusandmed on allpool (vt tabel 6) samadest täiskasvanužanritest mis F-indeksite puhul (Kerge, Pajupuu 2010). Lisatud on Kaplinski proosakeele (Pöld 2008) ja teismeliste erameilide (Kerge 2010a) andmed; need iseloomustavad täiskasvanute ja noorte enda igapäevast keelekasutust. Esile tuuakse ka nimi- ja tegusõnade omavaheline suhe (protsendina nende summast) – see võiks olla kõnekam kui mitme keele põhjal siin-seal tehtud oletus, et verbivormide optimaalne ehk mõistmist soosiv osatähtsus tekstis on 19–24 ja oleneb keelest.

Tabel 5. Nominaalsus ja verbilisus 2011. a õpitekstis (% sõnedest).

Võrdlusandmete alus Kerge, Pajupuu 2010

Sõned → Allikas ↓	Nimisõnu	Tegusõnu	Nimi- ja tegusõnade suhe*
Ajalugu, 5. kl	45,4	18,2	70 : 30
Ajalugu, 6. kl	37,8	19,7	65 : 35
Muusika, 7. kl	41,9	19,2	69 : 31
Õpikud 2011	41,7	19	68 : 32
Teismeliste omavahelised meilid	20,6	22,1	48 : 52
Kaplinski romaan	22	22	50 : 50
Eesti tekst (suuline ja kirjalik), sh	mediaan 32,1 piirväärtused 17–62,5	mediaan 21,05 piirväärtused 26,3–10,7	60 : 40
Kirjalikud žanrid	mediaan 35,8 piirväärtused 20,6–62,5	mediaan 19,1 piirväärtused 24–10,7	65 : 35
Kirjalik monoloog üldse või õigusaktideta	mediaan 37/34,5 piirväärtused 22–54,7/42,9	mediaan 20,3/21,7 piirväärtusead 12,3/19–24	65 : 35

* Nominaalsus ja verbilisus on tugevas negatiivses korrelatsioonis, kuid pigem keskmise piiril ($r = -0,724$). Vt korrelatsioonikordaja täpsustatud tugevusskaala selgitusi Niglas 1997: 55. [Oleme suhet N : V hiljem näidanud jagatisena ja nimetanud jälgitavuseks või ladususeks – ilmekam oleks see jagatisena V : N.]

Õpitekstinäitajate hindamisel võiks vaadata kirjaliku monoloogi iseloomustust, mis viitab probleemidele 5. klassi ajalooõpikuga. Kui nimetatud monoloogikirjutiste hulgast välistada äärmuslikud Eesti ja Euroopa Liidu

õigusaktid⁵¹, siis on siin tegusõnu žanriti pea ühepalju ($21,5 \pm 2\%$ verbivorme), kuid nimisõnamäär on võrdlusmaterjalis väga žanritundlik⁵² (vt piirväärtusi).

Õpikus tuleb terminid arusaadavalt lahti seletada ja sujuvalt taksonoomiatesse siduda (Karvonen 1995). Võib siis oletada, et õpiktekstis on nimisõnu pisut enam, kui on tavapärase eesti keeles üldiselt või kitsamalt kirjalikes tekstides (st veidi üle 32–35%). Niisugusel taustal võib alla 38% nimisõnadega 6. kl ajalooõpikus enam-vähem rahule jääda, kuid 7. kl muusikaõpiku 42% vajab tähelepanu ning 5. kl ajaloo 45–46% peaks olema liig. Piirata saab nimisõnamäära, kui eelistada lauselisi selgitusi loenditele või kommentaaridele lause osana. Kommenteerime siinkohal paari näidet (samad näited aitavad tagapool illustreerida järeldusi parameetrite seoste kohta).

Kõigepealt mõned 6. kl ajalooõpiku näited.

- Omatermin on samastavalt rinnastatud võõrterminiga, mis üldkeelsesõnana on tõenäoliselt õppijale juba tuttav (filmi- ja raamatutegelased, mänguasjad vm) ja mida omakorda toetab sulgudes kommentaar.

(2) *Umbes 230–65 mln aastat tagasi asustasid Maad hiidsisalikud ehk dinosaurused (see sõna tähendab kreeka keeles kohutavat sisalikku).*

- Läbipaistvale omaterminile lisatakse võõrtermin sulgudes.

(3) *Paljud teadlased arvavad, et dinosauruste väljasuremise põhjustas Maad tabanud taevakeha (asteroid) ja sellele järgnenud tohutu plahvatus.*

- Ülemmõiste (A) on esitatud alammõiste (a) eeslisandi A vormis ja samas fraasis on veel täpsustavaid või piiritlevaid täiendeid.

(4) *Tänapäeva suurimad maismaaloomad [A] elevandid [a] näiksid nende kõrval lausa kääbustena.*

- Tekstilausesse poetatud ülemmõistet avavad sulgudes loetletud alammõisted.

⁵¹ Formaaled institutsionaalsed žanrid mõjuvad nominaalsuse-verbilisuse keskmisele pildile tugevasti (õigusaktides on verbimäär 12–13% ja ametnike kirjades 10–14%).

⁵² Nimisõnasageduse hajuvus skaalal on väga suur (standardhälve 12,70). Verbimäära hajuvus on väiksem (standardhälve 3,86). Verbide puhul on kogu võrdlusvalimi (eesti keele) kvartiilide vahe 3,33, nimisõnade puhul on see 16,15 (vt mõisteid Niglas 1997).

(5) *Paljude loomaliikide seas arenesid aja jooksul ka imetajad ja nende hulgas esimesed väikesed ahvisarnased loomad. Neid peetakse nii tänapäeva inimahvide (gorillade, šimpanside ja orangutanide) kui ka inimeste ühisteks eellasteks.*

Määratlust lausena esitada on palju võimalusi: *a on x; x-i iseloomustavad / x-le on iseloomulik(ud) y ja z; x-i nimetatakse a-ks; a tähendab x-i; nii a, b kui ka c on x-d; x-d on näiteks a ja b* jne. Lause peaks olema kõige lihtsam määratlemise tee, kuid asi ei ole nii ühene. Siinkohal paar näidet 7. klassi muusikaõpikust.

- Näitelause (6) öeldise järel antakse *juudi* definitsioon nimisõna fraasi kujul.

(6) *Sõna „juut“ tähendab eelkõige juudi usundi judaismi tunnistajat.*

Täiendisse *juudi usu judaismi* on kätketud ebamäärased mõistesuhted: ei ole selge, kas judaism on üks juudiusundeid või samastatakse need kaks (mille puhul oleks parem lisada samastav sidend *ehk*). Kogu määratlus eeldab ka ühendi *usku tunnistama* või liitsõna *usutunnistaja* tundmist või õpetajapoolset seletust; muidu on võimalik ka tõlgendus ‘tunnistaja roll judaismi piires’ (mida tahes *tunnistama* ja *tunnistaja* õpilasele tähendaks).

- Kohati ei ava lauseline selgitus oma abstraktsuses midagi – näide (7) eeldab lugejalt kõigi loetletud terminite tundmist või autori teadlikku eeldust, et sõnad jäävad meelde ja õpilane leiab ise neile (kohe või hiljem) tähenduse.

(7) *Hiina mütoloogia on segu šamanismist, budismist, taoismist ja konfutsianismist.*

Liide *-ism* maailmavaate, veendumuste, tunnetusviisi ligilähedases tähenduses ja *-ist* nende kandja omas peaks 7. kl keelekogemusse juba kuuluma (*sotsialism, satanism* vm). Määratluse mõte on siis õpilase jaoks tõenäoliselt ‘segu mitmest [ism]ist’ vms. (Tegemist ei ole ju muusikaterminitega.)

- Ükski vorm ei aita selgitusi mõista, kui võõrast aineterminist (*vokaal*) iseloomustada omakorda terminite kaudu, mis võivad olla tuttavad või ei (õpiku sõnastikus pole *vokaali, ühehäälsust* ega *nasaalsust*; tõsi, *ühehäälsus* kordub lähikontekstis 4 korda, kuid *nasaalsus* mitte).

- (8) *Pekingi ooperis kasutatakse laulu, pillimängu, deklamatsiooni, tantsu ja akrobaatikat. Vokaal on valdavalt ühehäälnene, lauldakse kõrge nasaalse häälega.*

Seda rida võib jätkata, kuid selgeks saab kaks asja. Esiteks juhivad näited tähelepanu õpiteksti kvalitatiivse sõnavara- ja sõnastusanalüüsi tähtsusele. Teisalt saab selgeks, et suurem nominaalsus kui teaduse ja teaduspõhiste tekstide üsna tüüpiline joon vajab kvalitatiivset uurimist kogu eesti žanriruumi ulatuses. Ehkki suuremat nominaalsust ongi spetsiifilisemates tekstides eeldatud, näivad lingvistid (nt Kerge 2003 või Kasik hiljutises ettekandes⁵³) tegelevat enam nominalisatsiooni kui nimisõnade üldise rohkuse põhjustega sellistes tekstides. Kumbki eeltoodud asjaolu ei muuda aga tõsiasja, et õpitekst on temaatiliselt tihe, kohati liigagi tihe ning segab aine omandamist, kui mõisteid omakorda seletada tundmatute terminite, harvade võõrsõnade, ebamäärase tähendusega tarindite jms toel või tekstilause sügavamates kihtides (vt ka osa 5 „Õpikute sõnavara“).

Taas vajavad kirjastaja tähelepanu 5. kl inimajalugu ja 7. kl muusikaõpetus, kus nimi- ja tegusõnade suhe on u 7 : 3. Võrdluse alusel võiks 4.–5. klassis optimaalne olla suulisele lähem kahe keelevormi keskmine 6 : 4 ja 7. klassis kirjalikele tekstidele tüüpiline 65 : 35, mis iseloomustab näiteks 6. kl ajalooõpikut. (Meenutagem, et noorte vabas kirjavahetuses ja uuritud proosas on nimi- ja tegusõnade suhe ligikaudu üks ühele.)

4. Teksti leksikaalne tihedus ja mõttekulu kiirus. Leksikaalne tihedus (ingl *lexical density*, LD) osutab teksti arusaadavust lugemise kulus. Muutujat mõõdetakse leksikaalsete ja funktsioonisõnade suhte alusel ja seda mõjutab väga tugevasti nimisõnade osatähtsus.⁵⁴ Leksikaalse tiheduse ja lause pikkuse suhtest on kirjanduses järeldatud teksti mõttekulu kiirust (vt allpool).

Leksikaalset tihedust on mõõdetud mitut moodi. Enim näikse viidatavat Jean Ure'i (1971: 445) lihtsale valemile, mille toel Ure mõõdab leksikaalset tihedust kui *leksikaalse tähendusega sõnavormide osatähtsust sõnede hulgas*.

⁵³ Reet Kasik, Terminikasutusest ajakirjandus- ja teaduskeeles. Ettekanne „Tekstipäeval 2011“ 20.01.2012 Tartu Ülikoolis.

⁵⁴ LD ja nominaalsuse korrelatsioon on väikses võrdlusaluses žanrivalimis väga tugev ($r = 0,875$). Determinatsioonikordaja järgi mõjutavad seda seost enim nimisõnad ($d = 0,765$). Kirjalike žanrite LD hajuvus on samas väike (6,02), kui arvestada, et kaasatud on ka teismeliste meilid ja ilukirjandus.

Kõrvale jäetakse funktsioonisõnad (kaassõnad, sidesõnad, asesõnad ja asemäärsõnad, abimäärsõnad ja abiverbid, tekstipartiklid, mitmes keeles ka artiklid), mis ei kanna sisu ja teevad teksti lõdvemaks.

Halliday (1989: 72–79) jpt⁵⁵ nimetavad lekseemivormide osatähtsust teksti infotiheduseks. See on teksti tiheduse kolmest kontseptsioonist lihtsaim. Täpsemaks peab Halliday (*ibid.*) leksikaalsete üksuste keskmist hulka lausungi (s.o elementaar- või osalause ja lauselühendi) kohta. Kõige täpsema tulemuse saamiseks soovib ta määrata ka kasutatud sõnade sagedusjärgu ja kombineerida tihedusarvutustes lausungi keskmist lekseemivormide üldarvu tuttavate ja tundmatute lekseemide üldarvuga. Tekstilekseemide sagedusjärku on Eestis ja Soomes mõõdetud sõnavara ulatusena (vt Pajupuu jt 2010).

Pirjo Karvoneni (1995: 190) uuritud soome õpiteksti leksikaalne tihedus on Ure'i tähenduses 72. Võrdluseks toob Karvonen välja, et soome teadusteksti tihedus on väiksem – 58.⁵⁶ Michael Stubbs (1996: 73) on korpuste analüüsil saanud inglise kirjalike žanrite leksikaalse tiheduse piirideks 40–65, kusjuures kõige tihedam on aimeramatute, teadusartiklite ja haldusdokumentide tekst. Teisel on nelja valdkonna teaduskirjutiste tiheduspiirideks inglise keeles saadud 52 (rakenduspsühholoogias) kuni 68 (füüsikas) (Bloor 2004: 90). Võrreldes näiteks kaassõnade kui funktsioonisõnade eeldatavat määra analüütilises inglise keeles ja tugevasti sünteetilises soome keeles, on keeliti leitud väärtuste suhe ootuspärane.

Paraku ei ole lausungite (osalauseite ja lauselühendite) hulka eesti varasemas žanrimaterjalis teada. Leksikaalne tihedus arvutati seepärast lause pikkuse kohta – sellele suhtele annab tõlgenduse Meriel Bloor (2004; vt allpool). Samuti ei saa eesti ajakirjandus- ja ilukirjanduskorpuse sagedussõnastiku alusel oletada, mis on põhikooli II astme õpilasele tuttav või võõras sõnavara. Varasemast puuduvad ka abiverbide ja abimäärsõnade andmed.⁵⁷ Nii on allpool õpiteksti leksikaalse tiheduse suhteline määr arvutatud Ure'i valemi alusel, kuid nii, et lekseemiks loeti kõik nimi-, omadus- ja tegusõnad

⁵⁵ Vt viiteid Kerge 2010a.

⁵⁶ Ilmselt on see tingitud nimisõnade paratamatult suuremast hulgast; vt üle-eelmist märkust ja arutlusi nominaalsuse kontekstis.

⁵⁷ Sõnaliike määrates on abi- ja põhiverbe loetletud eraldi; abimäärsõna on ühendverbi koosseisus loetud eraldi määrsõnaks, kui ta modifitseerib tähendust (nt *edasi v tagasi minema*), ning verbi osaks, kui tegemist on väljendiga (nt piltlikud *alla kirjutama*, *ette nägema*).

ning määrsõnad (v.a asemäärsõnad), funktsioonisõnadeks aga igat liiki ase-
sõnad, asemäärsõnad (sh nii osutavad kui ka küsivad-siduvad), hüüd-, side-
ja kaassõnad.⁵⁸ Saame küll žanrivõrdluse, kuid mitte eesti žanrite leksikaalse
tiheduse täpset määra. Leksikaalse tiheduse näitajad tabelis 6 allpool on seega
pisut suuremad kui peaks, kuid süstemaatilises nihkes, st õpiteksti leksikaalse
tiheduse suhe võrdlusmaterjali mediaanväärtusega võiks täpsel mõõtmisel
olla ligikaudu sama.

Maaailmas on mõõdetud ka leksikaalse varieeruvuse astet, mida väljendab
lekseemide (eri sõnade) osatähtsus teksti sõnade hulgas (Crawford Camiciot-
toli 2007: 73).⁵⁹ Katseks eristati ka 7. kl muusika õpitekstis käsitsi kõik funkt-
sionaalsed sõnad (st ka abiverbid ja abimäärsõnad, mida varasemates žanri-
uurimustes polnud märgendatud). Nimetatud muusikaõpiku leksikaalne
varieeruvus on 38% ja leksikaalne tihedus 67,9%. Kahjuks puudub esialgu
võrdlusmaterjal, mis lubaks varieeruvust hinnata ja suhestada. Küll lubab
täpselt arvutatud leksikaalse tiheduse arväärtus oletada sama muutuja väärtus-
tuste süstemaatilise nihke ulatust kogu tabeli 6 avaveerus – see on oletamisi
10% mail.

Leksikaalset tihedust lause pikkuse kohta (tabeli 6 viimane veerg) kom-
menteeritakse allpool. Oma lekseemsõnade 76–78%-ga on õpitekst veidi tihe-
dam kui kolleegide igapäevased töömeilid ja kirjalik monoloog.

On raske oletada, kas see näitaja on eakohane, st kas nt nominaalsuse
paratamatus õpikus on õpiteksti suure leksikaalse tiheduse piisav argument.

Meriel Bloor on andnud kirjaliku teadusteksti siingi uuritud muutujate,
lause pikkuse ja leksikaalse tiheduse suhtele omapärase tõlgenduse. Ta jagab
tekstid mõtte kulgemise järgi kiireteks ja aeglasteks (*fast text* versus *slow text*).
Aeglased tekstid kirjeldavad näiteks uurimisprotseduure ja kaasavad seejuu-
res üksikasju, pakuvad näiteid ja põhjendusi. Kiired tekstid eeldavad lugejalt
kitsamat asjatundmist ja meetoditega kursisolekut, ei paku näiteid ega õigusta
uurimise kulgu. Mida pikemad laused ja väiksem leksikaalne tihedus, seda
aeglasema kuluga on tekst. (Bloor 2004: 90–96)

⁵⁸ Heyligheni ja Dewaele (2002) valemist arvestades on arvsõnad jagatud kolme ossa: põhiarv-
sõnad nimisõnadeks, järgarvsõnad omadussõnadeks (lekseemid) ja asearvsõnad asendus-
sõnadeks.

⁵⁹ Kirjanduses valitseb suhteline segadus: mida osa autoreid peab leksikaalse varieeruvuse ast-
meks, nimetavad teised leksikaalseks tiheduseks. Anne Vermeeri (2000) järgi on aga sõnade ja
sõnade lihtsuhe üldse suhteliselt ebatäpne näitaja.

Tabel 6. Õpiteksti suhteline leksikaalne tihedus võrrelduna osutatud andmetega*

Allikas	Ligikaudne leksikaalne tihedus LD	Lause pikkus SL	Leksikaalne tihedus lause pikkuse kohta LD : SL
Ajalugu, 5. kl	77	11,8	6,5
Ajalugu, 6. kl	76,4	11,6	6,6
Muusika, 7. kl	77,7	12,7	6,1
Õpikud 2011	77,1	12	6,4
Teismeliste omavahelised meilid (Kerge 2010a)	69,1	(lausepiir ebamäärane)	–
Töine kollegiaalne meilivahetus (Kerge 2010a)	73,2	10,1	7,2
Kaplinski romaan (Pöld 2008)	63	12,9	4,9
Mittefiloloogidest täiskasvanute kirjalik arutlus (Pajupuu jt 2010)	77,1	14,4	5,4
Mittefiloloogidest täiskasvanute suuline arutlus	62,2	20,2	3,1
Eesti tekst (suuline ja kirjalik; alus Kerge, Pajupuu 2010), sh	keskmine 71,9 mediaan 71,6	–	–
suulised žanrid	keskmine 65 mediaan 63,6	–	–
kirjalikud žanrid	keskmine 75,7 mediaan 71,3	13,8 (Kerge 2003)	5,5
Kirjalik monoloog üldse või õigusaktideta	keskmine 74,6/73,8 mediaan 73,8	–	–

* Kindla žanri andmed pärinevad tabelireas või -lahtris viidatud allikast. LD – leksikaalne tihedus (ingl *lexical density*), SL – lause pikkus sõnedes (ingl *sentence length*).

Kui nimetatud muutujate selline seos ka õpikute puhul paika peab (vt eespool tabeli 6 viimast veergu), siis on uuritud Avita õpikutekst üldiselt suhteliselt kiiresti kulgevate liigist: leksikaalse tiheduse keskväärtus lause pikkuse kohta on tabeli täiskasvanutekstides 5,2, varem uuritud kirjalikus tekstis 5,5, õpikutes aga keskmiselt 6,4. Õpikus kulgeb tekst ligi kolmandiku kiiremini kui nt Kaplinski proosas ja kaks korda kiiremini kui suulises suhtluses, kuid siiski umbes 10% aeglasemalt kui täiskasvanute töömeilides.

Bloori (2004) tulemused juhivad aga igal juhul tähelepanu olulisele seigale: lause lühidus ei ole tingimata voorus ja saab siinkohal teksti tihedusega seostatud tõlgenduse.⁶⁰ Taas tõuseb fookusesse nii lausesüntaksi ja tekstiseoste uurimise tarve kui ka sõnastuse kvalitatiivne analüüs, mis selles uurimuses jääb puudu: kui palju on lausetes üksusi (osalauseid, lauselühendeid), kuidas on nad üksteisega seotud, kuidas tuuakse sisse terminid jms, mida eespool nominaalsuse kontekstis vaid põgusalt puudutati.

5.1. Sõnavara rikkus seostub žanriomaste keelevahendite valdamisega, kuid ka nende omandatavusega. Kui näiteks hinnata õppija arengut, siis on tähtis tema sõnavara rikkuse indeksi kasv ajas. Kui võrrelda eri žanreid, siis on võimalik näidata, milline neist on sõnavaralt mitmekesisem. Kui aga hinnata õpikut, peaks lähtuma teisest vaatenurgast: indeks ei tohiks olla mitmesuguste suuliste ja kirjalike žanrite keskmisest suurem, sest kui sõnad tekstis piisavalt ei kordu, on neid raske meelde jätta. Sõnavara rikkuse arvutamiseks on valemid palju (vt Vermeer 2000). Kõige vähem sõltub tulemus uuritava teksti mahust Uberi indeksi puhul, mida on varem eesti tekstide uurimiseks ka kasutatud (vt Pajupuu jt 2009, 2010):

$$U = (\log N)^2 : (\log N - \log V),$$

kus N on sõnede arv ja V eri sõnade arv (nt *poisile* ja *poisiga* on kaks sõnet, kuid üks sõna).

Uberi indeks üksi ei osuta siiski õpiku puhul kõike olulist. Kui näiteks omandamisväärsed sõnad küll korduvad, kuid ei ole tekst-tekstilt esile toodud ja õpikus puudub neid sisaldav tähestikuline sõnastik, siis võib meelde jääda (korduv või eriline) foneetilis-graafiline sõna ja olenevalt tema tüvevariantide ja vormide sagedusest ka selle sõna grammatika, kuid ei saa olla kindel sõna tähenduse omandatavuses. Seepärast peaks tulemusi selgitama õpiku üldise vaatluse toel (vt osa 6).

⁶⁰ Teksti kulgu võib küll mõõta, kuid tulemus nõuab alati kvalitatiivseid argumente. Kirjeldav statistika üldistada ei luba ega ütle naps valimis üldse kuigipalju. Mõned arvutused siiski tegime. Kaheksas uuritud žanris on negatiivne korrelatsioon leksikaalse tiheduse ja lause pikkuse vahel keskmiselt tugev ($-0,59$) ja sama kordaja on oluline ($-0,34$) ka seni avaldamata 38 asjaliku žanri valimis, st mida pikem on lause, seda lõdvemaks võib osutada tekst. Huvitaval kombel ei ole aga mainitud taustavalimis mingit olulist korrelatsiooni lause pikkuse ja sidesõnade määra vahel ($r = 0,14$). Teema väärrib eraldi süvenemist.

Tabelis 7 on õpitekstile võrdlust pakkuda vähe, sest sõnavara rikkust on seni mõõdetud piiratud hulga žanrite puhul (mittefiloloogidest haritlaste asjalikud žanrid, vt Pajupuu jt 2010; Kaplinski tööd, vt Pöld 2008; kolleegide omavahelised meilid, vt Kerge 2010a). Sõnavara rikkus on 6. klassi ajalooõpikus võrdne täiskasvanute kirjaliku keelekasutuse keskmisega ja lähedal esseede keskmisele. See lubab oletada, et sõnad ei kordu õpikus liiga sageli (nagu suulisele kõnele omane) ega ka õpilase jaoks liiga harva (nagu täiskasvanute tekstides, mil õpieesmärk puudub). Kuna Uberi indeks U arvutatakse sidusas tekstis, siis 4. klassi muusikaõpiku nappi e-materjali selle poolest taas uurida ei saanud.

Tähelepanu vajavad taas 5. kl inimajalooõpik ja 7. kl muusikaõpik, mille sõnavara rikkus ületab täiskasvanute kirjalikke žanreid u 1,2 korda ja kõiki tekste veidi enam. See osutab vajadust analüüsida sõnavara kvalitatiivselt.

Tabel 7. *Õpikteksti sõnavara rikkus võrrelduna osutatud andmetega*

Allikas	Sõnavara rikkus (Uberi indeks)
Ajalugu, 5. kl	32
Ajalugu, 6. kl	27,3
Muusika, 7. kl	33
Õpikud 2011	30,8
Kaplinski romaan (Pöld 2008)	27,9
Tõine meilivahetus (Kerge 2010a)	24,9
Mittefiloloogidest täiskasvanute esseed (Pajupuu jt 2010)	29
Mittefiloloogidest täiskasvanute suulised ettekanded (Pajupuu jt 2010)	23,1
Täiskasvanute kirjalikud žanrid	27,3
Täiskasvanute tekstid	25,3

Allpool vaadatakse just kahe tekstimuutujatelt kriitiliseks osutunud õpiku sõnavara nii lekseemide tekstisageduse ja võõruse järgi kui ka visuaalselt (st sõnad, mis on otse õpiktekstis esile tõstetud või peatüki juures ja õpiku sõnastikus välja toodud).

Lõpuks peatutakse eraldi 4. klassi muusikaõpikul, mille eripära ja e-käsi-kirja laad ei lubanud sidusa teksti muutujaid uurida.

5.2. Erisõnavara, nimed, tekstitöö

Erialade põhiterminoloogia tundmine vähemasti passiivselt on vajalik, et orienteeruda tänapäeva maailmas ja infotulvas (Puksand 2005). Tiiu Erelti väitel ei saa samas üld- ja oskussõnavara vahele tõmmata selget piiri. Ühelt poolt kasutab oskuskeel uute mõistete loomisel ja laenamisel tähistajana üldsõnavara elemente või täpsustab üldsõnade tähendust, teiselt poolt saavad mitmed erialamõisted üldtuntuks ning sõnad muutuvad üldsõnavara osaks. (Erelt 2007: 615)

Üks viimase protsessi tegureid on just üldhariduses omandatav oskussõnavara, mis tagab nii kultuuriomase maailmapildi kaasaegsuse kui ka üldkeele moodsuse. Kui inimese maailmapilt ei ole piisavalt moodne ja esimese keele pagas sellele vastav, on tal väga raske ka muude keelte tekste mõista.

Terminite jm uute sõnade omandamine nõuab nende korduvust ainega tutvumise, selle mõistmise, kinnistamise ja kordamise käigus. Jaan Miku järgi peaks termin, mille omandamist õpik taotleb, õppimise kulus ette tulema umbes 7 korda. Sel taustal on siin-seal vaadeldud ainekirjaoskuse suunamist mitmekesise tekstitöö kaudu, mis terminikasutust harjutab. Helin Puksandi järgi on oskuskeele osatähtsus õppetekstides aineti ja klassiti erinev. Näiteks 4.–6. klassi eesti keele õpikud koosnevad peamiselt ilukirjanduslikest tekstidest, seega on terminoloogiat neis õige napilt, muude õpikute üks eesmärke on aga tutvustada kindla eriala keelt ning sellest tulenevalt on neis termineid oluliselt rohkem. Oskussõnade määr erineb aga suuresti – väljaspool emakeeleainet on mõnes õpikus oskussõnu peatüki kohta 1,3, teises aga 6,4. (Puksand 2005: 75)

Ainevaldkonna terminid on õpilase jaoks enamasti tundmatud, sest vaid osa neist on igapäevases kasutuses ja viimastegi tähendus on ebatäpne ja hajus nagu üldkeele sõnadel sageli. Terminite puhul on väga oluline just täpne tähendus, mis tingib seletamist. Selgituse võib vahele jätta vaid juhul, kui on kindel, et õpilased seda tunnevad. Samuti peavad terminid muust tekstist selgelt ja arusaadavalt eristuma ja piisavalt korduma. Mida rohkem kordi sõna tekstis esineb, seda paremini see õpilasele meelde jääb. (Puksand 2005: 69 jj) Kõik see juhatab õpikusõnavara analüüsima eraldi nii sageduse kui ka omandamist toetava visuaalse esiletõusvuse ja taasleitavuse tahult.

Tähelepanu vajavad muu hulgas ainekohased isiku- ja kohanimed, k.a võõrnimed (eestikeelsed ja originaalsed võõrkohanimed, võõrisikunimed), ning võõr- ja tsitaatsõnad, mida on raske lugeda, kuid mis on ainega

seostuvana olulised. Võrdlust pakub Merike Mägedi uurimus (2003), mille järgi võõrsõnamäär on kõige väiksem luules (2%) ja kõige suurem teadustekstis (12,4%); ajakirjandusteksti puhul on see näitaja 9% ja nii suureks teeb valdkonna keskmise kultuuriajakirjandus kui kõige võõrsõnalisem tekstikogum (võõrsõnu 17,5% sõnedest).

5. klassi inimajaloo õpik

Õpiku kolme elektrooniliselt kättesaadava peatüki õpitekstis esinevad igas peatükis 8–11 korda tekstide põhiteemaks võetud isikute nimed (Coco Chanel, Astrid Lindgren, Lydia Koidula) ja nende osad. Ainele iseloomulikult leiab 5 ja enam korda ajasõnu *aasta* (15) ja *sajand* (6). Inimest ja inimrühmi tähistavad *inimene* (5), *rahvas* (5) ja *eestlane* (7), *laps* (30), *isa* (5), *vanemad* (5) ja *täiskasvanud* (6), *naine* (24) ja *mees* (5). Inimese elupiire ja -etappe, rolle, tegevusi ja nende tulemusi märgivad *sündima* (6), *surema* (6), *lapsepõlv* (5), *kirjanik* (6), *töötama* (6), *kirjutama* (5), *ajaleht* (6), *luuletus* (6). Samal määral korduvad ka käändumatu omadussõna *eesti* ja omadussõna *suur*. Ülejäänud korduvad sõnad kannavad grammatilist tähendust.

Võõrsõnu on analüüsitava õpiteksti sõnade hulgas 2,5%, mis on ilukirjandusele lähedane väike määr. Võõrtüvesid on veel vähem, vaid 1,9% – need korduvad (nt *tsaar* sõnades *tsaaririik* ja *-valitsus*, *kultuur* liitsõnades *kultuuri-pärand* ja *-tegelane*, *poliit*- sõnades *poliitika* ja *poliitiline*) ning on enamasti väga sagedaste hulgast (harvemad on nt *varietee* või *daam*) või on peatükkide all üle seletatud, nagu *feminism* ja *pseudonüüm*. Seletused antakse peale võõrsõnade ka ühendite *eesti rahvuslik ärkamisaeg* ning *avalik arvamus* puhul – viimast seletab terve alapealkirjastatud tekst Lindgreni isikuga seotuna. 1–2 korda esinevaid sõnu on inimajaloo õpitekstis 96%, kuid 7 ja enam korda esinevaid 3,7%. Keelendite omandamise aspektist pole aga oluline sõnade, vaid ka sõnatüvede korduvus. Omatüvede kordumine eri vormis ja kontekstis aitab sõnavara põhiüksusi kinnistada ja sõnamoodustuse süsteemi omandada. Selles mõttes võib õpikuga rahule jääda. Näiteks esineb *ela*-tüvi tegusõnana 2 korda, kuid kordub 8 korda liitsõna *elu* mitmetes vormides ning veel 17 korda liitsõnades: *eluaasta*, *-järk*, *-kaaslane*, *-koht*, *-lugu*, *-tingimused*, *abielu*, *ühiskonnaelu*. *müü*-tüvi esineb sõnades *müüma*, *müügil*, *müüja* ja *müüjanna*; *kiri*- : *kirja*-tüvi esineb 7 sõnas; eesliidet *ebakorratakse* 3 sõnas ja *üle*-tüve kasutatakse kolmes tähenduses; abstraktse *õiguse* kõrval esineb ka omadussõna *õiguslik* jne.

5. klassi ajalootekstide sõnavara on seega ühest küljest suures osas lastele varem tuttav, mis soodustab aine omandamist – mõistete vahel luuakse uusi seoseid ning neid seostatakse uute kontekstide ja ajalooliste isikutega. Teisest küljest pakutakse emakeele tüvesid mitmekesiselt. Sõnade väike korduvus (suur sõnavara rikkuse indeks) ei ole järelikult tegelik probleem.

Õpikus on kokku 44 peatükki. Termineid seletatakse nii tekstis kui ka eraldi teksti järel. Tekstis on 140 terminit (neist 18 lisalugemiseks mõeldud tekstides) ja teksti järel 135 (ilmselt tuleb need selgeks õppida). Õpiku sõnas-tikus on termineid 136, lisaks mõned ajaloosündmuste, organisatsioonide jm nimetused. Iga peatüki kohta on keskmiselt 3,1 terminit, kuid õppeaasta igas tunnis peaks läbi võtma umbes 1,3 peatükki ja selgeks saama ligi 4 terminit.⁶¹

7. klassi muusikaõpik

Õpik vajab eritähelepanu – oleks raske leida ainet, kus õpitekst oleks võrdsetl võõr- ja tsitaatsõnarohke: koos originaalsete mitte-eesti pärisnimedega moodustavad nad kõnealuse aine õpikus 12,3% sõnedest, mis on Mägedi (2003) järgi teadusteksti tase. Seejuures on ülekaalukalt tegemist muusika oskus-sõnade ja aines oluliste nimedega – õpik eeldab isikute ja kohtade seostamist mõistetega, sõnade sisu ja vormi omandamist. Eriti keerukaks teeb olukorra see, et paljud struktuurivõõrad oskussõnad on ka kasutusvõõrad, ka haritud täiskasvanule tundmatud, nt *bharata*, *burdoon*, *gamel*, *gamelan*, *gamelan-muusika* ja *-orkester*, *kathakali*, *klezmer*, *korroborirituaalid*, *makaam*, *sanskriti*, *shamisen*, *tabla*, *tampura*, *tšuringa*, või vähemalt õpilasele uued, nt *folkloorne*, *ideaalarv*, *imiteerima*, *improvisatsioon*, *instrument*, *instrumentaalkoosseis*, *interpret*, *intonatsioon*, *judaism*, *kabuki*, *kabukiteater*, *kammertoon*, *kimono*, *kolonist*, *konfutsianism*, *latiniseeritult*, *luuletraditsioon*, *meloodiamudel*, *mošee*, *mütoloogiline*, *müüt*, *müütiline*, *nasaalne*, *no-teater*, *nüansirikas*, *pantomiimi-laadne*, *partii*, *pentatoonika*, *ramadaan*, *rekvisiit*, *religioosne*, *sümbol*, *sümbo-liseerima*, *sünagoog*, *šintoism*, *šamanism*, *zen-budism*, *tonaalne*, *veedahümn*, *vokaalmuusika*; lisaks hulk pillinimetusi jne. Peale võõrterminite sisaldab õpik palju abstraktseid muusika jm kultuuri omatermineid. Peaaegu kõik loetletud sõnad on (vähemalt oma käändevormides) ka keskmisest pikemad.

Juba üle 30 aasta eest on Viivi Maanso (1979: 54) hoiatanud, et õpiku võõrsõnade keerukusest ja üldkeelegaugusest kõneleb see, kui osa neist pole

⁶¹ Põhikooli II astmes on ajalugu 1 tund nädalas (35 t aastas); vt PRÕK 2011.

esitatud õigekeelsussõnaraamatus (ÕSis) ega võõrsõnade leksikonis. Tundub, et teadlane on asjatundjana võõrsõnade analoogilise määra ja vähema kasutusvõõrusega erialateksti puhul paremas olukorras kui analüüsitava muusikaõpiku kasutajad oma 13–14 eluaasta napi keelekogemuse juures. Samas juhib töövihik muusika kuulamisel võõrsõnu aktiveerima ja kasutama (nt kirjeldama tempot, dünaamikat ja nende muutusi), samuti sõnu seletama, kindla kultuuriga seostama, neid sõnu tähtedest rekombineerima jne.

Sõnade keskmine korduvus on vaatlusaluses õpikus 2,1 (nt 5. kl ajalooõpikus on see sama ja 6. kl ajalooõpikus ligi 15% suurem – 2,6) ning sedagi keskmist näitu suurendavad e-materjalis 35 korda esinev sõna *muusika*, 15–17 korda kasutatud kohanimed *Hiina*, *India* jms. 1–2 korda esinevaid sõnu on uuritud tekstis 86%, Jaan Miku soovitatud 7 korra piiri ületab aga 1,2% sõnu (*etendus*, *kultuur*, *laul* jms, k.a eespool nimetatud). Nt 5. klassi ajalootekstis on viimaste osatähtsus täpselt kolm korda suurem. Sõnaseletusi peatükkide juures ei ole, kuid kõik muusikaterminid on tekstis poolpaksus kirjas esile tõstetud ja sõnastikus seletatud. Sõnastik sisaldab 131 terminit, s.o keskmiselt 11 terminit iga peatüki kohta ja 3–4 terminit iga ettenähtud tunni kohta⁶². Sõnastikku täiendab vahetult selle ette paigutatud teooriaosa, kus mõisted on 8 leheküljel avatud ja suhestatud skeemide jm (nt klaviatuuri-) jooniste, rütmi- ja muusikanäidete abiga ning toetatud mõistetevaheliste viidetega.

Õpivarakomplekti ülesanded suunavad keelt mitmel moel teadvustama ja kasutama, nt koostama loetu kohta küsimusi, lahendama pillinimetuste ainel ristsõnu, koostama pikkadele sõnadele rütmiskeeme, mõtlema teatud kõlavärvi kirjeldavaid omadussõnu, kasutama kohanimedid, leidma muusikanähtuste iseloomulikke märksõnu. Ka esitatakse mitut laadi esseeteemasid ja ehitatakse need kohati kindlate terminite ümber, suunatakse kirjutama tabeliveergu lühiarvamusi kuulatud muusikapalade kohta jms. Ülesanded soosivad loovat ja individuaalset muusikaga suhestumist, nagu võimalus muusikat (nt suurvorme) kuulates oma tekkivaid mõtteid vabas vormis kirja panna.

4. klassi muusikaõpik

176 lk õpiku 27 peatükki mahub 88 nootide ja sõnadega laulu, mille sõnavara ei saa vaadelda õpiketekstidega samal alusel. Kahjuks ei ole harvad sidusad tekstid sattunud kirjastuse e-varianti – viimases on 1925 sõnet õpikteksti, mis

⁶² Põhikooli III astmes on muusikaõpetust 1 tund nädalas (35 t aastas); vt PRÕK 2011.

jaguneb 309 üksuseks (igauks 6 sõnet). Peamiselt on tegu üksikjuhiste, loendite ja pealkirjadega, kuid need sisaldavad ka termineid. Nt

(9) *Loe teksti ja plaksuta rütmi kaasa.*

Loe teksti ja mängi rütmi vahelduvate kätega kehapillil.

Loe mõttes teksti ja mängi rütmi kehapillil.

Mängi peast rütmi kehapillil.

Esitage rütmimängu ka kolmehäälse kaanonina.

Laulusõnad õpetavad eri aegade kirjakeelt ja murret (sh nende sõnavara). Juhiste kaudu pakutakse palju korduvat üldsõnavara (vt näiteid). Terminid on suures osas esile tõstetud (näide (10) esindab seda osa tekstist, kus terminid peavad olema selged), esile ei tõsteta noodinimesid, kindlaid helistikke jms. Lugeja jaoks tekstis esile tõstetud terminid on sõnastikus – kokku 66 terminit, st ligi 2 terminit peatüki kohta ja 1,4 tunni kohta⁶³. Ainele omaselt on neist ligikaudu 70% võõr- ja tsitaatsõnad (viimaseid on 8, kuid see on u 12% õpiku terminitest). Võõrkeeli tutvustavad rohked autorinimed. On ka üks ingliskeelne laul. Laulude sisukorrale on antud (küsitav) tähestikku õpetav lisafunktsioon – pealkirjad on oma algussõna tähestiku järjekorras.

Õpivarakomplekt suunab keelt eakohasel moel teadvustama ja kasutama: kirjutama oma mõtteid muusikast, seletama kõla teket eri pillidel, rütmistama liitsõnu, leidma kindla tähega pillinimetusi, lahendama või koostama teemakohaseid ristsõnu, iseloomustama muusikapalu, kirjeldama pille kodus ja koolis, panema allikate toel kirja heliloojate kohta omandatud teadmisi jm.

6. Õpikute üldine vaatlus. Vaatlus annab visuaalseid andmeid, mis võivad õpikute eespool leitud küsitavaid omadusi mahendada: kui pikad on õpiku tekstid, kuidas tähelepanu köidetakse ja omandamiseks olulist esile tuuakse, mis roll on illustratsioonidel ja pildiallkirjadel jne. Tegemist ei ole kõrvalise, vaid olulise andmestikuga, mis määrab õpilase suhte õpikuga ja õpiku üldise kasuteguri (vt Mikk 2000; Puksand 2005 jm). Lisaks on vaatlusel jälgitud, kuidas õpikomplekt (st õpik koos töövihikuga) üldjoontes suunab keelt kasutama ja teadvustama.

Õpiku kvaliteedi kriteeriumid on Jaan Miku (2000) arvates sisu, jälgitavus ja liigendatus. Viimast käsitletaksegi allpool. Muu hulgas rõhutab Mikk

⁶³ Põhikooli II astmes on muusikaõpetust u 1,3 t nädalas; vt PRÕK 2011.

(1991) ka illustratsioonide tähtsust ja tuletab meelde, et 90% töödeldavast infost võtame vastu silmadega.

Lühemad read ja kitsamad veerud teevad üldse, kuid eriti lugemisraskuste, tähelepanuhäirete jms puhul lugemise lihtsamaks (Pedley 2006). Üks silmaliigutus kestab 20–40 ms ja haarab keskmiselt 7–9 tähekohta (kiirus ja ulatus olenevad individuaalsusest ja lugemisvilumusest). Ühtaegu omandatakse juba informatsioon; silm liigub samas aeg-ajalt ka vilksamisi tagasi, nii vasakule kui ka üles. (Rayner jt 2001)

Sellel taustal võib juba enne lähemat vaatlust küsida, kas on õigustatud Avita õpikute lai (21 × 25 cm) formaat. Selle maksimaalne veerulaius tähendab siin ligi 100 tähekohta ehk kuni tosinat silmaliigutust; eriti raske on laia veeru puhul heita meenutavat ja kaasamõtlemit toetavat kiirpilku ettepoole (rea algusse või üles). Tegelikult on õpiteksti veerg enamasti kitsam (vt all): serv jäetakse tühjaks või kasutatakse seda illustratsioonideks (fotod, skeemid jm).

5. ja 6. klassi ajalooõpikud

Mõlemad õpikud on jaotatud kahte raamatusse. Peaaegu kõik peatükid paiknevad kahel paarisleheküljel. Teksti alustab taustavärvi või poolpaksu kirjaga esile tõstetud sissejuhatus, mis 5. klassi õpikus on suhteliselt lühike (keskmiselt 44 sõna 6 real). Teksti liigendusosi (ca 90 sõna) eristavad alapealkirjad. Põhiteksti valgel taustal tõusevad olulisemad terminid poolpaksus kirjas hästi esile. Muud tekstid pakuvad huvitavat lisateavet ja on eristatud värvilise tausta või ka kaldkirja toel. Põhiteksti kahepoolse joondusega veeru laius varieerub 6–10 sõnani real. Peatükid lõpevad kordamisküsimustega ja olulisemate terminite taasesitusega. Tekst on rikkalikult (poole kuni kahe kolmandiku ulatuses lehekülje pinnast) illustreeritud nii joonistatud piltide kui ka fotodega, mis toetavad õpiteksti.

Kuigi Lixi järgi on ajalooõpikud (eriti 5. kl) suhteliselt rasked, hõlbustab nende kujundus – lühikesed lõigud ja ülekaalus kitsad veerud – lugemist ka neil, kellel on lugemisraskusi.

4. klassi muusikaõpik

Õpitekst ja muusikapalad vahelduvad, tegevusjuhistes märgitakse pille lühendite või sümbolitega; sümbolid juhivad ka muid korduvaid tegevusi (nt *muusikapala kuulamine, fonogramm, õpime kuulmise järgi ...*). Üsna ilmselt vajab selline ökonoomne sümbolite süsteem harjumist, kuid töö käigus on võimalik naasta seletuste juurde õpiku algul.

On kaht tüüpi õpitekste: väga üksikud sidusad teabetekstid pikkusega 30–100 sõna ning kindlateemalise loendina paigutatud informatiivsed lühilaused seotuna fotode, skeemide ja tegevusjuhistega; nt

(10) *Muusikas on helidel erinevad kõrgused.*

Helisid kirjutatakse nootidega.

Noodist saab laulda noodi- ja astmenimedega

(ja veel kolm lauset koos relatiivse noodisüsteemi käemärkidega, mis katavad lehekülje). Lehekülje lõpetab töövihiku ülesannet täitma suunav kastike.

(10a) *Laula ja näita käemärke.*

- | |
|---|
| <ul style="list-style-type: none">• TV ül 2 |
|---|

Napi õpiteksti veerulaius on u 10 sõna (ligikaudu 70 tähekohta), mis tehniliselt väheosavat lugejat ei toeta. Seejuures on nii laia veergu vähegi pikemate tekstide vähese hulga kohta suhteliselt enam kui 7. klassi õpikus. Suurendatud lõiguvahet ega taandridu lugemist hõlbustamas ei ole; lõigueristus jääb tühja realõpu kanda. Neid puudusi mahendab asjaolu, et tekstid on valdavalt lühikesed ja illustratsioonide (skeemide, jooniste, fotode) tugi rikkalik.

7. klassi muusikaõpik

Õpiktekst vaheldub lauludega. Tekstiveerg on u 10 sõna lai, mis selles eas peaks enam sobima (kuid pole tegelikult ka vilunud täiskasvanule soodne). Sellest kitsamat veergu on kasutatud suhteliselt enam kui 4. klassi õpikus. Lehekülgede äärtel muusikariistu iseloomustava teksti kõrval on joonised või fotod, mis veergu kitsendavad. Kultuuritekstide juures on mitmesugusel viisil paigutatud fotosid; õpitavad regioonid on osutatud kaardil. Laule saadavad meeleolufotod. Solfedžoõpinguid toetavad selged skeemid ja ülevaattetabelid.

Ka selles õpikus võib eristada valgel taustal põhiteksti ja värvilisel taustal kursiivkirjas lisateksti. Tekste on eri pikkusega, loetavust toetab selgitustega termininimestike kohatine paigutamine õpiteksti asjakohaste lõikude vahele. Lõigud on ebaühtlase pikkusega – on nii 3–4 reaga lõike kui ka oluliselt pikemaid (15–16 rida). Taandread puuduvad, kuid pikkade lõikudega tekstis ei erine lõiguvahet silma jaoks selgel määral reavahest. Nendest vigadest hoolimata toetab loogilise skeemiga õpik üldjoontes lugejat ja raamatut käes hoides ei tundu hästi liigendatud ja illustratsioonidega toetatud tekst nii raske, kui keeleanalüüs näitab. Kas õpik ei ole liigagi kirju, see vajab asjatundja otsust.

Arutelu ja järeldused

Teadlased on seisukohal, et ehkki mõõdikuid kasutatakse enim toimetamis-soovitustes, on nende loomise mõte ikkagi teksti raskusastet ennustada. See ennustatavus kehtib kahes alas: loodava või kasutatava teksti sidumine kindla raskusastmega ja valmis teksti lugemiseks sobiva vanuse oletamine. (Harrison, Bakker 1998: 124) Mõlemat on õpiku kontekstis vaja. Seega on teksti jälgitavuse ja mõistmiseelduste mitme tahu uurimise tulemused asjatundliku õpikukirjutaja tööriist ning peaksid tekstiurijate kõrval huvitama nii autoreid kui ka kirjastajaid.

Uurimus näitab õpiteksti raskust suhteliselt sõltumatu faktorina, mis näib seostuvat lugemisoskuse tehnilise küljega (vt arutlusi muutujate üle allpool). Avita põhikooli II astme õpikud siin peaaegu ei erine 2003. a väljaspool emakeeleainet uuritutest; erinevused ilmnevad pigem õpikute vahel. Raskeks võib pidada teistest kõigiti eristuvat 7. kl muusikaõpikut, selle raskusastet pole aga hetkel millegagi võrrelda. Raskusastmearvutused töid esile ka sõnavara kvalitatiivse uurimise tarbe. Ilmnes, et muusikaõpetuse terminoloogia on kirja-keele igapäevasest keskmest igal juhul väga kaugel, seostuvalt kaugete kultuuridega aga eriti. Allpool üritame seda olukorda 7. kl näitel mõtestada.

Teise faktorina võiks käsitada arusaadavuse hõlpsust, mida iseloomustavad kolm tugevasti korreleeruvat muutujat. *Nominaalsus* toob esile mõistelise tiheduse ja vastandub verbilisusele kui kujutatavaid olukordi laiemalt peegeldavale tekstikomponendile. Žanreid eristab väga selgesti nimisõna- ja tegusõnavormide seni kirjeldamata suhe: see on igapäevastes tekstides (ilukirjanduses ja noorte argisuhtluses) ligikaudu 1 : 1, uuritud žanrite keskmisena 1,5 : 1, õpikutes aga 1,8 : 1 (s.o kirjaliku teksti keskmisel tasemel) või isegi 2,3 : 1. Kuigi nimisõnu on aime- ja õpitekstis paratamatult enam, nagu selgitab Karvonen (1995), väärrib 2,3-kordne erinevus kindlasti kvalitatiivset tähelepanu. *Leksikaalse tiheduse* eristusjõud on selgelt napp: eelmainitud igapäevatekstid on uuritud žanrite keskmisest 10% lõdvemad, õpikud aga on igapäevatekstist u 20% ja uuritud žanrite keskmisest u 10% tihedamad. Muutuja väärrib edasist kvalitatiivse tähelepanu teksti kulu kiiruse tegurina (vt Bloor 2004), mis annab pikematele lausetele eelseid ja suunab edaspidi uurima teksti süntaksit (sõnastust), eriti aga sidumist. Formaalsus näitab väljendustäpsust, millega kooliajal tuleb harjuda. Teismeliste erameilidest on Avita õpikute F-indeks 1,7–1,9 korda suurem ning õpikute keskmine ületab

täiskasvanužanreid u 35%. Verbilisuse ja adverbilisuse kasv selgituste ja näidete kaudu võiks seda näitajat täiskasvanulikkude täpsust kahjustamata kahan-dada nt kirjaliku keskmise tasemele, mida õpikud ületavad kuni 25%.

Sõnavara rikkuses ja esitusviisis on õpikute olulisi erinevusi. Sõnavara rikkust näitav U-indeks on õpikutes 20% suurem haritud täiskasvanute tekstide keskmisest. Keskmiselt on õpikute sõnavara u 10% mitmekesisem kui Kaplinski romaanis ja ligi 25% mitmekesisem kui töösuhtluses, kus terminid peaksidki sageli korduma – oletamisi peaks nad samal moel, ehkki teisel põhjusel korduma ka õpikutes. Sõnad korduvad uuritud õpikutes 2,1–2,6 korda, kuid suuresti erineb 1–2 korda ettetulevate sõnade määr, mis taas väärneb nii toimetajate kui ka kooliealiste sõnavara uurijate tähelepanu. Termineid tuleb tunni kohta omandada 4. klassis 1–2 ja hiljem 3–4.

Praegused õpikud ei erine seega üldjoontes 2003. aastal väljaspool emakeeleainet uuritute oma raskuselt, kuid on selgesti täiskasvanulikkude kõiges peale tekstide pikkuse ja esitusviisi. Õppimise tõhusust suurendab õpikute nüüdne ilme ja kujundus, nt illustratsioonide rohkus ja paranev kvaliteet, üksiktekstide paigutus, eristus ja suhteline lühidus, info jagamine mitut liiki teksti vahel, sh fotoallkirjade informatiivne laad jms, mis näib olevat ajaga muutunud süsteemseks.

Avita õpikute formaat on aga ebatavaliselt lai ja paiguti on seepärast ka vee-rud silmale liiga laiad. Kohati võib ette heita selge lõigueristuse (taandridade või selgesti suurendatud lõiguvahe) puudumist, kuigi Emakeele Seltsi keeletoimkond on just õpetajate algatusel selle tähtsusele tähelepanu juhtinud⁶⁴. Muus osas toetab kujundus õppimist ja mahendab teksti suhtelist raskust. Ainekirjaoskust suunavad kõik õpikoplektid teadlikult ja mitmekülgsest. 4. klassi muusikaõpik on eakohane, muusika ja muusitseerimise juurde praktiliselt, k.a rohkete skeemide ja fotode toel, suunav tugimaterjal, kus õpilane puutub kokku ka riimiga, eri aegade kirjakeele ja murretega ning mitmest kultuurist pärineva nimevaraga. Paari helilooja nimed saavad muusikanäidete kõrval eakohase lühidusega (40–100 sõnaga) ka sõnalise sisu. Termineid – aineomaselt enamasti võõr- ja tsitaatsõnu – õpitakse või kinnistatakse aasta jooksul sadakond, neist 2/3 (uued) on esitatud sõnastikus.

7. klassi muusikaõpikus on hästi illustreeritud ülevaade muusikariistadest ja nende kõlast üksi või ansamblis ning muusikast kaugete kultuuride osana.

⁶⁴ Vt Krista Kerge, Tiit Erelt, Emakeele Seltsi keeletoimkond soovib. – Keel ja Kirjandus 1996, 2, 114–117.

Komplekti ülesanded suunavad otseselt keelega tegelema, seda teadvustama ja kasutama. Väga rikas on pakutav pilt eksootiliste kultuuride ilmingutest ja nähtustest, eluviisidest ja muust, mille keskele muusika on asetatud ja mis toob kaasa ka täiesti uue sõnavara.

Keelelt on õpik raske, kuid analüüsi tulemuste tõlgendamine oleneb kahest asjast: (a) kuivõrd suudab õpetaja tunnis sama materjali koos terminitega elavdada ehk uut sõnavara kogemusega katta ning (b) mida peab õpetaja ainetulemuste hindamiseks kontrollima.

Kui 7. kl õpikut võtta muusikataju tausta loojana ning kultuurilugemikuna, mille tunnid suudavad huvitavaks teha, siis võib keerukat keelt käsitada midagi täiesti uut õppiva täiskasvanu rolli eelkajana. III kooliastme muusikatundide üheksa õppetegevuse hulgas (Urbel 2010) on vaid üks, kus õpitekstis pakutud teadmisi ja termineid otseselt vaja läheb (vt siin kursiivis esile tõstetud): isiklike, põhjendatud seisukohtade avaldamine muusika kuulamisel, *tuginedes* muusika väljendusvahenditele ja *oskussõnavarale*. Rõõmustavalt on õpiväljund tekstiline (argumenteeritud seisukohtade avaldamine) ja seda nõuavad õpikomplekti ülesanded tihti. Ka hindamise tahke on aines väga palju: nendena arvestatakse „laulmist, pillimängu, muusikalist liikumist, omaloomingut, muusika kuulamist ja muusikalugu, muusikalist kirjaoskust ning ka õpilase aktiivsust, tunnist osavõttu, hinnangut enese ja kaasõpilaste osalemisele ning saavutustele õppes“ (Urbel, samas), millest õpitekstiga haakub otseselt vaid *muusikalugu*.

5. ja 6. klassi ajalooõpikute uurimistulemused toovad esile autorite individuaalse stiili. Kui arvestada, et tegemist on sama kirjastuse sama toimetusega, näib uuritu põhjal, et kaasautori olemasolu aitab 6. klassi õpikus leida eakohaselt sobiva koodi, s.o sobiva vahekorra endale tuttava oskuskeele jm täiskasvanule harjumuspärase ning lastele õppimiseks sobiva sõnastuse vahel. Seda 5. klassi õpiku ainuautor (kes on ka 6. kl õpiku kaasautor) üksi ei taba. Samas mõjutab keelevalikuid ka temaatika: 5. kl mitmeti raskem tekst osutus näiteks sõnavara kvalitatiivse analüüsi järgi suhteliselt lihtsaks, lihtsa tekstiga 6. kl õpikus on aga terminoloogia raskem. Kuigi õpikukujundus toetab aineõpet igati mõlemas klassis, tasub mõelda mitme autori kaasamisele, mis küsitavatel juhtudel seob mitme inimese stiilitunde.

Uuritud muutujate kohta võiks oluline olla järgmine.

Parameetrite korrelatsioon on loomulikult väga tugev ($r = 0,9...1$), kui üks neist on teise põhitegur (nt nimisõnasagedus formaalsuse defineerimise

alus) või määravad kummagi väärtuse suuresti kattuvad tegurid (nagu sõnaliigisuhted formaalsusastme ja leksikaalse tiheduse). Ka näiteks see, et kirjaliku teksti leksikaalset tihedust mõjutavad ennekõike nimisõnad ($r = 0,946$ ja $d = 89\%$) kui viitejõuline ja põhiliselt teemat kandev sõnaliik, on selle parameetri mõõtmise ideesse sisse kirjutatud. Nii ei ole faktoranalüüs isegi vajalik, kuid tuleb rõhutada, et ka sarnasel alusel muutujad näitavad samas teksti jälgitavuse eri tahke ja eristavad tekste ise tugevusega.

Teisalt ei ole tingimata üheselt määratud ka see, kui palju kindla mõõdiku eri tegurid tulemust mõjutavad. Näiteks ei saa teiste keelte alusel eeldada, et omadussõnu on žanriti keskmiselt 5–6% (mediaan 5) ja et need ei mõjuta väljendustäpsust (F) pea üldse ($d = 0,006$ ehk 0,6%), samal ajal kui adverbide vastandmõju F-ile on väga suur ($r = -0,908$, $d = 0,824$).⁶⁵ Nimisõna(vormide) sagedus mõjutab determinatsioonikordaja järgi samas väga tugevasti mitmeid parameetreid, kuid see ei tähenda nende määra automaatset tingitust. Õpiteksti nominaalsust saab, nagu öeldud, vähendada lauseliste määratluste, eriti aga selgituste osatähtsust suurendades ning sel moel rohkendades verbide ja adverbide hulka, millel on vastavalt keskmine või väga tugev vastassuunaline mõju (nt $r_{\text{Nom} : \text{Adv}} = -0,875$). See omakorda vähendab veidi väljendustäpsust (F), kuid kasvatab teksti selgust ja aeglustab veidi teksti kulgu ($r_{F : h} = -0,394$, oluline). Tähtis on aga, et teksti esmase arusaadavuse taotlus ei viiks ilmselge lihtsustuseni. Loomuliku täiskasvanuliku väljenduslaadiga tuleb hakata varakult harjuma.

Ilmselt on nimisõnade žanritundlik määr ja roll tekstis üldse sedavõrd olulised, et nominaalsus kui temaatiliselt tingitud kvalitatiivne nähtus vajaks põhjalikumat uurimist mahukas ja esinduslikus žanrikorpuses.

Kõige raskem on tõlgendada teksti raskusastme (Lix) seoseid muude parameetritega. Lixi sai ühtlasi suhestada väga kitsas valimis (Avita uuemad õpikud ning väike värske ajakirjandus- ja teadustekstide valim), peale õpikute polnud varasemast võtta Lixi andmeid. Ebaoluline seos ($r = 0,211$) teksti Lixi ja leksikaalse tiheduse vahel paneb oletama, et raskusaste on tehnilisem mõiste kui jälgitavus muus mõttes (tuleme selle juurde allpool tagasi). Väheoluline seos ilmnes Lixil ka formaalsusega ($r = 0,350$), tugev seos aga nominaalsusega ($r = 0,788$), mis näitab u 60-protsendilist vastastikust mõju. Olulisi

⁶⁵ Seal, kus on olnud kasutada 28 žanri võrdlusandmed (formaalsus, nominaalsus ja leksikaalne tihedus), peaks 95% ulatuses (usaldusnivool 0,5) olulised olema kõik korrelatsioonikordajad r , mis on üle kriitilise väärtuse 0,38.

seoseid leidis veelgi, kuid materjali ühekülgsuse ja võrdlusvõimaluste nap-puse tõttu vajavad need aga märksa ulatuslikuma ja mitmekesisema materjali uurimist, enne kui usutavaid tõlgendusi pakkuda.

Seejuures väärib tähelepanu, et ühesugune raskusaste ilmnes laiale lugejaskonnale vastuvõetavatel tabloididel ja siin uuritud ebatavaliselt pika lausega teadustekstivalimil. Ei saa kuidagi arvata, et teadustekst oleks nii-sama laialt vastuvõetav kui suure loetavusega ajalehed. See juhib ühest kül-jest taas tähelepanu nii leksika ulatusele (vt Pajupuu jt 2010) ja eripärale (sealhulgas Jaan Miku arutlused sõnavara abstraktsusastme üle) kui ka sõna-liikide tasakaalule ja määrale tekstis (mida siin ka mõõdeti). Teisest küljest võib see juhuslik tõik osutada, et valim oli liiga väike või et tasakaalustatud korpus ei anna toimivast keelest usaldusväärset pilti, nagu on väitnud Mike Nelson (2000).

Vahest kasvab arusaamine teksti keerukusest ja arusaadavusest paremini, kui arendada detailsemalt ja enamate žanrite toel Bloori (2004) üsna usuta-vat hüpoteesi teksti aeglasest ja kiirest kulust, mis andis teatava eelise pikka-dele lausetele (vt ülal arutlust Lixi üle). Lause pikkus ja verbilisus on näiteks samasuunalised, ehkki korrelatsioon on nõrgapoolne ($r = 0,382$). Uuritud tekst on ühtlasi – kuigi niisama nõrgalt – aeglasem ehk vähem kiire, kui tegu-sõnu on rohkem ($r = -0,393$) või nimisõnu vähem ($r = 0,453$). Need seosed on küll olulised, kuid vaadeldud ebausaldusväärset väikses valimis.

Küsimus on, kas siin uurimiseks valitud muutujad on piisavalt kõnekad. Ilmselt vajab lause pikkuse mõõtmise kõrval tähelepanu teksti ja selle osade (lõikude, lausete) kompositsioon ning seostamine – seda nii kvalita-tiivse sõnastusuurimusena kui ka üldistava žanriuurimusena (vt ka allpool). Ka on selged viiteahelad ja muu sõnaselgete sidusvahendite kasutamine mõt-teseoste jälgitavuse olulised tegurid, kuid hetkel täiesti tähelepanu alt väljas. Kolme statistilist suundumust soovitab edaspidi kontrollida Sandra Harrisoni ja Paul Bakkeri (1998) ingliskeelsete tekstide jälgitavuse ja keerukuse alustav uurimus. See väärib diskussiooni.

Esiteks on leksikaalne tihedus nende järgi parem jälgitavuse indikaator kui raskusastmearvutused millise tahes valemiga. Siinne uurimus toetab nende seisukohta kaudselt sellega, et Lix ja LD väheses uuritud materjalis omavahel oluliselt ei seostu (vt ülal). Õpivara kontekstis tuleb aga neile ka vastu vaielda: õpiku jälgitavuse eri parameetreid peab mõtestama eakoha-selt. Esimeses ja osati ka teises kooliastmes on ilmselt vägagi oluline teksti

raskusaste kui lugemistehnika astmelist arengut arvestav muutuja. Kuigi teksti paras tihedus on sisu omandamiseks olulisem, käib eakohatult raskes tekstis mõttekulu jälgimine ja esmane üldjoontes arusaamine üle jõu. Ka tuleb arvestada, et leksikaalne tihedus on võrdlemisi tugevas korrelatsioonis sõnavara rikkusega ($r = 0,723$), lapse sõnavara on aga suhteliselt ahas (vt ja vrd Karlep 1998: 276; Leiwo 1993: 98). Tehnilist raskust mahendab samas iga-suguste tekstiüksuste korduvus ja tuttavlikkus. See nõuab, et arvestataks nii kindlate sõnade sagedust kui ka sõnavara ulatust (tekstisõnade jaotust mingite kontekstide kasutussageduse järkude vahel). Järeldub, et õpikute uurimiseks ja hindamiseks on vaja nii uut alustel sagedussõnastikke (ja õpilaste sõnavara ulatuse uurimusi) kui ka žanrikohaste lekseemikimpude ehk korduvate kollokatsioonide loendeid.

Teiseks tõdevad Harrison ja Bakker (1998), et lause liigendus on niisama oluline tekstikeerukuse mõjutaja kui lause pikkus. Ülal esitatud arutlused sunnivad seda tähelepanekut tõsiselt võtma. Uurimata on nt õpiteksti osalausete, kuid ka lühikeste lausete seostamise viis: kaks lauset võivad anda edasi sama mida liitlause, kuid viimases on tavaliselt selge tähendusega sidend ja lugeja peab ise vähem seoseid järeldama. Süntaksi arvestamine nõuab küll juba märksa keerukamaid meetodeid kui autorid ja kirjastajad saaks igapäevaselt kasutada, kuid keeletehnoloogia arenedes tasub sedagi vajadust silmas pidada.

Kolmandaks ütleavad viidatud, et keskmistega võrdlemise kõrval tuleks arvesse võtta ka muutujate distributsiooni ja sagedasimaid väärtusi. (Vt kõiki üldistusi ja rakendussoovitusi Harrison, Bakker 1998: 133–137.) Kõike seda on mingil määral ja kaudselt ka ülal püütud teha, kuid seegi on optimaalselt võimalik esinduslike mahukate täistekstikorpuste olemasolul. Teisalt määrab teksti vastuvõtu edukuse kõige enam huvi. Sagedussõnastike ja lekseemikimpude ea- ja žanrikohane arvesse võtmine, tekstikeerukuse täpsem arvestamine jms tagaks küll tekstis pakutud teadmiste ja eelteadmiste (maailmapildi) kooskõla, kuid A. de Beaugrande'i ja W. Dressleri arvates ei saagi jälgitavust sellist kooskõla taotledes optimeerida – teksti informatiivsus kannataks ja huvi kaoks. Tähtis on hoopis õige proportsioon lugemiseks vajamineva pingutuse ja sellest tekkiva taipamise vahel (Beaugrande, Dressler 1981/2002: X). Ka kirjaoskuse metakognitsiooni uurijad rõhutavad, et huvitav on õpilase jaoks see, mis väärtuslik, st kogemusega haakuv, kuid samas ootamatu. Teisalt aga on ka see tõestatud, et huvi kahandavad muu hulgas teksti kiirus ja

pikad sõnad. (Griffith, Ruan 2005: 9) Nii jääb alati väga palju õpiku tõhususest autori ja toimetaja intuitsiooni varale, sest õpieduks vajalik pingutus ja taipamisest tekkiv rõõm on mingites eakohastes piirides individuaalne.

Nõnda tuleb tõdeda, et õpikukvaliteedi jaoks imerohtu ei ole. Ühest küljest on meie tekstikorpuste areng koos keeletehnoloogiliste võimaluste pideva ja loomuliku kasvuga õpikukvaliteedi arendamise võti. Teisest küljest tundub see, mida intuiitiivselt teha saab, olevat uuritud kirjastusel praeguseks juba suuresti tehtud. Mõõndusi muidugi on. Näiteks jääb 7. klassi raske muusikaõpiku rakendusviis ja omandatu tagasiside kooli õppekava ja õpetaja nõudmise varale; eespool märgiti ka 5. klassi ajalooõpiku autoristiili teatavat probleemset.

Kui ilmnevad uued keeletehnoloogiliselt toetatud toimetamisvõimalused, siis on õhus küsimus, kus neid rakendada – üsna ilmselt kolib õppimine praegusest enam interneti ja õpikud hakkavad sinna suunama (millega tahes õpilane sinna moodsal ajal ligi pääseks). Nii saavad õpikud uue parameetri ja veebiharjumused tulevikus täiskasvanulikuma, enam juhendatud orientatsiooni (vt Puksand 2010b, 2011, 2012 ilmumas). Tekstimuutujaid tuleb aga rohkem või vähem intuiitiivselt arvestada keeletehnoloogilise kanalist sõltumata, seostades neid ühtaegu nii noorte enda eakohaste võimete ja tekstiharjumuste kui ka nende tulevaste, täiskasvanuelu vajadustega.

Materjali allikad (klasside ja ilmumisaja järjestuses)

Ajalugu

Hergauk, Eha, Mart Laar, Maria Tilk 2002. Ajalugu 5. klassile. Tallinn: Avita.

Vseioy, David 2002. Pilk ajalukku. 5. klassi õpik. Tallinn: Koolibri.

Piir, Milvi Martina 2009. Inimesed ajas. Ajalooõpik 5. klassile. I osa. Tallinn: Avita.

Piir, Milvi Martina 2009. Inimesed ajas. Ajalooõpik 5. klassile. II osa. Tallinn: Avita.

Kõiv, Mait, Milvi Martina Piir 2010. Vanaaeg. Ajalooõpik 6. klassile. I osa. Tallinn: Avita.

Kõiv, Mait, Milvi Martina Piir 2010. Vanaaeg. Ajalooõpik 6. klassile. II osa. Tallinn: Avita.

Emakeel

Hiisjärv, Piret 2001. Õpime eesti keelt suheldes. Eesti keele õpik 4. klassile. Tallinn: Avita.

Maanso, Viivi, Kaider Vardja, Merike Vardja 2001. Emakeele ABC. IV klassi õpik. Tallinn: Koolibri.

Hiisjärv, Piret 2002. Õpime eesti keelt suheldes. Eesti keele õpik 5. klassile. Tallinn: Avita.

Maanso, Viivi, Kaider Vardja, Merike Vardja 2002. Sõnasõber. V klassi eesti keele õpik. Tallinn: Koolibri.

Hiisjärv, Piret 1999. Eesti keele õpik 6. klassile. Tallinn: Avita.

Maanso, Viivi, Kaider Vardja, Merike Vardja 1999. Keelesõber. VI klassi emakeele-õpik. Tallinn: Koolibri.

Loodusõpetus

Kaljula, Sirje, Aivo Saar 2001. Loodusõpetus IV klassile. 1. osa. Tallinn: Koolibri.

Kaljula, Sirje, Hergi Karik, Aivo Saar, Kalle Sirel 1998. Loodusõpetus V klassile. Tallinn: Koolibri.

Relve, Hendrik 1999. Loodusõpetus VI klassile. 1. osa. Tallinn: Koolibri.

Relve, Hendrik 1999. Loodusõpetus VI klassile. 2. osa. Tallinn: Koolibri.

Muusikaõpetus

Pullerits, Monika, Liivi Urbel 2010. Muusikaõpik 4. klassile. Tallinn: Avita.

Pullerits, Monika, Liivi Urbel 2010. Muusikaõpetuse töövihik 4. klassile. Tallinn: Avita.

Sepp, Anu, Aive Skuin, Karolina Sepp 2007. Muusikaõpik. 7. klass. Tallinn: Avita.

Sepp, Anu, Aive Skuin, Karolina Sepp 2007. Muusikaõpetuse töövihik. 7. klass. Tallinn: Avita.

Kirjandus

Aava, Kartin 2011. Teadmuspõhise ühiskonna ja elukestva õppe diskursuste rekonstruktualiseerimine Eestis. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 7. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn, 5–18. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa7.01>.

Annus, Anneliis 2011. Õpikukeele analüüs VI klassi „Vanaaja“ näitel. Bakalaureusetöö. Tallinn: Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituut.

Antia, Bassey Edem 2000. Terminology and Language Planning. An Alternative Framework of Practice and Discourse. (= Terminology and Lexicography Research and Practice 2.) Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

- Argus, Reili 2011.** Kui hea on meie kooliõpikute eesti keel? – Õpetajate Leht 11.02.2011.
- Beaugrande, Robert-Alain de, Wolfgang Ulrich Dressler 1981.** Einführung in die Textlinguistik. (= Konzepte der Sprach- und Literaturwissenschaft 28.) Tübingen: Niemeyer = [Digitalized version] 2002. Introduction to Text Linguistics [20.01.2012 viidatud link ei tööta, kuid veebiotsing aitab. Saksa keelse e-versiooni leiab doi abil. <http://dx.doi.org/10.1515/9783111349305> (18.08.2022)].
- Biber, Douglas 1995.** Dimensions of Register Variation. A Cross-Linguistic Comparison. Cambridge, New York: Cambridge University Press. [http:// dx.doi.org/10.1017/CBO9780511519871](http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511519871).
- Björnsson, Carl-Hugo 1968.** Läsbarhet. Stockholm: Almqvist och Wiksell.
- Björnsson, Carl-Hugo 1969.** Lix på Danska. Stockholm: Pedagogiskt centrum, Stockholms skolförvaltning.
- Bloor, Meriel 2004.** Towards a systemic functional model for comparing forms of discourse in academic writing. – Ilha do Desterro. Journal of English Language, Literatures in English and Cultural Studies. Revista de Língua Inglesa, Literaturas em Inglês e Estudos Culturais. Vol. 46: Special Issue on Systemic Functional Linguistics in Action, 83–115.
- Crawford Camiciottoli, Belinda 2007.** The Language of Business Studies Lectures. A corpus-assisted analysis. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- DuBay, William H. 2004.** The Principles of Readability. Costa Mesa, California: Impact Information.
- Elts, Jaanus 1995.** Word length and its semantic complexity. – Family and Textbooks. Eds. Inger Kraav, Jaan Mikk, Larissa Vassiltchenko. (= Proceedings of the Department Education 3.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Erelt, Tiiu 2007.** Leksikoloogia. – Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross. Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 587–703.
- Fairclough, Norman 2010.** Analysing Discourse. Textual analysis for social research. London, New York: Routledge.
- Gee, James Paul 2004.** Situated Language and Learning. London, New York: Routledge.
- Gee, James Paul 2008.** An Introduction to Discourse Analysis: Theory and method. 2nd edition. New York, London: Routledge.
- Griffith, Pricilla E., Jiening Ruan 2005.** What is metacognition and what should be its role in literacy instruction? – Metacognition in Literacy Learning. Theory,

- Assessment, Instruction, and Professional Development. Eds. Susan E. Israel, Cathy Collins Block, Kathryn L. Bauserman, Kathryn Kinnucan-Welsch. Mahwah (NJ), London: Lawrence Erlbaum, 3–18.
- Hakulinen, Auli 1993.** Mitä ihminen äidinkielestään tietää? Luento *Suomalaisen mieli ja kieli* -symposiumissa. – Virke 1. Helsinki: Äidinkielen Opettajain Liitto, 10–14.
- Halliday, Michael A. K. 1989.** Spoken and Written Language. Oxford: Oxford University Press.
- Halliday, Michael A. K. 1994.** An Introduction to Functional Grammar. Second Edition. London: Edward Arnold.
- Harrison, Colin 1980.** Readability in the Classroom. Cambridge University Press.
- Harrison, Sandra, Paul Bakker 1998.** Two new readability predictors for the professional writer: pilot trials. – Journal of Research in Reading 21 (2), 121–138. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9817.00049>.
- Henno, Imbi (koost.) 2011.** Õpiraskustega õpilase toetamine põhikoolis (ainealased metoodilised ja õppematerjalid). Tallinn, Tartu: Ristiku Põhikool, Haridus- ja Teadusministeerium. [<https://opekava.ee/opiraskustega-opilaste-toetamine-pohikoolis-ainealased-metoodilised-ja-oppematerjalid/>] (18.08.2022).]
- Heylighen, Francis, Jean-Marc Dewaele 2002.** Variation in the contextuality of language: An empirical measure. – Foundation of Science 7, 293–340.
- IRA 1999** = David W. Moore, Thomas W. Bean, Deanna Birdyshaw, James A. Rycik 1999. Adolescent Literacy. A position statement for the Commission on Adolescent Literacy of the International Reading Association. [24.03.2007 esitatud link 18.08.2022 ei tööta.]
- Israel jt 2005** = Susan E. Israel, Cathy Collins Block, Kathryn L. Bauserman, Kathryn Kinnucan-Welsch (ed.). Metacognition in Literacy Learning. Theory, Assessment, Instruction, and Professional Development. Mahwah (NJ), London: Lawrence Erlbaum.
- Jacobsen Khan, Eiliyah Julie 2010.** Afkompicering af juridisk sprog. Resumé: Simplifying legal language. Frederiksberg: Institut for Internationale Sprogstudier og Vidensteknologi, 19–21.
- Johnson, David, Gunther Kress 2003.** Globalisation, Literacy and Society: Redesigning pedagogy and assessment. – Assessment in Education 10 (1), 5–14. <http://dx.doi.org/10.1080/09695940301697>.
- Kaalep, Heiki-Jaan, Muischnek, Kadri 2002.** Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu.
- Karlep, Karl 1998.** Pühholingvistika ja emakeeleõpetus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Karvonen, Pirjo 1995.** Oppikirjateksti toimintana. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kasik, Reet 2007.** Sissejuhatus tekstiõpetusse. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kerge, Krista 2000.** Kirjakeel ja igapäevakeel. – Eesti keele allkeeled. Toim. Tiit Hennoste. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 75–110.
- Kerge, Krista 2002a.** Kirjakeele kasutusvaldkondade süntaktiline keerukus. – Tekstid ja taustad. Artikleid tekstianalüüsist. Toim. Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 23.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 29–46.
- Kerge, Krista 2002b.** Varieties of language and mother tongue teaching orientation. – Learning and Educational Media. Ed. Jaan Mikk, Veijo Meisalo, Hasso Kukemelk, Mike Horsley. [= The Third IARTE M Volume.] Tartu: The International Association for Research on Textbooks and Educational Media, University of Tartu, 230–236.
- Kerge, Krista 2003.** Keele variatiivsus ja *mine*-tuletus allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina. (= Tallinna Pedagoogikaülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 10.) Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus.
- Kerge, Krista 2008a.** Tekstitöö ja vahendusoskus. – Iseseisev keelekasutaja. B1- ja B2-taseme eesti keele oskus. Koost. Anu-Reet Hausenberg, Marju Ilves, Anne-Katrin Kaivapalu, Krista Kerge, Katrin Kern, Mare Kitsnik, Ingrid Krall, Karin Rummo, Tiina Rüütmaa. Tartu: Atlex; [Tallinn:] Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, 121–139.
- Kerge, Krista 2008b.** Vilunud keelekasutaja. C1-taseme eesti keele oskus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kerge, Krista 2010a.** Kirjažanrite keeleparameetrid mitme tekstiliigi taustal. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 32–62.
- Kerge, Krista 2010b.** Tekstikeskne keeleõpetus põhikoolis. – Põhikooli valdkonnaraamat „Eesti keel ja kirjandus“. Koost. Mari Kadakas. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus; <http://www.oppekava.ee> [vt Valdkonnaraamatud 2010, 18.08.2022].
- Kerge, Krista 2011a.** Tekst gümnaasiumi emakeeleõpetuse keskmes. – Gümnaasiumi valdkonnaraamat „Eesti keel ja kirjandus“. Koost. Mari Kadakas. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus; <http://www.oppekava.ee> [vt Valdkonnaraamatud 2010, 18.08.2022].
- Kerge, Krista 2011b.** Tekstitoimingute valdamine. – Gümnaasiumi valdkonnaraamat „Eesti keel ja kirjandus“. Koost. Mari Kadakas. Tallinn: Riiklik Eksami- ja

- Kvalifikatsioonikeskus; <http://www.oppekava.ee> [vt Valdkonnaraamatud 2010, 18.08.2022].
- Kerge, Krista 2011c.** Keeleõppe sotsiokognitiivsest paradigmast. – Gümnaasiumi valdkonnaraamat „Eesti keel ja kirjandus“. Koost. Mari Kadakas. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus; <http://www.oppekava.ee> [vt Valdkonnaraamatud 2010, 18.08.2022].
- Kerge, Krista, Anne Uusen 2010.** Toimingu- ja tekstikeskne keelemaailm. – Tekstid ja taustad VI. Tekstiuurimus ja kool. Toim. K. Kerge. (= Eesti keele ruum. Ema-keeleõpetuse Infokeskuse toimetised 5.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 95–111.
- Kerge, Krista, Hille Pajupuu 2010.** Text-types in speech technology and language teaching. – Analysing Data > Describing Variation. *Proceedings of the XXVIII International Conference of AESLA*. Ed. Jorge Luis Bueno Alonso, Dolores González Álvarez, Úrsula Kirsten Torrado, Ana E. Martínez Insua, Javier Pérez Guerra, Esperanza Rama Martínez & Rosalía Rodríguez Vázquez. Vigo: Universidade de Vigo (Servizo de Publicacións), 380–390.
- Kerge jt 2007** = Krista Kerge, Hille Pajupuu, Rene Altrov. Tekst, kontekstuaalsus ja kultuur. – Keel ja Kirjandus 8, 624–637.
- Kern, Richard 2000.** Literacy and Language Teaching. Oxford: Oxford University Press.
- Leiwo, Matti 1993.** Lapse keeleline areng. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Levy, Stacia 2008.** Lexical Bundles in Professional and Student Writing. A Study in Linguistic Variation. Saarbrücken: VDM Verlag Dr Müller.
- Maanso, Viivi 1979.** Võõrsõnatarvitusest keskastme õpikuis. – Õppeteksti ja õpilaste väljendusoskuse probleeme. Koost. Endel Noor. Toim. Viivi Maanso, Jaan Mikk. Pedagoogikateaduselt koolile. Eesti NSV Pedagoogiline Teadusliku Uurimise Instituut, Eesti NSV Pedagoogilise Uurimistöö Koordineerimise Nõukogu. Tallinn: Eesti NSV Pedagoogiline Teadusliku Uurimise Instituut, 42–60.
- Maanso, Viivi 1981.** Üldhariduskooli õpikute sõnavarast. – Pedagoogiliste uurimuste tulemused 1976–1980. Keel ja Kool. Koost. Endel Noor. Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, Eesti NSV Pedagoogilise Uurimistöö Koordineerimisnõukogu. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 4–14.
- Maanso, Viivi 1982.** Meie õpikute keelest: sõnapikkusest ja selle vastavusest õpilaste lugemisoskuse tasemele. – Nõukogude Kool 1, 24–26.
- Maanso, Viivi, Jaan Mikk (toim) 1979.** Õppeteksti ja õpilaste väljendusoskuse probleeme. Koost. Endel Noor. Pedagoogikateaduselt koolile. Eesti NSV Pedagoogiline Teadusliku Uurimise Instituut, Eesti NSV Pedagoogilise Uurimistöö

- Koordineerimise Nõukogu. Tallinn: Eesti NSV Pedagoogiline Teadusliku Uurimise Instituut.
- Meier, Heidi 2003.** Essee asend allkeelte tekstitüübivõrdluses. Magistritöö. Käsikiri Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudis. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Mikk, Jaan 1979.** Õppeteksti keerukus ja õpilaste väljendusoskus. – Õppeteksti ja õpilaste väljendusoskuse probleeme. Koost. Endel Noor. Toim. Viivi Maanso, Jaan Mikk. Pedagoogikateaduselt koolile. Eesti NSV Pedagoogiline Teadusliku Uurimise Instituut, Eesti NS V Pedagoogilise Uurimistöö Koordineerimise Nõukogu. Tallinn: Eesti NSV Pedagoogiline Teadusliku Uurimise Instituut, 7–12.
- Mikk, Jaan 1980.** Teksti mõistmine. Tallinn: Valgus.
- Mikk, Jaan 1991.** Didaktika küsimusi. Loengukonspekt üliõpilasele. Tartu: Tartu Ülikool.
- Mikk, Jaan 2000.** Textbook: Research and Writing. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Mikk, Jaan 2003.** Kuidas hinnata õppeteksti keerukust? – Õpetajate Leht 01.08.2003.
- Mikk, Jaan, Heli Uibo, Jaanus Elts 2001.** Word length as an indicator of semantic complexity. – Text as a Linguistic Paradigm: Levels, Constituents, Constructs. Festschrift in Honour of Luděk Hřebíček. Ed. Ludmila Uhlířová, Gejza Wimmer, Gabriel Altmann, Reinhard Köhler. Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 187–195.
- Mägedi, Merike 2003.** Sõnavara võõrus. Võõrsõnad eesti tekstis. Magistritöö. Käsikiri Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudis. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Nelson, Mike 2000.** Chapter 5. The Methodological Background: British Traditions of Text Analysis, Correlative Register Analysis and Corpus Linguistics. – A Corpus-Based Study of Business English and Business English Teaching Materials. PhD Thesis. Ms. Manchester: University of Manchester; <http://users.utu.fi/micnel/thesis/Chapter5%20.html>.
- Nevins, M. Eleanor 2010.** Intertextuality and misunderstanding. – Language & Communication 30 (1). Intertextuality and Misunderstanding, 1–6. <http://dx.doi.org/10.1016/j.langcom.2009.10.001>.
- Niglas, Katrin 1997.** Statistika loengumaterjale. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli informaatika osakond.
- Ochs, Elinor 1993.** Constructing social identity: A language socialization perspective. – Research on Language and Social Interaction 26 (3), 278–306.
- Pajupuu jt 2009** = Hille Pajupuu, Krista Kerge, Pilvi Alp. Sõnavara loomulik rikkus haritud keeleoskaja tekstides. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu

- aastaraamat 5. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper; külalistoiu. Reili Argus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 187–196. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa5.12>.
- Pajupuu jt 2010** = Hille Pajupuu, Krista Kerge, Lya Meister, Eva Liina Asu, Pilvi Alp. Naturalness of speaking and how to assess it. – Trames. Journal of the Humanities and Social Sciences 59 (2), 120–140. <http://dx.doi.org/10.3176/tr.2010.2.02>.
- Pedley, Mel 2006**. Designing for Dyslexics. The Art of Accessibility; <http://accessites.org/site/2006/11/designing-for-dyslexics-part-3-of-3> (20.01.2012).
- PISA 2009** = Helin Puksand, Tiit Lepmann, Imbi Henno 2010. PISA 2009 – Eesti tulemused. Eesti 15-aastaste õpilaste teadmised ja oskused funktsionaalses lugemises, matemaatikas ja loodusteadustes. Toim. Gunda Tire. Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium.
- Priimägi jt 1979** = Arne Priimägi, Jaan Mikk, Mai Nisamedtinova, Tiiu Voodla. Teksti mõistatavuse reeglite rakendamise efektiivsusest. – Õppeteksti ja õpilaste väljendusoskuse probleeme. Koost. Endel Noor. Toim. Viivi Maanso, Jaan Mikk. Pedagoogikateaduselt koolile. Eesti NSV Pedagoogiline Teadusliku Uurimise Instituut, Eesti NSV Pedagoogilise Uurimistöö Koordineerimise Nõukogu. Tallinn: Eesti NSV Pedagoogiline Teadusliku Uurimise Instituut, 16–36.
- PRÕK 2011** = Põhikooli riiklik õppekava. Elektrooniline Riigi Teataja; <https://www.riigiteataja.ee/akt/13273133> (20.01.2012).
- Puksand, Helin 2003**. Sõnavara õpetamine ja õpikuteksti keerukus põhikooli II astme näiteil. Magistritöö. Käsikiri Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudis. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Puksand, Helin 2004**. Loetavusindeksi Lix sobivusest eestikeelsele tekstile. – Tekstid ja taustad III. Lingvistiline tekstianalüüs. Toim. Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 28.) Tartu: Tartu Ülikool, 108–119.
- Puksand, Helin 2005**. Terminoloogia õpikutes. – Tekstid ja taustad IV. Tekstiliigivaatlusi. Toim. Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 29.) Tartu: Tartu Ülikool, 68–81.
- Puksand, Helin 2010a**. Lugemine. Lugemis- ja õpiharjumused. – Helin Puksand, Tiit Lepmann, Imbi Henno. PISA 2009 – Eesti tulemused. Eesti 15-aastaste õpilaste teadmised ja oskused funktsionaalses lugemises, matemaatikas ja loodusteadustes. Toim. Gunda Tire. Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium, 21–74.
- Puksand, Helin 2010b**. Tekstid, mida loevad teismelised. Teismeliste lugemisharjumuste kasutamine koolis. – Tekstid ja taustad VI. Tekstiuurimus ja kool.

- Toim. K. Kerge. (= Eesti keele ruum. Emakeeleõpetuse Infokeskuse toimetised 5.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 20–35.
- Puksand, Helin 2010c.** Meetodeid teksti mõistmise arendamiseks. – Põhikooli valdkonnaraamat „Eesti keel ja kirjandus“. Koost. Mari Kadakas. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus. Tallinn: REKK; [http://www.oppekava.ee/vt/Valdkonnaraamatud 2010, 18.08.2022](http://www.oppekava.ee/vt/Valdkonnaraamatud/2010/18.08.2022)].
- Puksand, Helin 2011.** Eesti koolinoorte lugemisharjumused meedia näitel. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 7. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn, 179–195. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa7.11>.
- Puksand, Helin 2012 (ilmumas).** Reading habits of the Estonian adolescents – the basis for lifelong learning. – Lifelong Learning. Ed. Jaan Mikk. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Pöld, Karin 2008.** Jaan Kaplinski tekstide kontekstuaalsus ja süntaks. Bakalaureusetöö. Tallinn: Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituut.
- Raik, Margit 2001.** Võõrsõnad põhikooli emakeele- ja kirjandusõpikutes. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudis. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Rayner jt 2001** = Keith Rayner, Barbara R. Foorman, Charles A. Perfetti, David Pesetsky, Mark S. Seidenberg. How psychological science informs the teaching of reading. – Psychological Science in the Public Interest 2 (2), 31–74. <http://dx.doi.org/10.1111/1529-1006.00004>.
- Reid, Ian (ed.) 1987.** The Place of Genre in Learning. Deakin: Deakin University Press.
- Stubbs, Michael 1996.** Text and Corpus Analysis. Oxford, England & Cambridge, USA: Blackwell.
- Urbel, Liivi 2010.** Ainekavas taotletavad õpitulemused, õppesisu ja õppetegevus (õppeprotsessi kirjeldus). Sissejuhatus. – Põhikooli valdkonnaraamat „Kunstid“. Muusika. Tallinn: REKK, 1–6; [http://www.oppekava.ee](http://www.oppekava.ee/vt/Valdkonnaraamatud/2010/18.08.2022) [vt Valdkonnaraamatud 2010, 18.08.2022].
- Ure, Jean 1971.** Lexical density and register differentiation. – Applications of Linguistics. Ed. G. Perren, J. L. M. Trim. London: Cambridge University Press, 443–452.
- Vermeer, Anne 2000.** Coming to grips with lexical richness in spontaneous speech data. – Language Testing 17 (1), 65–68. <http://dx.doi.org/10.1191/026553200676636328>.

KULTUUR, KEELEPOLIITIKA JA ÕIGUS

Olen siia valinud kaks artiklit.

Esimene on asjalikku kommunikatsiooni keelelise väljendusega siduv lugu, mis osutab viisakuse nappusele ametikirjavahtuses. Usutavasti on ta probleeme kajastades adekvaatne, kuigi vajaks viisakusteoreetiliselt täpsustusi – nendeta saab siiski vahendatud teadmisi rakendada (tegemist ei ole teadusartikliga).

Teine kajastab aastaks 2009 toimunud muutusi õigusdiskursuses ja seab ootusi keelepoliitikale – sidudes ikka mulle omaselt teemat keelekasutusega.

Ametlik viisakus ja kultuur

Artikkel on ilmunud Õiguskeeles 2006, nr 2, lk 3–8.

Viisakus on otstarbekuse kategooria. Teda määratletakse kui tavade ja ootuste süsteemi, mis kehtib ühiskonna liikmete lävimisel. Suhtluse õnnestumiseks peab partnerite käitumine looma olukohase tasakaalu ühe eesmärkide ja teise ootuste vahel. Keeleline viisakus on teatud olukorras sobiva ehk õige kõnekäitumise üks tunnuseid. Ainult teisele poolele vastuvõetav kõnetoiming suudab täita oma eesmärgi ehk osutada otstarbekaks.

Suhtluse kultuuriline eripära

Rahvad erinevad oma käitumiselt ja toimingute laadi poolest. Tekst on omakorda üks osa mingist ühiskonnale võrdlemisi tüüpilisest toimingute ahelast.¹ Näiteks eelneb ametikirjale miski, mis seda tingib, ja kiri omakorda tingib midagi – kas sõnalise vastuse või toimingu (tegevusvastuse) või mõlemad. Kummalgi juhul võib kaasneda vahepealseid toiminguid (midagi tuleb otsida, kontrollida, uurida, teha jne). Ka on vastusel tihti kaugem eesmärk, mingi järgmine toiming oma tulemusega.

Kõnekäitumine hõlmab nii teksti ja tema vormi kui ka teksti esitamise või vastuvõtu eeldusi, k.a nende märkamist ja loomist. Kultuuriti erineb mõtte eesmärgipärase sõnastamise optimaalne määr ja sobiv viis (mida ja kuidas öelda). Ühesugune pole ka suhtluskanali ja tekstiliigi valik: kas minna ise kohale või teine enda juurde kutsuda; kas helistada või kirjutada; kas samas asjas koostada teadaanne, teavitust kinnitav allkirjavorm või kiri; kellele täpselt sõnum adresseerida vms. Tekstidega käib lahutamatult kaasas teatud määral mitteverbaalseid koode: näiteks silmast silma suheldes liikumine, liigutused, näoilmed, hääle toon ja tugevus, pausid; kirja teel suheldes aga paber, kirjaliik või käekiri, teksti paigutus ja liigendus, esiletõstetud jm.

¹ Siin ei käsitleta esteetilise eesmärgiga ehk kunstitekste, näiteks ilukirjandusproosat, luulet, teatri- ega filmitekste.

Kõnekäitumisvahendite hulka kuuluvad ka ruum ja aeg. Kultuuriti erineb füüsiline kaugus vahetu keelesuhtluse partnerite või kuulajaskonna ja esineja vahel. Erineb ka see, millise ruumi või ruumiosa me suhtluse käigus valime, kas ja kuidas selle ette valmistame. Kirjutamisel on tähtis aeg või ajastus, kirjavahetuse sammu pikkus, silmast silma aga vastuse ajastamine dialoogis. Soomlased kuulavad rahulikult teise inimese küllalt pikka monoloogi ja ootavad hetke, enne kui oma mõtteid kaaslaste algatatud teemal sõnastama asuvad. Ka küsimusele vastamine sarnaneb tihti pigem küsimuse teemal mõtisklemisega. Eestlane seevastu elab vestlusele aktiivselt kaasa, noogutab, jaatab, parandab, k.a keelt, püüab teise mõtet enne jutu lõppu ära arvata, mõttekäiku sekkuda vms, et kiiresti selge tulemuseni (arusaamiseni, kokkuleppeni, eri-arvamuse kinnituseni vms) jõuda.² Ajataju laad määrab omalt poolt tolerant-suse teatud käitumisilmingute suhtes, nagu planeerimatus, hilinemine jms, mida me pigem taunime.

Eespool öeldut vahendab lühidalt ja huvitavalt Hille Pajupuu raamat „Kuidas kohaneda võõras kultuuris“.³ Selles tutvustatakse kultuurimõisteid eesti keele omandajale, näidates, kuidas kultuur kasvu- ja elukeskkonnana isikuomadustega põimub, ning käsitledes muu hulgas eesti kultuuri ja kõnekäitumise tunnuseid. Oma suhtluskultuuri iseärasusi on kasulik teadvustada igal inimesel, sest nii õpitakse teadlikult arvestama enda ja teist päritolu kaaslaste erinevusi.

Eesti viisakus on oma laadilt eestlastele sobiv ja harjumuspärane käitumine. Universaalset on selles just niipalju, kui seda on korjunud suhetes teiste rahvastega. Samas toetub üha tähtsustuv võõrkeelne suhtlus globaliseerivas paljukultuurilises tänapäevas emakeeletajule, nii kompositsiooni- ja stiilitajule kui ka selle tajumisele, mida ja kuidas on aja-, asja- ja olukohane sõnadesse panna. Emakeele stiil ja meile omased olukorratüübid on rahvusvaheliste kontaktide mitmekesisustumise ja kasvamise puhul omakorda pidevas muutumises nagu kultuur ikka. Ka viisakus muutub universaalsemaks, teadlaste andmeil eriti äris, akadeemilises jm erialasuhtluses ning bürokraatias ehk siis tugeva kokkupuute aladel.

² H. Pajupuu. Eestlased ja soomlased – probleemitud suhtlejad. – Keel ja Kirjandus 1997, nr 8, lk 547–550; dialooginäidetega variant on kättesaadav veebis: [http://www.eki.ee/teemad/kultuur/\[22.08.2022\]](http://www.eki.ee/teemad/kultuur/[22.08.2022]).

³ H. Pajupuu. Kuidas kohaneda võõras kultuuris. Tallinn 2001. NB! Kõik viited eesti kultuuri tunnustele edaspidises tekstis põhinevad just sellel raamatul.

Niisugusel taustal ja põhjusel olen Õiguskeelde jõudnud ettekandes võtnud vaatluse alla eesti avaliku õigus- ja haldussuhtluse. Selleteemaline artikkel mõtiskleb muu hulgas riigi ja omavalitsuse kui suhtluspartneri üle, tõsi, pigem küll kodaniku silmade läbi.⁴ Pean piinlikkusega tunnistama, et ei tunne pooli haldussuhtlust reguleerivaid akte, millele minu heatahtlik ja tähelepanelik oponent Virgo Saarmets samas ajakirjas viitab,⁵ seetõttu olen asutuste kirju interpreteerinud teisiti kui tema. Omal moel esindab mu kirjutis ametiisiku kirja saaja vaatenurka ometi.

Toonases ettekandes esitatud näited on tekitanud ka mitmete asutuste sisekoolitusel elavat arutelu, mis on harilikult lõppenud kompromissidega. Mida ja mil moel keeleinimese soovitudest saab seadusi järgides arvestada, seda peakski otsustama kollektiiv. Ametnik on see, kes asutuse esindajana tagab ametikirja juriidilise täpsuse ja nõuetekohasuse. Samas kinnitab üsna suur analüüsikogemus, et ametnike stiil on tihti isegi ühe asutuste piires väga erinev. Vaja oleks rohkem koostööd, sõnastus- ja stiiliasjade arutamist. (Ehk jääb Eesti töökeskkonnas üldse veidi vajaka osalustundest, mis üksikinimest motiveerib ja toetab?)

Nõnda on teretulnud ka igasugune avalik dialoog. Moodsad viisakusteoriad lausa eeldavad seda: viisakus on muutunud sotsiolingvistika aktuaalseks teemaks ning selle uuema suuna esindajad, näiteks Gino Eelen, Richard J. Watts, nimetavad viisakaks ennekõike niisugust käitumist, mida uuritava kogukonna püsiliikmed teatud ajal viisakana tunnetavad.⁶ Võimu ja viisakust töösuhetes on akadeemiliselt ja rakenduslikult mõtestanud Janet Holmes ja Maria Stubbe.⁷ Tööviisakusele on hiljuti pühendatud akadeemilise viisakusajakirja erinumber, kus mitmeti käsitletakse ka keeleviisakust.⁸ Sellekohaseid uurimusi Eestis peaaegu ei ole. Ent tulgem konkreetsemalt tagasi viisakuse kui meeldivusest ja eesmärgipärasusest tekkiva otstarbekuse juurde.

⁴ K. Kerge. Õigus- ja haldussuhtlus keelemuutuste tuules. – Õiguskeel 2005, nr 4, lk 6–13.

⁵ V. Saarmets. Milline peaks olema õigusakti keel ja stiil. – Õiguskeel 2006, nr 1, 11–18.

⁶ G. Eelen. *A Critique of Politeness Theories*. Manchester 2001; R. J. Watts. *Politeness: Key Topics in Sociolinguistics*. Cambridge 2003. Neid ja muid viisakusteoriasid käsitleb siinkirjutaja ka artiklis „Eestlase viisakusruumi kajastusi tekstikorpuses“ Reet Kasiku juubelile pühendatud raamatus, mis on ilmumas TÕ eesti keele õppetooli toimetiste sarjas.

⁷ J. Holmes, M. Stubbe. *Power and Politeness in the Workplace: A Sociolinguistic Analysis of Talk at Work*. London, Harlow 2003.

⁸ K. Beeching, S. Mills (eds.). *Politeness at Work*. Special issue. – *Journal of Politeness Research*, 2005, Vol. 2, Issue 1.

Universaalsed ja kultuurisõltlikud eeldused ametlikus suhtluses

Kui ametnik annab oma kirjas inimesele koos asjakohase infoga (nt nõue ja selle põhjused) ühtaegu teada ka võimalusest asi vaidlustada, siis ei pea inimene niisugust võimalust ise otsima. Samuti on otstarbekas, et kogu tekst puudutaks otseselt asja, mitte teisejärgulisi küsimusi. Hoopis lubamatu on, kui ametniku tekst sisendab tunde, justkui oleks adressaadil negatiivseid omadusi.

Suhtlusel on omad universaalsed eeldused. Inimene oletab, et kõigil talle öeldaval on suhtluse eesmärgi täitmise juures oma osa, et ei valetata ega jäeta ütleмата mõistmiseks olulist, et toetutakse veendumusele ja faktidele jne. Oletused adressaadi halbade isikuomaduste kohta ei saa seepärast ametlikus suhtluses isegi ridade vahelt esile tulla, ilma et nad partnerit, nt kirja saajat, valusalt puudutaksid. Lugeja tajub neid kui kirjutaja veendumust ning see oleks väär lähtepunkt suhtluse alustamiseks ja jätkuvaks koostööks.

Niisama tähtsad on kultuurisõltlikud eeldused. Vaatan neid, näitlikustades üht olukorda, mida liigitatakse direktiivseks: ametniku eesmärk on partner tegutsema panna. Inimene peaks näiteks oma õiguste tekkimise-säilimise nimel riigile mingeid dokumente esitama, on neid mingis asjas esitanud valesti või vähem ja ametnik ei ole seda objektiivsetel põhjustel märganud (nt seadused on vahepeal muutunud). Igal juhul tuleb inimeselt tülika olukorra pärast vabandust paluda ja paluda see, mis puudub, selgelt sõnastatud asjaoludel (millal ja kuhu) saata või tuua. Põhjuse kõrval on ainuke tähtis taust-teave ehk see, mis seaduse järgi juhtub, kui vajalik materjal teatud eeldustel või teatud aja jooksul ei laeku: et kõigepealt tuleb maksta riigilõiv või et see läheb teatud juhul juba makstuna kaduma; et taotletud hüve saamine viibib; et protseduuri tuleb uuesti alustada vms. Inimesele on tähtis seegi, kuidas positiivse lahenduse huvides talitada juhul, kui mingid isiklikud toimingud tähtajast kinni pidada ei lase: kellele siis helistada või meilida, missugused asjaolud annavad menetlusele seaduslikku pikendust. Seadustele võiks viidata joonealustes märkustes, mis ei lõhu teksti. Kiri kui haldusdokument ei ole õigusakt, et nii talitada ei tohiks.

Ametnik ei tohi toetuda negatiivsetele eeldustele, nagu oletused, et inimene teadlikult petab, veab alt, ei ole koostööaldne, seaduskuulekas vms. Normaalse avalik haldussuhtlus eeldab, et ametnik on toetav ja asjatundlik ning et teine pool on menetlustulemusest huvitatud ja võimeline tekkinud olukorda

mõistma (kas või tänu ametnikule, kes seadusest tulenevat selgitab). Ei tohi arvata, et inimene hakkab hõlpsasti lahendatava asja puhul süüdlasi otsima ja on valmis selle nimel kaotama aega, närve ja/või raha. Ametliku kirja teksti ei tohi rajada oletustele, et inimene soovib süüdistada juba suuremeelselt vabandust palunud ametnikku, kui see ka oleks seaduste järgi võimalik, või et ta võib vältimatult vajalikku lisatoimingut ebavajalikuks pidada ja nõuda menetluse jätkamist ilma selleta, niisamuti et tema soov on alгатada kohtuasi või et poolte tegevus niikuinii selleni viib jms. Kõik selline on inimese minapildi ehk eneseväärikuse (*face*'i) suhtes ähvardav.

Ähvardus tekib põhjusel, et sellistele eeldustele rajatud kirjalõigud vihjavad, nagu ei oleks inimene ei koostööaldis ega seaduskuulekas või kalduks põhjendamatult teisi süüdistama, olles seejuures ise rumal (arvab, et kirjas viidatud ja selgitatud seaduslikku korda saab vaidlustada). See kõik on Penelope Browne ja Stephen C. Levinsoni viisakusteooria⁹ järgi eneseväärikuse lõhkumine. Keeleuurijate andmetel on negatiivsetele eeldustele rajatud osad maailma ametikirjades äärmiselt harvad, kuid neid ei saa sajaprotsendiliselt välistada. Vahel on teisejärgulisedki ohud olulised, näiteks kui just neistsõltub inimese tervis, õiguste teke või säilimine, majanduslik olukord (nt tagasimaksenõue kasvab või ähvardab trahvi) jms. Kõike ei saa lihtsalt ühtviisi selgitada, veel vähem selgitusi reglementeerida. Mängu tuleb ka üks huvitav asjaolu, mis on ehk ametnikele tuttav. Sven Soiveri värskes kultuuriuuringus on nimelt leidnud kinnitust, et põhjaestlane (mitte lõunaestlane) kaldub tõepoolest süüdistama toimingut vahetut teostajat, otsimata tegelikku süüdlast või ettekirjutusi, millest ametnik lähtub.¹⁰ Ametniku olukord on seega raske, kuid oma rollis tuleb tal ikkagi heatahtlikult ja avatuna lähtuda positiivsetest oletustest.

Ärritust põhjustab ka liigne seaduste tsiteerimine ametikirjades. Siin on omad tagamaad. Vahel on seadussätte täismahus kopeerimine mõtte selgitamise asemel asjakohatu, vahel lausa kurjast. TÜ õppejõud Reet Kasik on toonud näite, kuidas kriminaalmenetluse seadustikust võetud loend

⁹ P. Brown, S. C. Levinson. Universals in language usage: Politeness phenomena. – E. Goody (ed.). Questions and Politeness. Cambridge 1978, lk 56–289; P. Brown, S. C. Levinson. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge 1987.

¹⁰ Viitan S. Soiveri ettekandele „Põhja- ja lõunaestlaste kultuurierinevuste seos poliitilise kommunikatsiooniga“ konverentsil „Keel töises suhtluses“, EKI, TLÜ 20.–21.04.2006. Vt teese või võimaluse tekkides slaidide ja lüümikuid Eesti Rakenduslingvistika Ühingu kodulehel.

politseiametniku kirjas¹¹ solvab juhuslikku inimest. Selgitades oma kutses ülekuulamisele tuleku kohustust, asetab ametnik võimaliku tunnistaja ühte ritta kahtlustatava, süüdistatava, süüdimõistetu ja kannatanuga, kes kõik assotsieeruvad millegi taunitava või hirmutavaga. Samas ähvardatakse tunnistajat ilmutata jätmise korral suure trahvi, kahenädalase aresti ja miskipärast isegi 48-tunnise kinnipidamise võimalusega. Nimetamata jäetakse kutse saaja esmaõigus saada kaotsiläinud tööaja eest hüvitist ja õigus niisuguseid karistusi vaidlustada. Seadustsitaadid kui teisejärgulised argumendid ärritavad seepärast, et eesti kultuuris on normiks otsene nõudlik suhtlusstiil, mis ei talu infoliiasust ega paljusõnalisust.

Peale asjakohase teabe ja piisava kontekstiselgituse võib tekstis olla ainult suhteloo aspektist vajalikke viisakusväljendeid – ja neidki eesti vm kultuuris optimaalseks peetaval hulgal. Samas peitub meie suhtlusstiili otsesuses kirjutaja jaoks oht olla liiga konkreetne ja unustada tähelepanelikkust tõestavad viisakusväljendid asjaliku info kõrval üldse (see on kogunenud analüüsimaterjalis pigem reegel kui erand). Lugupidamist adressaadi vastu peab väljendama ka põhitekstis, mitte ainult pöördumis- ja lõpetusfraasis. Muidu ei saa me sarnastuda muu Euroopaga ka minimaalsel vajalikul määral. Nimelt ütlevad uurimused, et inimesel, kes on harjunud otsese suhtlusstiiliga, on äärmiselt raske konkreetset olukorras partneri kaudsele (sh rohkelt viisakusväljendeid kasutavale) stiilile ümber lülituda. Kuid Euroopas domineerib just kaudne suhtlusstiil. See on omane nt venelastele ja teistele siin elavatele slaavi rahvastele. Mingi keskmine ja kaasmaalasele vastuvõetav viisakuse „vaht“ tuleb seega kodus kätte harjutada. Paraku ei saa euroopalikku viisakust täiesti üle võtta. See võib teises eestlases tekitada tunde, et temaga soovitakse manipuleerida,¹² nagu oleme näinud uuema aja ärikirjades ja reklaamis.

Ametliku suhtluse teeb minu arvates raskeks ka eestlase individualism. Nimelt iseloomustab individualismi isikliku mina vähene kaitstud sotsiaalse mina kihiga, mis on „paksem“ või mahukam kollektivismile orienteeritud

¹¹ Seesugust kirja käsitles R. Kasiku plenaarettekanne „Võimu keel: riik suhtleb kodanikuga“ (rakenduslingvistika konverents „Keel toises suhtluses“, Tallinn 20.–21.04.2006); sama artiklina „Olete kohustatud ilmuma...“ – Sirp, 25.05.2006.

¹² Viitan Olga Gershensoni uurimusele „Misunderstanding between Israelis and Soviet immigrants: Linguistic and cultural factors“. – Multilingua 22 (2003). De Gruyter, 275–290. Selle järgi tunnetavad Iisraeli juudid manipuleeriva strateegiana paljusõnalisest vene kultuurikeskkonnast pärit inimeste kaudset suhtlusstiili, mida nood ise peavad viisakaks.

kultuurides.¹³ Eestlane võtab isiklikult nii oma isikusse kui ka oma töösse puutuvat. Viimasel juhul on vastutus tegelikult kollektiivne. Võimalus hästi töötada sõltub meeldivast tööõhustikust, mida iga juht ei oska või ei saagi pidevas poliitikamuutuste tuules luua. Töö kvaliteedile soodsa õhustiku loovad ka tööaja raamidesse pingutuseta mahtuv koormus ja muud asjaolud, mille puudumist alati ei osata tähele panna ega peeta vajalikuks kurta.

Kokkuvõtteks

Üks küsimus on veel südamel. Kas haldussuhtlust või kogu Eesti asjaajamist ei reguleerita äkki üle? Haldussuhtluse toiminguid ja info laadi ilmselt saab ja tuleb määratleda.¹⁴ Viisakuse jm suhtelooma keelelisi avaldusi, põhitekti, taustteabe ja detailide asjakohasust ja olusobivust on üsna võimatu reglementeerida. Pealegi on seadus kehtestanud ka ametniku eetikakodeksi. Teisalt kuulub siin kirjeldatu kokku kirjakeele normiga, mis on ametlikkuse jaoks enesestmõistetav. Kui hästi me aga ala ka ei reguleeriks, paratamatult jääb õhku asjaolu, et peaaegu iga sätte kasutamine sõltub tõlgendusest konkreetsetes kontekstis, kus saab kokku mitmeid tõlgendust nõudvaid õigusakte, mis kõik peavad toetama mingi väga konkreetse juhtumi lahendust. Kõige tähtsam on selle juures, et ei unustataks suhtluspartnerit. Tore on, kui ametnik püüab oma seaduste tundmise ja suhtlusoskuse toel ning rolli piires teha kergemaks enda, organisatsiooni või üksuse asju ajava inimese, k.a kolleegi toiminguid. Ta saaks seda teha ka suhtluskanali valikuga ja sellekski peaks tal õigus olema.

Kõik me oleme inimesed ja ametniku roll on enamasti üsna tänamatu. Ametnikul kui tõlgendajal on töö laadi aspektist kitsaks jääv ettevalmistus ning ta töötab sageli mitmes keelesja võõrasse valdkonda ulatuva või väga kiiresti kasvava moodsa teabega. Niisugune töö nõuab lausa universaalseid eelteadmisi, mida ükski kool ei anna. Seepärast tasub kolleegidega regulaarselt aru pidada, eriti siis, kui tuleb suhelda anonüümse kodanikuga – pideva suhteliselt anonüümse suhtluse juures on osalustunne ja kollegiaalne heakskiit ka peamine tunnustus. Praegustes oludes määrab põimunud õigus- ja haldussuhtluse kvaliteedi keel. See pole keele ületähtsustamine. Keel on ennast jätkuvalt määrava ja teistega suhestava riigi oluline infrastruktuur. Õigus- ja

¹³ Sotsiaalne mina seostub tavaliselt kollektiivse ja enam välise vastutusega.

¹⁴ Vt viiteid V. Saarmets, *op. cit.*

haldussuhtluse kvaliteet on nii eeldus kui ka tagatis meie kõigi toimetulekuks ühises töö- ja asjaajamiskeskonnas, mida saavad siduda ainult tekstid. Läh-tugem siis sellest, et informatsioon kui uus, senisest rikkam või teistsugune arusaam sünnib siis, kui ametnikud, juristid ja keeleinimesed ennekõike oma-vahel ja mõnikord üksteisega asju arutavad. Teadmine sünnib vaid erisuguse teabe valdajate dialoogis.¹⁵

¹⁵ [Lisan siinkohal, et pikemalt käsitleb kirjavahetust minu artikkel: Kirjažanrite keele-parameetrid mitme tekstiliigi taustal. Emakeele Seltsi aastaraamat, 55 (2010), 32–62.]

Muutustest õigusdiskursuses ja -keeles

Artikkel on ilmunud Õiguskeeles 2010, nr 1, lk 146–152 ja põhineb 14. detsembril 2009 Justiitsministeeriumis toimunud XVII õiguskeelepäeva ettekandel.

Allpool esitatav ettekanne on poliitiline. Lingvistina saan esitada küsimusi, kuid ei saa nendele adekvaatselt vastata. Vastused nõuavad juriidilist mõtlemist ja veelgi enam poliitilisi otsuseid. Jutuks võetakse muutused mõtlemises ja keekekasutuses, mida otseselt või kaudselt mõjutab meie kuulumine Euroopa Liitu.

Keeleteadlane teeb vahet sõnastamata normil, mis on isereguleeruv, ja sõnalisel normil ehk normingul, mille looja ei usalda oma toimekeskkonna isereguleeruvust. Reguleerimissoov on ajendatud ja/või saadetud mingilaadsest ideoloogiast. Kindel ideoloogia on tegelikult alati ja igas tekstis olemas. Toon siinkohal ühe näite sootuks muust valdkonnast.

Inimene pöördub arsti poole. Ta ei mõtle hetkekski, et tervise asjatundja tekst, mille mõte on anda ravijuhiseid, oleks ideoloogiline. Kuid ideoloogiline see on: üht ja sedasama haigust ravib Eestis kasvanud ja Tartus õppinud arst sootuks teisiti kui Jaapanis kasvanud ja arstikutse omandanud inimene. Erinevused ideekogumite vahel on sageli üsna sügavad alates sellest, mida mõistetakse haigusena, kuni kindla raviviisi valikuni.

Ent kujutlegem, et ravijuhiseid annab hoopis ametnik või jurist või et need kehtestab iga haiguse puhuks demokraatlikult riigi parlament. Või et inimene määrab ise oma diagnoosi ja ravi. Organism peab olema väga terve ja tugev, et mitte tasakaalust pöördumatult välja minna – või päästab teda juhus. Ühiskonna üle otsustame aga enamasti nii, nagu inimene otsustaks oma tervise üle kas ise või delegeriks otsustusõiguse suvalisele, nt retušeeritud klantspildil usaldusväärseks näivale inimesele.

Õiguse üldakt on, nagu iga muu tekst, kantud kindlast ideoloogiast ning mõjutab ühiskonda kui üldjoontes isereguleeruvat organismi. Kuidas tahes me parandaks näiteks oma alustes enamusele vastuvõetamatut seadust, eeskirja või muud juba eelnõuna liikuvat valmisteksti, mis tegelikkust ette kirjutab, tulemus on küsitav. Üksikparandused ei muuda enamasti teksti ideoloogiat

ning nende püüdlamise asemel tuleks selline tekst kehtestamata jätta – s.o kas usaldada toimivaid norme või teha uus tekst teisel ideoloogilisel alusel. Samas on terve pädevusala, kus Eesti ideoloogia on otsustatud sellega, et oleme astunud Euroopa Liitu. Siin on mõtteainet, mida allpool üritan esile tuua.

Õigusaktil kui sõnaliste normingute ehk sätete kogumil on kalduvus muuta oma toimekeskkonda ehk tegelikkust ühes kindlas suunas. Kui tekst on halvasti sõnastatud, siis on tema mõju soovimatu ja ettenägematu, lubades keelatud ja keelates lubatud, pannes inimesi tegema midagi, mis tööd ei tõhusta, vaid segab jne. Kui tekste saab üleliia, siis on tagajärjeks reostus. Siin on aga kaks oluliselt erinevat asja. Ühelt poolt tuleb rääkida õiguse üldaktidest, nende ideestikust ja sõnastuse kvaliteedist. Teiselt poolt on väga palju sellist, millest seadused vaikivad, kuid mis mõjutab meie elu märksa enam – nimelt rohkete haldusdokumentide kaudu.

Õigus tekstidena

Seadusel, täpsemalt õiguse üldaktil kui tekstiliigil on lingvisti pilguga järgmised olulised omadused.

- Õiguse üldakt on deklaratiivne kirjeldav tekst – ta väidab, kuid ei seleta ega põhjenda.
- Sellise õigusakti eesmärk on reguleerida suhteid ja käitumist.
- Seadus esitab kontekstis ühemõtteliste tingimustega (osalistega, asjaoludega) seotud järeldotsi tegevuseks või tegemata jätmiseks (*kui–siis*).
- Seadus lubab tõlgendusi (1) iseenda piires (nt preambulis avatud mõistet jm), (2) kogu vastuvõtuhetkel kehtiva seadustiku või selle määratud osa piires (õiguse ja reguleeritava valdkonna legaalterminoloogia) ning (3) kirjakeele mõistesüsteemi ja grammatika piires (üldsõnavara, grammatilised seosed ja vahendid).
- Seadus on ainus tekstiliik, mille tõlgendus ei sõltu (ideaalis) teksti kindlast vastuvõtjast, vaid rahva esinduskogu tahtest. Kui kohustuslikku normi sõnade ja grammatika kooskõlas tuvastada ei saa, siis tuleb kõrge taseme ekspertide toel välistada põhiseaduse ja hea tava vastane tõlgendus ning pöörduda vajadusel riigikohtusse või seaduseelnõu arutelu tekstide poole.

Lingvistilise analüüsi aspektist pole Euroopa Liidu tekstide enamik mitte õigustekstid, vaid poliitilised ja didaktilised tekstid. Vaadakes mõnd

näidet, mis sellele viitavad (näite järel nurksulgudes on siinkirjutaja kommentaarid).

Õigusaktis ei ole asjakohane kasutada hinnangusõnu (*kerge, raske, laialdane, otstarbekas, asjakohane, õige, parem* vm) ja nende võrdlusastmeid, nagu näidetes 1–3:

- (1) [midagi] on kergem saavutada ühenduse kaudu; ingl *[...] is better achieved at Community level* [Millest kergem või parem? Milline ühendus?]
- (2) „Komisjon korraldab enne seadusandliku akti kohta ettepanekute tegemist laialdased konsultatsioonid [Kui laiad? Kus? Kellega?]
- (3) ... on asjakohane tagada üleminek [...] ja [...] vahel; ingl *it is appropriate to ensure transition between [...] and [...]* [Tuleb määrata üleminekutingimused ja -aeg?]

Hinnangulisuse kõrval iseloomustab poliitilist ja didaktilist teksti ebamäärane tulevikku suunatus ja tingimuslikkus (modaalverbid *võima, pidama* vm, tingiv kõneviis), nagu näiteis 4 ja 5.

- (4) Käesolevas määruses sätestatud meetmete võimalikult otstarbekaks ja kiireks kohaldamiseks peaks käesolev määrus pärast selle vastuvõtmist jõustuma niipea kui võimalik; ingl *In order to ensure that the measures provided for in this Regulation can be applied in the most expedient and speedy manner, this Regulation should enter into force as soon as possible after its adoption* [Seaduses ei oleks sellelaadne jõustumisaja sõnastus võimalik]

Kohati on sõnavalik loosunglik, nagu *üles kutsuma*, ja samas võib esineda vigu. Näiteks ‘turvalisus’ tõlkelauses 5 ei ole enesekohane mõiste (ei saa öelda „Ole turvaline“), järelikult saab subjekt seda keskkonnas luua, kuid mitte rakendada:

- (5) Parlament kutsub üles turvalisusele [Õigem näib *turvalisust tagama*]

Seaduslauseid ei saa manitsevalt raamistada, nagu on raamistatud näide 6. Lauses on poliitilisele tekstile omast eufemistlikkust: *otsetoetuste ratsionaliseerimise* mõte on ilmselt nende ‘senisest otstarbekam jagamine’. Tegemist on üldse halvasti jälgitava lausega, milles kõrvallause on lõhkunud fraasi *õigusaktidest kinnipidamine*.

- (6) Euroopa Parlament on korduvalt väljendanud oma arvamust, et otsetoetusi tuleks veelgi ratsionaliseerida, muutes nende toetuste suuruse sõltuvaks

ühenduse õigusaktidest, mis ei piirdu ainult importtoodete käsitlemisega, kinnipidamise tegelike kuludega [Mõte on seada otsetoetuste suurus sõltuvusse ka muude ühenduse õigusaktide täitmise kuludest peale importtooteid käsitlevate?]

Kohati leiab tekstides kõige eeltoodu kõrval tülikaid viiteseoseid, kus üht ja sedasama sõna on kasutatud mitmes tähenduses, nagu sõna *konverents* näites 7. Sätte teemaks on „Euroopa Liidu asjade komisjonide konverents“, sätte fookuses (lõpuosas) on aga võimatu üheselt tuvastada, kas juttu on sellest-samast konverentsist või vahepeal mitmuslikuna sisse toodud parlamentidevahelisest konverentsist.

- (7) EUROOPA LIIDU ASJADE KOMISJONIDE KONVERENTS võib esitada Euroopa Parlamendile, nõukogule ja komisjonile läbivaatamiseks iga seisukoha, mida KONVERENTS peab asjakohaseks. Lisaks sellele edendab KONVERENTS riikide parlamentide ja Euroopa Parlamendi, sealhulgas nende valdkondlike komisjonide vahelist teabe ja kogemuste vahetamist. KONVERENTS võib korraldada ka parlamentidevahelisi KONVERENTSE üksikteemadel, eriti mõttevahetusi ühise välis- ja julgeolekupoliitika, sealhulgas ühise julgeoleku- ja kaitsepoliitika küsimustes. KONVERENTSI esitatud seisukohad ei ole riikide parlamentidele siduvad ega otsusta ette nende seisukohti. [Millise konverentsi seisukohad ei ole liikmesriigi parlamendile siduvad?]

Ühtlasi on 7. näide vigaselt seotud. Kui eestlane ütleb, et *Jaan ostis kingad, mida Jaan pidas ilusaks*, siis viitab lause kahele Jaanile (vrd *Jaan ostis kingad, mida pidas ilusaks* ja *Konverents võib .. esitada iga seisukoha, mida peab asjakohaseks*). Ka on väljend *konverentsi esitatud seisukohad* liiane: eesti kirjakeele normi järgi on need *konverentsi seisukohad*. Verbi *esitama* vajataks siis, kui tal on oluline laiend (nt *parlamentidevahelise konverentsi EL asjade komisjonidele esitatud seisukohad*).

Euroopa Liidu tekstide tüpoloogiast hoopis olulisemad on üldised ideoloogilised muutused, mida sellised paatoslikud, tingimuslikud, manitsevad ja eufemismidest küllastatud tekstid oma sõnakasutusega märkamatuult kaasa toovad. Sellel huvitaval teemal on valmimas (kaitsmisele suunatud) Tallinna ülikooli diskursuseanalüüsi lektori Katrin Aava doktoritöö „Eesti 2004.–2006. aasta haridusdiskursuse analüüs“. Väitekirjas on samm-samult demonstreeritud Euroopa Liidu uuemate tüvitekstide mõju eesti keelele

ja meelele: kuidas, millal ja mis terminite toel asendub kodanikuühiskonna ideoloogia Eesti haridusvaldkonnas neoliberalistlikuga, nii et haridus muutub teenindus- ja ärivaldkonnaks, mille üle valitseb raske (f)riiklik kontroll.

Kelle keel on Euroopa Liidu eesti keel?

Küsimus pole ainult Euroopa Liidu tekstide poliitilises või didaktilises suuniluses – sõnastuse küsitavus pole siinse artikli põhiteema, kuid ilmneb isegi kõrvaliste näidete vaatlusel. Euroopa Liidu tõlketekstide sõnastus (mis tahes liiki nad määrata) ei sobi õigusakti; ka pole need tekstid keeleliselt tingimata täpsed ega ühemõttelised. Milline peaks siis olema Euroopa Liidu tõlgete mõju eesti õigusruumi tekstidele?

Euroopa Liidu institutsioonide eesti tõlkeüksustes töötavad kahtlemata professionaalid, meie ametitekitõlkijate paremik on seal tugevasti esindatud. Samas ei saa ei nüüd ega tulevikus arvata, et tõlked on laitmatus sõnastuses ja sobivad eesti õiguskeele arendamise lähtepunktiks.

- 1) Tõlke olemus on vahendada mõtet ja mõisteid, aga neid saab alati mitut moodi sõnastada.
- 2) Tõlke kvaliteet ehk mõtte vahendamise otstarbekus ja täpsus sõltub otseselt Euroopa Liidu tõlkijatele peale surutud töötempo, mis on arusaadavatel põhjustel väga suur (nt tõlge ja selle trükkimine peab mahtuma eelnõu valmimise ja selle arutelu alguse vahele).
- 3) Tõlkijal on oma haridus. Tal ei ole filoloogina või muu ühe ala asjatundjana valdkonnakonsultantide ja ilmselt ka piisavat juristide võrgustikku, kellelt operatiivset abi saada, isegi kui konsulteerimiseks aega jääb.
- 4) Koos Euroopa Liidu kodanike kasvava mobiilsusega kahaneb tõlkijate hea eesti keel. Suur osa neist on kõrghariduse omandanud enamasti või kogunisti võõrkeeles (ka võõrfiloloogide erialaaineid loetakse Eestis võõrkeeles ning Bologna süsteem ei jäta aega piisavateks tõlke-sihtkeele õpinguteks); üha suurem osa eurotõlkijaid elab pikemat aega või juba alaliselt võõra keele keskkonnas ja nooremad üha sagedamini mitmekeelses segaperekonnas jne.

Toon ühe näite ajasurve mõjust. Tõlke e-keskkond näitab tõlkijale iga termini varasemaid tõlkevasteid koos viitega nende kasutajale ja kasutusümbrusele. Üht olulise akti olulist terminit on tõlgitud neljal viisil. Vilunud tõlkija

pöördub alustatud tõlke kvaliteedi nimel elektrooniliselt või vahetult kõigile kolleegi poole, et ühiselt valida üks ja edaspidi samas kontekstis eelistatud terminikuju. Muidugi võtab see veidi aega. Tulemus: kõnealune termin saab paika, kuid valmisteksti edastus tellijale hilineb mõne minuti. Nädala raportis märgitakse seda ühekordset 7-minutilist hilinemist kui nimelise töötaja ametlikku viga, mis võib tõlkijale kaasa tuua soodustuste vähendamise ja kahandab kogu eesti tõlkeüksuse usaldusväarsust. Näide on võimalike juhtumite seas üks lihtsamaid, sest hiline mine ei oleks saanud olla niisama väike, kui oleks tulnud konsulteerida keelenõuandega Eestis või otsida abi erialainimestelt ja/või juristidelt.

Eeltoodud tausta arvestades tuleks olla väga järjekindel arusaamas, et **Eestile pole kohustuslik mitte Brüsseli või Luxembourgigi tõlgete keel, vaid tõlgitud tekstide mõte.** Teisisõnu, Eesti on Euroopa Liidu suveräänne liikmesriik ja eesti keel üks selle liidu ametlikke keeli. Seega on Eestis loodud ja korrastatud eesti kirjakeel, k.a eesti legaalterminoloogia ja väljendustrafarett (kui selline on juhtumisi olemas), kohustuslik tõlkijale, kuid tõlkija keel pole kohustuslik Eestile.

Eesti õiguskeel tuleb luua ja korrastada Eestis. Mis sellest järel dub?

- Eesti õiguskeel oma olemasoleva legaalterminoloogia, väljendustrafaretiga on Euroopa Liidu tõlgetes kohustuslik (ja minu kogemusel seda tõlkijad ka arvestavad, kontrollides termineid jm väljendeid Riigi Teatajast).
- Kui Eestis reguleeritakse valdkondi, mis on Euroopa Liidu ühise pädevuse alas, siis tuleb järgida Euroopa Liidu aktides kokku lepitud printsiipe ja aktide-sätete mõtet, kuid korrastada väljendusplaani, võtmata üle tõlgete keelt.
- Tõlkijate loodud õigusterminoloogiat ei tohi käsitada siduvana. Terminiloome jäägu eriala asjatundjatele ja terminikomisjonidele; legaalterminoloogia on rahvaasemike ehk parlamendi, juristide ja valdkonna asjatundjate ühistöös kaalutu tulemus.

Kui näiteks tõlkes on kiirkorras loodud juhutermineid ja hädapäraseid fraase, mida Eesti juristidel, keelekorraldajatel ja reguleeritava ala asjatundjatel on raske aktsepteerida, siis tuleb selline keeleaines kohalikes tekstides kokkuleppeliselt asendada ning suhestada uus tõlkekeelend avalikes andmebaasides ja tekstides (terminibaasides, eelnõude kaaskirjades jm). Suhestamine on vajalik ka ilmsete tõlkevigade puhul.

- Kui akt puudutab seda, mis Euroopa Liidu kokkulepete järgi jääb liikmesriigi pädevusalasse, siis tuleb järgida Euroopa Liidu teksti ideoloogiat, kuid otsustada kohalike aktide sisu, sõnastuse ja terminite üle siin.

Jätan pikemalt analüüsimata seniste tõlgete keele, kuid veanäiteid on mitut laadi. Keelte suhestamise juures näib omadussõnade ja verbide valik olevat tihti paras pähhkel. Näiteks on *serious* või *actual*; *apply* ~ *implement* ~ *customise*; *breach* ~ *misconduct* ja nende tuletised, nagu *infringement* (rikkumine); *amend* ~ *adjust* ~ *adapt* jne tihti suhestatud nii, et ühel lähtekeele sõnal on mitu eesti vastet ja mitmel sõnal ühesugune tõlkevaste. On üsna ilmne, et me ei hakka Eestis Euroopa Liidu tõlke pärast rääkima *tõsisest* rikkumisest, kui meie seadustes nimetatakse samalaadset rikkumist *raskeks*.

Kohati võib aga tõlge juhtida tähelepanu kokkuleppe vajadusele. Näiteks hakkab silma, et euroaktidest ei selgu erinevus *nõude* ja *nõudmise* vahel – ilmselt oleks asjakohane rääkida selle või teise aktiga *kehtestatud nõuetest* (ka *uutest* või *lisanõuetest*) ning jätta sõna *nõudmised* sinna, kus õigusaktile ei viidata (nt keegi *nõudis täiendavalt dokumente* > *täiendavate dokumentide nõudmine*).

Euroopa tekstide analüüsil võib aga avastada ootamatusi ka eesti õiguskeeles endas – tõlgete mõju on ettearvatult kohale jõudnud. Näiteks ei ole eesti kirjakeeles omadussõna *residentne* ja seetõttu ei saa seal olla ka selle tuletist *residentsus* – kuid Riigi Teataja sirvimisel ilmneb, et seda on kasutatud kahekümne ühes Eesti õigusaktis.

Samalaadseid ja muid uudislikke näiteid kohtab aga eriti palju õiguse üksikaktide ja haldusdokumentide keeles – see on hiiliv keel, mille sõnu sageli Eesti seadustes ega kirjakeele allikates ei leia või on neid kasutatud erilises tähenduses. Õigust sõna laias mõttes ei sõnasta seega enam ei tippjurist ega ala või õiguskeele asjatundja, vaid Euroopas õppinud ametnik.

Raskesti hallatav tegelikkus, ametnike hiiliv uudiskeel ja mõttemallid

Õiguskeele ja temaga kantava mõtteviisi muutustest võib rääkida pikalt. Paraku ei ole majandussurutise ajal ka üldaktide puhul enam probleemiks õiguse sõnastus, vaid õiguse sisu: seadus kui ühiskondlik kokkulepe, mis eile kehtis, ei pruugi täna enam kehtida. Kui tuua üksainus näide: ole mees ja täida

lepingut, kui keset käimasolevat juba rahastatud, täppiseelarve ja -bilansiga ning peensusteni range aruandevormiga projektis muutuvad Eestis kõik tasumäärad, maksuliigid ja samal ajal ka projekti haldava asutuse sisedokumendid. (Kokkuleppeid, millest kinni ei peeta, tunnevad veel enam sotsiaalselt vähe kindlustatud inimesed.)

Vaene aeg näib olevat teisalt ka rikkal ajal vargsi tekkinud priiskamise jätkuv õigustus. Üha tähtsamaks muutub kokkuhoid ja kontroll selle üle. Kontroll asjatundja tegevuse üle tähendabki priiskamist, mille tekitab kasvav asjatundmatute palgaliste paberimäärijate kogum, kes koostab eeskirju, nende täitmise juhendeid, taotluste ja nende lisade nimestikke ja planke, raha taotlemise ja selle kohta aruandmise tabeleid kümnete hierarhiliste lahtritega. Neile assisteerivad aruande *abikõlblikkuse* analüütikud ja kuludokumentide kontrollijaid, kes omakorda annavad aru kõrgema astme ehk rahastaja asjaomastele ametnikele. Iga uue juhtimis- ja kontrollifunktsiooniga kaasneb loendamatu hulk tegevusi ning kindla töö kontekstis uusi termineid, millega inimestel tuleb harjuda.

Teadlane koostab näiteks tegevuspõhiseid rahastamisaotlusi, täites kobamisi tuttavate sõnadega, kuid esialgu arusaamatu sisuga lahtreid *Möödik*, *Lähtetase*, *Tulemtase*, *Mõju*, *Sotsiaalpartnerid*, *Omafinantseering* jne. Ta saab rahastuse, koostab bilansi, jagades tegevustele eraldatud summa raamatu-pidamiseelarve artikliteks, üritades oletada, kas kirjastamine on *majanduskulu* ja millisel määral või mis erinevus on *palgal*, *töötasul* ja *lisatasul*, seejärel täidab projekti kinnitamise taotluse ja ootab kinnitust, arveldab ise *kassa-* ja *dokumendipõhiselt* ning koostab lõpuks aruande taas *tegevuspõhiselt*, arvutades kõik bilansiaruande summad tegevuste kaupa ise ümber. Tegevus ise – uurimistöö ja õpetamine – on selle kõrval justkui väheoluline.

Kui parasjagu saakski aega tegelda teadus- või arendusprojektiga, siis selgub, et algamas on juba *akrediteeritud* õppekavade riiklik *üleminekuhindamine* ja sellega sünkroonselt ka teadusvaldkondade *evalveerimine*. Kiiresti ja kindlasti tuleb vaadata, et õppe- ja kursusekava tulemus oleks sõnastatud *väljundipõhiselt* ja esitatud *subjektikeskselt*, kava järgiks *kvaliteedinõudeid* ja õppejõudude teadustulemused oleksid avaldatud *aruandekõlbliku klassifikatoriga* väljaandes.

Parim näide bürokraatia enesekindlusest meenub professori valimiste ajast riigiülikoolis. Kandidaadile helistas keset kiiret nõupidamist ametnik, kes nõudis mingite teadusinfosüsteemis märgendiga „ilmumas“ varustatud

artiklite vastuvõetuse tõendeid, mida tulnuks paari päevaga Hispaaniast nõutada. Kandidaat püüdis pareerida, et seda tõendit ei ole valimiste kontekstis vaja – nn esimese taseme artikleid on üle nõutava määra ehk mitte üheksa, vaid kuusteist ja pole ju tähtsust, kas viimase viie aasta publikatsiooniloendi 38. ja 39. artikkel on ilmumas või ilmunud. Noore värske ja erialakauge ametniku vastus kõlas: „Mis loeb, et kõrgetasemelisi artikleid on palju. Me ei hinda teie tööd ju formaalselt, vaid sisuliselt!“ See ei ole enam keeleküsimus, vaid ajastuomane mõttemall, uue kõnekäitumise ja mõtteviisi ühendatud pretendent. Professorikandidaadi paberid lükatigi tagasi avaldusele kantud märkega „Sobib, kui esitab Hispaanias ilmumas olevate artiklite kohta tõendid“. Selgus tõsiasi, et seesama helistanud neiu moodustas paari teise omataolisega kvalifikatsioonikomisjoni, kelle pädevuses oli hinnata kõigi erialade (personaliosakonnas dokumentide järgi formaalselt sobivaks arvatud) professuuri taotlejate sobivust sisuliselt. Muidugi oli näiteks toodud otsus juriidiliselt ebapädev ja asi lahenes.

Ent tulgem tagasi muutuste juurde keeles ja kõnekäitumises. Keegi üliõpilane küsis kord loengus, kust tuleneb asjaolu, et eesti kultuuris on asjad ühtmoodi, kuid koolitustel õpetatakse teisiti. See tuleneb asjaolust, et õpime võõrast kontekstist – mis on positiivne –, kuid ei märka omandatud kontekstiga kohandada – mis on õnnetus. Üks meie keelekeskkonna tavadega vastuolus näide käitumisõpetusest: pöörduge kirja alustades inimese poole lihtsalt nimega (*Krista Kerge*) või nime ja tiitliga (*proua Kerge*). Eestis ja eesti keeles ei ole nõnda kombeks, aga keel ongi tavade süsteem.

Täpselt niisamuti on bürokraatia Euroopa Liidu kontrollitarbest (ja sügavast usaldamatusest paratamatult anonüümse partneri vastu) muutunud omaette elualaks, kus hästi mõeldud ja kuskil toimiv ideoloogia õpitakse väliskoolitusel ära ja tuuakse õpihimulise ametniku laualt asjatundjate ellu nimelt selleks, et saavutada kontrolli. Paraku on silmist kadunud piir: kõik see, mis on keskuse jaoks küsitav kauges võõras Euroopa Liidu liikmesriigis, ei vaja kontrollimist väikses Eestis. Ühe juhtumisi rumala asjatundja jaoks on sellest kasu, aga üheksat arukat lihtsalt segatakse.

Ent aitab nüüd siinkirjutajale südamelähedastest näidetest. Kui ulatuslik on bürokraatia hiiliv keel, seda ei olegi lihtne märgata, sest tema massiline ja kiire pealetung harjutab meid sellega väga kiiresti. Kellel meist puuduks visioon ja missioon, sotsiaalpartnerid, SWOT-analüüs, arengukava, arenguvestlused, finantsperspektiiv, jätkusuutlikkuse tagatised jne. Tippjuristidel ja

tippkeeletheadlastel, kes on kogunenud õiguskeelepäevale, ei ole siin midagi teha või arutada.

Erakordselt tark manalamees Henno Rajandi on öelnud olulised sõnad, mis sobivad eriti hästi sellelaadseid meelemürgiga sarnaseid keelemuutusi kokku võtma:

Keelesüsteem ei kirjuta ette, mida mille kohta mõelda, järelikut ka seda, mida mille kohta öelda. Keel on mõtete ülekandmise vahend, mõtete vildakuse või puudumise korral ka vale, rumaluse ja mõtte-tuse ülekandmise vahend.

KEELEKORRALDUS

Mäletan, et mingis viimase aasta kursusepeo ennustumängus 1978-79 pakuti mulle üsna irooniliselt tulevikku keelekorraldajana („Särav täht meie keelekorralduse taevas“). Naersin südamest, sest keelekorraldus tundus taatide-memmede alana. Aasta hiljem oli asi naerust kaugel. Udo Uibot ja mind arvati KKI värsquete töötajatena uueneva vabariikliku õigekeelsuskomisjoni liikmeks – ja sinna ma jäin. Muu kõrval kirjutasin Sirbis ja Vasaras ning Nõukogude Õpetajas ülevaateid komisjoni otsustest, käisin otsuseid tutvustamas õpetajaüritustel ja tegin nii VÕKi kui ka muudel keeleteemadel 1981–1984 terve hulga 20 min otsesaateid televisioonis. Toona käis see nii, et istud laua taga, näitad telekunstniku kauni kirjaga pabertahvlikeselt oma näiteid ja skeeme ning jutustad nagu Moidela, ainult sussikeste asemel on eesti kirjakeel. Kahjuks ei ole Tartu stuudio Telekooli-arhiiv säilinud.

1987. aastast tuli hakata viienda aasta tudengitele tänapäeva eesti keele aines lugema õigekeelsust ja seega küsida endalt, miks asjad on, nagu nad on. Vahel, kui üks nähtus kippus alluma kahele reeglile ja raske oli ühe eelistamist põhjendada, küsisin ka Saari käest. Targim vastus tundus, et kirjakeel on traditsioon ega vaja põhjendusi. Siiski lubasin tudengitel eksamikirjutises ka Tauli tähenduspõhiste reeglite järgi komasid panna. Üks prooviski, aga teistele tundus see raske. Traditsioonis on oma jõud ja rutiinis oma lihtsus.

Uuemal ajal asendus õigekeelsuskomisjon Emakeele Seltsi keeleteoimkonnaga ja selle liige olen tänaseni.

Keelekorralduse alla mahub ka terminitöö. Seda olen teinud nagu kõik õppejõud: kõigi ainete loenguid ette valmistades ja artikleid kirjutades. Alates 1995. aastast olen olnud mitmes õppekavarühmas ja terminiseltskondades, nagu Euroopa keeleõppe raamdokumendi oskussõnu korrastanud ERÜ töörühm, valitsuse õigusterminoloogia komisjon (põnev kogemus Eesti tippjuristidega) ning meditsiinterminoloogia komisjon TAI hõlma all (eriti hinge jäänud dr Jaak

Põlluste ja kolleeg Marje Liibek). Tekstiinimesena pean vägagi lugemisväärsaks oma artiklit „Terminid leksikaalse ja grammatilise keelendina“ (kogumikus „Eesti oskuskeel, 2003: Rahvusvaheline terminoloogiakonverents, Tallinn, 10.-11.10.2003.“ Tallinn: Eesti Keele Instituut, 19–46). Lugege raamatukogus.

Niisiis, keelekorraldus on mind saatnud ülikooli lõpust pensionipõlveni ja edasigi. Tekstiinimesena olen veendunud, et igasugused õigekeelsusjuhised ristuvad ja põimuvad, nii et enamasti on toetunud hoopis juhiste näidetele. Olin seda õpetajatele rääkinud VÕKi liikmeks saamisest alates, korrutades lõpmata, mida loovkirjutistes (ka kirjandis) „hindekaaluga veaks ei tule lugeda“. Õpetajate vastus oli alati üks: jah, saame aru, kuid küpsuseksami hindajad mitte ning nii ei saa me lapsi alt vedada. Kui olin seltsi keeleteoimkonna vanem, võtsin südameasjaks seda noorte hindajatele panuseksamiteooriat arvestades kollektiivselt öelda. Keeleteoimkond arutas eri aegade õigekeelsusreegleid siduvat mustandit mitu kuud ja lõppteksti detaile toimetasime koos pikalt. Nii sündis 2011. aasta kevadtalvel riigieksamit puudutav märgukiri.

Alustan siinset osa oma Sirbi-kirjutisest, kus olen keelekorralduse põhimõtted lühidalt kokku võtnud. Lisan selle artikli juurde faksiimilena ES keeleteoimkonna märgukirja, sest tegelikult oli just märgukiri „Keelekorralduse põhimõtete“ artikli alus ja ajend.

Edasi võtan keelekorralduse olemuse, sisu ja näited kõneks teaduslikumas keeles ja viimaks hoopis teistsuguses ja varasemas, iseseisvuse taastamise ajaraamis. Ehk on huvitav kaasa mõelda, mis probleemid on kadunud ja mis püsivad.

Keelekorralduse põhimõtted

Artikkel on ilmunud Sirbis 28. septembril 2012

ja seejärel 30. septembri Postimehe arvamusrubriigis.

Paljude argiarusaamad keelekorraldusest pärinevad veel suuresti 100 aasta tagant. Ühiskondlikud protsessid ongi aeglased ja võtavad inimpõlvi. Teadmised vahetuvad pisitasa, nagu muutub kogu kultuur. Visa on muutuma kõik, mis on seotud väärtushinnangute ja emotsioonidega, nagu eestlasele muu hulgas keel. Emotsioon moonutab teavet, aitab tekstidest poetada ratsionaalse iva, mis on meie emotsionaalse mälu vastuolus ega tundu usaldusväärne. Usaldusväarsuse peilimine on kommunikatsiooni pidev ja lahutamatu osa.

Vaatan oma üliõpilaskandidaate – emakeeleõpetajaks saab õppida eesti filoloog ja ainult magistriõppes. Näen lugemuse suurt langust ja kooliajal sisse süstitud veendumust, et kuskil on see ainuõige ja hea kirjakeel, mida emakeeleõpetaja on õpetanud väärtustama. Lihtsustavad kooliterminid *haritkeel* ja *kodukeel* rõhutavad küll erinevust asjaliku ja vaba suhtluse vahel, kuid nende kitsas skaala koos traditsioonilise „õige-vale“-vastandusega jätab kõrvale ilukirjanduse ning muu loova keelekasutuse ja isikupära laiemalt. Haritud on ikka tekst, kuid haritud tekst ei ole alati tark ega tark tekst tingimata õigekeelne. Ka Sirbil on ja peabki olema keeleteimetaja.

Näen tuttavate kuldmedalistide ja isegi mõne professori asjalikus tekstis toimetajasilmaga selliseid traditsiooni mõistes „vigaseid“ keelendeid, mis on minu põlvkonnas võimatud. Loomulik keelekasutus viitab, et ajad on eesti kirjakeelt tugevasti muutnud. Küllap on suurim mõjur kõnekeele kirjalik kuju (viimase 15 aasta igapäevane keel), kuid ka välismaal elatud aastad, toimetamata veebis veedetud aeg jpm.

Õige keele õpetamine on ometi niisama sageli korduv õpetajaks õppimise motiiv kui soov vahendada kirjandusvaramut, mis vestluse järgi on samas noorele kaunis tundmatu. Magistriõppe kandidaadid on kuulanud moodsaid kirjandus- ja keeleaineid, enamik ka minu enese kursusi keele variatiivsusest ja teksti lingvistilisest analüüsist, mis kõik pidanuks kitsad kooliaja arusaamised ammu kummutama. Seda ei ole juhtunud. Vaevalt suudaksin siis ühe

lehelooa kedagi veenda, et keelekorraldus on interdistsiplinaarne eriala, kus vana lihtne ükskordüks õigest ja valest emakeelest ei toimi, kuid proovin siiski.

Keelenorm ja norming

Keel avaldub tekstides, ta on kultuuri kandja, ühiskonna tähendusvahetuse ja tähendusloome süsteem, mis muid analoogilise ülesandega märgisüsteeme peegeldab ja toetab. Kõigil sellistel ühiskonna süsteemidel on alati omad normid, mille enamiku omandame keskkonnast. On selge, et dressides presidendi vastuvõtule ei minda, kuid millega minnakse, selles osas vajame nõu – sündmus tuleb enamiku elus sedavõrd harva ette, et reegleid keskkonnast ei omanda. Lisaks on reeglid kultuuriomased ja muutlikud, nt kuninganna vastuvõtt ei tea me midagi. Kirjakeelega on samuti. Omandame emakeele keskkonnast, kuid kirjakeel algas sajandeid tagasi ning sellel on kasutusalsid ja detaile, millega me igapäevas kokku ei puutu. Siis vajame asjatundja nõuannet: vaatame eri liiki sõnastikke, sirvime eesti keele käsiraamatut või helistame keelenõuandesse.

Keel on niisiis omad keskkonnast (tekstidest) omandatavad normid ja keele omandamiskeskonna loomulik osa on üldharidus. Kui aga ühiskonna mingis sfääris norm puudub või ei tööta, siis luuakse norminguid. On terveid valdkondi, mis normingutele toetatakse, nagu liiklus, ehkki näeme ka siin kultuuriomaseid isetekkelisi norme – igas kultuuris tekib normingute, sh liikluseeskirja eiramise loomulikke piire. Ka neid tuleb liigeldes arvesse võtta, või me ei jää ellu.

Norm on olemas isegi kirjakeele sõnavaral, ehkki vabariiklik õigekeelsuskomisjon on juba 30 aastat tagasi otsustanud sõnatähendusi mitte normida. Kui näiteks keegi pealkirjastab tõlkeramatut fraasiga „Reflektiivõpe keskkoolis“, kuid leiame kaante vahelt, et tegemist ei ole refleksidega ning juttu on peale gümnasistide ka 7.–9. klassi õpilastest, siis ei vasta pealkiri eesti kirja-keele sõnavaranormile. Reflekteerimisega seostub meil omadussõna *refleksiivne* ‘peegeldav, tagasisidet pakkuv’ ning kõnealne Suurbritannia *lower and upper secondary school* hõlmab siin põhikooli lõpuastme ja keskkooli. Sisuliselt on pealkiri seega vale: sisse vaatamata jääb mulje, et raamat räägib mingist keskkoolis sobilikust refleksidele toetuvast õppeviisist.

Ka grammatikaga ei ole teisiti. Norm kujuneb ja muutub, me omandame kirjakeele, kuulates ja lugedes tekste; normida saab väga vähe. Tekstides avaldub kolme-nelja põhimise eesti lausetüübi sõnajärg just sel moel, kuidas nõuab teksti kulg. Sõnamuuteid – jah, neid normitakse. Teisalt määrab vormistiku

kasutuse teksti žanr (nt kus *surnud*, kus *surd*). Ka on „viga“ ja loovus ühel alusel. Igasse keelde saab tõlkida „olin pärast seda juttu surnud“ ja „mõned on võrdsemad“, mis tunnetuslikus plaanis võimatuna sunnivad end kontekstis loovalt tõlgendama. Paraku välistab asjalikkus loovuse. Me ei tohiks ühtviisi sundida loovalt tõlgendama Eesti Vabariigi seadust või asjaajamisdokumenti ning Nikolai Baturini romaani või Mati Undi ajakirjanduslikku esseed.

100 ja isegi 50 aastat tagasi, kui ühiskirjakeelt veel kujundati ja inimeste valdav emakeel oli kohalik murre, oli loomulik normida, kuidas sõnu käänatakse ja pööratakse, sest murdeti tehti seda eri moodi. 30–35 aastat tagasi näitas Mati Hint väga mahukates uurimustes, et kui kirjakeel on muutunud põlvkonna emakeeleks, mis on ka asjaliku suulise suhtluse vahend, siis sõnavormide hääldusmallid muutuvad ja sõnad nihkuvad ühest tüübist teise – küll kindlasse tüüpi, kuid ikka üksiksõnuti, sest muutused on kinni ka sõnavormide kasutussageduses. Vabariiklikul õigekeelsuskomisjonil jäi üle teadustulemusi tunnustada ning seda 1980ndate algul ka tehti. Suur viga on, kui nüüd koolis emakeeletunnet ei usaldata, vaid sunnitakse üht sõna tajuvastaselt mitut lubatud moodi muutma, rikkudes ka emakeeletaju.

Et fonoloogiat ja keelemuutusteoriasid saaks kirjakeele korralduses rakendada, pidi see keelevorm olema siserände ja linnastumise tagajärjel muutunud loomulikuks ja keskkonnast omandatavaks süsteemiks. Selsamal keeleteaduslikul alusel ei oleks keelt saanud korraldada Veski ega Muugi ajal. Praegu on siin ehk järelemõtlemise koht. Meil on palju muu emakeelega inimesi, kes õpivad ja töötavad eesti keeles. Kuigi nad „valesti“ käänavad, saame neist suurepäraselt aru. Erinevus sõnavormis (nt *kontserte*, *kontsertisid* või *kontserdeid*) ei moonuta kommunikatsiooni. Kas on aeg muutuda tolerantsemaks? Üks asi on kirjutaja keelevelikutega toetatud identiteedipilt, teine asi see, kus rääkida veast. Individuaalse kognitiivse mitmekeelsuse ja IT-arengute kiiruse ajal on keelekorralduses vaja arvestada ühtaegu inimese keelsuse ja elukeskkonna muutusi. Keelekorraldus on ikka teaduspõhine, kuid peab arvestama väga paljude teaduste ning keeleteaduse alldistsipliinide tulemusi.

Norm kui kokkulepe

Niipea kui ühele keelele luuakse kiri, algab normimine kui teadlike kokkulepete kujundamine: kuidas märkida häälikuid, kuidas eristada nime (tõlkimatut ja suvalist) keele tõlgitavast sõnavaraüksusest, tähistada üldkeelendi

käibimist nimena või nime üldsõnana, kuidas märkida lause algust ja suhtlus-ülesannet, siduda lause osi, eristada üksteisest lõike jne. Häälik [š] kirjutatakse eri moel eesti, inglise, saksa ja hispaania keeles ja vahel isemoodi eri häälikuümbrustes. Inglise kirjutab nädalapäevi ja sakslane iga nimisõna suure tähega, meie väiksega, hispaanlane paneb meie mõistes tagurpidise küsimärgi küsimuse ette jne. Ühelt poolt on just kirjatraditsioon sedavõrd tugev, et kirjutame teisiti kui hääldame: kui sõna on laenatud enne kirjatavade levimist, siis paneme ta kirja eesti moodi (*krahv* või *palsam*), kui hiljem, siis võõrapäraselt. Teiselt poolt hakkab kiri mõjutama hääldust – nt on *gaas* ja *kaas* venemõjulises Ida-Virus ja ehk juba paljudel noortel ka mujal helilise g-ga, sest kiri sunnib ja võõrkeeled mõjutavad. Häälduse loomulikud protsessid aga ei kaota oma mõju kirjale täielikult (nt kirjutab laps kuulmise järgi *küffel* selmet *kühvel* või *lauabäl*, mitte *laua peal*, täiskasvanu aga *mistahes lugu* selmet *mis tahes* ja *tuletan veelkord meelde* selmet *veel kord*). Midagi peaks sellest tunnustama, midagi kindlalt kõrvale lükkama. Ka inglise keel on kunagi kõlanud kirjutatule palju sarnasemalt kui praegu. Iga liitsõna puhul – see ei ole inglasele tingimata graafiline sõna – tuleb seal ometi kontrollida, kas see kirjutatakse lahku või kokku ja kas kokku sidekriipsuga või vahetult.

Mis on viga, mis mitte?

Kirjutustavasid ei pea kuidagi põhjendama, kuid juhiste aluseks on mingid põhjendused, mis neid looma on sundinud. Nii satub mõnigi keelend mitme juhise ühisesse perifeeriasse. Minu arvates on aeg just seda tunnustada. Olen näiteks toonud Jaapani sünonüümi. Hüüdnimena saab seda kirjutada nagu nime ehk läbiva suurtähega (*Tõusva Päikese Maa*). Saab toetuda ka kohanimereeglile, kus liigisõna käib väikse tähega (*Tõusva Päikese maa*), ja pidada väljendit ümberütlevaks nimetuseks ehk tõlgendada teda tavalise metafoorina (*tõusva päikese maa*). Olge nüüd armsad ja otsige ise ortograafiaraamatust, mis on „õige“. Minu arvates on kõigi kolme reegli rakendus haritud inimese jaoks võimalik. Tsentri ja perifeeria põhimõtet arvestatakse keeleteaduses umbes 80 aastat ja moodsa kognitiivistika arenguga on see taas aktuaalne. Küllap peaksimegi tunnustama, et mida avaram on inimese lugemus, seda enam on tal eeskujusid, mis määravad täiesti traditsiooniliste kirjajuhiste rakendusala.

Vahel peab keelekorraldus tunnustama just seda, mis automaatselt ei levi – kui nt iga ainulist objekti kiputakse kirjas suurtähega märkima, siis tuleb meelde

tuletada, et tõlgitav sõna *ülikool* ei ole nimi ka siis, kui tema ees on täiend Tartu. *Tartu ülikool* on ikka tõlgitav sõnaühend, põhikirjaline tõlge kõlab *University of Tartu*. Nimena võib teda kasutada ja ametlikkuses seda suurtähtedega märkida, kuid pärisnimi ta ei ole ja kirjavõimalusi on järelikult kaks.

Oma roll keele- ja keelekasutusmuutuste tunnustamise vajaduses on ka hariduspõhimõtetel. Näiteks on panuseksamid ehk inimese elukäiku mõjutavad eksamid muutunud omaette erialaks: miski ei tohi inimest eksamil häirida, eksamiülesanded peavad olema teaduslikult põhjendatud ja mõõtma täpselt seda, mida õppekava taotleb, vea mõiste peab olema väga funktsionaalselt argumenteeritud, hindamisjuhend detailideni läbi mõeldud. Kui nüüd tuleme tagasi olukorra juurde, et emakeel omandatakse peaaesjalikult tekstidest, siis ei saa näiteks riigieksamil veaks lugeda selliseid keelendeid, mida on võimalik kohata just palju lugedes (Semperi esseedes, Aaviku tõlgetes, Tammsaare originaalis ja tõlgetes vm). Seepärast ei tohi kirjakeele vanu reegleid uutele kirjakujuale mõõndusi tehes kummutada, ehkki stiilitunnet peab püüdma arendada. Ka ei tohi eksamitöö hindaja kirja pildi tõlgendusruumi eirata – ta peab näiteks mõistma, mida on võimalik tõlgendada ka nimena, mida mitte. Niisuguseidki olukordi peab keelekorralduses ette nägema, et hindaja ei peaks otsustama omapäi. Ühtlasi peame arvestama, et kui õigekeelsussoovitusi on 2012. aastal muudetud, siis on 2013. aasta lõpetaja juba 11 aastat koolis käinud ning temalt ei tohi nõuda uusima normingu tundmist. See oleks nagu seaduse rakendamine tagasiulatuva jõuga.

Ühiskirjakeele kese hajub

Ühine keel on oluline nendele, keda seob sarnane identiteet. Tänapäeva ühiskond globaliseerub, kuid see tähendab ühtlasi pidevat rühmitumist. Suur osa ühiskonnarühmi ajab oma asju inglise keeles. Inglise keel saab üha sagedamini nende rühmade ühiskeele rolli. Eesti ühiskirjakeele kese hajub – loomulik norm on keele loomulikel vormidel, milleks on identiteedirühmade keelekujud, harvem ühiskirjakeel.

Tartu teadlased Tammemägi ja Ehala on leidnud, et kooliõpilaste enamik kasutab inglise keelt iga päev. See on meie ajale sümptomaatiline. Arstid loevad erialateavet inglise keeles, ametnikud ajavad Euroopas asju võõras keeles, uudiseid jälgitakse BBCst või vahendatakse muust võõrkeelsest keskkonnast, iga haritlase huviväli nõuab (ka) inglise keele kasutamist, käepärast teavet on

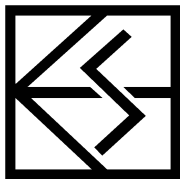
enim inglise keeles, kuuldav telekeel on suuresti võõrkeel (kui ka subtiitrid on all) jne. Me räägime ja kirjutame avalikkuses, haridussfääris, tööl ja kodus sadadest asjadest, millest oleme inglise keeles kuulnud või lugenud, vahendame eesti keeles infot, mille leidsime mujalt. See pole „Ringvaate“ kollane pudi-padi, vaid enamasti uus või uut moodi mõtestatud teave, tunnetusviis, maailmapilti muutev arusaam või seik. Tõlgitu muudab keelt, lisab mõtte- ja väljendusviise. Lisaks elab Eestis väga palju rahvaid, kes vahendavad teavet endale harjumuspärastest keeltest ning oma emakeele ja sellest kantud kultuuri mõjuväljas.

Keelekorraldust on endiselt vaja

Niisugune tegelik eri alustelt rühmitumine tähendab, et hajuva ühiskirjakeele keskmega tuleb teadlikult tegelda. Kui on Eesti riik, siis peab avaliku, haridus- ja töösfääri latusaks asjalikuks kommunikatsiooniks ühiskirjakeelt hoolikalt korrastama. See tähendab teadlikku žanrieeskujude laiendamist koolis, kõigi klassi- ja aineõpetajate emakeeleteadlikkust, kõigile olulist tõlkenõuannet ja pidevat tegelemist terminoloogiaga, mis peab jõudma kooli, tagama nii meedia- kui ka koolihariduse moodsuse. Kirjakeel on demokraatia vahend, ainus keelevorm, mis ei anna ühelegi sotsiaalarühmale eeliseid. *Võro kii*les seadusi lugeda oleks enamikule sama mis võõrkeeles elada. Täpselt niisamuti ei saa riik elada noorte- või ametnikuslängis ega lasta endale peale suruda juristide oskuskeelt, mida see sotsiaalarühm 3–5 aastat ülikoolis õpib. Kuid kirja- keel on muutumises, mida keelekorraldus eirata ei saa.

Kogu loo moraal on see, et keele variatiivsus ja -pädevus on omaette eriala. Sooviksime igauks, et meie kui üksikisiku keeleharjumusi tunnustataks ja meie arusaamasid laste kasvatamisel esmatähtsaks peetaks. Ometi tuleks keeleinimesi ja kasvatusteadlasi usaldada seal, kus nad midagi riigile ja inimesele tähtsat läbimõeldult ja kollegiaalselt soovivad. Me võime ju arsti kiruda, kuid meditsiiniga elada ei saaks. Vahest ei peaks siis ka keelekorralduse puhul arvama, et Andrese ja Pearu tõed ei saa korraga kehtida. Mõlemal võib omal kombel õigus olla. Kahe karuse naabri keeleharjumuste tõe ja õiguse arbitter keelekorraldaja ongi ja selleks on ta väga palju õppinud – sotsiaal- ja humanitaarteadlastelt, lingvistika mitut laadi allvaldkondadest ja inimestelt, kes keelt asjalikel eesmärkidel latusalt kasutavad. Just asjaliku esinduskeelekasutuse nimel tööl, hariduses ja avalikkuses keelekorraldus töötabki.

**Lisa: Emakeele Seltsi keeleteimkonna märgukiri Riiklikule
Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskusele 28. veebruaril 2011**



TEADUSTE AKADEEMIA
EMAKEELE SELTS
Roosikrantsi 6 10119 Tallinn, Eesti
reg. nr: 80075963
e-post: es@eki.ee, tel 644 93 31
<http://www.emakeeleselts.ee>

01.03.2011 nr 5-1/1

Riiklikule Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskusele, üldhariduse õppekavade ja eksamite osakonnale, eesti keele ja kirjanduse peaspetsialistidele

Emakeele Seltsi keeleteimkond

Eesti keele riigieksam (kirjandi) ja analoogilist laadi eksamiosade keelevigade hindamisest

28. veebruaril 2011
Tallinnas-Tartus

Lugupeetud Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus ning eesti keele ja kirjanduse peaspetsialistid!

Eesti keele riigieksam (kirjand) on seni eesti õppekeele kooli lõpetamisel ainus kõigile kohustuslik lõpu-eksam ja kuulub seega suure tähtsusega ehk panuseksamite hulka, mille tulemus mõjutab iga noore edaspidiseid valiku võimalusi. Seetõttu vajab selle eksamitöö keelekasutuse hindamine erilist tähelepanu. Kehtivate normingute kõrval peaks arvesse võtma praegust keelesituatsiooni ja keelekorralduse suhtumist varieeruvatesse kasutusjuhtudesse.

Valitsus on määranud Emakeele Seltsi keeleteimkonnale vastutuse õigekirjutuslike, grammatiliste ja sõnavaraliste normingute ning soovitude eest. Soovitude andmisel jälgitakse keelekasutuse muutumist, püüdes lähendada kirjakeele norminguid tegelikule keelepruugile nendes aspektides, kus tegelik kasutus (norm) erineb reeglipärasest kasutusest (norming). Muutuste aktsepteerimisel peetakse silmas keelesüsteemi kui terviku säilimist. Et uus ÕS ilmub alles 2013. aastal, on siinse kirja eesmärgiks tuletada meelde mõningaid viimase aja keelekorralduse seisukohti ning osutada õigekeelsuse tahkudele, millesse suhtumine on viimasel ajal sallivamaks muutunud ja mida tuleks õpilastööde keelekasutuse hindamisel arvestada. See aitaks tagada eksamitööde õigekeelsuse hindamisel suurema ühtsuse ja objektiivsuse.

Olles õpilaste emakeeleoskuse teema 2010. aasta kevadel oma kavva võtnud ning seda 2011. aasta alguskuudel põhjalikult arutanud, soovime eeltoodu taustal ja oma vastutuse ajel eesti keele riigieksam (kirjandi) ning muude analoogiliste riigieksamiosade hindajate tähelepanu juhtida hinnatava teksti keelelisele küljele.

- (1) Oluline on silmas pidada, et soovides hoida kirjakeelt järjepidevana, ei ole kirjakeele norminguid muutes ja soovitusi andes 1980. aastate algusest tühistatud varasemaid norminguid. Kõik normingu-muutused on lisanud kirjakeelde vaid rõõpse väljendamise võimalusi, suurendades keelendite valiku vabadust.

Kirjakeel on järjepidev. KOOLIS ÕPETATAKSE PÕHJENDATULT KIRJAKEELE KÄIBIVAIK NORMATIV, kuid oma emakeeleoskust kujundades kohtavad noored tekstides eri aegade kirjutusviise, sõnamuuteid ja mitmesugust stiili. Noort ümbritsevad täiskasvanud ei õpi keelt pärast kooli uute normingute järgi ümber ning õppiv noor kohtab haritud avalikus ja asjalikus pruugis nii uutele kui ka vanematele normingutele vastavat kirjakeelt. Ka ei ole arutlev kirjand igapäevaelus ette tulev tekstiliik, mille stiili ja keele varieeruvuse piire saaks omandada pidevas autentsete tekstidega kokkupuutes. Seepärast soovitamite mitte lugeda riigieksamikirjandis veaks neidki keelendeid, mille kohta viimase kolme aastakümne jooksul on antud uusi norminguid või soovitusi.

Näiteks ei saa veaks lugeda

- ei lõpupunktiga ega lõpupunktitä lühendeid (vrd *nt*. ja *nt*; *jms*. ja *jms*; *n-õ*. ja *n-õ* või *n.-õ*; *st.*, *st*, *s.t* ja *s.t*. või *s. t.*) või pealkirju
- sõnatüüpide ja üksiksõnade mitmeti normitud muutevorme (*nt muuseume*, *muuseumisid* ja *muuseumeid*, *kahtlasi* ja *kahtlaseid*, *tegelda* ja *tegeleda*, *lõppeb* ja *lõpeb*, *politseiniku* ja *politseinikut*, *nad teeksid* ja *nad teeks*)¹
- õigekeelsussõnaraamatus ja võõrsõnade leksikonis varem aktsepteeritud või praegu mitmeti lubatud sõnakujusid (*nt mehhaaniline* ja *mehaaniline*, *pension* ja *pensjon*, *imago* ja *imidž*, *sõu* ja *show*, *plüüs* ja *plüüs*, *manees* ja *maneež*)
- *gi-* ega *ki-*liidet eesti keeles helitute *z* ja *ž* järel, *nt oranžki* ja *oranžgi*
- jutumärkide ja suurtähe kahesugust kasutusviisi (vrd *Õpetajate Leht* ja „*Õpetajate Leht*“; *Oravakese kompvek*, *kompvek Oravake* või „*Oravake*“; *Musta Roosi assortii*, *assortii Must Roos* või „*Must roos*“; *Emakeele Selts* ja *emakeele selts*, *Eesti Keele Instituut* ja *estli keele instituut*, *Sõltumatute Riikide Ühendus* ja *sõltumatute riikide ühendus*)
- kohanimeliste liigitäiendite suurt ega väikest algustähte (vrd *Vene köök* ja *vene köök*, *Rootsi kardinad* ja *rootsi kardinad*, *Rootsi laud* ja *rootsi laud*, *Soomes kelk* ja *soomes kelk*, *Aafrika katk* ja *aafrika katk*, *Tori hobune* ja *tori hobune*, *Saaremaa robirohi* ja *saaremaa robirohi*, *Eesti rahva-muusika* ja *estli rahvamuusika* jne)²
- varem (ÕS 1976) lubatud kohanimemugandeid, nagu *Nikaraagua* selmet *Nicaragua*, *Madrid* selmet *Madrid*, *Kostariika* selmet *Costa Rica*, *Nepaal* selmet *Nepal*³
- ei põhjast lahu ega põhjaga kokku kirjutatud omastavalisi täiendeid, mis on kas
 - (a) liitsõnad (vrd *tuulegeneraatori väljakud* ja *tuulegeneraatoriväljakud*, *isamaa armastus*, *isamaa-armastus* ja *isamaaarmastus*, *koolieeliku iga* ja *koolieelikuiga*, *vägivalda probleemid* ja *vägivallaprobleemid*) või
 - (b) massisõnad (loendamatu mõiste tähistaja; vrd *energia allikad* või *energiaallikad*, *käsitöö tarbed* või *käsitöötarbed*)

¹ Vt täpsemalt: Kirjakeele teataja 1979–1983. Tallinn: Valgus, 1985, 10–38. Vajadusel saab sõnakujude ja muutevormide varasemat lubatust ÕS 2006 kõrval kontrollida ka 1976. aasta õigekeelsussõnaraamatust. Selle veebiversioon asub lehel <http://www.eki.ee/dict/>.

² Kahetine kirjutusviis ei puuduta keeli ega selgesti maa ja riigi vm kohaga seonduvat, *nt eesti keel*, *inglise (keele) murded*, *Eesti kroon*, *Vene riigiduuma*, *Euroopa riigid*.

³ Hindamise aluseks on muus osas ÕS 2006 kohanimevalimik, kus on esitatud kõik eesti keeles soovitatud ja lubatud variandid; viga ei ole kasutada ka looksulgudes nimesid (*nt Balti meri*) ega lähtekeelseid nimesid, *nt Berlin*, *Beijing* jms (vt ÕS-i valimiku märkust 8).

- ei ühend- ja väljendverbide lahku ega kokku kirjutatud
 - (a) *mine-tuletisi* (teonimesid), mille koostises on pikem (3–5-silbiline) määrsõna, nt *vrđ jällile jõudmine* ja *jällilejõudmine*, *segamini ajamine* ja *segaminiajamine*, *vahele jäämine* ja *vahelejäamine*, *kasutusele võtmine* ja *kasutuselevõtmine*
 - (b) oleviku kesksõnu täiendi või öeldistäitena, nt *edasi viiv jõud* ja *edasi viiv jõud*; *Palju informatsiooni on kätte saadav* või *kättesaadav*. *Selline häbiplekk pole maha pestav* või *mahapestav*.⁴

Tuletame meelde ka seika, et vabariiklik õigekeelsuskomisjon on 1981. aastast otsustanud sõna-tähendusi mitte normida. Seega kui kaaluda sõna tähenduslikku sobivust vahetusse konteksti, tuleks peale ÕS-i tugineda ka muudele käibivatele eesti kirjakeele allikatele (seletav sõnaraamat, võõrsõnade leksikon, vajaduse korral erialasõnastikud ja võimalust mööda muudki usaldusväärsed avalikud tekstid).

- (2) Keeleteadlased on viimasel ajal andnud lauseõigekeelsuslikke soovitusi, mis võivad olla avalikkusele vähem tuntud. Neid leiab näiteks Mati Erelti õpikust, mille keeleteoimkond on heaks kiitnud.⁵ Nii ei tohiks veaks lugeda
 - hulgasõnade ühilduvat kasutamist mitmuses: *paljud inimesed*, *osadel inimestel*, *mitmetes olukordades*, *mõnesid küsimusi*
 - komade puudumist lühikestes absoluutse nimetavaga tarindites, nt *Ta lähenes(,) nina norus*. *Suu täis(,) ei räägita*
 - koma puudumist kaassõnastunud *des-* ja *mata-*tarindite puhul, nt *Võrreldes teiste lastega(,) olen ma aeglane*. *Alates eelmistest õppeaastast(,) hakkas mul minema paremini*. *Tahtmata kedagi solvata(,) ütlen oma arvamuse välja*. *Isegi soovides parimat(,) võib halvasti välja kukkuda*.
Komade kuhjamine ei ole üldiselt vajalik, ehkki ei ole ka viga, nt *Miks? Seepärast(,) et ma kartsin; juhul(,) kui masin läheb katki; saagu(,) mis saab; olgu(,) kuidas on; maksku(,) mis maksab*
 - umbisikustava *poolt*-tarindi kasutamist, nt *Ettepanek lükati komisjoni poolt tagasi*
 - *saama*-tuleviku konstruktsiooni ennekõike koos *olema*-verbiga, mitte aga aktiivsete tegevus-verbidega; nt *Kontsert saab olema suurejooneline*.
- (3) Kui tahes püüdlikult ei ole sõnastatud keelereeglid, on reeglil alati keskne ja selge rakenduspiirkond ning ääreala, mis kattub teise reegli toimepiirkonnaga. Küsimus on reeglite erineva tõlgenduse võimaluses. Näeme sellist varieeruva kasutamise võimalust järgmistel juhtudel:
 - piltlik, ümberütlev või hüüdnimesarnane nimetus ei eristu selgesti (nt *Tõusva Päikese Maa* või *tõusva päikese maa* (=Jaapan), *Põhjamaad* või *põhjamaad*, *Must Mander* või *must mander* (=Aafrika), *Metsik Lääs* või *metsik lääts*, *Emajõe Ööbik* või *Emajõe ööbik* (=Koidula), *Lääneriigid* või *lääneriigid*)⁶
 - üldnimereeglit on rakendatud nime ülekantud tähenduse puhul (vrđ *tootsid* ja *teeled* ning *Tootsid* ja *Teeled*, *andresed* ja *pearud* ning *Andresed* ja *Pearud*)

⁴ Ühend- ja väljendverbide kokku- ja lahkukirjutamise kohta vt täpsemalt: Kirjakeele teataja 1979–1983. Tallinn: Valgus, 1985, 39–44.

⁵ Vt täpsemaid soovitusi: Mati Erelt, *Lause õigekeelsus*. Juhatused ja harjutused. Tartu, 2006, 2009.

⁶ Veaks ei tule lugeda ka reeglipärast kohanimeallii, kus liigisõna on kirjutatud väikese tähega: *Tõusva Päikese maa*, *Must mander*.

- suurt algustähte on kasutatud usuvaldkonna tavade järgi (*piibel* või *Piibel*, *talmud* või *Talmud*, *koraan* või *Koraan*, *jumal* või *Jumal*)
- aastaraamatuid jm poolperioodilisi väljaandeid on käsitatud täpsustatud liiginimetusega, perioodilise väljaandena või pealkirjana, nt *Emakeele Seltsi aastaraamat* või *Emakeele Seltsi Aastaraamat* või „*Emakeele Seltsi aastaraamat*“; eelistatud on nimetuse- või pealkirjareeglit, nt *aabits* või „*Aabits*“, *eesti keele õpik* või „*Eesti keele õpik*“
- kokku on kirjutatud püsijärjestuses muutumatuid sõnu, mille kasutus kirjakeeles varieerub ja mille puhul võib näha liitmäärsõnade reegli rakendamist, nt *taaskord* selmet *taas kord*, *veelkord* selmet *veel kord*, *igakord* selmet *iga kord*, *kasvõi* selmet *kas või*, *mistahes* selmet *mis tahes*, *kuitahes* selmet *kui tahes*, *justnagu* selmet *just nagu*, *võibolla* selmet *võib-olla*. Juba varem on aktsepteeritud nt rööpsusi *just kui* ja *justkui*, *selle pärast* ja *sellepärast*, *moe pärast* ja *moepärast*, *kahte moodi* ja *kahtemoodi*, *seda laadi* ja *sedalaadi*, *ühe sõnaga* ja *ühesõnaga*.⁷

(4) Kuigi stiil on teksti tunnus, on 2006. aasta õigekeelsussõnaraamatus ka palju üldisi stiilisoovitusi (look-sulgudes keelendid kui ebasoovitavad, soovitusmärke *parem* jm). Need on mõeldud ennekõike ametliku keelekasutuse ühtsuse ja selguse saavutamiseks ega tule veakaaluga eksimustena arvesse kirjandi parandamisel.

Eelnev märkus ei puuduta kindla sõna stiilikihile ja kasutuskontekstile viitavaid ning ÕS-is täpselt selgitatud märgendeid (argikeel, halvustav, vulgaarne vm), millele võib sõnavali sobimatuse kahtlusel toetuda, kuid sellisel juhul ei ole tegemist mitte õigekeelsusvea, vaid stiiliveaga.

Rõhutame veel kord, et keeletoimkonna ÜLAL ESITATUD SEISUKOHAD EI MUUDA KÄIBIVAJAD REEGLEID, VAID TULETAVAD MEELDE AKTSEPTTEERITAVA NORMKIRJAKEELE PIIRE. Siinne märgukiri puudutab ainult vigadesse suhtumist eesti keele eksamitööde asjatundlikul, ühtsel ja keelesituatsiooniga sobival hindamisel, mitte eesti keele õpetamist üldhariduskoolis, kus pole põhjust kogu normingute piires võimalikku variantsust arvesse võtta.

Emakeele Seltsi keeletoimkonna nimel
lugupidamisega

Krista Kerge
toimkonna vanem

⁷ Vt täpsemalt: Kirjakeele teataja 1979–1983. Tallinn: Valgus, 1985, 45–51.

Keelekorraldus: kas ka täna?

Artikkel on ilmunud Tiiu Erelti juubelikogumikus 2012, vt Maire Raadik, Tiina Leemets (toim), Sõnaga mõeldud mõte. Pühendusteos Tiiu Ereltile. EKI toimetised 14. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 67–75.

Minu keel ja meie keel

Kuigi asjatundjad teevad vahel ülejäänute emakeele- või kirjakeeleoskuse ja isegi oma keelesse suhtumise aadressil kurja häält, tundub eesti rahvas teisalt vägagi keeletundlik. Keelenõuanne ja eesti keele täienduskoolitused on populaarsed, uut tüüpi õigekeelsussõnaraamat (ÕS 1999, 2006) on pälvinud riigi teaduspreemia humanitaarteaduste alal ning jätkab meie elu osana nii paberil kui ka veebis. Tiiu Erelti ortograafiavihikut (vt Erelt 1995), mis on ühtlasi eesti keele käsiraamatu (Erelt jt 1997) kõige käsiraamatulikum osa, on müüdud mitu tiraaži, ehkki käsiraamatu võrguversioon on vabavara. Enamik eestlasi näikse veendunud, et keel vajab ranget korrastamist ja keelekasutus rangemat sekkumist¹. Näiteks seotakse keelelist viisakust kirjakeele korrektse kasutusega ja hinnatakse õigekeelsuslikult korrektne tekst asjakohaseks isegi siis, kui sama teksti liase sisu ja keeruka sõnastuse kohta tehakse õigustatud märkusi (Rikberg 2007). Ka suulises dialoogis korrigeerib eestlane partneri keelt (Pajupuu 1995 jm). Ikka ja jälle kõlab hääli rööpsete normingute ehk „keelevabaduste“ vastu. Avalikkuses märgatud kõrvalekalded kirjakeele normist või arvatavast normist on üsna sage seltskonnateema.

Kui vähegi uurida, millise rööpsuse tunnistamisega kirjakeelseks rahul ei olda, on arvamused vastandlikud. Mäletan näiteks 1980ndate algusest üht õpetajakoolitust, kus tutvustasin vabariikliku õigekeelsuskomisjoni värskeid otsuseid lubada rööpseid muuttüüpe. Ehkki komisjoni kolmanda koosseisu otsused (vt KT 1985) puudutasid ammu levinud rööpvorme, mida just õpetajad olid esile toonud juba oma 20 aastat varasemas avalikus kirjas², oli saalis

¹ Vt nt Eesti Keele Instituudi keelenõuanne. Keelenõu läbi aja. <http://keeleabi.eki.ee/?leht=6>.

² Olen 1980. aastate algul teinud ühe „Emakeele“ sarja telesaate õpetajate kirjast, mis Sirbis ja

häälekat nurinat. Palusin rühmiti otsustada, missugust käänamisviisi võiks aktsepteerida ja millist ei tohtinuks mingil juhul lubada. Muude hulgas puudutas küsimus fraasipaare *tõelisi süüdlaseid* ja *tõeliseid süüdlasi*, *õiglasi eestlaseid* ja *õiglaseid eestlasi*, *endisi tööliseid* ja *endiseid töölisi*. Vaidlus oli äge ja hääled jagunesid üsna võrdselt, ehkki iga paari puhul mitte päris ühtviisi.³ Kui lõpuks kuskil rühmas nähti läbi mu nipp, et võrdlusalustes fraasides oli enamasti üks liige uut ja teine tavapärasest meelest kaananud, paistis osa õpetajad solvunud. Ka minu – tihti pealsunnitud – vestluskogemuse järgi on enamik ühel meelel, et lubada tohiks „üht ja õiget“ keelendit⁴, kuid kui asi näideti jõuab, ei leita enam ühist keelt, kumb rööbik siis see õige on. Sama paistab välja keelenõuande analüüsist, kus küsijad ei ole vastusega rahul, otsides vahel pigem õigustust oma keelele kui nõuannet kirjakeele tava asjas (vt Erelt 2000).

Lähenedes emakeelekasutusele demokraatia ja keeleõiguste kontekstis, tuleb õigus anda kõigile. Ainult eesti kirja alused on asi, mille üle vaielda ei tasu, ja ega pärast kolmandat klassi ehk keegi vaidlegi, kas kirjutada *saabas* ühe või kahe *a*-ga, kuigi häälikuõigekiri on ajast aega olnud loovuse mängumaa (keeleuuendus, veebislang, reklaam, kirjanik Wimberg *alias* Jaak Urmet). Küsigem siis, kas keelekorraldust⁵ on nüüdisajas üldse vaja.

Ühiskirjakeel on demokraatia peatähtis vahend

Kirja loomisel tekivad ja täpsustuvad kokkulepped, kuidas märkida häälikuid, nende ühendeid ja tähenduslikke prosoodiaelemente, lausungi-, lause- või lõigupiire ja lause funktsiooni, eristada nimesid ja lekseeme jne. Ometi ei ole moodsa kirjakeele ja kirjaliku keele vahel võrdlusmärki. Kirjakeelt kui

Vasaras 1960ndate algul avaldati ja millele järgnenud diskussioonis tehti maatas mõte emakeele kasutusvabadusi laiendada – õpetajad kuulutati peaaegu rahvaenlaseks, kaasa arvatud Tartu ülikooli toonaste aspirantide arvamuses (kelle hulka kuulus VÕKi kolmanda koosseisu tegevjuhte professor Rätsep). Aeg ei olnud muutusteks nähtavasti küps. Kahjuks ei ole mahti toonase diskussiooni juurde pöörduda, kuid Sirbi ning Keele ja Kirjanduse uurimise kaudu on seda võimalik teha. Saateteksti ei ole paraku alles.

³ Mäletamisi ei olnud õpetajate enamik nõus kasutama fraasi *õiglasi eestlaseid*, küll aga fraasi *õiglaseid eestlasi*.

⁴ Mäletan 1980ndate keskpaigast ka uut ÕSi kavandava Henn Saari ütlust, et inimene ootab selget juhatust ja üht (kontekstis parimat) lahendust; mitme variandi vahel oskavat valida professionaal.

⁵ Jutuks on üldkirjakeele korraldus, oskuskeele eriprobleemid ja termin töö jäävad kõrvale.

sotsiaalselt enim väärtustatud keelevormi saab kasutada kõnes ning võrgustumise aeg on õige laialt õpetanud kirjutama kõnekeelt. Selles mõttes tuleb õnnestunuks pidada ÕS 1999 terminit: seal on kaotatud viide kõnelemisele ja räägitakse argikeelest. Märgend tähistab poeetikast vulgaarsusteni ulatuva ja institutsionaalsele pruugile vastanduva stiilirikka igapäevakeele neutraalset osa (vt Kerge 2000: 91–93).

Arusaama, et keelekasutuses tuleb arvestada konteksti ja keeleõppes keskenduda stiilitajule, tõi Praha lingvistikast eesti keelekorraldusse 1960.–1970. aastatel juhtpositsioonile kerkinud põlvkond, Rein Kull, Henn Saari ning nende õpilase ja lähikolleegina Tiiu Erelt (vt nt Erelt, Kull 1970). Muu hulgas kannab seesugust keelemõistmist nt Tiiu Erelti ülevaade sõnavara-normi mitmekesisuse alustest – leksikoloogia peatükk „Eesti keele käsiraamatus“ (Erelt jt 1997). Üha enam ongi teaduslikku tõestust leidnud keelekasutuse žanrikeskne käsitus, mis näeb – Michael A. K. Halliday’st ja Margaret Berryst lähtudes – keelevalikute alusena kasutaja- ja kasutusnormi sümbioosi ehk keelekasutaja identiteediharjumuste kohandamist keelekasutuse olukorraga (pikemalt sotsiolektist, registrist ja koodist Kerge 2000: 87–101). Olukohaselt valitakse sõnavara ja tekstistrateegia (vt Enquist 1987), mis omakorda mõjutab tugevasti sõnaliigi ja -vormikooslust (vt žanrivõrdlusi Kerge jt 2007, Pajupuu jt 2010, Kerge 2010 vm).

Samalt aluselt on lähtub asjaolu, et 1999. aasta ÕS oma uuenevates versioonides (ÕS 1999, 2006) deklareerib soovituslikkust. See on teema, mis nõuab teoreetilisi argumente.

Keel on oma olemuselt sotsiaalne. Halliday (1978) kirjutab:

Kui ütleme, et keele ehitus „peegeldab“ ühiskonna oma, siis hindame keele rolli liiga passiivseks. .. Pigem tuleks öelda, et keele struktuur on ühiskonna struktuuri väljund, mis vastastikuses loomisprotsessis tegusalt sümboliseerib viimast. Kuna keel tähistab ühiskonda kui metafoor, on talle omane sootsumi korda mitte üksnes edasi anda, vaid ka seda säilitada ja potentsiaalselt modifitseerida. (Vähemalt seletab see kahtlusega, kuidas vägivaldne hoiak kindlail sotsiaalsetel tingimustel muutub ühe rühma valitsemiseks teiste keelekasutuse üle.)⁶

⁶ Originaalis: *.. if we say that linguistic structure „reflects“ social structure, we are really assigning to language a role that is too passive .. Rather we should say that linguistic structure is the realization of social structure, actively symbolizing it in a process of mutual creativity. Because it stands as a metaphor for society, language has the property of not only transmitting the social order but*

Euroopaliku maailma keelepraktika näitab, et tsitaadis nimetatud vägivald on oma keele levitamise võimaluse näol teatava inimrühma käes (vt nt Butt, Castle 2001). Õigus, millele toetub kogu ametlike suhete haldusvõrgustik, loob paratamatult oma keelekuju. Ühelt poolt on selle mõjuriks õigusekeel ja halduskeel kui õiguspõhistes toimingutes põimuvad sotsiolektid, mille kaudu kindlad sotsiaalarühmad väljendavad oma identiteeti, st kas oma haridust (õigusteadus) või ametit (juristid, ametnikud). Teiselt poolt ei ole ka seaduskeelt kui üldkirjakeele osa (vt Mereste 1996) või selle erilist ühiskonna õiguskeskmena toimivat koodi (vt Kerge 2001) võimalik piiramatult lihtsustada. Seaduskeele üks alusprintsipi on trafaretsus, mis nõuab juba kasutatud väljenditest kinnihoidmist ja kaugendab seaduskeelt ajas muutuvast üldkirjakeelest. Suhteliselt lihtsam peaks olema Eestis, kus kehtivad seadused on kuni paarkümmend aastat vanad, eriti raske aga vanade polüfunktsionaalsete kirjakeelte keskkonnas, kus õigus on üldkeelest sajandite jooksul kaugenenud. Suurbritannias kirjutatakse asjaajamise lihtsustamise nimel raamatuid (nt Butt, Castle, *op. cit.*) ja vasturaamatuid (nt Philips 2002), kuid analüüsitakse ka keele väärkasutuse märksa tõsisemaid juhte (Shuy 2005). Meie sõdime asjaoluga, millele Euroopa tähelepanu juhtis kümmeaasta eest meie president (vt Meri 2000) – ainult juristidel ja ametnikel on võimalus avalikkusele oma keeleharjumusi peale suruda. Leppida sellega aga ei tohi.

Nii on keelekorralduse üks olulisi raskuspunkte tänapäeval just bürokraatiale eriomase keelevariandi tõrjumine, mis tagab ülejäänud rühmade demokraatlikud õigused. Ainult kirjakeele korraldus tagab avaliku keelekasutuse ühtsuse ja selguse, laskmata ühelgi sotsiaalsel rühmal teiste üle domineerida.

Korrastatud kirjakeel on seega muutunud seda tähtsamaks, mida enam kasvab bürokraatia ja rühmitumine.

Kuidas soovituslikkust mõista

Õigekeelsussõnaraamat jagab pigem soovitusi kui käske. Küsimus on vaid selles, et üksnes eriharidus aitab mõista, mis on soovitude iseloom ja kuidas nendega toime tulla.

also maintaining and potentially modifying it. (This is undoubtedly the explanation of the violent attitudes that under certain social conditions come to be held by one group towards the speech of others.

Kuivõrd kirjakeele kui erilise korrastatud koodisüsteemi stiilipaljusust tuleb vallata ja ohjata, siis nõuab see keelevorm ka teadlikku kasutust. Arvatavasti ongi rõhumine keeleteadlikkusele moodsal ajal emakeeletöö (nt keelehoolde ja emakeele õpetamise) A ja O. Kui keelekasutaja teab, et soovitus on A, kuid eelistab kasutada B-d, siis on see tema õigus. Küsimus on ainult selles, millal keelekasutaja esindab iseennast ja millal teisi: see õigus on tal ainult enese nimel.

Niipea kui kasutada eesti keelt töös jms kontekstis, kus esiplaanil on TEKSTI SISU ja teksti looja ESINDAB kedagi (rühma, organisatsiooni, ühendust, ühingut, asutust), peaks käibivate õigekeelsusallikate soovitusi arvestama kui usklik piiblit – kui ÕS ütleb, et miski on õige või rööbikust parem, siis on selle mõte tagada ametliku keelekasutuse ühtsus jm kvaliteet. Ametiisiku rollis ei ole meil seega keelevabadusi väljaspool normkirjakeele piire olemas. Kirjutada ametiisikuna oma nooruslikus veebislängis (mille toome kaasa vabast võrgusuhtlusest), juristi- või ametnikuslängis (mille segu kujutab endast kantseliit) eirab verbaalse kommunikatsiooni printsiipi teha end mõistetavaks ja mitte ärritada oma teksti vastuvõtjaid liigsete vabadustega, k.a vabadus jääda segaseks, olla familiaarne, käsutada, domineerida ja alandada vms. Seesama käib õpi- ja aimetekstide, ametlike uudiste, avalike siltide ja reklaami asjalike (puhtteavitavate) osade kohta.

Õpikute keel on uurimisel. Ametnike erikeele olemasolu ja nende harjumus seda kellega tahes kasutada on teaduslikult tõestatud. See keelevorm ületab oma mõõdetavalt formaalsusastmelt seaduste keelt ka siis, kui ametnik suhtleb kodanikuga. Formaalsus on statistiliselt olulisel määral seaduste omast suurem siis, kui omavahel suhtlevad kaks ametnikku. Ametikirjade tihedus, mida ligikaudselt näitab nimisõnade kui mõisteile viitavate sõnade määr tekstis (teksti nominaalsus), ületab haritud täiskasvanute kollegiaalsete meilitekstide tihedust kolm korda. (Kerge 2010) Häid kvalitatiivse analüüsi näiteid pakuvad mitmed tekstianalüüsi artiklid (nt Kasik 2007 ja Argus 2008).

Kogu kirjakeele korraldamise mõte on ju selles, et asjaliku sisuga tekste üheti mõista. Kõiges muus pakuvad allikad ennekõike stilistilist tuge seal, kus inimene teadlikult ja vabal tahtel seda vajab.

Kokkuvõte

Eestlased on keeletundlikud ja näeksid meelsasti rangeid norminguid, kuid ei mõista, et aeg nõuab tolerantsust rööbikute suhtes, mida keelekorraldus keelekasutust uurides leiab: ühe inimese maitseotsustused ei lange (nt keelenõuande kogemuse järgi) teise omaga ega tingimata ka normituga kokku.

Eesti keelekorraldus muutus selgelt tekstikesksemaks 1976. aasta õigekeelsussõnaraamatu loomise kontekstis, kus mõjule pääses uus põlvkond asjatundjaid. 1990. aastate õigekeelsusallikad (vt Erelt 1995, ÕS 1999, 2006) on juba täiesti uus kvaliteet. Keelekorraldus on keeleteoreetiliselt põhjendatud moodsas demokraatias – mõnel maal tagab seda leksikograafia tugev traditsioon (nt Inglismaa), teisal ettekirjutused (nt Saksamaa) ja kolmandal soovitud (nt Eesti).

Kirjakeele allikad ja keelenõuanne tähtsustuvad üha enam, sest kui ühiskond rühmitub, tagab just ühiskirjakeel asjaliku ja sisule keskendatud verbaalse suhtluse hariduses, avalikus ja töösfääris.

Selle kõrval tähtsustub kirjakeele korrastamine ka koos bürokraatia kasvuga. Võim üritab (olgu või alateadlikult) saavutada maksimaalset kontrolli ja inimestega manipuleerida, kasutades adressaadist sõltumata ühe oma vahendina ka erilist keelt, millele viitavad mitmed uurimused. Keelekorralduse asi on näidata lingvistiliste uurimuste toel selle keelevariandi olemust ning aidata ühiskonna liikmetel vältida haldussuhtluses ja asjaajamises bürokraatlikku keelekasutuse viisi, mis eirab sotsiaalarühmade võrdsuse printsiipi.

Kirjandus

- Argus, Reili 2008.** Õige keelekasutus räägib intelligentsusest ja mainest. – Äripäev. Tööjõuturg, detsember 2008. [Link 18.08.2022 ei tööta.]
- Butt, Peter, Richard Castle 2001.** Modern Legal Drafting: A Guide to Using Clearer Language. Cambridge: CUP.
- Enquist, Nils Erik 1987.** Text strategies: single, dual, multiple. – Language Topics: Essays in honour of Michael Halliday. Ed. Ross Steele, Terry Threadgold. Vol. 2, 203–212.
- Erelt, Tiit 1995.** Eesti ortograafia. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. (2. trükk 1997, 3. trükk 1999, 4. trükk 2005.)

- Erelt, Tiiu 2000.** Mis on eestlasele eesti morfoloogias raske? – Tiiu Erelt, Mati Erelt, Maire Raadik, Tiina Leemets, Sirje Mäearu. Keelenõuanne soovitab 2. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 49–86.
- Erelt, Tiiu, Rein Kull 1970.** Morfoloogia, kooliõpetus ja õigekeelsussõnaraamat. – Nõukogude Kool 8, 583–589; 10, 735–739.
- Erelt jt 1997** = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross. Eesti keele käsiraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. (2. trükk 2000, 3. trükk 2007.)
- Halliday, Michael A. K. 1978.** An interpretation of the functional relationship between language and social structure. – Sprachstruktur – Sozialstruktur: Zur Linguistischen Theorienbildung. Ed. Uta Quastoff. Königstein: Scriptor Verlag 3–42. (Artikkel on taasilmunud M. Halliday kogutud teoste 10. köites.)
- Kasik, Reet 2007.** Võimu keel: asutus suhtleb kodanikuga. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 3. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 167176.
- Kerge, Krista 2000.** Kirjakeel ja igapäevakeel. – Eesti keele allkeeled. Toim. Tiit Henno. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16. Tartu: Tartu Ülikool, 75–110.
- Kerge, Krista 2001.** Seadusloome demokraatia kontekstis. – Õiguskeel 5, 16–21.
- Kerge, Krista 2010.** Kirjažanrite keeleparameetrid mitme tekstiliigi taustal. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55, 2009. Peatoimetaja Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus, 32–62.
- Kerge jt 2007** = Krista Kerge, Hille Pajupuu, Rene Altrov. Tekst, kontekstuaalsus ja kultuur. – Keel ja Kirjandus 8, 624–637.
- KT 1985** = Kirjakeele teataja 1979–1983. Õigekeelsuskomisjoni otsused. Tallinn: Valgus.
- Mattila, Heikki 2002.** Vertaileva oikeuslingvistiikka. Helsinki: Kauppakaari. Lakimiesliiton Kustannus.
- Mereste, Uno 1996.** Pilk seadusloomele sotsiolingvistika vaatevinklist. – Akadeemia 1, 3–39.
- Meri, Lennart 2000.** Kas väikesed jäävad ellu? (Helsingi ülikoolis 21. oktoobril 1999. a sarjas „Studia Generalica“ peetud loeng.) – Õiguskeel 1, 310.
- Pajupuu, Hille 1995.** Kultuurikontekst, dialoog, aeg. Preprint. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- Pajupuu jt 2010** = Hille Pajupuu, Krista Kerge, Lya Meister, Eva Liina Asu, Pilvi Alp. Natural speaking and how to assess it. – Trames 14 (64/59), 2, 120–140.

- Philips, Alfred 2002.** Lawyers' Language: the Distinctiveness of Legal Language. Routledge.
- Rikberg, Katrin 2007.** Viisakus ja selle tajumine tekstiliigiti. Bakalaureusetöö. Käsi-kiri Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudis.
- Shuy, Roger W. 2005.** Creating Language Crimes. How Law Enforcement Uses (and Misuses) Language. Oxford: OUP.
- ÕS 1999** = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toim. Tiiu Erelt. Koost. Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik, Tiiu Erelt. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. (2. trükk 2001, 3. trükk 2003; vt ka ÕS 2006.)
- ÕS 2006** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Toim. Tiiu Erelt. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Nüüdistekstid: kas suunamatu keelemuutus?

Artikkel on ilmunud Keeles ja Kirjanduses 1998, nr 7, lk 225–235 ja põhineb 14.-15. novembril 1997 Tallinnas peetud Soome Rakenduslingvistika Ühingu AFinLA sügiskonverentsi ettekandel.

Soome rakenduslingvistide Tallinna-konverentsi üks peakorraldajaid oli Jyväskylä Ülikooli kauaaegne rektor prof Kari Sajavaara, kelle abikaasa, sama ülikooli lektor Paula Sajavaara oli Eesti keeleinimesi selleks ajaks toetanud ja aidanud vast paarkümmend aastat. Soome kolleegide mõte üritust siia tuues oli aidata kaasa rakenduslingvistika ühingu loomisele Eestis.

Miks selle vana teksti taasavaldan? See näitab ehk pisutki, kui kaugel me olime asjalikust rahulikust keelesuhtlusest ja kui tugevasti see võis mõjutada inimeste elu. (Muuseas, kui olete lugenud Oma Keeles 2016/2 Katre Ratassepa magistritöö kokkuvõtet, siis teate, et midagi kurba on tollest ajast kinnistunud väga tugevasti.)

Eesti poliitikute ja massiteabe, eriti aga seadustekstide keel on olnud tugeva kriitika objektiks. Ühelt poolt on kriitikuteks keeleinimesed, kes täpselt analüüsivad nn vigade päritolu ja olemust ning suunavad keelekasutaja tagasi eesti kirjakeele võimaluste juurde. Teiselt poolt suhtuvad ühiskondlikud rühmad üksteisesse kriitiliselt. Suhtlus on ebatäpne. Vaatlen eeltoodu taustal kirjakeele korraldust. Näidetes – neid on kogunenud nii kolleegide kui ka mu enda töödest – keskendun enim õigusaktide keelele, sest viimaste kommunikatiivsus on ühiskonnale eluliselt tähtis. Eesmärk on osutada, kui oluline on rakenduslingvistika mitmekülgne ja sihipärane areng, et keelekorraldus oleks normaalses raamides. Esiteks peatun objektiivseil teguritel, mille tõttu eesti keel praegu paratamatult muutub. Teiseks toon esile keelekasutuse need häired, millega keelekorraldus otseselt ei saagi tegelda. Kolmandaks püüan välja tuua, mida oleks vaja, et keele muutumist ohjata; mis eesmärkidel seda teha, olen 1994. a Keeles ja Kirjanduses käsitlenud.¹ Investeerida on põhjust ainult tänapäevasesse keelde, kaasaegsena ei saa aga püsida keel, millesse

¹ K. Kerge, Keeletöö tänane ja tulevik (I): kes ja kuidas. – Keel ja Kirjandus 1994, nr 3, lk 145.

tegelikult ei investeerita. Eesti riik ei tee emakeele arendamiseks kuigi palju isegi moraalses mõttes, paitsi üks valitsuse 1995. aasta määrus, mis kohustab üksikisikut avalikkuses järgima kirjakeele normi, ja riigikogu taksoarvega võrreldav summa hoidmaks hinges Eesti Keele Instituuti. See viimane on liiga vähe, et rakenduslingvistikale taustandmeid tagada, ja nii on näiteks mitu põlvkonda lingviste igaüks sunnitud eelmisele ette heitma, et keelekorraldus ei toetu keelekasutuse uuringutele ega arvesta stiilitasandeid. Vabariigi valitsuse õiguskelekomisjoni eelarve omakorda jõuab umbes 60 aastaga kroonimäärani, mille eest käigu pealt on remonditud mõni koolimaja, kui vaid kooli vilistlased on nimetatud komisjoni katusinstitutsioonist sõnakamad. Mida keelesäästlikku valitsuse ametitesse toppama on jäänud, sellega on keeleinimesed Emakeele Seltsi kaudu kursis.

Keele muutumise objektiivsed põhjused

Ühiskondlik alus. Otsese ühiskondliku alusena tuleb esimesena nimetada demokraatia arenemist. Demokraatliku ühiskonna ehitamine tähendab uut mitmekesisist poliitilise mõjutamise süsteemi kõigi selle struktuuride ja taseanditega, mõistelist erinevuste ja konsensussega, mis tuleb alles sõnastada ja selgeks rääkida. Ühe ideoloogia asemele on tekkinud mitu, millest igaüks asetab keelekasutusele omad filtrid. Sellise filtri roll on väärtussüsteemi kesksel tähistajatel: kindlad väljendid saavad oluliseks ja neile antakse eri- või lisatähendus, mille abil tekste tõlgendada. See on esialgu raske, tekkivad ideoloogilised keskmed on ebamäärased. Näiteks on üsna ebamäärane, kui tähtis on mingi erakonna aspektist *rahvuslik*, *vaesus* ja *rikkus*, sõnade *laps* ja *pension* seos või mis tahes muu, ning mida need sõnad-seosed kellelgi tähendavad. Kas poliitilised diskursused muutuvad selgemaks või on nad tahtlikult ähmased, siiski on – ja muidugi mitte üksnes poliitikas – tekkinud eestikeelne dialoogiline mõtlemine, J. Lotmani teooria järgi² rahvuskeelest laiemate semiosfääride kokkupuude ja dialoog, mis ühtaegu nii semiotiseerib tühistamatut kui ka arendab mõtteviise ja eesti keelt.

Teiseks, meil alles luuakse õigussüsteemi, milles on tohutul hulgal uusi mõisteid ja ümbermõtestusi alates sellest, kas keegi elanikest on *resident* või *kodanik* (alles see oli tühi tiitel, mida iseloomulikult kasutas miilits, nt *Peeti*

² J. Lotman, Semiosfäärist. – Akadeemia 1992, nr 10, lk 2019–2043.

kinni purjus kodanikud Poil ja Fjodorov). Seadusloome on stabiilseski ühiskonnas raske, kuid Eestis on õiguse valdkonnad sisuliselt uued ka juristi jaoks.

Kolmandaks, samaaegselt demokraatia ja õigussüsteemi arenguga korraldatakse uuel õiguslikul alusel ümber majandust: on loodud pangandus ja turusuhted, on tekkinud reklaam. Uus on kõik alates tegevüksuste tähistajaist nagu *tulundus-* ja *mittetulundusühing*, äriühingute liigid nagu *aktsiaselts*, *osäühing*, *täisühing*, *usaldusühing* või äriseadustikust selgumatu *tulundusühistu*, või era- ja avaliku õiguse mõisted kuni väga halvasti sõnastatud omandiõiguseni või võla- ja karistusõiguse uute euroopalikult tänapäevaste põhimõteten, mis on esialgu veel arutelujärgus. Ägedaid vaidlusi toovad/refereerivad nii *Juridica* kui ka *Õiguskeel*. Korduvalt on ilmnunud erimeelsusi nii juristide keskel kui ka majandus- ja õigusteadlaste või õigusteadlaste ja lingvistide vahel. Uue majandussüsteemi kohta käivaid arusaamisi mõõdab eri ülikoolide vastava diplomi väärtustus ja elu (mõelgem kas või firmade ümberregistreerimisele aktsiaseltsi juriidilise mõiste täpsustudes).

Kuid demokraatia viib tasapisi ka info hajumise suunas, mis väikese kõnelejaarvuga keelele on ohtlik, tsiviliseeritud rahvas vajab kirjakeelt kui neutraalset keset, mille suhtes seda rikastav eriline, s.o erisõnavara, register ja stiil eksisteerib. Info hajumine on küll paratamatu, kuid selle kasuks töötav tegevusetus – näiteks üldsuse süsteemne teavitamatus mida tahes talle elutähtsat puudutavas või riikliku kava puudumine sõnavara arengu jälgimiseks, fikseerimiseks ja korrastamiseks jpm, mis siinsamas tekstis hiljem esile peaks tulema – on võrreldav ükskõiksusega mõju suhtes, mida inimene oma elukeskkonnale avaldab.

Funktsioonikontrast ja ebaharilik mitmekeelsus. Keele seisukohalt on tekkinud ootamatult järsk kontrast. Ühelt poolt tähendab kõik nimetatud üleüldist informaalset õpisiituatsiooni, kus võõrkeelseist allikaist omandatud ja keeliti kattumatud mõistesüsteemid tuleb teadvustada: tunnetusfunktsiooni täidavad maailmapildi avarajana põhiliselt võõrkeeled. Teisisõnu, semantilise mälu sisend on võõrkeelne. Teiselt poolt õpitakse mõisteid selleks, et neid eesti keeles tähistada ja siin rakendada. Suhtlusfunktsiooni peab täitma eesti keel, s.t et sellesama mäluosa ehk maailmapildimälu³ väljund on emakeelne,

³ Mälu jaotamine episoodiliseks ja semantiliseks pärineb väliseesti professorilt Endel Tulvingult, keda psühholoogide kõrval sageli tsiteerivad teksti ja diskursuse teoreetikud. Vt E. Tulving, *Episodic and Semantic Memory. – The Organisation of Memory*. Toim E. Tulving, W. Donaldson. New York, 1972, lk 382–404.

kuid meil ei jätku selleks ei sõnu, väljendus- ega tõlkeoskust. See on kakskeelsusolukord, mida enamasti ligilähedaseski ulatuses ei kohta nn tsiviliseeritud ehk kultuurrahvad, kelle polüfunktsionaalne keel võimaldab mõtteliselt hõivata mida tahes, k.a abstraktsioonid ja teoretiseeringud. Nn traditsionaalsete väikekultuuride puhul on sellesarnane olukord sageli viinud keelevahetuseni: piiratud tekstistiku tõttu mõtteainet piirav emakeel⁴ vahetatakse välja oma teise, järk-järgult üha prestiižikamaks muutuva õpingute jm vaimsete harastuste keele vastu. Eestis on praeguse olukorra tekitanud sovetlik keele- ja mõtteviiside stagnatsioon kui suhtlust halvav mürk, aga ühtlasi ka teabe suure osa pikaajaline tarbetus. Teabe tarbetuse tagajärjel puudub praegu kümne valdkonna sajas harus elutarvilik akadeemiline (kõrg)teadmine. Aktiivne ja vastutav, argisest väljapoole jääv keeleline suhtlus on eestlaste enamiku jaoks täiesti uus olukord: alles praegu ulatab eesti inimeste enamik asju mõjutama ning seega, kui mitte muus, siis oma töös ilma rutiinita kasutama ka eesti keelt. Sealjuures muutub kasutuks väga palju sellist, mis meil keelekultuuri, sh oskuskeelekultuuri heaks on ära tehtud, ja seda on väga palju. Põhjus on selles, et lisaks ühiskonnatüübi järsule muutusele on tekkimas järjekordne omalaadne kultuurikatkestus.

Kultuur on määratluselt järjepidevus. Katkestuse põhjustab see, et praegu on ebaharilikult palju noorte juhitavaid või lausa noortekollektiive. Kuigi noor elitaaria ka hiilgab teadmistega, ei teki traditsioonilisi formaalseid töösuhteid, millega tagataks kogemuse (ka keelekogemuse) säilimine ja suhtluse stereotüüpide edasikandumine. Näiteks kui töösuhetes puudub formaalsus, kandub erialaslang (oskuskeele ebaametlik vorm) ametlikesse tekstidesse (nagu *Kooli lõpetamiseks tuleb ta likvideerida* selmet *Kooli tegevuse lõpetamiseks tuleb algatada likvideerimismenetlus* jpt näited). Formaalsuspüüe seevastu haakub lapsepõlves massiteabevahendeist alateadvusse kinnistunud madala ametlikkusega (kantseliidiga), mida keskealiste seltskonnast mõnigi on emakeelehuvi najal õppinud tõrjuma. Mis veel hullem, ei säili seegi osa oskussõnavarast, mis juba korrastatud on ja oleks täiesti kasutuskõlblik või vähemalt toetaks terminiloomet, pakkudes selleks eeskju.

Põlv-põlvelt väheneb ühtlasi ilukirjanduse lugejaskond. Viimane seik kipub ühispädevusest kaotama väärtuslikku informaalset (sh kõrgpoeetilis) sõnavara, kusjuures seda ei korva ka subtitreeritud filmikunst, kus keele

⁴ Vt nt: P. Tulviste, *Mõtlemise muutumisest ajaloos*. Tallinn, 1984, lk 80–123.

funktsioonid on piiratumad. Visuaalne komponent asendab näiteks suure osa sellest, mida on sõnades maalinud Friedebert Tuglas või Tõnu Õnnepalu (Emil Tode) või milline tahes suurepärane sõnameister, kirjanik või tõlkija.

Keelekasutus

Loomulikult on neil asjaoludel avalikkuse ette jõudmas palju keeleliselt abitud ja kohmakat. On loomulik seegi, et mitteametlikult õppimiseks ja eeskujuna kasutatud võõrkeelsed, peamiselt inglisis- ja soomekeelsed tekstid toovad eesti keelde palju laenulist. Maailmatunnetust avardavad laenukeeled on sealjuures tõrjutud (ja ometi keelele mõjukaks risustajaks osutunud) vene sovetikeelega võrreldes põhjendatult prestiižikad, nii et nende mõju ainuüksi (mööduva) moena seletada on ohtlik lihtsustus.

Sõnavaraprobleemid. Kõigepealt täieneb sõnastik ebaühtlaselt. Normaalseks ametisuhtluseks piisav stabiilne kese eesti keelel puudub, samu asju sõnastatakse korraga paljudel tasanditel. Allikaid, näiteks riiklikke dokumente, kus uute mõistete jaoks on olemas vajalikud täpse (juriidilise) sisuga oskussõnad, ei pruugi veel olemas olla, kuid kõik asutused peavad toimima, koostama dokumente ja tegema igapäevatööd, kus neidsamu mõisteid tähistatakse jõudumööda mingi võõrallika eeskujul: kord on see siis Saksa, kord Ühendriikide, kord Soome või Inglise oma. Üks ja seesama asi on kuskil *pea-* ja *kõrvalaine*, teisel *eriala* ja *lisaeriala*; kuskil kirjutatakse *magistrand* ja räägitakse *magistrantuurist*, kuskil on *magistrant* ja *magistratuur*; kes seaduse silmis on *doktor*, jääb konkurendi jaoks *kandidaadiks*; mis majandusteadlase arvates on *majandus*, on juristide meelest *kaubandus* ja riigikogu arvates *äri*; *funktsionaalne kirjaoskus* ja *funktsionaalne keeleoskus* tunduvad olevat kaks asja; kui *võõrkeel* on *teine keel*, siis ta justkui ei olekski enam võõrkeel; keegi on ühes kontekstis *lesk* ja teisel *surnu abikaasa*; inglise *public* on küll põhjendatult, küll põhjendamatult *avalik* (nt *avalik õigus*), küll *rahva-* (nt *rahvatervis* tähenduses 'tervishoid'); inglise *audit* 'arvelduskontroll' asendab *revisjoni*, millest tehakse pleonasm *audiitorkontroll* ('arvelduskontrollikontroll'); ei tehta vahet, kes on *ametnik* ja kes *ametiisik*; seadus ei erista *akrediteerimist* *atesteerimisest* jne. Ehkki edenemine on olnud tohutu, tekib kohati tunne, et kui kuskil saab tõestada Sapiri-Whorfi vana hüpoteesi, et keelel on tegelikku-sele tagasimõju, siis on just Eesti see koht: kust sõna võetakse, sealt lähtuvad ühtlasi ka mõistepiirid ja mõnel puhul juriidiline kontekst, väljendi mõtestus

võib osutada erinevaks, resümeeerudes ümberkorralduste ahelais või pahatihti isegi kohtuprotsessideni viivas toimimisviisis. Niisamuti võidakse aga tõlkida sõnaja unustada tema lähtekeelne mõistesisu, tulemus on sama.

Viga võib olla lihtsalt tõlkesuutmatuses. Nii on juhtunud, et inglise oskussõna *activity plan* ('tööplaan, tegevuskava') oletusliku tõlke tõttu ei ole töötajalt nõutud mitte lepinguliste töökohustuste täitmist, vaid *aktiivsusplaaniks* nimetatud kirjalikku lisatööde nimekirja ehk sotsialistlikku plaaniületamist. Sellest seati sõltuvusse tema lepingujärgne palk: kui lisatöid ei ole võetud ega tehtud, maksame ainult 50%. Vale tõlge viis kohtu ukse ette.

Sageli leiab nn loomulikku tõlget: tõlgitakse konteksti toel kaudselt, nii nagu laps omandab emakeelt. Võõrtüve on sisuliselt lihtne kasutada, kui tähistatav on konkreetne (nagu valesti mugandatud *immobilaiser* ehk *immobilisator*), või jääb tema sisu kasutajalegi ebamääraseks toimingureana tunnetatavaks kogumiks, kui mõiste on abstraktne (nt *liising*: see teeb selle paberi ja too saab selle ja maksab nii). Nõnda kasutatuna ei olegi sõna taga mõistet, vaid ta seostub episoodilise mälu kaudu mitme järjestikku rakendatava mõistega. (Selline „operatiivtäendus“ jääbki paljude võõrsõnade pärisosaks.) Mõistelise selguse puhul oleks osatud seda oskussõna kitsamana eesti rendiga suhestada (nt *osturent*), nagu oleks ka väljendatud pleonasmi *audiitorkontroll* selmet *audit* või *arvelduskontroll*. (See seik on Soome semantiku Paivio abstrakt- ja konkreet sõnavara tajukatsete järgi eeldatav juba umbes 30 aastat⁵). Pooltõlke tulemuseks on n-ö ebatekstitid (sks *Nicht-text*⁶). Tekst on kas juriidiliselt päde-matu või nn või puudub tal suhtlusväärtus, sest ta ei esinda mingit koherentset teksti (mõtteliselt seotud süvateksti), vaid kujutab endast katkendlikku fraasi-ja lõigujada. Viimasel juhul saab tõlgendus olla ainult demagoogiline: mõttepidevus tekitatakse seal, kus seda pole, ja suvaliselt. Mõlemat sorti ebatekste on praegusaja Eesti asutustes koostatud uskumatul määral.

Järgnevais näiteis ilmneb lisaks subjektiivne moment, asjatundjate valed hoiakud. Olen ühes varasemas kirjutises toonud näite notariaalsest tõlkest, kus Soome väljaõppinud autoõpetajast (nii liiklus- kui ka sõiduõpetajast) sai eesti keeles *sõiduõpetaja*, inimene, kes on volitatud õpetama ainult auto juhtimist. Tähtsad ei olegi juriidilise tõlke üksikasjad, vaid suhtumine. Tõlkija oli veendunud, et eesti filoloogil ei ole õigust tema kui asjatundja (soome filo- loogi) tõlget kritiseerida. Sellega võrreldavat hoiakut väljendavad otsesõnu

⁵ H. Öim, Semantika. Tallinn, 1974, lk 64–65.

⁶ R.-A. de Beaugrande, W. U. Dressler, Einführung in die Textlinguistik. Tübingen, 1981, lk 35.

muudki asjatundjad: võõrast õigust kohaldav jurist on enam kui sageli veendunud, et iga tõlgitav sõna on juriidiline termin, mida tuleb jälgendada (*vedu nõõristikust tehtud võrgustikus* 'nõõrvõrgus'; *puudutatud isikud* 'asjaomased, asjasse puutuvad isikud' kohtuasjas, *õigusrippuvus* 'kohtumenetlus' jpm⁷).

Järgmine näide vastab ühtlasi Jussi Kallio optimismile, et Soome alles püüab ühendada õigustõlget ja keelehoolet, kuna Eestis on see seos olemas.⁸ Minu arvates on optimismiks vähe põhjust, kui pika n-õ tipptasemel euroteksti trükieelne variant õpetab importi riiklikult korrastama raamatupidamise abil: sisule mõeldes lõhnab see üleeuroopalise pettuse järele. Inglise *balance* on eesti keeles nii 'tasakaal' (mis ei ole termin) kui ka 'bilanss' (mis on termin). Tõlkijad oletasid valesti, et kasutada tuleb majandustermineid, ja impordi tasakaalustamise asemel rääkis nii juriidiliselt kui ka keeleliselt toimetatud tekst 26 leheküljel küll impordi bilansist, küll sellest, kuidas impordi mõjutada *bilansi meetmete võtmise* abil, sisuliselt aga mittemillestki. Järelikult on vaja laialdast erialakonsultantide võrku või erialainimestest tõlkijaid, keda jurist ja keeleteoimetaja toetavad, või kombineeritud eriharidusega toimetajaid. Kuid välisministeerium sõlmib lepinguid, mida haritud keelepilk pole üldse puudutanud, kui ka näiteks tuua ainult pealkiri „*Soome Vabariigi ja Eesti Vabariigi vaheline.... maksu-dest hoidumise leping*“, millest üks paljusid ebatekste alles algab. Pandagu tähele just seda, et väikest viga ei ole olemas: vead koonduvad tekstitasandil, sest väärobjektimõiste ei haaku predikatsioonidega. Näiteks on võimatu haakida nimisõna *bilanss* nendesamade omaduste ja tegevustega, millega seostub tasakaal; lisaks on viimasest eesti keeles tuletatud verb *tasakaalustama*, mis asendab inglise lausete „tühiverbid“ üldse jne. Kui nüüd püüda vale nimisõna lausetesse siduda, on paratamatu, et tõlgitava teksti muudelegi sõnadele valitakse kahtlasi vasteid ja et iga eestikeelne lause on seegipoolest äärmiselt kohmakas. Ümber panna saab vaid arusaadavaid mõtteid.

Praktilises terminoloogias tulevad aga mängu asja kaks külge. Mõistete standardsus on – nagu üldine standardiseerumine – tänapäeva maailma tege-lik nähtus, mis põhjendab ka rahvusvahelisi sõnu ja tõlkelaene.⁹ Sellega taga-

⁷ Näiteid leiab lisaks U. Liivaku artikleist, mh „Aapetõlge ja mõttetõlge“ (Õiguskeel 1996, nr 5, lk 15–17), vt ka: K. Kerge, Ettevaatust, tõlge! – Eesti Päevaleht 28. I ja 4. II 1997.

⁸ J. Kallio, Õiguskeelehooldest Soomes. – Õiguskeel 1996, nr 1, lk 15–16.

⁹ Siinjuures meenutan Henn Saari õpetust: omasõnal on terminina alati eelseid, sest kui neid on tekstides vähe, on pärsitud moodustismallide produktiivsus, s.t kaovad terminimoodustuse eeskujud.

takse pädev suhtlus, mille põhimõtted on juba 20–25 aastat tagasi sõnastanud P. Grice.¹⁰ Kuid ta nõuab ka arusaadavust. Mõistete standardisatsioon ei tohi viia ei keele sõnavarasüsteemi tähistusvõime ületamiseni ega alahindamiseni.

Paraku on Eestis kuhjaga näiteid, kus tähistaja formaalne ülevõtt tekitab eri- ja üldsõnavara vastuolu. Selline vastuolu on nt asjaõiguse, võlaõiguse, tööõiguse, pagulaste seaduse, rahvatervise seaduse kesketes terminites. Asjast on kirjutanud nii riigikogu liikmed (nt U. Mereste) ja juristid (P. Kask) kui ka terminoloogid (R. Kull, T. Erelt, A. Vettik jt)¹¹, mistõttu piirdun mõne näitega.

Polüseemia ja homonüümia ei ole probleemiks, kuni termini (all)tähendus figureerivad eri kontekstides. Kui aga ühel (oskus)sõnal on tähendusi ühes kontekstis kaks (*Segage pasta pastaga*) või koguni kolm (*omand*, *pant*), kusjuures kaks neist on sõna üldkeelse tähistusvõimega vastuolus (*omand* kui 'omandiõigus' ja 'omandussuhe', *pant* kui 'pandiõigus' ja 'pandisuhe'), siis on asjad valesti. Asi pole parem, kui õigus eirab üldkeeles juurdunud ülemmõistetähist e hüperonüümi, kasutades kohmakal viisil hüponüümipaari (*tööohutus ja töötervishoid* selmet *töökaitse*). Veel hullem on, kui terminina ei tajuta sõnatüve, millele keele grammatiline korrapära tagab oma moodustuspesa (nt *omama*, *omandama*, *omandamine* e *omandus*, *omand*, *omanik*, *omandatu*, *omandiõigus*), vaid kasutatakse ainult lähteele sõnaliiki (ingl *ownership* 'omandamine, omandus', seaduses 'omand' > *omandis olema*, *omandisse minema*; tähendusveaga sulanedes toodab see väljendeid *korteriomandi eseme subjekt* selmet *korteriomanik*, *omandit teostama*, *omandieseme omanik* jne). Kõigil juhtudel on loomulik süntaks ja seega teksti jälgitavus suuresti rikutud, ja see on õiguskeeles üks ulatuslikumaid probleeme muudelgi põhjustel.¹²

Grammatikaprobleemid. Leksikaalse süsteemi hajuvas olekus peaks keelt koos hoidma grammatiline süsteem. Vähemalt grammatiline tähendus peaks teksti ilmne nii selgelt, et on võimalik säilitada suhtluskontroll, s.t täpselt tajuda, millest sõnad aru ei luba saada. Grammatiline tõlgendus on

¹⁰ P. Grice, *Logic and Conversation*. – *Syntax and Semantics III*. New York, 1975, lk 41–58; P. Grice, *Further Notes on Logic and Conversation*. – *Syntax and Semantics LX*. New York, 1978, lk 113–127.

¹¹ Nt U. Mereste, *Seadused eestikeelseks*. – *Kultuurileht* 8. ja 12. IV 1994; P. Kask, R. Kull, *Asjaõigusseaduse terminoloogia*. – *Õiguskeel* 1996, nr 5, lk 19–27; T. Erelt, R. Kull, *Töökaitse kaitseks*. – *Eesti Päevaleht* 10. XII 1996; M. Haruoja, R. Kull, *Põgenik ja pagulane õigusterminina*. – *Õiguskeel* 1997, nr 1, lk 35–37; K. Kerge, *Terminist rahvatervis*. – *Õiguskeel* 1996, nr 5, lk 28–30.

¹² R. Kasik, *Õiguskeele lauseehitus*. – *Õiguskeel* 1995, nr 5, lk 16–21.

õiguses ka seaduslik ja peab seega olema igas kontekstis võimalik. Sel põhjusel olen grammatilise süsteemi kaitsmist võrrelnud keskkonnakaitses¹³: inimtegevus muudab keskkonda, kuid keegi ei kahtle selle halvavas mõjus ega sea küsimärgi alla keskkonnakaitsset, samal ajal kui lingvistid liiga tihti lausa rõhutavad keelesüsteemi isereguleeruvust, andes trumbid pihku grammatika üksühesele ülevõtmisele.

Paraku ei tule mitte ainult geene, vaid ka eesti nüüdistekste analüüsides küsida, kas eesti keel on soome-ugri keel või mis selle tunnustest viimase 10–15 aasta jooksul järele on jäänud: eesti grammatika nõukogudeaegsed ja värskeid indoeuroopalikke jooni on kümme aastat analüüsinud Mati Hint¹⁴, siin-kirjutaja on täheldanud veel mõnda¹⁵. Neid ilmneb ka seal, kus Helle Metslang jõuab järeldusele, et soome grammatikas on võrreldes eesti omaga süsteemsus suurem¹⁶, või kus Reet Kasik tõestab, et soome keelt iseloomustavad selged tuletusread ehk tuletusparadigmad, kuna eestiomaselt töötab tuletusopositsioon, s.o kahe piiratult eeldatava tuletise vaheline tähenduskontrast.¹⁷ Paraku ei võimalda võõraste tarindite grammatilist tähendust tajuda nigel võõrkeeleskus. Keelt tegelikult valdamata matkib tõlkija järjendeid ja tarinditüüpe. Jällegi rikutakse süntaksit ja alandatakse teksti kommunikatiivsust.

Inglise mõjudel ei ole ruumi peatuda. Soome sõnavara mõjud on kohati isegi positiivsed, kasvatades läbipaistvate omatuletiste hulka võrreldes võõrtüvedega (ehkki nn eksitussõnastik on tekitanud nonsensnäiteid, kui firmat reklaamitakse *loodetavana*, s.t teda pole olemas).¹⁸ Asi on aga positiivsest kaugel, kui võetakse üle grammatiline sõna.¹⁹ Näiteks kubisevad eesti seadustektidki soomepärase kohustustähendusega abiverbist *saama*, millel eesti keeles on võimalikkustähendus. *Omaniku loata ei saa maale ehitada hooneid ega rajada rajatisi*, ütleb õigus, aga saab küll, kui too ei avasta: küsimus on selles,

¹³ K. Kerge, Keel luubi all. – Luup 1996, nr 10, lk 48–49.

¹⁴ M. Hint, Eesti keel okupatsiooni järel. – Keel ja Kirjandus 1996, nr 12, lk 802–808.

¹⁵ K. Kerge, Keeletöö tänane ja tulevik (I): kes ja kuidas, lk 147.

¹⁶ H. Metslang, Grammatikaliseerumisest eesti ja soome keeles. – Lähivertailuja 7. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisu 44. Turku, 1994, lk 9–32.

¹⁷ Verbiderivatsiooni rekursiivsusest eesti keeles vt: R. Kasik, Verbid ja verbaalsubstantiivid tänapäeva eesti keeles. Tuletusprotsess ja tähendus. Tartu, 1994, lk 40–46, jm.

¹⁸ T. Erelt oma artiklites (Soome keele kütkes. – Keel ja Kirjandus 1995, nr 1, lk 9–19; Vastulause Joel Sangale. – Keel ja Kirjandus 1996, nr 3, lk 193–194) pakub nii näiteid kui ka põhjaliku analüüsi, mis siinsega mitmeti haakub.

¹⁹ J. Sang, Eesti keele ohud. – Keel ja Kirjandus 1996, nr 1, lk 5.

kas tohib või ei. Ja proovitagu sellesarnase seaduse toel mõnd rajatist lammutada, grammatiline tõlgendus peab lähtuma eesti kirjakeele reegleist. Ka tuleviku-*tulema* ei anna alati ühemõttelist lauset (*ta tuleb selmet saab õpetajaks*).

Kahjuks on süntaksitasandit võimatu reeglistada, nii et see aitaks tekstilauseid sünteesida. Suhteliselt uus gümnaasiumi süntaksiõpik²⁰ peatub küll väga asjalikult tarindi- ja lausetasandi ebaeestipärasustel, jagades need keelesüsteemis juurdunuiks (halvem-parem keelekasutus) või veel üldiselt juurdumatuiks (vale-õige). Paraku ilmneb kaks häda.

Ühelt poolt puuduvad uurimused, mis näitaksid, kas nn vale tarind või vorm on juba püsivalt grammatikaliseerunud (täheenduses 'muutunud grammatilise süsteemi osaks'). Õigus- ja teadustoimetajana või noorte inimeste õppejõuna võin seda mitmel juhul empiiriliselt väita, et nimetavaline eeslisand (*Päike kardinad*), „määrav artikkel“ *antud*, öeldise nihe (*mõnikord inimesed on väsinud*), mitmuslikud öeldistäitemäärus, *kes/mis*-sidend ja hulgasõnad (*linad muutusid pehmeteks; ametnikud, kelledel...; mitmetel inimestel on raskusi*), rääkimata muuttübinihetest (*ohtlikutes kurvides*) või koguni uuest käändtüübist, kus astmevaheldusetu eeskuju (*õpik*) annab astmevaheldusliku analoogi (*kontserdite külastatavus*) jpm, on üsna ilmselt eesti (igapäeva)keel, kuid see on süsteemikülg.

Teiselt poolt ei näe ükski õpik kunagi ette üha uute mõjutuste levi ega kõiki tekstide sõnastusraskusi, nii et õigekeelsuse raam jääb paratamatult kitsaks. Asju saab mõjutada rakenduslingvistika laiemas raamistuses: õppida tuleb eesmärgipäraselt kõnelemist-kirjutamist ja seda igas aines ning igas ametis. Ning seejuures ei saavuta enamik kunagi taset, mida pakub Soomes Kodumaa Keelte Uurimiskeskuse kallis *tekstintarkastus* ('tekstitoimetus') või milline tahes hea spetsialiseerunud keeleteoimetaja siin. Võin ka ainult korrata oma 1993. aasta Veski päeva ohet, et regulaarsed, avalikud ja tasulised seitset sorti keelepäevad, mida ühtlasi on piisavalt tõhus reklaamida keelehooldeajakirjas, on unistus, mille täitmiseks ei ole veel ühtki alust. Küll aga on eeldus keele seisukorda parandada: üha suuremat õpisoovi näitavad mitmed märgid, soliidsetes asutustes on keeleõpe au sees jpm.

²⁰ M. Erelt, Lauseõpetus. – M. Erelt, S. Vare, Eesti keele õpik XI klassile. Tallinn, 1992, lk 65–142.

Keelemuutuse subjektiivsed põhjused

Nigel emakeeleoskus. Soomes, Saksamaal jm viis emakeeledidaktika areng õpipsühholoogia ja kommunikatsiooniteooria taustal õpetuse suhtlus- (ja teksti)keskseks umbes veerand sajandit tagasi ning edasimineku on ilmne: 1990-ndate keskpaigast on suhtlusõpetus (sm *viestintäopetus*) n-ö kogu soomlaste koolitööd läbiv ainetervik (sm *aihekokonaisuus*). Meie läheme emakeeles struktuurikeskselt õpetuselt suhtluskesksele üle aastail 1996–2000, samal ajal kui aineõpetus üldisemalt on ikka veel autoritaarne, õpetajakeskne ja monoloogiline, mitte loov, õpilaskeskne, dialoogiline. Parimalgi juhul jätkavad emakeeleõpetajad veel kaua ülemäärast vormi- ja õigekirja-drilli, kuna see on nende teadmise ja kogemuse keskmes. Kuid ka soomlased ja sakslased oskavad kirjutada, mida alati ei julge väita eestlaste kohta. Reet Kasik kui ühtaegu suhtluskeskse õppekava koostaja ja kriitik võib refereerida programmi, mis suunab soome noori emakeele süsteemitüübi mõistmisele²¹, ning see ongi metatunnetuse tähtis osa, mis suhestab oma ja võõra keele. Nii-sugusele alusele ei saa aga ehitada emakeele õppekava nullist ega tervikuna, kusjuures ülevõtmist vääriv (funktsioonilt vormile suunatud grammatika-käsitlus) on meiegi õppekavasse sisse kirjutatud. Igal juhul peab aga suhtlus-kasvatus (suuresti siis ka keelekasutus) saama iga õpetaja tööobjektiks alates nn klassiõpetajast. Vastav teadmus on õpetajakoolitusse küll juurdunud, aga oskusi ega ametlikku nõudmist pole.

Nigel võõrkeeleoskus ja isikutasandi tugivõrgu nigelus. Kas ei ole võõrkeeleõpetuski veel välja kasvanud vanadest meetoditest või on uute vilju koolist veel vara oodata või ei jätku seal õpetajaid, aga tulemused on seni nigelad. Inimene, kes ei suuda võõrkeelt lugedes emakeeles mõelda, sisuliselt tõlgendab, mitte ei tõlgi (seda enam, kui sisu on uudne) ja vormiliselt jäljendab, mitte ei moodusta eestikeelset teksti. Kuid lisaks sellele ei ole tal kasutada ei värskeid uudissõnade sõnastikke ega tasemel erisõnaraamatuid. Vähesed head vanad on aegunud ja niisama vähesed uued ei paku korras-tatud termineid leksikograafiliselt põhjendatud viisil, vaid mittefiloloogist autori kogemusel valitud tõlkevasteid (muidugi on see kümme korda parem kui mitte midagi). TEA kirjastuse väitel on tasemel sõnastiku eeltöid üli-raske ja riskantselt kulukas teha, sest puudub igasugune toetusvõimalus. Meie

²¹ R. Kasik, Mis on pedagoogiline grammatika? – Keel ja Kirjandus 1995, nr 1, lk 48–55.

kirjastused aga ei saa suurтирааžide läbimüügikasumeid, millega selleks ise raha teenida.

Individualismi üldine kasv ja hindamine. Subjektiivsel poolel mõjutab keelekasutust ka isiklik maitse, vahel kahjuks määral, mis ületab emotiivse, sotsiaalse ja ratsionaalse suhtluspädevuse piirid ühtaegu. Mingeil üldistel (pedagoogilistel?) põhjustel ei kao easläng, s.t noored ei identifitseeri end täiskasvanumaaailmaga traditsioonilisel viisil. Teksti otseseid ja tugisignaale on väga raske täpselt mõtestada. Kuid noor inimene on euroopaliku kultuuri üldise individualiseerumise vili. Ta kogeb õpetusi õige ja vale keelekasutuse kohta täpselt niisamuti nagu märkusi oma lepatriinupea ja fraki või suusapükste ja kübara kombinatsiooni kohta: minu stiil, kelle asi. Järeldan, nagu olen ka varem teinud, et stiilieksimusi tulebki stiiliküsitavuseks või -veaks nimetada ja sellisena hinnata, näiteks rääkida asjalikku teksti sobimatutest igapäevakeele joontest, mitte terve noorema põlvkonna ühesugustest keelevigadest. (Seni on mind vigade sellises tõlgenduses toetanud ainult Tiit Erelt.) On väga palju n-ö näpukaid, mida eesti keele süsteem ja õigekirja alused lubavad pidada õigeks, ehkki on loomulik, et õpetada tuleb kirjakeele normi, sh stiilnormi: mis sobib informaauses, mis formaalses suhtlusolukorras; mis omaga, mis võõraga; mis kõnes, mis kirjas jne. Stiiliküsimuste puhul teeb tolerantse puudumine n-ö ametlikule filoloogiale, eriti õpetajatele karuteene (täielikuks erandiks pean siin küll kantseliiti, sest formaalsus nõuab neutraalsust). Unustame ka, et varsti võimaldab igaühe arvuti korrektorprogramme kasutada. Samal ajal ei lakka kunagi olemast probleem, kuidas kirjutada vajalik, aja- ja asjakohane tekst nii, et see oleks huvitav ja otstarbekas, ega kao tarve väljenduda didaktilistes, õiguskaalukais ja teaduslikes tekstides väga täpselt, nagu ka neidsamu tekste võimalikult adekvaatselt tõlkida. Seega nähtub vähemalt ametikeele poolelt, et traditsioonilisest õigekeelsustööst märksa parema tulemuse annab keelelise suhtluse treening ja laialdane tõlkekoolitus. Keelekorraldus ei saa enam olla üksnes emakeele filoloogide pädevuses, vaid keele areng sõltub hoopis laiema meetmevõrgu olemasolust.

Uued tekstitüübid. Tegelikku keelekasutust mõjutavad suuresti ka uued tekstitüübid ja olemasolevate tekstide tüübimuutused. Näiteks on kunstikriitika ajalehtedes oma argumenteeriva laadi kaotanud, tekstid on kirjeldavad, hinnangut kannab reglementeeritud lühiduse huvides subjektiivmodaalne sõnavara ja sõnakasutus (nagu metafoorne algus *Keegi ei kritiseeri lammast, kui see määgib. Selle tasemeni madaldub lugeja NN-i jutuka kulus* jne). Kui

informaalsel sõnavaral on kindel modaalne ülesanne, on kasutu rääkida, et see ei sobi ajakirjandusse. Uus asi on reklaamitekstid oma kunsti- ja tarbetekstile omaste joontega, mis ei luba neid arvustada muu avaliku tarbeteksti kohta sobivate põhjenduste toel. Sellised suhtlusolukorrad nagu läbirääkimised ja asjalikud (ettevalmistatud tekstidega) koosolekudki on midagi uut. Muutunud on ametliku ja poolametikliku kirjavahetuse või dokumentaalsuse kohta käivad arusaamad; ka eri eesmärkidega avaldused, elulookirjeldused, soovitud, taotlused jmt on sedavõrd uus asi, et millistel tahes täienduskursustel peavad õpetajad paluma end nendega kurssi viia.

Ka virtuaalne maailm seab keele raamidesse, kus ei arvestata alati ei ühiskondlikku distantssi ega ametlikkusskaalat. Nii võib tekst anda „valesid“ tugisignaale, olles ka informatiivsusest küsitav, sest teda ehitatakse adreessaadi eelteadmisi ja hoiakuid tundmata. Üksikisik ei orienteeru kõiges, selle suhtlusolukorra tekstide strateegiat ja taktikat ei ole aga mahti uurida. Kuid see ei ole ainuke probleem. Paitsi et filoloogist pole üksi oskusteksti tõlkijat, ei võeta teda kuulda, kuni tema haridusse ei kuulu toimetatava aine alused ega selle tekstide seostamise erinõuded. Niisuguseid seab õiguses normi- ehk seadustehnika, mille tundmatus teeb seadustoimetaja töö võimatuks, ennekoike aga paneb juristi pulgale, kust keeleinimese „alumist“ nõuandavat häält ei kuule. Või mis kõnelda uuest, kui vanagi alles kompame: suulisest suhtlusest ja keelest suur osa on tundmatu maa, nii et selle kriitika ei arvesta sedagi, millega filoloog peaks kursis olema (takerduste, tagasikerimiste, korrektsioonide, eagrammatilisuse, hääldušsulanduse loomulikkus).²²

Keele oleku stabiliseerumine ja selle mõjutatavus

Minu arvates on keele olek mõjutatav, aga selle arengut on võimalik suunata ainult laial põhjal, mitte keelekomisjoni üksiksoovituste abil. Neid viimaseid on muidugi ka alati vaja, kuid tulemused oleksid märksa paremad soomlaste Kielikello laadi ajakirja olemasolul. Kõigest eelnevast kasvavad idealistlikult välja eesti emakeele stabiilse arengu abinõud elik keelestrateegia üks pooli: emakeele sihipärane riiklik poliitika, moraalne ja materiaalne

²² T. Hennoste, Prospektiivsed minimaalhesitatsioonid eesti keele suulises tekstis. – Lähivertailuja 7. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 44. Turku, 1994, lk 33–51; K. Kerge, Keeletöö tänane ja tulevik (II): mis ja miks. – Keel ja Kirjandus 1994, nr 4, lk 286.

tugi; keelekasutuse asutustepoolne vastutus; õpetaja täiendkoolitus ning tema ameti väärtustamine; emakeele-, võõrkeeles- ja ülddidaktika areng; ülikoolis ja täiendõppes toimuv emakeele, Euroopa keelte ja suhtluskultuuri üldine õpetamine; akadeemilise filoloogia sihipärane arendamine; riigi terminikeskus(ed) ja kõigi oskussõnavara arendajate riigipoolne toetus; riiklikult toetatud erisõnastikuprojektid ja võimalikult palju eesti keeles ilmutatud oskusteavet (k.a. elektronkandjail); keelehoolde ja tõlkenõuande ühendamine; spetsialiseeritud toimetajakoolitus; tõlkide ja tõlkijate (kaas)koolitus ning riiklik statuut jne. Miks on need abinõud idealistlikud, see väärrib kindlasti omaette analüüsi.

Kokkuvõtte asemel. Otseselt meie mõjutada on ülalloeletus ainult keelekorralduse ja ülikoolide töö, kus kõik tasapisi liigub – kui vaid jätkuks jõudu. Eesti keelt või eestikeelse suhtluse õpetust, mida vaba- ja kõrvalainena juba pakutakse, on soodsal põhjendusel võimalik spetsialiseerida ja süvendada ning erialati (nt võõrfiloloogidele, õpetajaks õppijale või õppejõuks pürgivatele magistrantidele) isegi kohustuslikuks teha. Eriti rõhutaksin, kui tähtsad on nii oskusele kui ka võõrkeeles eriõpingud magistratuuris, sest just kõrgkooli õppejõud on igal ajal „peaterminoloog“: tal ei ole aega oodata terminoloogi tulemusi, vaid tuleb öösel loetut hommikul eesti keeles õpetada. Ideaalis peaks ka gümnaasiumiõpetaja sinna jõudma. Terminoloogia- ja tõlketöö nõuab omakorda just mittefiloloogilise ja filoloogilise teadmise ühitamist, spetsialiseeritud tõlkijate ja tõlkide koolitamist ning sellealaste teadmiste kasvu. Ka keeleoskuse hindamises oleme võhikud. Võib ju öelda, et õppejõude ei jätku, aga samas ei jätku magistritele enam akadeemilisi töökohti, järelikult tuleb jätkuõpe sihipäraselt siduda rakenduslike teemadega.

Tegelikult saab iga lingvist seega olukorda mõjutada vaid kaudselt, kuid tema tegevus sõltub suuresti pädevusest. Kui õigekeelsus (ja kes meist sellega kunagi tegelnud ei oleks) ei taju ülal kirjeldatud funktsioonikontrasti, siis propageerib või suunab ta oma tööd valesti; kui ta ei rõhuta süsteemini levinud muutuste stiililist markantsust, siis on vaevast vähe kasu. Kui keeleteadlane paneb rõhu ainult süsteemi vältimatule muutumisele, siis on ta keelekasutuse õpetatavuse suhtes pime ja teeb antipropagandat toimetaja-tõlkija asjatundlikule tööle kui mõtte täpse sõnastuse tagajale. Õpetaja, kes keskendub liialt õigekeelsusele ja hindab peamiselt mõõdetavaid vigu nagu õigekiri, sõnamuutet, üksiktarindid, ei taju oma osa teksti moodustuse-tõlgenduse suunaajana ega oska jälgida õpilase suhtluspädevuse külgi. Võõrfiloloogil, kes ei pea emakeelt oma töövahendiks ega eesmärgiks, on suur lünk hariduses. Kui

aga riik ei soodusta akadeemilise teadmise kasvu kultuuri tagajana ega pea silmas sellele hädatarvilikku filoloogilist tuge, tõstmata ka hariduse prestiiži tervikuna, siis on üldse raske aru saada, mis tähtsust on meie iseseisvusel. Vabadus taandub üksikisiku võimalusteks, näiteks kaduda Eestist olme- või vaimu(vaesus)pagulusse.

Et keel püsiks kaasaegne ja modernne, peab üldharidus kogu aeg akadeemilisele teadmisele järele jooksuma ning maailma (kunsti)tekstide paremik selle keele keskkonda jõudma, see aga nõuab mujal semiotiseeruva ainese emakeelset tähistamist. Filoloogia on väikese kõnelejaarvuga kultuuri nurgakivi, kordan ma oma ammust Loomingu-lauset. Keel muutub muutunud oludes tahes-tahtmata, selleks on olemas nii ühiskondlik alus kui ka lingvistilised tausttegurid. Kuid muutus ei tohiks viia ühiskonna kidakeelsuseni, kus vaimseid tarbeid rahuldav tasemel haridus ja vabatahtlik keelevahetus käivad käsi-käes: palgad ja elamuslust meelitavad noori kuhu tahes kodunt ära niikuinii.

KEELEKASUTUSE PISIASJU

Olen algul ajalehtedes, hiljem Õiguskeeles ja Oma Keeles avaldanud suhteliselt palju pisinõuandeid. Toon siin ära mõne, mis kolleegide kinnitusel on sagedamini vajalik.

Tõlkimine on eriala – ja mitte minu eriala. Siiski on selles rollis iga teadlane, eriti õppejõud, sest ammutame oma teadmised teiste keelte tekstidest ja vahendame neid nii suuliselt kui ka üsna nõudlikus kirjasõnas. Mäletan, et kui pidasin III eesti teaduskeeke konverentsil (2014) sellest tööst põhiettekande „Teadustõlge – tõlgendus ja sisutäpsus“, siis oli eriti palju head tagasisidet ja palveid jagada oma esitlust.

Teine kokkupuude on tõlgete toimetamine. Suurima tööna mäletan Euroopa keeleõppe raamdokumendi ehk CEFRI oskussõnavara ja teksti toimetamist ERÜ tööühmaga, kuid olen sattunud koostama või toimetama ka funktsionaalse lugemisoskuse PISA-käsiraamatut, eesti keele omaaegse kõrgtaseme ning nüüdsete A- ja B-tasemete keeleoskuse kirjeldusi jpm. Ehkki nood käsiraamatud nõuavad eesti näiteid jm olukohastusi, on tõlke osa neis olnud tajutav, sest Euroopa raamistiku keeleoskuskirjeldus on standardne. Minu „Vilunud keelekasutajas“ (EKSA 2008) aga on tõlke osa juba napp. Panin sellesse raamatusse väga ulatuslikult oma õppejõukogemust ja -teadmisi, mis aitavad keeleoskuse olemust mõista ja sellekohaseid arusaamasid praktikasse rakendada.

Siin peatükis jagan mitut laadi kogemusi. Üsna mitu korda sattusin õiguskeeke õppejõuna Euroopa Liidu eesti tõlkijate juurde. Kirjanike Liidu tõlkesektsiooni sattusin koolitama Krista Kaera palve peale, et oma kogemuse varal loeksin pool aastat liikmete tõlkeid n-ö pliats käes. Tulemuste pisike osa ilmus ka Sirbi artiklina, mille allpool leiate.

Nominalisatsioon ja nominaalstiil

Artikkel on ilmunud Oma Keeles 2005, nr 2, lk 37–41.

Samal aastal täitis mul 10 aastat algajate juristide õpetamist Õigusinstituudis, millest praeguseks on saanud TÜ õigusteaduskonna Tallinna osakond. Esialgu see töö jätkub.

Nominalisatsioon – sisult nimisõna moodustamine ilma alussõna tähendust muutmata – on eesti keele loomulikke tehteid ennekõike seal, kus ühe olukorra kirjeldus on vaja teisega ühendada.¹

Näiteks esitab lause *MINU ESKKURSIOONILE MINEK on küsitavaks muutunud*² n-õ põhiolukorra (*MISKI on küsitavaks muutunud*) ja nimetab tegusõnatuletise abil ühtaegu, mille kohta see käib (*ma LÄHEN ekskursioonile > minu ekskursioonile MINEK*). Nii saab tegevust kujutada millise tahes lauseliikmena (*MINU ESKKURSIOONILE MINEKUGA / MINEKU AJAL / MINEKU PÄRAST tekib kodus probleeme; Matemaatikaopetaja püüdis takistada MINU ESKKURSIOONILE MINEKUT*).

Teaduskeel vajab nimisõnu

Sedasama tuletusviisi (nagu tuletamist laiemini) on vaja ka mõistete tähistamisel: *võimlemine* on sama mõiste argitähistaja, mille kohta ametlikkuses öeldakse *kehaline kasvatus*, või siis tähistab ta hoopis spordiala, mille liigid on *riist-* ja *sportvõimlemine* vm. Tuletatud nimisõnadest on rikas teaduse keel.³

¹ Sellest valdkonnast on nii oma kandidaadi- kui ka doktoriväitekirja kirjutanud Tartu ülikooli dotsent Reet Kasik: **R. Kasik**, *Verbide ja verbaalsubstantiivide tuletusvahekorrad tänapäeva eesti keeles*. Keele modelleerimise probleeme 5. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1975; **R. Kasik**, *Verbid ja verbaalsubstantiivid tänapäeva eesti keeles*. Tuletusprotsess ja tähendus. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 5. Tartu: Tartu Ülikool, 1994.

² Üldiselt kirjutatakse *mine*-tuletiste määruslikud laiendid tuletisega kokku rütmi järgi: *minu koolimine* oleks kindlasti liitsõnaga ühend, *minu ekskursioonile minek* on selleks liiga pikk ja kohmakas.

³ *mine*-tuletuse ulatusest keelevariantides räägib muude teksti keerukusteguritega põimitult siinkirjutaja doktoritöö: **K. Kerge**, *Keele variatiivsus ja mine-tuletus allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina*. Tallinna Pedagoogikaülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 10. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2003.

Piltlikult näeb asi välja nii, et üldkeeles räägitakse, kuidas Mari või Jüri, inglane või ameeriklane kõneldes käitub, kuid psühholoogias, kultuuriuuringutes, õigusteaduses jm kujundatakse *käitumise* mõiste, lisades seda tähistavale nimisõnale asjakohaseid täiendeid, nagu *liigi normaalkäitumine* või *käitumine ekstreemoludes*; *kõnekäitumine*, kaasa arvatud *ameeriklase* või *ameerikalik kõnekäitumine*; *lubatud* või *keelatud käitumine*, *ametniku eetikas* *lubamatu käitumine* jne.

Jüri Jüriste ja Mari Mariste käitumine tuleb jutuks nende teaduste rakenduses ja siis valitakse eesti keele süsteemis kas tegusõna (*Jüri Jüriste käitub kõneviisakuse uuringute järgi soomlaslikult*; *Mari Mariste käitus avaliku teenistuse seaduses fikseeritud ametnikueetika vastaselt*) või nimisõna (*Jüri Jüriste kõnekäitumine on ebaeestipärane/soomlaslik*; *Mari Mariste käitumine ei ole ametniku eetikakoodeksiga kooskõlas*).

Nominaalstiilist räägitakse kahel juhul.

Üht esindabki eeltoodud teaduskeele ja selle rakenduslike laienduste näitestik: just seal on nominaalstiil igati õigustatud. Tuletatud tegevusmõisted tingivad teadusalati rohkem või vähem tegusõnast tuletatud teemasõnavara ja tekst on nimisõnarohke. Niisugune tekst on ühtlasi tihe – suhteliselt vähem tegusõnu, vähem side- ja määrsõnu jne.

Teisel juhul pälvib nominaalstiil negatiivset tähelepanu. Temast on kujunenud erilise võimukeele, nn kantseliidi üks vahendeid: tuletatakse seal, kus tegusõna hõlbustaks teksti jälgimist ja mõistmist (näidete juurde tulen allpool).⁴

Ebademokraatlik keelekuju tähtsustab ametlikkust

Demokraatia keeleliste avalduste uurijad rõhutavad, et avalikkusele suunatud tekstid, erakondade, riigi ja omavalitsuse tekstid peaksid kasutama neutraalset ja selget kirjakeelt. Niisugune ühtne keelevorm tagab sisuselguse kõrval ühiskonnarühmade võrdsuse ja välditakse olukorda, kus ametlikkust tähtsustab eriline ebademokraatlik keelekuju.

Et me kõik ajame ametiasutustes asju ja uurime kohati ka oma õigusi, kipub asjatu nimisõnalisus (taunitav nominaalsus) paljudes maades levima laiemaltki, iseäranis töistes tekstides: inimene õpib emakeelt tekstidest ja

⁴ Teksti jälgitavuse kohta vt nt: R. Kasik, Õiguskeele lauseehitus. – Õiguskeel 1995, nr 1, lk 16–21.

omandab ka halva keelevormi või stiili üsna kiiresti, kui seda tööl ja asju ajades, s.o kindlat liiki tekstides pidevalt kohtab. Samas suunas liigutab üldkeelt arenev üldharidus – mida enam teaduslikke mõisteid tunneme ja oleme teadusstiiliga harjunud, seda raskem on igapaevasuhtluses liigsetki nominaalsust vältida.

Hoopis kurvemad on asjad siis, kui juristid ja kõrged ametnikud erilist keelevormi ühiskonnale omal moel peale suruvad, olles veendunud, et just nende keerukas väljendusviis on hea, ja nõudes seda ka alluvatelt või muudelt kolleegidelt. Paraku on võimu eriline keelevorm sedavõrd elujõuline, et seda tarvitavad oma ideoloogiliselt tähtsates tekstides ka erakonnad – vähemalt näitab nii Kristjan Räägu uurimus poliitiliste tekstide keerukusest.⁵

Kõik see omakorda soodustab kõnealuse stiili levikut ajakirjanduse ametlikumatesse tekstidesse, mis paraku tähendab ka üldist keelemuutust – ei ole ühtki valdkonda, kust emakeelt keskmiselt õpitaks nii palju kui ajakirjandusest.

Õigekeelsuslikult probleemikas nominaalstiil on nõndaviisi üsna levinud, eriti ametitekstides. Seal, kus verb võiks tegevussisu selgesti edasi anda, kiputakse kasutama tühje tugiverbe ja *mine-* või muid tegusõnatule-tisi. Võiks näiteks öelda: *Autoriõiguse seadus kaitseb pealkirja teie teosega võrdselt / võrdsel alusel*, kuid öeldakse hoopis keerukamalt: *Teie teose pealkiri KUULUB autoriõiguse seaduse järgi KAITSMISELE teosega võrdsetel alustel*. Võiks öelda: *Registriandmeid saab kasutajanime ja salasõna valdaja muuta veebis*, või lihtsalt: *Tegemist on veebiregistriga ja kogu andmehaldus toimub Internetis*. Ametnik aga kirjutab: *Registriandmete MUUTMINE TOIMUB kasutajanime ja salasõna olemasolu korral veebipõhiselt*. (Siin on peale nominaalsuse lõivu makstud ka sõnamoele: kõik on ikka *põhine* ja iseäranis moekalt *veebipõhine*.)

Probleem on kooliraamatusse jõudnud ammu. Muu hulgas õpetab Tartu ülikooli eesti keele professor Mati Erelt oma 1992. aasta keskkooliõpikus⁶ nominalisatsiooni kohta mõndagi. Näiteks peab ta halvemaks väljendusviisi *Siin TEOSTATAKSE jalanõude PARANDUST* või *Lehm TEGELEB vasika LAKKUMISEGA*, soovitades sisutühjade tugiverbideta variante *Parandatakse jala-*

⁵ K. Rääk, Poliitiliste programmide keel. – Tekstid ja taustad. Artikleid tekstianalüüsist. Toimetanud R. Kasik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 23. Tartu: Tartu Ülikool, 2002, 115–127.

⁶ M. Erelt, Nominalisatsioon. – Eesti keele õpik XI kl. Tallinn: Koolibri, 1992, 140–142.

nõusid ja Lehm lakub vasikat. (Põhjalikumat teavet leiab muidugi eesti keele käsiraamatust.⁷)

Küsitavusi tekib tegelikult ka siis, kui tuletis ise on igati asjakohane. Nimelt nõutakse asjalikult tekstilt ühemõttelisust, mida muude vahendite hulgas tagab sõnajärg. Näiteid mitmemõttelise sõnajärje kohta leiame taas eelviidatud õpikus. Sisult on nt küsitav *ema majast väljumisel* ('ema väljus' või 'ema maja?'). Ühtlasi on seal näidatud, kuidas täiendeid tegusõnatuletise juurde paremini paigutada. Eeltoodud näite ühene tõlgendus tekib lihtsa sõnajärje-eelistusega *ema väljumisel majast* – omastavaline täiend on eesasendis, muud tuletise jarel.

Iga nominalisatsiooni ei pea vältima

Nominaalsust ei saa, nagu lugejale hakkab selguma, kaugeltki alati vältida ega peagi seda teha püüdma.

Kui õiguses on näiteks kujundatud *rikkumise* mõiste, siis ei saa seda ka inimesest rääkides tegusõnale tagasi viia. Niisugune oskussõna märgib erinevalt kuriteost (kriminaalõigusrikkumisest) haldusõiguse vastu eksimist. Just sellisena ei hõlma sõna kohustuslikke laiendeid, vaid kaasab need seletusse: ei ole öeldud, MILLE rikkumisest on juttu, järelikult ei ole võimalik öelda, et '*Jüri Jüriste rikkus*. Arvesse tuleb rikkumise laad ja lause tuleb sõnastada mingi tugiverbi abil, olgu see tegijakohane või esindagu vaatleja aspekti. Näiteks sobivad *Jüri Jüriste PANI TOIME RASKE RIKKUMISE* ja *Jüri Jüriste tegu KVALIFITSEERITAKSE RASKE RIKKUMISENA*. Seesuguste oskussõnade puhul on tuletise kasutamine alati õigustatud.

On teinegi olukord, kus õiguslik täpsus nõuab tugiverbi.⁸ Nimelt on osa õigustatud tegevusi seaduses jagatud nii, et keegi KORRALDAB neid, keegi TEOSTAB neid ja keegi VASTUTAB nende eest. Näiteks vastutab kohalik omavalitsus (valla- või linnavalitsus) teatud liiki teede korrashoiu eest, kuid võib remonditööde korraldamise delegeerida kellelegi, kel on omakorda õigus palgata reaalne teeparandaja. Nii leiame ametitekstidest paratamatult ka tugiverbidega lauseid nagu *Teeparandust korraldab Keila valla teemeister ja teos-*

⁷ M. Erelt, T. Erelt, K. Ross, Eesti keele käsiraamat. Tallinn: EKSA, 1997, 2. tr 2000. Selle käsiraamatu eriline eelis on üldkasutatava veebivariandi olemasolu: vt www.eki.ee/raamatud.

⁸ Sellest on juristidele kirjutanud Sirje Mäearu ja tema artiklist leiab rohkem näiteid, vt: S. Mäearu, Nominaalstiil õigustekstides. – Õiguskeel 1996, nr 5, lk 9–12.

tab OÜ Teerullipoisid. Et niisugusel juhul olla juriidiliselt täpne, peab lihtsalt Riigi Teatajast kontrollima, kuidas seadus valdkonda reguleerib.⁹

Muidugi on ka muid olukordi, kus mõiste levinud tähistusviis või teksti kulg paratamatult tuletise kasutamist nõuab. Näiteks see, et keegi *tegeleb lille-seadega*, ei ole sugugi seesama, mida väljendab lause *Anna seadis lilli vaasi*.

Igal juhul tasub meeles pidada, et ka tegevuse õiguslik jaotus ei ole kaugeltki igas tekstis oluline. Kui teemaks on näiteks OÜ Teerullipoisid tegemised ja tekst (ka ametlik) räägib nimeliselt sellest firmast, või on tekst igapäevaselt asjalik, ilma et ametlikkus liiga tähtis oleks, siis tohib ikkagi öelda, et *seda ja seda maanteed parandab OÜ Teerullipoisid*. Paraku jäävad isegi seaduseelnõude autorid normaalse kesktee leidmisega jänni, sest umbes kolmandik seadustekstidegi *mine*-tuletistest on asjatud. (Ajakirjandusteksti keerukus, sh asjatu *mine*'lus näitab siinkirjutaja uurimisandmetel samuti kahjuks kasvutendentsi.)

Ilmselt on eriline bürokraatlik stiil kui võimuka keelekasutuse märk psühholoogiliselt motiveeritud – kuid isegi see, et kõigi maade keelekorraldus seda tõdeb, ei muuda kroonulikke tekste ühemõtteliseks ja hõlpsasti jälgitavaks. Seda teeb ainult keelekasutaja teadlikkus asjalikust keelest ja demokraatia avaldumisest tekstides.

⁹ Elektroonilises Riigi Teatajas aadressil www.riigiteataja.ee on võimalik otsingumootori tekstireale tippida otsitav mõiste, nt perearsti vastuvõtule registreerimine, ja pakutud tekstidest vaadata, kas ja kuidas on jagatud vastutus, korraldus ja teostus.

Kas ja kus kasutada isikulist *poolt*-konstruktsiooni?

Artikkel on ilmunud Oma Keeles 2009, nr 1, lk 52–55.

Poolt-tarind on eesti keeles ammune tarind, kuid on tunda, et võõrkeeled on tema kasutust alati mõjutanud. Näiteks eesti kirjakeele korpust uurides leiame seda tarindit palju siis, kui eesti kirjakeele avalikud kasutajad olid oma hariduse saanud veel saksa ja peamiselt vene keeles: 1890-ndate ajakirjanduses on teda täpselt kolm korda enam kui 1930-ndate Eesti Vabariigi ajal. 1960. aastate vaimne sula kahandab selle tarindi osatähtsust veelgi, nii et 70-ndate ajakirjanduskeeles on *poolt*-tarindeid kaks korda vähem kui 30-ndatel. Kui asjakohaseid korpuseandmeid joondiagrammina kirjutada, lisab arvuti sinna ka nn trendijoone. See näitab, et kuni 1970-ndateni on suundumus sõltumata kõikumistest selgelt *poolt*-tarindi vähenemise suunas. Edasi on pidevalt näha tõusutendentsi.

Prestiižikad võõrkeeled mõjutavad eesti keelt paratamatult. Ühe mõjurina on nüüdisajal näha seda, kuidas inglise isikuline passiiv kipub meiegi keeles suurendama isikulisi väljendeid tarindiga *kelle poolt*. Vaadagem, kuidas see mõju toimib.

Eesti keeles on vaba sõnajärg. Lause teemaks tõstetakse see element, mileni jutt on jõudnud. Nii on uus info lause lõpus ja tuntud info lause algul. Näiteks jutustagem Narva ajaloost:

Üks ilusamaid linnu oli esimeses Eesti Vabariigis NARVA. SELLE VANA LINNA hävitasid VENE VÄED.

Esimese lause fookuses, s.o lause lõpus tuuakse uue informatsioonina sisse Narva nimi. Tekstiga edasi liikudes ei kasuta eestlane enam normaallause tüüpilist sõnajärge KES MIDA TEEB: teist lauset alustatakse hoopis sihtisest *selle vana linna*, lisades uue infona teate selle kohta, mis linnaga edasi juhtus. Selle hävitasid Vene väed. Uue lause fookuses on tegija, teisisõnu: alus on toodud lause lõppu.

Inglise keeles on n-ö fikseeritud sõnajärg: reeglid on ranged, teksti kulus ei saa lause teemaks tõsta lause seda liiget, milleni jutt on jõudnud: asjakohane liige tuleb muuta lause grammatiliseks aluseks. Meie näite teinegi lause peab järelikult algama alusega ja seepärast on inglise keeles vältimatu nn subjektiline passiiv:

The town [Narva] was destroyed BY RUSSIAN FORCES.

Igal keelel seega omad reeglid ja vahendid. Üks keel ei saa aga teist mõjutada, kui tolles endas puuduvad mõjutajaga analoogilised vahendid. Eesti keeles on *poolt*-konstruktsioon aja jooksul kujunenud kohaväljendist ka isikut väljendama, vrd:

Pärnu poolt tuli teade, et... ja Katrini poolt tuli teade, et...

Üsna loomulikult kõlavad laused, nagu *Minu poolt on sulle kingituseks suusad* või *Tema poolt ei tulnud mingit vastuseisu*.

Praegusel kopi-pasta-ajal kipub *poolt*-tarindi kasutust asjatult laiendama ka meie oma seaduskeel. Miks? Seadused on üldistavad ja sageli seepärast umbisikulised, nad ütlevad: *asja tehakse nii*, nt

Sotsiaalmaksu makstakse töötajale või teenistujale kuu eest makstud tasult, kuid mitte vähem kui eelarveaastaks riigieelarvega kehtestatud kuumääralt proportsionaalselt sellel kuul töötatud ajaga, järgmistel juhtudel...

Kui nüüd ametnik seadust vahendab, kopeerib ta selle lause otse elektroonilisest Riigi Teatajast oma teksti ning lisab tegija, tehes kohendusi minimaalselt või üldse mitte, nt

Sotsiaalmaksu makstakse TEIE TÖÖANDJA POOLT töötajale või teenistujale kuu eest makstud tasult, kuid mitte vähem kui eelarveaastaks riigieelarvega kehtestatud kuumääralt proportsionaalselt sellel kuul töötatud ajaga.

Lause saab sel moel väga kohmakas. Kui tegija on lauses olemas, siis tuleks umbisikulisust vältida (*Tööandja maksab sotsiaalmaksu töötajale või teenistujale kuu eest makstud tasult...*).

Tartu ülikooli tekstiuriija Reet Kasik on kirjutanud, et Eesti ajakirjanduses antakse muude maade kõrval tavatult palju sõna poliitikutele ja ametnikele. Nii toovad nad oma keeleharjumused ka rahva ette. Aga emakeelt omandame tekstidest – see keel, mis meie ümber kõlab, tundubki õige.

Ametnike ja poliitikute kohmaka ja kantseleiliku keelekasutuse eeskujul on umbisikulises vormis isikulised laused üsna laialt levinud igasugusesse keelepruuki. Google'i otsing andis nt 2006. aasta juunis vastuseks üle 2,3 miljoni *poolt*-tarindi, millest sirvimisi osutusi isikuliseks umbes pooled. Selle artikli kirjutamise ajal oli sama otsingu tulemus juba 6,4 miljonit. Muidugi on leitu hulgas ka väljendeid *kelle-mille poolt* (mitte vastu) ja kohatarindeid, nagu *siit poolt kandist*. Isikuliste tarindite osatähtsus näib aga järjekindlalt tõusvat.

Erand on vahest vaid meie loomulik igapäevakeel – veel ei öelda *Tulen täna hiljem koju, sest minu poolt käiakse poest läbi* vms. Soovitaksin noortel püüda igapäevastele lausele toetudes kaaludagi, mis on keeles loomulik. Nii on võimalik vältida kroonulikku keerukust. Toon ühe ametiteksti halva lausehituse näite ja võrdluseks lihtsama sõnastuse.

HALVEM: *Intervjuudest ilmneb, et töötajate ootus ministeeriumile oleks organisatsioon, mis hoolib töötajaskonnast, kus oleks väljaarendatud motivatsioonisüsteem, tööülesannetega tasakaalus tasu, tunnustamine ja tagasiside juhtkonna poolt.*

PAREM: *Intervjuudest ilmneb, et töötajad ootavad ministeeriumilt niisugust organisatsiooni, kus juhtkond hoolib töötajaskonnast, pakub neile väljaarendatud motivatsioonisüsteemi ja tasakaalus töötasu, annab tagasisidet ja jagab tunnustust.*

Neid näiteid, kus kroonulik stiil osutab väga kohmakat lausestust, on ametitekstides kole palju.

Kas *poolt*-tarind on ebavajalik?

Ükski tarind, mis keeles olemas on, ei ole ebavajalik. Kurb ongi vaid see, kui meie kirjakeel mingitel mõjutustel kohmakaks ja asjatult keerukaks muutub, nagu eelmist osa lõpetavas näites.

Üsna loomulikuks on *poolt*-tarind muutunud täiendina kasutatud tegusõnaühendites, nagu *riigi poolt tunnustatud õppekava* või *tööandja poolt kindlustatud töötaja*. Vahel on *poolt*-tarind täpsem just seesugustes ühendites: kui te räägite vanaema kootud kinnastest, siis on juristi jaoks väga tähtis, kas mõtlesite *vanaemale kuuluvaid kootud kindaid* või *vanaema poolt kootud kindaid*.

Vältida saab mõnd *poolt*-tarindit siis, kui jutt käib kindlast asutusest või organisatsioonist, komisjonist või organist. Näiteks ei ole vaja rääkida

komisjoni poolt 23. märtsil 2007 vastu võetud otsusest, sest seal ei võta otsuseid vastu keegi peale liikmete. Seega aitab meid välja omastav (komisjoni 23. märtsi 2007. a otsus).

Vahel on aga vaja säilitada tegusõna või kasutada tema tuletist – näiteks *turvavööde kasutamine väikeautode sõitjate poolt*. Siis aitab tihti välja koha-kääne:

komisjonis 23. märtsil tingimisi vastu võetud otsus, turvavööde kasutamine väikeautodes.

Ja mis sa ära teed, keeles toimib ka üsna kaudseid reegleid. Näiteks võiks oma firmat vabalt reklaamida lausega *Meie teenused on igati tasemel*, aga psühholoogiliselt tunduvad inimesele mõned sõnad väga olulised (näiteks see, et ma teenuseid auväärselt *pakun*) ja viisakam tekst on omakorda ikka argisest pikem. Nii reklaamibki firma end keeleinimese silmis pisut keerukalt: *Meie poolt pakutavad teenused on kõrgetasemelised*.

Andkem andeks ja... mõelgem siiski, kas ja millal. Õige ja harjumuspärane ei ole alati ühtviisi hea.

Keelemaastik õigustölke ümber ja eesti keel õigustölke maastikul¹

Artikkel keelemaastikust ilmus 2008 ja kajastas minu toonast kogemust Luxembourgis tõlkeüksuste nõustajana. Vt Keelemaastik õigustölke ümber ja eesti keel õigustölke maastikul. Rmt-s: Katrin Hallik, Katre Kasemets (toim), Euroopa Liidu keel kui meie ühine keel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 71–100.

Olen sedalaadi kogemuse eest väga tänulik Euroopa Liidu eesti tõlkijatele Luxembourgis ja Brüsselis, nad on mind kutsunud ja võõrustanud ning ühistes aruteludes palju õpetanud. See seltskond on nii keeleteadlik ja vilunud, et kindlasti ei saa rääkida nende õpetamisest. Kogemus, mida allpool jagan, on seega pigem oluline kas algajale või juhutõlkijale, ennekõike aga toimetajatele. Viimastele mõeldes lisan, et ei tahtnud muuta kogumiku toimetajate käekirja, kuid ise jätnuksin näitelaused punktita (mis on lause eraldamiseks jooksvast tekstist) ega alustanuks lühendeid *ee* ja *ingl* punkti järel väikse tähega (mis sümbolile siiski võib sobida). Veebiaadresse uuendades võtsin nende järelt siiski maha punkti ja pdf-i kopeerides tekkinud parandusi tehes jätsin allasutused väikse tähega.

¹ Artikkel on valminud HTMi ja EKI lepingu nr 10-10/700 (26.04.2007) raames novembris 2007 Luxembourgis toimunud koolituse põhjal.

Siinkirjutaja kogemus õiguskeele vallas piirdub peamiselt õpetamisega – olen 1995. aastast õpetanud õiguskeelt õigusteaduse esimese aasta üliõpilastele; ajapikku on lisandunud õigus- ja halduskeele kursused keeleerialade magistriõppes. Õiguse rakendusoskust on andnud osalus omaaegses õigusterminoloogia komisjonis, vähesed õigustõlgenduse ühisloengud ja kümme-konna õigusasja keeleekspertiis, eriti aga avalike asutuste täiendusõppepäevad, mille aluseks on osalejate koostatud õigus- ja haldustekstid, kusjuures ainult mõni koolituspäev on toetunud õigustölkele. Vaateid on kujundanud õppe- ja uurimistöö kirjakeele variatiivsuse ning eesti teksti analüüsi vallas, mis hõlmab ka tõlkeid. Kahjuks pole minu töölaual allikaid, millele kirjalik õigustõlge sageli kõige enam toetub, s.o eurotõlkijate intraneti spetsiaalseid sõna- ja käsiraamatuid. Usutavasti saaks nõu anda pigem iga sellise allika otsustuste üle kontekstisidusalt diskuteerides kui Euroopa Liidu õigusaktide tõlkeid analüüsides, nagu siin on tulnud talitada. Suunaku see teadmine lugejat valvsusele seal, kus küsimuse all pole eesti keele ja žanrinormid, tekstilisuse kriteeriumid vm põhimõtteline, vaid praktilise tõlke nüansid. Näitestik illustreerib probleeme, mis vajavad eesti keele asjatundja arvates tähelepanu.

*Kui murdvargad teeksid samuti ise seadusi kui kaupmehed,
oleks nendegi tegevus täiesti seaduslik.*

Karl Ristikivi, Õige mehe koda

Me elame omal moel keele ajastut. Õigus on ulatumas igasse meie eluvaldkonda ning asendamas õiglust, teisendades pisitasa kõiki kõlbluse kategooriaid. Kirjutatud sõna määrab meie elu. Keel võib olla lihtne või keerukas, aga keele kasutamine ei ole kunagi kerge, sest iga tekst on haruliselt seotud paljude muude tekstidega meie elu ja toimingute keerukais võrkudes.

Õigustõlge on üks raskeimaid keelekasutuse valdkondi, sest ta hõlmab tõlkimise üldise raskuse koos õigusloome keelelise väljenduse ülima nõudlikkusega. Keel ei ole loomult ühemõtteline, täpne ja selge, aga õigustekst peab suutma keelevahendeid nii kombineerida, et läheneda mõtte- ja mõisteseoste väljendustäpsuses ideaalile seda enam, mida vähem püütakse suhetes lugeda mõtet ja mida enam tõlgendada sõnu. Allpool esitatakse õigustõlke probleeme ennekõike eesti teksti analüüsija kogemuse najal, sest siinkirjutajal puudub tõlkija ettevalmistus.

Tausta

Õigusloome ja -tõlge nõuavad meeskonnatööd ning pidevat kontakti eesti keelenormi määrajatega, sest õigus kui sõnaline valdkond on muutumas üha olulisemaks kirjakeele osaks.

Keelenorm kujuneb spontaanselt ja varieerub tugevasti sõltuvalt keelekasutuse valdkonnast ja olukorrast. Suhteliselt kindlate kokkulepete ala on õigekiri, kuid mida aeg edasi, seda enam kõigutab internet isegi kirja aluseid.

Emakeel omandatakse tekstide kaudu. Keelekorralduse objekt on ennekõike asjalikud tekstid: just asjalikus suhtluses vajatakse ühetaolist keelevormi, mis väldiks ühiskonnarühmade pingeid ja ei annaks ühelegi neist eeliseid. Eesti keele norm on just sellisel taustal Vabariigi Valitsuse määru-sega² ametlikkuses kohustuslik ja see puudutab ka õigustõlget, mille kaudu Euroopa Liitu esindatakse Eestis ja Eestit kui liikmesriiki selles liidus.

² Eesti kirjakeele normi kehtestamise kord. Vabariigi Valitsuse määrus nr 196 (07.09.2006); <http://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=12733264>

Eesti kirjalikku õigus- ja eriti halduskeelt on tugevasti mõjutanud Vene-aegne tõlkeõiguse kroonulik pruuk.³ Kantseliidiilmingud on aga nähtus, mille keelekorraldajatel on võimu iseloomust sõltumata enim tulnud tegelda. President Lennart Meri on Euroopa avalikkuse tähelepanu juhtinud sellele, et juristid suruvad avalikkusele lubamatult peale oma keelevormi.⁴ Võimukas kroonulikkus on aga muutumas millekski möödapääsmatuks, kuivõrd sõnas- tatud õigus on meie elu alus isegi siis, kui me Eesti või Euroopa kodanikena seda ei loe ega tunne.

Siiski ei püsi õigusteksti keelekvaliteet muutumatuna ega sarnane 21. sajandil enam sellega, mis iseloomustas 1990. aastaid. Ühest küljest on õigusaktide selgus ja arusaadavus märgatavalt suurenenud. Teisest küljest on õigusakte sel määral, mis devalveerib õigusteadlase ja õiguspraktiku erialase üldhariduse. Kohati tähendab see ka niivõrd abstraktset spetsialiseerumist õiguse sees, et see kaugendab õigusakti keele üldkeelest ja isegi erialakeele keskmest.⁵

Täpsemini on defineerimata paraku see, mida üldse tähendab Euroopa Liidu aktide tõlkimine suveräänse liikme riigikeelde, mis on üks sama liidu ametlikke keeli. Suveräänsus peaks tähendama seda, et liikmesriik on juba kohandanud oma õigustiku ja selle terminoloogia ning teeb seda pidevalt. Nii on Eesti seadustes määratletud ja kasutatud sõnavara primaarne ja kohustuslik ka õigustõlkes. Samas on igal keelemärgil, k.a oskussõnal nii vorm kui ka sisu, sealjuures on sisu ehk mõiste paratamatult ajas muutlik ja muuski mõttes kontekstitundlik.⁶ Nii muudavad Euroopa aktid ka Eesti õiguse sisu, ilma et peaksime tingimata muutma mõiste kandjaid, st eestikeelseid sõnu.

³ Vt nt Krista Kerge, Keele variatiivsus ja *mine*-tuletis allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina (artiklid [4] ja [5]). Tallinna Pedagoogikaülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 10. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus, 2003.

⁴ Lennart Meri, Kas väikesed jäävad ellu. Ettekanne Helsingi Ülikoolis sarjas „Studia generalica“, 21.10.1999. – Õiguskeel 2000, nr 1, lk 3–10.

⁵ Viitan näiteks võlaõigusseadusele, mis väga kõrgel abstraktsusastmel reguleerib pea kõiki eluvaldkondi ja nõuab sellise üldistustasandi tõttu ka allvaldkonna eripära sügavat tundmist, mis ei ole näiteks bakalaureusekraadiga praktilise juristigi puhul tavaline.

⁶ Vt pikemalt Krista Kerge, Terminid leksikaalse ja grammatilise keelendina. – Rahvusvaheline terminoloogiakonverents „Eesti oskuskeel 2003“ 10. ja 11. oktoobril 2003. Ettekanded. Eesti Terminoloogia Ühing, Eesti Keele Instituut, Emakeele Selts. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2004, lk 19–46.

Õigustõlkija raskused

Tõlke objekt on kogu Euroopa elu katta püüdev õiguse keerukas valdkond oma eri žanrites avaldustega. Tegemist on äärmiselt täpsust ja trafaretset väljenduslaadi nõudvate tekstidega, mille sõnastamisel saab eesti kirjakeele varasust kasutada väljendusvormelite suhteliselt kitsast ringi.⁷

Samas on õigustõlkija lähtetekst sisult sageli kontekstivõõras või väga laias kontekstis kohaldatav. Kui probleemiks polegi Euroopa või Eesti jaoks uus teema, peavad ELi aktid ometi toimima ühteagu nii angloameerika kui ka kontinentaalõigusele tuginevas õigusruumis. Tõlkija peab seejuures oskama arvestada just Eesti õigusruumis domineerivat mõtteviisi ja väljendustava, sest otstarbekas, st tõhus on ainult see tekst, mis peale valdkonna tavade arvestab ka oma adressaati (rakendab õnnestunud koodi).⁸

Probleeme ja küsimusi on veelgi.

Esiteks, õigustõlkija haridus. Ideaalne oleks ühteagu vallata nii õiguse aluseid, tõlkimise aluseid, õigusega reguleeritava valdkonna ehk oma tõlkevaldkonna aluseid ja sisu kui ka keelelise toimetamise põhitõdesid, suundumusi ja probleem detaile. Keegi ei ole aga samal ajal eesti ja võõrfiloloog, tõlgitava ala ja õigusteaduse asjatundja. Neid, kel filoloogilist või vähemalt tõlkija eriharidust pole, kummitavad ühed probleemid, võõrfilolooge sootuks teised – terve kõrghariduse omandamise aja on hariduskeeleks olnud õpingute sihtkeel, mistõttu haritud emakeelt ei ole tegelikult valdama õpitud, rääkimata tõlgitava valdkonna tundmisest.

Teiseks, asjalikku ja tõhusat teksti iseloomustab sobiv kood, mis arvestab oma vastuvõtjat jm vastuvõtu konteksti. Küsimus on aga, kuivõrd saab tõlge lugejat arvestada sellise lähteteksti juures, mis on eesti tunnetusviisi jaoks kohati lausa pidulikult paljusõnaline või kus mõtet ja seoseid on kohati võimatugi tabada. Euroopas on sellise küsimuse ajendil tekkinud ja ka kadunud mitmesuguseid õigusteksti selgusele suunatud liikumisi. Eriti aktiivsed on inglased, kes ühe ja sellesama kriitilise lingvistika teooria toel kirjutavad kodanikele arusaadava õiguse poolt või selle vastu terveid

⁷ Täpsemalt: Krista Kerge, Keelenormi tänapäevane olemus (1). – *Õigusekeel* 2003, nr 4, lk 26–34.

⁸ Vt Krista Kerge, Teksti lingvistiline analüüs ja toimetamine. – *Keel ja Kirjandus* 2003, nr 4, lk 271–280.

raamatuid.⁹ On ka Euroopa Liidus algatatud ettevõtmisi, näiteks *Fight the Fog* või *Clarifying Euro-law*.¹⁰

Ometi jääb eesti keelde tõlkijate põhiargumendiks eesti kirjakeel oma tavadega. Eestikeelne õigus seisab vanade Euroopa keelte õigusega võrreldes üldkirjakeelele vägagi lähedal ja eesti kirjakeel omakorda on umbes 50 aastat toetunud igapäevasele asjalikumale suulisele keelele. Nõnda peaks ka eesti õigustõlge suutma olla kirjakeelele väga palju lähemal kui näiteks ingliskeelne õigus.

Viimast on kohapeal juba 50 aasta eest nimetatud pretsedendiõiguseks, sest õigusakti tekst ei ole ka juristile arusaadav, vaid pigem õigustavade raames rakendatav ja jäljendatav.¹¹

Uuemat teavet asjaliku tõlke kohta vahendab eesti keeles näiteks Hille Saluäär, kelle algatus suunab võõrkeeleraskusteta inimesi ehk ka vahendatavasse originaali süvenema.¹²

Niisiis ei ole midagi raskemat kui õigustõlke keerukas olukorras vahendada täpselt kõiki tähendustunnuseid, mõiste- ja mõtteseoseid, mis tõlgitava teksti taga seisavad, ja teha seda selges eesti keeles. Sageli surub peale ka kiirus.

On selge, et mõni Euroopa akt on meile praktilise tähenduseta ja ei vaja seesugust tähelepanu kui aktide enamik, mis meie elu mõjutama hakkab. Keele mõju elule on Sapiri-Whorfi omal ajal kaheldavana mõjunud hüpoteesist muutunud igapäevaseks realiteediks.¹³ Sõnastatud õigus ja eriti Euroopa Liidu sõna on muutumas millekski, mis muudab, dikteerib ja suunab terve Euroopa olemist. Üks selle tõsiasja kurbi tulemusi on Eesti JOKK-fenomen. Kuid see on mõtteaine, mille arendamiseks ei ole siinkohal aega ruumi.

⁹ Nt Peter Butt, Richard Castle, *Modern Legal Drafting: A Guide to Using Clearer Language*. Cambridge: CUP, 2001; Alfred Philips, *Lawyers Language: The Distinctiveness of Legal Language*. Routledge, 2002.

¹⁰ Vt nt *How to Write Clearly*. Directorate-General for Translation European Commission. [Linki 18.08.2022 ei leidu.]

¹¹ Vt pikemalt Peter Butt, Richard Castle, *Modern Legal Drafting: A Guide to Using Clearer Language*.

¹² Hille Saluäär, *Mis on tõlkepõhine tekstianalüüs ja mis kasu on sellest eesti õigustõlkijal?* [16.01.2008 esitatud link 18.08.2022 ei tööta.]

¹³ Vt nt Ralph Fasold, Jeff Connor-Linton (eds.), *An Introduction to Language and Linguistics*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo: CUP, 2006, pp. 164, 367.

Seaduskeel

Eesti oma riigikeelega on Euroopa Liidu suveräänne liige ja eesti kirjakeel oma normidega on Euroopa Liidu ametlik keel. Selles mõttes ei olekski õigustõlke tulemuse näol justkui tegu tõlkega, vaid paljude võrdsete keelte keskkonnas toimiva aktiga. Kahe võimaliku tõlkelahenduse juures on seepärast alati õige lähtuda eesti õiguskeele tavadest.

Eesti õiguskeelel kui seaduskeelel on kirjakeele allkeelena seejuures mitu alust.

- Kaks liiki temaatilisi nimisõnu, nimelt eesti *õigusterminid* ja aktiga *reguleeritava valdkonna terminid* kui õigusterminid. Õigustermin on õigusaktis või muus viitamist lubavas allikas defineeritud ja standardne: (a) ühest ja samast mõistest rääkides kasutatakse kindlat terminikeha (oskussõna või -väljendit) ning (b) selle terminikeha (oskussõna) kasutus viitab alati täpselt samale viidatud aktis vm allikas õiguslikult määratletud sisule.
- *Muud nimisõnad, mis tulenevad üldkirjakeelest*, sest neil puudub õigusspetsiifiline sisu, k.a reguleeritava valdkonna aspektist (nt *alus*, *põhimõte* vm).
- *Muu eesti kirjakeele üldsõnavara* (verbid, numeraalid, adjektiivid, adverbid, mis ei ole termini osa). Õiguskonteksti varasemate keelen-divalikutega tuleb arvestada üksnes niisuguste levinud tavade piires, mis ei ole kirjakeele normiga vastuolus.
- *Eesti kirjakeele grammatika* (sh grammatilised sõnad, nagu kaassõnad ja tekstipartiklid).
- *Eesti õigekiri* oma normingutega, mille mitmetisusest eelistab õigus-tekst alati ühelaadset valikut.

Samas võib ühel võõrkeele terminikehal olla eesti keeles mitu tõlkevas-tet (vt allpool). Samuti on termin ennekõike sõnatüvi: *us*-liiteline nimisõna lubab lauses kasutada aluseks olevat omadussõna, omadusele võib viidata verbi kesksõna, nimisõnana legaliseeritud verbe (nt *mine*-tuletisi) lubab keele korrapära kasutada verbi kujul¹⁴ jne – allpool vaadatakse selliseid võimalusi kui süntaktilisi strateegiaid.

¹⁴ Vt Krista Kerge, Eesti süntaks keeleõppe praktikule. Tallinn: TEA, 2001, lk 114–115, 145–151.

Avaliku asjaliku keelekasutuse jaoks määratakse kirjakeele norm¹⁵ vajadusel õigekeelsusnormingute kaudu, lähtudes variantide sagedusest, süsteemsusest, väljendusrikkusest, üldvastuvõetavusest jpm tunnustest, mis tagab ühiskonnarühmade tasakaalu. Kuid keelt ei ole võimalik kuigi suures ulatuses normida. Normingud puudutavadki peamiselt õigekirja ja metagraafiat, st teksti ladumise ja osade esiletõstmise tavasid¹⁶, aga ka näiteks sõnamuutmist. Nüüdse eesti keele muute- ja sõnavaranorme, k.a sõnade stiiliväärtust ja näidete kaudu ka tavakohaseid kasutusümbrusi kajastab ÕS 2006.¹⁷ Lause- ja tekstinorme, sh sõna- ja vormikasutust ette näha ja normida ei ole peaaegu võimalik. Samas on normi võimalik kirjeldada eesti kirjakeele tavade jm regulaarsuse piires, mida akadeemiline grammatika¹⁸ esitab ja kommenteerib ning mis on lühidalt kokku võetud „Eesti keele käsiraamatus“¹⁹.

Üldkirjakeele korralduse raames ei ole võimalik tagada erialasõnavara kaasaegsust – terminikorrastus saab vaid kindla mõiste lahtetähistajatest ühele oma asjatundliku eelistuse anda, kuid ei saa asjatundja eest termineid luua. Kahjuks ei ole Eestis enam lingviste kaasavat ametlikku õigusterminoloogia komisjoni, kes muu hulgas saaks püsivalt tegelda Euroopa Liidust eesti keele keskkonda liikuvate uute mõistetega ja leida neile parima võimaliku tähistusviisi. Eesti Keele Instituudi kodulehel leiab ainult lingi õigusmõistete tesaurusele²⁰, mis omakorda suunab vanale tuttavale *legaltex*t'i lingile²¹ – nüüd Justiitsministeeriumi kodulehel. Kirjakeele normi määrus ütleb, et kirjakeele normi täiendavad need „oskussõnastikud, mis on koostatud Eesti Terminoloogia Ühingu, Eesti Keele Instituudis või terminoloogiakomisjonides

¹⁵ Vt Eesti kirjakeele normi kehtestamise kord. Vabariigi Valitsuse määrus nr 196 (7.09.2006).

¹⁶ Henn Saari, Kiri. – Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajani, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare, Eesti keele grammatika. II. Süntaks. Lisa: Kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, 1993, lk 342–425.

¹⁷ Vt Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Toimetanud Tiiu Erelt. Koostanud Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006; <http://www.eki.ee/dict/qs2006>

¹⁸ Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare, Eesti keele grammatika. I. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, 1995; II. Süntaks. Lisa: Kiri.

¹⁹ Vt Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross, Eesti keele käsiraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1997 jj. Uusim variant alati: www.eki.ee > Raamatud.

²⁰ Vt http://www.eki.ee/keeletehnoloogia/projektid/jur_tesaurus/

²¹ Vt <http://www.legaltext.ee/et/tesaurus/>

kooskõlastatult Eesti Keele Instituudiga“. EKI heakskiidule võib kaudselt osutada asjaolu, et keelenõuanne oma kodulehel sõnastikku soovitab.²²

Praktilisi tähelepanekuid Euroopa Liidu määrusi sirvides

Õigustõlke üldised raskused

Tavaliselt muudavad keelendite valiku lihtsamaks normitehnilised eeskirjad ja soovitusel. Euroopa Liidu mitmekeelses ja paljukultuurilises keskkonnas näivad normitehnilised kokkulepped kas puuduvat või pole neil õigusjõudu. Eestis on normitehnika õigustloovate aktide jaoks suisa kohustuslik, kuigi ei laiene automaatselt muudele õigusaktidele.²³ Siiski – mõni näiliselt lihtne tähelepanek on ehk vajalik, sest õigusloome võib Eestis tuleneda just Euroopa ühise tahte avaldusest, mis jõuab meieni õigustõlkija sulest. Väga oluline on valida mitme samatähendusliku keelendi hulgast kõige kesksam ja ühemõttelisem, kirjakujustest aga täpsem ja levinuim.²⁴

Sõnavara poolel pakuvad tuge näiteks sagedussõnastikud: Tartu Ülikoolis on loodud aja- ja ilukirjanduskorpusele tuginev suur sagedussõnastik²⁵, Eesti Keele Instituudis aga väike õiguse oma²⁶. Normitehnilise kokkuleppe järgi kasutatakse võõrsõnu ainult siis, kui mõiste edasiandmiseks omasõna puudub või on võõrsõna kasutus kirjakeeles väga sage. Nii võiks väljendit *ei või klassifitseerida* asendada ühemõtteline *ei tohi liigitada*. Teisal tundub, et tõlkija ei ole kontrollinud võõrsõna tähendust: *kontsessioon* on 'lepinguline luba ekspluateerida riigile kuuluvaid varasid või sooritada riigis töid kokkulepitud tingimustel', järelikult ei saa rääkida *kontsessioonide muutumisest riikide loendites*, vaid tõenäoliselt mõeldi *kontsessioonide muutumist loendi riikides*. Näide *respekteerides rahvaste kultuuri* võiks omasõnaga kõlada *austades* või *tunnustades rahvaste kultuuri* või *rahvuskultuure*.

²² Vt <http://www.eki.ee/keeleabi/artiklid2/oskuss.htm>

²³ Vt Õigustloovate aktide eelnõude normitehnika eeskiri. Vabariigi Valitsuse määrus nr 279 (28.09.1999); <http://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=916454>

²⁴ Keelemuutustena tekkivate grammatikamuutuste puhul on uus keelend tihti mitmemõtteline, vt pikemalt Krista Kerge, keelenormi tänapäevane olemus (1).

²⁵ Heiki-Jaan Kaalep, Kadri Muischnek, Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2002.

²⁶ Indrek Hein, Ülle Viks, Seadustekstide grammatiline sagedussõnastik. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2006; <http://www.eki.ee/teemad/>

Õigusaktide nimetused kirjutatakse viitamisel normitehnika järgi läbivalt väikse tähega, välja arvatud neis sisalduv pealkiri. Teisalt rakendatakse akti muutmise aktide preambulis veel täpsemat pealkirjamalli ehk jutumärke ja suurt algustähte.

Iga normitehniline kokkulepe kiirendab õiguslooja ja -tõlkija tööd ning õnneks on õigustõlkijatel oma sisevõrgus palju selliseid ka olemas. Kahjuks ei ole ELi keskkonda võimalik üle kanda eestikeelsete seaduste lausestusnõudeid, kus pikad ja keerukad loendid soovitakse jälgitavuse huvides punktideks liigendada. Tõlkijal jääb üle seda enese jaoks teha, seejärel on lihtsam keerukas lause kokku panna. Näiteks koosneb palju pikemast lausest nopitud loend kolmest osast, mida siinkohal märgin lisatud tähtedega:

[a] *the health and safety aspects of services and non-food products and [b] the economic and legal interests of citizens, as well as [c] consumers' interests in the development of standards for products and services.*

Selle loendi lahutamisel saame kolm tõlkeüksust:

- [a] *health and safety aspects of A and O* 'A ja O tervise- jm ohutusaspektid / tervise ja ohutusega seotud tahud', kus A on *teenus* ning O *muuks kui toiduks mõeldud toode*
- [b] *the economic and legal interests of citizens* 'kodanike majanduslikud ja õiguslikud huvid' (sest *majandus- ja õigushuvid* tähendaks huvi majanduse ja õiguse vastu)
- [c] *consumers' interests in the development of standards for products and services* 'tarbijate huvid toote- ja teenusstandardite arendamise vastu', täpsemini aga ilmselt nende *huvide esindatus* või *arvestamine* nimetatud tegevuste puhul.

Need üksused liites saab normaalselt kõlava loendi:

teenuste ja muuks kui toiduks kasutatavate toodete tervise- jm ohutusaspektid / tervise ja ohutusega seotud tahud ning kodanike majanduslikud ja õiguslikud huvid, samuti tarbijate huvide arvestamine toote- ja teenusstandardite arendamisel.

Lausestus

Alati jääb püsima probleem, et sisu täpne edastamine nõuab juriidiliste nüansside mõistmist. Oletamisi on küsitavalt tõlgitud näide 1, kuid originaalist ei selgu võhikule, millega seostub 'ajutine viibimine Iirimaa': kas toime

pandud teoga või dokumendi üleandmisega. Seepärast ei saa kindel olla ka tõlke kohendustes 2 ja 3.²⁷ Küsimus näib olevat sätetes, mis lubavad teise riigi kodaniku üle kohut mõista riigis, kus tema asjas on menetlus algatatud, lisatingimus on aga see, et asjakohane dokument on talle kätte antud:

- (1) *ingl the rules which enable jurisdiction to be founded on the document instituting the proceedings having been served on the defendant during his temporary presence in Ireland*
ee sätted, mis võimaldavad kohtualluvuse alusena käsitada menetluse algatamist käsitlevat dokumenti, mis on kostjale kätte antud tema ajutise viibimise ajal Irimaal
- (2) *sätted, mis lubavad põhjendada jurisdiktsiooni kostjale ajutise Irimaal viibimise ajal üle antud dokumendi najal, millega tema suhtes on algatatud menetlustoimingud*
- (3) *sätted, mis lubavad põhjendada kohtualluvust kostjale üle antud dokumendiga, millega tema suhtes on ajutise Irimaal viibimise ajal algatatud menetlustoimingud.*

Õigussõnastuses peetakse ideaaliks lakoonilisust, mis eesti õigustõlke puhul võiks tähendada vajadust indoeuroopa kirjakeelte pikki lauseid poolitada, nagu soome õigustõlge on osati omaks võtnud – Soome kolleegidega on võimalik kohapeal konsulteerida ja kogemusi vahetada.

Teisalt ei maksa kopeerida Eesti seadusi seal, kus nende lauseehitus unustab inimesta ju piirid.²⁸ Sõnade seosed fraasis ning lausungite seosed ja piirid lõigus peavad olema selged, see sunnib tihti eelistama kõrvallauseid lauselühendile (vt näide 4), kuigi seadustes kipub olema vastupidi:

- (4) *ingl information on new buildings (in surface terms) expected for the year to come ... >*
ee teave nende uute hoonete (pindala) kohta, mis on eelseisval aastal kavas kasutusse võtta ...

Kõrvallause (6) on selgelt parem seal, kus süntaktilised seosed muidu ähmasuvad (5): märgin ee-näites üsna kergesti tekkiva väärseose versaalis (vrd).

²⁷ Siin ja edaspidi märgitakse analüüsitud tõlke ingliskeelne originaal lühendiga *ingl*, tema autentne tõlge märkega *ee*, parandustel aga keelemärke puudub.

²⁸ Vt Reet Kasik, Rinnastavate sidesõnade *ja, ning, või* kasutamine seadustekstis. – Õiguskeel 1995, nr 3, lk 18–21.

Pandagu tähele, et kui ka kõrvallause seostamine ei ole kerge, aitab tema korrelaat ehk asesõnaline vaste seose esile tuua, sest näite 6 kõrvallause viitab universaalselt (paljudes keeltes) ja selgelt just sellisele asesõnalisele korrelaadi pealauses.

- (5) ingl *Effective regulatory control of the air carrier is exercised and maintained by the Member State responsible for issuing its Air Operators Certificate.*
ee *Lennuettevõtja on lennuettevõtja sertifikaadi välja andnud liikmesriigi tõhusa ja jätkuva reguleeriva kontrolli all.* >
- (6) *Lennuettevõtja on SELLE liikmesriigi ... kontrolli all, KES talle lennuettevõtja sertifikaadi on väljastanud.*

Lauselühenditest tuleks omakorda eelistada verbilisi (vt näide 8), sest *mine*-*im* nominalisatsioon on lauses kohmakam, eristub visuaalselt vähem ja teda kui nüansi võrra abstraktsemat on ka raskem tajuda.

- (7) ingl *widening of possibilities for Europol to support Member States* on tõlgitud oma lausefunktsioonis kui
ee *Europoli võimaluste laiendamine liikmesriikide toetamiseks* (vrd 8–11)
- (8) *laiendades Europoli võimalust liikmesriike toetada ...*

Ühe ja sellesama sisu edastamiseks on sõltuvalt lausungi asendist lauses alati rohkem kui üks võimalus. Ühe eelistamist teisele nimetatakse süntaktilise strateegia valimiseks. Näiteks sobivad 9 ja 10 eeltoodutest paremini teksti või tekstiosa pealkirjaks. Näide 11 omakorda sobib Euroopa Liidu määruse tüüp-preambulisse (*Lähtudes soovist ...*).

- (9) *Europolile liikmesriikide toetamiseks laiemate võimaluste loomine*
- (10) *Liikmesriikide toetamise võimalus(t)e laiendamine Europoli jaoks*
- (11) *... lähtudes soovist laiendada Europoli võimalust (võimalusi) liikmesriike toetada.*

Sidumisprobleeme

Tekstis juba kasutatud sõnale või fraasile viitamiseks pruugitakse asendust, kordust või ellipsit.²⁹ Asendus on õiguseski lubatav, kuid peab olema väga

²⁹ Pikemalt vt Krista Kerge, Eesti süntaks keeleõppe praktikule, lk 158–182.

selge. Näites 12 on asesõna *see* ees kaheksa nimisõna, mis tähendab tõlgendusvõimaluste piires vähemalt nelja võimalikku tagasiosutust (põhisõnad märgitud versaalis). Sel põhjusel tuleks eelistada tõlget 13, kus sidumiseks on kasutatud ellipsit, mis *ning*'iga ühendatud rinnastuse juures selgelt subjektile (*ajavahemik*) osutab.

- (12) ingl *The length of this period is a compromise between the completeness of the checks and the institution's wish to occupy the building, and depends on the complexity of the projects and on the available resources.*

ee *See AJAVAHEMIK on KOMPROMISS lõpliku kontrolli LÄBIVIIMISE ja institutsiooni SOOVI vahel hoonesse sisse kolida ning SEE sõltub projekti keerukusest ja olemasolevatest vahenditest.* >

- (13) *See ajavahemik on kompromiss kontrolli lõpetamiseks vajaliku aja ja institutsiooni soovi vahel hoonesse sisse kolida / hoone kasutusele võtta ning sõltub projekti keerukusest ja kasutuses olevatest rahalistest vahenditest.*

Kui tõlkija soovib sellise keeruka lause viiteahelaid paika saada, on ehk abi sihtlause esmasest lihtsustamisest põhistruktuurideni (nt *See ajavahemik on kompromiss ning sõltub mitmest asjast*).

Teksti mõtteseoseid ja lugeja järeldusvõimet usaldades tõlgitavat sisu lausesse laotada on keele grammatika osa; kuidas üht ja sedasama sisu kindlas lausepositsioonis väljendada, see on süntaktiline strateegia. Kord öeldakse *isiku ahistamine*, teisel *kui isikut ahistatakse*, kolmandas lauses räägitakse *ahistatud isikust*, kombineerides leksikaalse tähenduse tunnuseid erinevaks grammatiliseks koosluseks. Õigustõlkes tuleb aga ette liiast kordust, mis (paraku) on õiguskeelele üldomane, märkides suutmatust lausestustrateegiat vahetada. Küsimuses on teinekord lihtsad juhud: üldmõiste *klassijuhataja* on defineeritud *IV klassi juhataja*, ametitekstides aga asjatult tihti *IV klassi klassijuhataja*. Nii võiks kaaluda ka näite 14 asendamist näitega 15.

- (14) ingl *References in each of the agreements listed in Annex I to nationals of the Member State that is a party to that agreement shall be understood as referring to nationals of the Member States of the European Community.*

ee *Viiteid I lisas loetletud lepingutes lepinguosaliseks oleva liikmesriigi kodanikele tõlgendatakse viidetena Euroopa Ühenduse liikmesriikide kodanikele.* >

- (15) *Viiteid IGA [kus loetletud] LEPINGU OSALISENA NIMETATUD liikmesriigi kodanikele mõistetakse viitena [millele].*

Osakorduse asemel (näites 16 riik ja riiklik) on alati subjektile viitav *oma* reeglipärane, kuid mitte tingimata ainuõige:

- (16) vrd: *RIIK annab aru RIIKLIKU ARENGUKAVA edenemisest ja RIIK annab aru OMA ARENGUKAVA edenemisest.*

Teisal suunab ellips teksti loogiliseks sidumiseks arvestama sisu. Nii on sisult vigane näide 17:

- (17) ingl *Payment of the financial contribution referred to in paragraph 1 shall be made no later than 30 November 2006 for the first year and no later than 30 June 2007, 2008, 2009 and 2010 for the following years.*
ee Rahalise toetuse esimese aasta osamakse tasutakse hiljemalt 30. novembril 2006 ja 30. juunil 2007., 2008., 2009. ja 2010. aastal.

Näites 17 ei saa kasutada ühendavale rinnastusele üldomast ellipsit, vaid tuleb välistada fraasitäiendite *esimese aasta* ulatumine esimese ühendava sidendi järele, nagu paranduses 18. Ühtlasi saab kasutada Eesti juristide kokkulepet, et kahe tasandi ühendava seose korral pannakse kõrgema tasandi üksuste vahele *ning* ja madalama tasandi omade vahele *ja*.

- (18) *Rahalise toetuse ESIMESE AASTA OSAMAKSE tasutakse hiljemalt 30. novembril 2006 NING järgmised hiljemalt 30. juunil 2007, 2008, 2009 ja 2010.*

Palju küsitakse sõna *käesolev* kohta, mis on tekstisisese viitamise tavapärane vahend (nagu ka *eelviidatud, eespool mainitud, ülal loetletud* jms). Eesti normitehnika eeskiri soosib ühe seaduse piires viitamist ellipsi abil, st sõna *seadus* viitab samale seadusele ilma mingi täiendita, samal ajal kui teistele seadustele viidatakse nimetusega. See ei tähenda aga, et *käesolev* oleks kuidagi vale – kohati võib ta viite selgusele kaasagi aidata. Nii pole midagi viga tagapoolsel näitel 51 otse lühendite osa ees, kuigi niisama mõeldav oleks 19.

- (19) *Artikli lõike 2 sätted on ülimuslikud II lisa punktis a ja b loetletud artiklite vastavate sätete suhtes, kui kõne all on lennuettevõtja määramine kõnealuse liikmesriigi poolt ning tegevus- ja muude lubade andmine sellele ettevõtjale X riigis.*

Probleeme on ka välistava asendusega, kus peab täpselt selguma, mis on *teised*, *muu* või mis on *mujal* (jne). Näide 20 jätab mulje üsna võimatust asendusest 'see vastupidine siin ja muud vastupidised mujal', teda võiks oletamisi parandada kujul 21 või 22:

(20) ingl *notwithstanding any other provision to the contrary*
ee olenemata muudest vastupidistest sätetest >

(21) *hoolimata millisest tahes vastupidise sisuga sättest*

(22) *olenemata ettekirjutusest, mis on siinsega vastuolus.*

Tuleks silmas pidada, et kui tekst vähegi lubab (vt 23), peaks valima stilistiliselt rahulikuma variandi, nagu emb-kumb näitest 24.

(23) ingl *In the event that all agreements listed in Annex I are terminated, this Agreement shall terminate at the same time.*

ee Kui kõik I lisas loetletud lepingud LÕPETATAKSE, LÕPETATAKSE samal ajal ka käesolev leping. >

(24) HETKEL(,) KUI kõik lisas 1 loetletud lepingud ON LÕPETATUD, LÕPEB ka käesolev leping või KUI kõik I lisas loetletud lepingud lõpetatakse, lõpeb ka käesolev leping.

Eesti sõnavaranorm ja tõlkevalikud

Sõnakasutuses tuleks eristada *mõistet* ja *sõna*:

- Sõna (KEELEÜKSUS) tähendab mõistet (MENTAALNE ÜKSUS).
- Sõna osutab mõistele, sõnal ON tähendus ehk MÕISTESISU.
- Mõiste koosneb tähendustunnustest ja hõlmab endaga alam-, vastandus- vm seoses mõisteid.
- Mõistet määratletakse tähendustunnuste väljendamise või alammõistete loetlemise kaudu.

Tõlkimine on lähtekeele teksti tähendustunnuste ümberkombineerimine sihtkeele sõnade-väljendite ja grammatika taha. Seejuures laotub lähtetähendus kas sihtkeele lause piiridesse või (peamiselt) sisulõigu piiridesse. Allpool vaadatakse probleeme siiski sõnatasandil.

Raske näib olevat langetada eelistust sõnade *kohaldama* ja *rakendama* vahel. Tegemist on mõttelahkse tähistuse juhuga, st kohaldamine on rakedamine kuskil ja kunagi (mingil maal, mingil ajal, kindlal juhul, kindlat tüüpi

osaliste korral, kindla tingimuse olemasolu korral jne). Nii saab *õigusaktist või selle sättest juhinduda* ehk neid *kohaldada* KUS, MILLAL, KELLELE ja MILLELE.

Eialgu võiks jälgida, kuidas tagasi tõlgituna kõlaksid *kohaldamise, rakendamise, kasutuselevõtu, juurutamise ja käikuandmise* tüvedega lähtelauseid. Näide 25 kõlab eesti keeles halvemini kui parandused (26), kuid see on ainult üks näide selle kohta, kui inglise *application* ja *implementation* (või nende tüved) on tõlgitud ühtemoodi sarnastes või ka täiesti erinevates kontekstides:

(25) ingl *in the context of the implementation of the programme*
ee programmi rakendamisega seoses >

(26) programmi juurutamise käigus või programmi rakendamise juures.

See tähenduspesa vajab juristidega konsulteerimist ja kontekstikaupa ühtlustamist. Teemasse süvenemine käib ühe artikli raames üle jõu.

On ka väiksemaid valikuprobleeme, mis näivad kiirustamisena. Näiteks memorandumid ehk (diplomaatilisi) märgukirju KOOSTATAKSE ja ESITATAKSE, lepinguid SÕLMITAKSE ja KINNITATAKSE. Inglise *Memorandum done in Vienna* peaks siis olema *Viinis koostatud [vastastikuse mõistmise] memorandum* (vrd *signed* kinnitatud, alla kirjutatud).

Sõnavaliku puhul pole mõnigi kord tegemist tõlkeprobleemi ega -veaga, vaid trafaretsuse nõude liigse järgimise või eiramisega. Näiteks kui üht ja sedasama üldsõna annab eesti keeles edasi mitu vastet, siis on soovitav teha valik lähtesõnast sõltuvalt. Nii võiks *mean* olla alati 'tähendama' ja *be understood* 'mõistma millena, mille all'.

(27) ingl *For the purposes of this Agreement, „Member States“ shall mean Member States of the European Community*: Käesolevas lepingus tähendab „liikmesriik“ Euroopa Ühenduse liikmesriiki.

Vrd: *to be understood*:

Käesolevas lepingus mõistetakse liikmesriigina / liikmesriigi all Euroopa Ühenduse liikmesriiki.

Samalaadseid küsitavusi esindab valik *kindlaks tegema* (28) ja *tuvastama* (29) vahel, mis on sünonüümid ainult isiku puhul, kuid mitte nentimise kontekstis.

(28) ee *Nõukogu otsus*,
28. november 2006,

millega TEHAKSE Euroopa Ühenduse asutamislepingu artikli 104 lõike 8 kohaselt KINDLAKS, et meetmed, mida Poola on võtnud vastuseks Euroopa Ühenduse asutamislepingu artikli 104 lõike 7 kohasele nõukogu soovitusele, on osutunud ebapiisavaks. >

(29) *otsus ..., MILLES kooskõlas EÜ asutamislepingu artikli 104 lõikega 8 / EÜ asutamislepingu artikli 104 lõike 8 alusel TUVASTATAKSE, et meetmed, mida Poola on võtnud vastuseks Nõukogu soovitusele ...*

Täpselt samuti tuleb mõelda omadussõnade valiku üle. Näiteks *relevant* on ilmselt *asjakohane*, *appropriate kohane* (vt näide 65) jne. Näites 30 tuleks lähtuda eesti tekstinormist (näide 31), täpselt nagu me ei tõlgi vene keelest *pikka* meest eesti keeles *kõrgeks* meheks:

(30) *ingl X is better achieved at Community level*
ee Xi on PAREM saavutada ühenduse tasandil >

(31) *X-i on LIHTSAM saavutada ühenduse tasandil.*

Termini puhul tuleks lähtuda Eesti seadustest. Elektroonilise Riigi Teataja otsingus lubab tekstirida sisestada iga võimaliku terminikuju. Valides aktiiviks Riigikogu seadused, saame ülevaate, millist võimalikku valikut eelistatakse Eesti õiguses. Näiteks *unacceptable risk* võiks olla kas 'lubamatu risk' või 'vastuvõetamatu risk':

(32) *unacceptable risk > lubamatu risk (7 seaduses)*

(33) *unacceptable risk > vastuvõetamatu risk (5 seaduses).*

Järelikult on mõlemad legaalterminid, mis tähendab, et vaja on püsiva lahen-duse edasist kaalumist.

Esiteks on võimalik oma tõlkeasutuse piires otsus langetada, kui seda tehakse üksmeelselt. Näiteks on *vastuvõetamatu* subjektiivse värvinguga sõna, õigus aga peab lubama ühemõtteliselt tegutseda – see annab selge eelise variandile 32 (*lubamatu risk*).

Teiseks on alati mõistlik pöörduda EKI keelenõuandesse, et küsida sealsete keelekorraldajate ja terminoloogide eelistust, vaagida nende poolt- ja vastuargumente. EKIsse pöördumiseks on põhjust, sest see asutus määrab oma õigekeelsussõnastikuga osa eesti kirjakeele normist, vajades ühtlasi ise teavet keeikasutuse probleemide kohta. Peale selle on üsna võimalik, et keegi

on kindlas asjas varem pöördunud ning kirjakeele kasutuse ühtsust tagav vastus on neil juba olemas.

Tuleb jälgida, et tõlkevigu ei peidetaks trafaretsuse sildi taha. Näiteks võib *universal service* olla mitmes juba tõlgitud aktis 'universaalteenindus' (34), kui aga kontekstis mõeldakse 'ettevõtjat', siis arvestab adekvaatne tõlge seda tähendustunnust ja tulemus on teine (35):

(34) *universal service* > *universaalteenindus*

(35) *universal service* > *UNIVERSAALTEENINDUSETTEVÕTJA*.

Analoogiliselt on inglise keele avarama leksikaalse metonüümia tõttu *public health*'i vastena eesti keelde toodud *rahvatervis* selmet *avalik tervishoid*, kuid ... üle kümne aasta käibinud sõna ei pruugi muidugi tagasi vahetada, sest sõna on teatud piirini alati sümbol: raamatukogu ei pea nimetama teabekeskuseks jne. (Vt ka pealkirjade osa.)

Kohati on lähtetekst ka muus mõttes eesti keele jaoks liiga ebamäärane (nt 36; vrd 37 ja 38).

(36) *buildings EXPECTED FOR THE YEAR TO COME*

Ilmselt tuleb valida väga üldine verbiline väljend (37), riskides jääda ebamääraseks või isegi ebatäpseks (*kasutusele võtma* võib tähendada ka remondi-järgset ekspluatatsiooni), või loetleda selle alammõisted (38), kui need on kontekstis selged:

(37) *hooned, mis kavatsetakse eelseisval aastal KASUTUSELE VÕTTA*

(38) *hooned, mis kavatsetakse eelseisval aastal OSTA või RENTIDA*.

Julgemini peaks kasutama verbaalnoomeneid. Näiteks on selgeid eeliseid variandil 40.

(39) ingl *These historic EU commitments account for almost 80% of promised G8 AID INCREASES for Africa.*

ee Need ELi ajaloolised kohustused moodustavad peaaegu 80% sellest abi suu- rendamisest, mida G8 on Aafrikale lubanud.

Inglise *increase* ja *decrease* võivad vabalt olla kasv ja kahanemine/ vähenemine:

(40) *Need ELi varem võetud kohustused moodustavad peaaegu 80% ABI KAS- VUST, mida G8 on Aafrikale lubanud.*

Samas on head kokkulepped ühe või teise tõlkevaste eeliste kohta kontekstis, nt varu *kasvab* ja *kahaneb*, kiirus *suureneb* ja *väheneb*, kulud ja rahalised kohustused *kasvavad* ja *kahanevad* või *suurenevad* ja *vähenevad*, millegi või kellegi arv *suureneb* ja *väheneb*, temperatuur *tõuseb* ja *langeb* vms. Kohati vajavad parameetrid veel täpsemat väljendust: räägitakse toodangu, elanikkonna jms *juurdekasvust*. Hea lugeja märkab, et sisuliselt on näites 40 püütud tõlkida seda, mida tähistatakse inglise adjektiiviga *historic*: tegemist on aja jooksul enda kanda võetud kohustustega; *ajalooline kohustus* (39) oleks eesti keele normis pigem minevikuline ja seega lõppenud.

Vahel oleks vaja toimetajasilma, et märgata sõnavaliiku küsitavusi (vt näide 41). Näiteks aruandeid küll esitatakse, aga hinnanguid neis *antakse*, nagu paranduses (42).

- (41) ingl *The Preliminary Draft Budget gives information on new buildings (in surface terms) expected for the year to come, and an estimate of the global budgetary impact of building policy is included in annual report on Heading V.*
 ee *Esiälgses eelarveprojekti antakse teavet nende uute hoonete (pindala) kohta, mis kavatakse eelseisval aastal osta või rentida, ning V eelarverubriiki käsitlevas aastaaruandes ESITATAKSE HINNANG kinnisvarapoliitika [rentimine jääb välja] üldise mõju kohta eelarvele. >*

- (42) *Eelarve kavand [eelarve esialgne eelnõu] annab teavet nende uute hoonete (pindala) kohta, mis on eelseisval aastal kavas kasutusse võtta, ning eelarve V rubriigi aastaaruandes ANTAKSE HINNANG kinnisvarapoliitika üldmõju kohta eelarvele.*

Vahel on probleemiks hoopis tõlgitava kompleksi grammatiline kuju – kas valida nimetavaline või omastavaline liitumine. Pikka aega on ELi tõlkijad arutanud, kas õige oleks *kontroll-* või *kontrolliasutus*. Siin näen kaht interpretatsiooni ja varianti:

- (43) tüveline liitumine: 'kontrolliv asutus' > *kontrollasutus* nagu *kontrollreid*
 (44) *kontroll* 'kontrollimine', vrd *õpe* = *õpetamine* > *kontrolliasutus* nagu *õppeasutus*.

Üldiselt tuleb termin niisuguste otsingute järel standardiseerida ehk (a) tähistada sellise funktsiooniga asutusi alati, nagu kokku lepitud, ning (b) mõista sama tähistajat alati nii, nagu tema sisu algselt esitati. Paraku jääb õhku küsimus, kas viisil 43 või 44 nimetatud asutus ei ole eesti legaalterminite mõistes hoopis *järelevalveasutus*. Selle taga on laiem küsimus: mida teha siis, kui

lähetekst ei ole trafaretne, st tavaliselt on mõistet tähistatud ühe sõnaga, aga kindlas tõlgitavas dokumendis põhjendamatu teisega? Ilmset viga eesti õiguskonteksti üle kanda ei näe ma mingit põhjust. Teisisõnu, kui tegemist on järelevalveasutusega, siis peakski tõlkes seda terminit kasutama, kui aga selle mingi liigiga, siis muutma.

Peale põhimõtetlike küsimuste ja otsuste vajab tõlkimine pidevat tähelepanu. Näiteks *improving coexistence* 'tõhustades koeksisteerimist' võiks kõlada pigem *edendades koeksisteerimist; knowledge-based economy* 'teadmistel põhinev' kõlaks paremini üsna levinud kujul *teadmispõhine* jms.

Stamp või trafarett?

Õigustekstis nõutakse väljendustrafaretti. See puudutab aga ennekõike terminoloogiat ja grammatilisi valikuid. Esimestest oli juttu eespool. Grammatika poolelt torkab silma, et inglise abisõnad *can*, *may*, *must* tõlgitakse kord ühtviisi, kord teistviisi.

Üldkirjakeele sõnavara, eriti aga näiteks kaassõnade kui grammatiliste sõnade kasutamine ei pea trafaretsusnõude tõttu muutuma stampseks, sest kindla keelevariandi stambid muutuvad selle keelevariandi psühholoogiliseks markeriks. Õigus- ja haldustekst hakkavad liigse stampsuse juures mõjuma võimukalt, andes märku juristi ja ametniku kohalolust ja lükates sisu taga plaanile.

Tegelikult jätavad *poolt*-konstruktsioonid, *mine*-tuletiste eelistamine verbivormidele, kaassõnade *tõttu*, *vastavalt* ja *kohaselt* ainuvalitsus jms, mida käsitletakse artikli muudes osades, just nimelt seesuguse keelelise eristumise märgi. Lisatagu siin üksnes mõni näide.

Üsna levinud on hoida kinni kaassõnatuletisest *vaheline*. Eesti keeles on *agreement between X and Y* 'leping X-i ja Y-i vahel' ehk 'X-i ja Y-i leping' – autentne tõlge *X- ja Y-VAHELINE leping* on liiane. Sõna *vastavalt* kasutamine viitab tavaliselt väljapoole kõnehetke või loetavat kirjalikku teksti. Nii jätab näide 45 mulje, et midagi tehakse tulevikus mingi muu teksti alusel.

(45) ee Määruse (EÜ) nr 3223/94 artiklis 4 osutatud kindlad impordiväärtused kehtestatakse vastavalt käesoleva määruse lisale.

Mõte on kontekstis, et kõnealused väärtused leiab samast tekstist:

(46) ... kehtestatakse käesoleva MÄÄRUSE LISAS.

Sõna *tase* on muutunud stambiks kvantitatiivse piiri märkimisel (*turvavarustuse kasutamise madal tase; jõudma 3% tasemele* jms). Et aga sõna kipub üldkeeles tähistama peamiselt kvaliteeti (nt *turvavarustuse kõrge tase* või *magistritaseme õpingud*), siis ei ole stamp (47) hea. Soovitada võiks järgmises näites (48) pakutud variante:

(47) ingl *to achieve the 0.7% target*
ee *saavutada ... tase 0,7% >*

(48) *jõuda milleski 0,7%-ni; tõsta millegi osatähtsus 0,7%-ni.*

Väga heade ajafraasitõlgetega eestinduse võib ebamäärane stampsõna koguni rikkuda, vt näites 49 läbi vaatama.

(49) ingl *No later than three years after the date of entry into force of this Agreement, and every three years thereafter, both Contracting Parties may review the implementation of this Agreement on the basis of Israel's actual participation in one or more Community programmes.*

ee *Hiljemalt kolm aastat pärast käesoleva lepingu jõustumise kuupäeva ja seejärel iga kolme aasta tagant võivad mõlemad lepinguosalised käesoleva lepingu rakendamise LÄBI VAADATA, võttes aluseks Iisraeli tegeliku osavõtu ühest või enamast ühenduse programmist.*

Läbivaatamise sisu võiks siinkohal olla 'muutmine', st osalistel on õigus sätestatud rütmis lepingut muuta, võttes aluseks asjade tegeliku seis. (Vt sama lauset koos kommentaaridega näidete 61 ja 62 all.)

Kaassõnadest on üks n-ö võimukaimaid ja enim üle tarvitatuid *seoses* – näites 50 satuvad kõrvuti ja segavad mõistmist lähedase tähendusega *suhtes* ja *seoses*. See ei tähenda, et asjalik tekst saaks iga kirjakeele ületarvitatud vahendit vältida või peaks seda tegema. Pakun siinkohal asendusvõimaluse (51).

(50) ingl *The provisions in paragraphs 2 and 3 of this Article shall supersede the corresponding provisions in the Articles listed in Annex II (a) and (b) respectively, in relation to the designation of an air carrier by the Member State concerned, its authorisations and permissions granted by X.*

ee *Käesoleva artikli lõigete 2 ja 3 sätted on üliluslikud II lisa punktis a ja b loetletud artiklite vastavate sätete suhtes seoses lennuettevõtja määramisega*

kõnealuse liikmesriigi poolt ning sellele X-i poolt tegevus- ja muude lubade andmisega. >

- (51) *Käesoleva artikli lõigete 2 ja 3 sätted on II lisa punktis a ja b loetletud artiklite vastavate sätete suhtes ülimuslikud siis, kui lennuettevõtja määrab kõnealune liikmesriik ning sellele ettevõtjale antakse X riigis tegevus- ja muud load.*

Sõnast käesolev on juttu mujal (vt näidet 59 ja tema kommentaare).

Lühendid ja lühendamine

Suurtähtlühendite kasutamine on pisitasa laienemas (nt AS vms, ehkki varem kasutati üldsõnu väiketäheleheliselt). Eesti keelele on siiski võõras tarvitada akronüüme väljaspool organisatsioonide ametlikke nimetusi (EL, ERÜ), pealkirjalühendeid (ESA, ÕS) jms.

Euroopa Liidu tõlked võivad oma keelega siin eeskujuks olla, nagu nähtub näidetest 52 ja 53:

- (52) *ingl All other Member States committed to achieve at least 0.33% ODA/GNI. ee Ülejäänud liikmesriigid kohustusid jõudma AMETLIKUS ARENGUABIS vähemalt 0,33% OSATÄHTSUSENI KOGURAHVATULUST.*

- (53) *ingl Member States undertake to achieve the 0.7% ODA/GNI target by 2015. ee Liikmesriigid kohustuvad 2015. aastaks jõudma AMETLIKU ARENGUABI 0,7% OSATÄHTSUSENI KOGURAHVATULUST.*

Eelmiste näidete taga peitub keelenõuande soovitus jätta sümbolitele liitmata adjektiivi tunnus (0,33% osatähtsus nagu 60 W pirn, vrd 60-vatine pirn).

Pealkirjastamine

Vältida tuleks keele tunnetusruumis võõraid väljendusvahendeid ja mitte kopeerida võõrkeele malle. Näiteks on väga kontekstitundlikud metonüümlised terminid ja pealkirjad (54), mida leiame väga palju inglise keeles.

- (54) *Pealkiri Designation by a Member State* vajab eesti keeles kohustuslikke laiendeid > *KELLE-MILLE määramine liikmesriigis* või *KELLE-MILLE määramine liikmesriigi poolt* selmet ebaeestipärane *Määramine liikmesriigi poolt*.³⁰

³⁰ Vt ka Krista Kerge, Kirjakeele normi tänapäevane olemus (1).

Vormilised valikud

Inglise keeles tarvitatakse mõiste edastamiseks enamasti mitmust, eesti keeles aga ainsust. Juriidiline ainsus on ainsus tähenduses „kõik ja igaüks“, näiteks *abielluja õigused* on iga abielluja ja kõigi abiellujate õigused ühteaegu. Nii võiks ka mõiste *ad hoc*-määratlused olla ainsuslikud (mitte 55, vaid 56).

(55) ingl *For the purposes of this Agreement, „Member States“ shall mean Member States of the European Community.*

ee *Käesolevas lepingus tähendab mõiste³¹ „LIKMESRIIGID“ Euroopa Ühenduse LIKMESRIIKE.* >

(56) *Käesolevas lepingus tähendab „LIKMESRIIK“ Euroopa Ühenduse LIKMESRIIKI.*

Eesti ametikeeles on üle tarvitatud subjektiline passiiv. Sedasama liiasust leiab ka õigustõlkes.

(57) ee *Aastaaruandes Euroopa Komisjonile KAJASTATAKSE LIKMESRIIGI POOLT riikliku arengukava rakendamise tõhusust.* > *Aastaaruandes Euroopa Komisjonile KAJASTAB LIKMESRIIK riikliku/ oma arengukava rakendamise tõhusust.*

(58) ee *Ohtlikud jäätmed MAETI X-I POOLT selleks otstarbeks eraldatud kohta.* > *X MATAB ohtlikud jäätmed selleks otstarbeks eraldatud kohta.*

Juhin samas tähelepanu, et pealkirjades, millele tuleb harva viidata (st neid tuleb harva lausesse sobitada) ei ole *poolt*- ega muudel kaassõnatarinditel midagi viga – seda illustreerib näite 54 teine parandusvariant. Esimene variant näitab kohakäände kasutamise võimalust. Näiteks *Euroopa Komisjonis 6. märtsil 2008 heaks kiidetud meede* ei tähenda kindlasti komisjoni Luxembourgis maja sööklapersonali heakskiitu komisjoni liikmete otsusele, sest iga organi või organisatsiooni otsustusõigused ja -jõud on seadustega määratud. Kohakäandeid võib seega *by*-ühendite tõlkes senisest julgemini kasutada.

Subjekti kohustust tähistab tavaliselt kindla kõneviisi olevik.³² Seda normitehnilist soovituslikku peaks ka tõlkes rakendama – võrreldagu näiteid 59

³¹ Eespool oli juttu mõiste ja sõna erinevusest, siinkohal viidatakse sõnale.

³² Õiguskeele erijoonete kohta vt autori magistritöö; vt ka Aaro Möttus, Seaduse sõnastamine ja terminoloogia. – Õiguskeel 1997, nr 1, lk 42–51, nr 3, lk 34–51, nr 4, lk 34 jj, nr 5, lk 44 jj.

ja 60, mis viitavad normitehniliste kokkulepete puudumisele Euroopa Liidus ja eesti tõlke asjatundjate seas. Kesk sõnade kasutamine kindla oleviku asemel on õigustatud staatilise tunnuse nimetamisel, kuid ei sobi dünaamilise puhul (sidumise kohta vt eespool).

(59) *ee Käesolev määrus ON tervikuna SIDUV ja vahetult KOHALDATAV kõikides liikmesriikides.* >

(60) *Määrus tervikuna ON liikmesriikidele SIDUV ja SEDA KOHALDATAKSE kõigis neis.*

Paraku on lauseid, mis osutuvad tõlkimatuks, teisisõnu – vastuolu on lähtetekstis. Näiteks selgub see, mis on võimalus, mis on kohustus, mõnikord hoopis ajafraasist – väljend *no later than* ja sõna *hiljemalt* on lauses 61 kohustava loomuga. See tähendab, et juhul 61 nimetatud lepingu peab ajakohastama hiljemalt kolm aastat pärast seaduse jõustumist ja seejärel iga kolme aasta tagant, kusjuures muutmine on lubatud (*may* 'võima'). Nii on tegelikult vastuolus kohustus ja luba, mis saavad kokku hämara tähendusega verbis *review*. Mõttelt sobiv peaks olema variant 62, mis aga ei ole enam tõlge.

(61) *ingl No later than three years after the date of entry into force of this Agreement, and every three years thereafter, both Contracting Parties may review the implementation of this Agreement on the basis of Israel's actual participation in one or more Community programmes.*

ee HILJEMALT kolm aastat pärast käesoleva lepingu jõustumise kuupäeva ja seejärel iga kolme aasta tagant VÕIVAD mõlemad lepingu-osalised käesoleva lepingu rakendamise LÄBI VAADATA, võttes aluseks Iisraeli tegeliku osavõtu ühest või enamast ühenduse programmist.

(62) *Seadusandja oletatav mõte: Hiljemalt kolm aastat pärast käesoleva lepingu jõustumise kuupäeva ja seejärel iga kolme aasta tagant vaatavad mõlemad osalised lepingu läbi ja muudavad seda tegeliku rakendamise selle külje järgi, kas Iisrael tegelikult võtab ühest või enamast ühenduse programmist osa.*

Neil jm keelenormi teemadel olen pikemalt kirjutanud mõne aasta eest.³³

Kõige põhimõttelise kõrval tulenevad kirjakeele normist lihtsad rektsioonid, näiteks kui õige on *meetmeid võtma* milleks, mille suhtes ja mis asjas, siis võetakse ka ühismeetmeid millegi suhtes või mingis asjas. Näide 63 on seega vigane ja 64 pakub õigeid variante:

³³ Vt Krista Kerge, Kirjakeele normi tänapäevane olemus (1).

(63) *ee ühismeede ... Euroopa Liidu Satelliidi-keskuse loomise kohta >*

(64) *ühismeede ... Satelliidikeskuse loomiseks või loomise asjas.*

Vahel ei taibata otsida üldkeele analooge, nagu *üleminek MILLELT MILLELE*:

(65) *ingl it is appropriate to ensure transition between x and y*

*ee on *asjakohane tagada üleminek *x ja y vahel.*

Kui parandada kaks näites 65 tärniga märgitud viga ja oletada, et tagamine tähendab protsessi, mitte tulemuslikkust, siis kõlaks tõlge nii:

(66) *on KOHANE kindlustada/toetada üleminekut X-LT Y-LE.*

Samas ei tohi liitsõna täiendi reksiooni üle kanda tervele liitsõnale, nagu näites 67, st lähtuda tuleb liitsõna põhikomponendist (järelolisest; vt 68).

(67) *ee Üksikasjalikud RAKENDUSeeskirjad Aafrika, Kariibi mere ja Vaikse ookeani piirkonna riikidest (AKV riikidest) pärit teatavate kodulinnuliha- ja munatoodete impordi KORRA SUHTES. >*

(68) *Kindlatest Aafrika, Kariibi mere ja Vaikse ookeani piirkonna riikidest (AKV riikidest) pärit kodulinnuliha- ja munatoodete impordi korra üksikasjalikud rakenduseeskirjad.*

Lõpetuseks ...

... tuleb kiita Euroopa Liidu tõlke valdkonnas kohtunud erineva hariduse jm taustaga inimeste tööd. Olukorras, kus kaugelt kõik tõlkeüksused ei saa kasutada toimetajat, on leitud lahendus mitme tõlkija koostöö näol. Kiiduväärsed on sisemiseks kasutuseks mõeldud programmid, sõna- ja käsiraamatud. Huvi igasuguse tugiteabe ja koolituse vastu näib suur.

Üldiselt aga võiksid Eesti ülikoolid tõsisemalt mõelda tõlkijate vajadustele: küllap leiaks just väljaspool Eestit töötavate tõlkijate seas neid, kes meelsasti võtaks Interneti-põhiseid kursusi nii tõlke- kui ka toimetajaerialade õppekavadest. Eesti keelele ei ole abi loota mujalt kui kodumaalt.

Kirjandust ja linke

Ametniku keelekäsiraamat. Õigusaktide ja muude dokumentide koostaja abiline.

Teine trükk. Justiitsministeerium. Tallinn: Juura, Õigusteabe AS, 2003.

Eesti keele instituudi keelenõuanne; <http://www.eki.ee/keeleabi/>;

telefon: + 372 631 3731.

Eesti keele instituudi kohanimeandmebaas; <http://www.eki.ee/knab/knab.htm>

Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Toimetanud Tiiu Erelt. Koostanud Tiiu Erelt,

Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn:

Eesti Keele Sihtasutus, 2006; <http://www.eki.ee/dict/qs2006>

ELi õigusloomepank; <http://eur-lex.europa.eu/et/index.htm>

ELi ühtne terminipank IATE; <http://iate.europa.eu>

Mati Erelt, Lause õigekeelsus. Juhatused ja harjutused. Tartu: Bookmill, 2006.

Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross, Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007; <http://public.keelevaara.ee/login/?d=ekkr>

Tiiu Erelt, Eesti ortograafia. Neljas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2005.

Tiiu Erelt, Terminõpetus. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2007.

Reet Kasik, Sissejuhatus tekstiõpetusse. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2007.

Reet Kasik, Mati Erelt, Tiiu Erelt, Eesti keele väljendusõpetus kõrgkoolidele. Tartu:

Bookmill, 2007.

Keelenõuanne soovitab. Koostanud Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire

Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1996; [http://www.eki.ee/keeleabi/](http://www.eki.ee/keeleabi/artiklid/sisukord.html)

[artiklid/sisukord.html](http://www.eki.ee/keeleabi/artiklid/sisukord.html)

Keelenõuanne soovitab 2. Koostanud Tiiu Erelt, Mati Erelt, Maire Raadik, Tiina Leemets,

Sirje Mäearu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2000; [http://www.eki.ee/](http://www.eki.ee/keeleabi/artiklid2/sisukord.html)

[keeleabi/artiklid2/sisukord.html](http://www.eki.ee/keeleabi/artiklid2/sisukord.html)

Keelenõuanne soovitab 3. Koostanud ja toimetanud Maire Raadik. Tallinn: Eesti

Keele Sihtasutus, 2004; <http://www.eki.ee/keeleabi/artiklid3/sisukord.html>

Oma Keel; <http://www.emakeeleselts.ee/omakeel/index.php?leht=0>

Aino Piehl, Inkaliisa Vihonen, Autor, arvesta ka tõlkijat. Emakeeles – selgelt ja

rahvusvaheliselt. Tõlkinud ja kohandanud Jüri Valge. Tallinn: Eesti Keele

Instituut, 2007.

Soome riiginõukogu terminipank Valter; [http://mot.kielikone.fi/mot/valter/net-](http://mot.kielikone.fi/mot/valter/net-mot.exe)

[mot.exe](http://mot.kielikone.fi/mot/valter/net-mot.exe) [18.08.2022 link ei tööta].

Soome terminikeskuse TSK terminipank TEPA; <http://www.tsk.fi/tepa>

Õiguskeel; [vt <https://www.just.ee/oigusloome-arendamine/oiguskeel/ajakiri-oiguskeel> (18.08.2022)].

Võõrapärane või uus?

Pilguheit tõlgete keelele

Artikkel on ilmunud Sirbis 15. detsembril 2017.

Keele muutumine on kodeeritud tema olemusse. Ühest küljest on keel kultuuri ja kogukonna tööriist ning tekstid tema nähtav mõtteruum. Teisest küljest on keel inimkogemuse oluline osa, inimtunnetuse, tähendusloome ja -vahetuse varamu, mis omandatakse eri liiki ja tänapäeval ka eri keelte tekstidest. Võõrkeelseid ja tõlketekste kasutatakse üha laiemalt. Tõsi, aktiivsesse kasutusse ei võeta teiste keelte mõjul mida tahes, vaid pigem need konstruktsioonitüübid, millel on oma keeles analoog.

Mis siin uut? Eesti keeles on meie ajaloo tõttu enam laenulist kui oma. Siiski, keelepiire ületav suhtlus ja tõlgete rohkus tähendab võõrkeelte mõju kasvu, praegune rühmitumise aeg aga, et laenud levivad juhuslikumalt. Eesti ühiskirjakeel – meie keele tuumosa – hajub.

Allpool võtan jutuks peamiselt väga heades ilukirjandustõlgetes häirinud keelendivaliku. Asjalikus tekstis võiks mõnigi näide tekitada vaidluse öeldu sisu üle. (Andku tõlkijad mulle andeks, et seejuures sajast õnnestumisest vaikin.)

Lausetüübid ja sõnajärg. Kõigepealt hakkab silma eesti määrusega algavate lausetüüpide asendamine normaallausega (kes mida teeb). Normiks on saanud „Kui tahad õnnestuda, siis vali Bauhaus“ (vrd *Kui tahad, et (sul) asi õnnestuks*, ...) ja „Ma oman maja“ (vrd *Mul on maja*). Samas vääriks „Ta omab haigust“ siiski parandamist (tõsi, tõlkes on haigusel peen ladina nimi).

Kohati kipub sõnajärg käest. Lauses „Ta armastas tunnet, kuidas nuga või žilett või kirjaklamber või ükskõik mis kuradi käeulatuses olev asi temast ängistuse, mis muidu võinuks kõvasti rinda kinni jääda, välja lõikas“ saaks mõtte kaks korda lugemata kätte, kui kõrvallause öeldis aluse juurde tõsta (*kuidas ... asi lõikab temast välja ängistuse, mis ...*). Küllap väidaks eesti tegelane: *Mingil öisel või varahommikul hetkel tuli Andres Ida-Virumaalt Järvekülast tagasi – kuulsin, kui uks käis*. Tõlketeose analoog (muidugi võõraste

kohanimedega) kõlab: „Mingil hetkel öösel või varahommikul oli teenija Järvekülalt Ida-Virumaalt tagasi tulnud; uks, kuulsin, käis.“ Nagu näha, olen muutnud ka tõlkija ajavalikut.

Ajad, kõneviisid, tegumood ja lauselühendid. Kui tõlke tegelane heietab oma meenutusi, siis oleks ehk loomulik lihtminevik, nt *Tuleb silma ette, kuidas istusime aias. Käisime toona keskkoolis ja olime just saanud 18, eksamid olid ees* ... Enneminevikus tagasivaade jätab mulje millestki teistelt kuuldust: „Tuleb silme ette, kuidas olime istunud aias Tookord olime käinud keskkoolis ja just saanud 18, saabumas olid olnud eksamid“. Niisama võõrana paistavad mulle ka tagasivaatelised tingivas kõneviisis kirjeldused: „16. sajandil oleks siin seisnud majad,“ jutustab üks tegelane teisele. Kuulen kõrvus ingliskeelsete giidide juttu, mis kõik „would have been“, kui me oleksime samas paigas ringi vaadanud sajandeid varem. Eesti giid valiks pigem kindla või kaudse kõneviisi: *16. sajandil seisis siin majad või ... olevat siin seisnud majad*.

Kuigi läänemeresoome keeli peetakse tugevasti umbisikuliseks, leiab just inglise tõlgetes sellist vormi harjumatult isikulises kontekstis, nt „Tegime kõik mis meie võimuses. Helistati. Räägiti. Ikka ei midagi“. Ise ütleksin: *Helistasime. Rääkisime. Ikka ei midagi*. Ka *saama*-passiiv kõlaks vahel hästi (*Sai helistatud. Sai räägitud*).

Mõnelgi lauselühendil ja fraastuletisel ei ole indoeuroopa keeltes analoogi. See ei tähenda, et lähtetekstis kujutatud sündmusi ei tohiks nende abil vahendada. Näiteks sobiks *vat*-lauselühend järgmise lõigu lõpuossa: „Mina olen sulle paljudest asjadest rääkinud. Palju rohkem, kui arvasin, et räägin“, vrd *Palju rohkem, kui arvasin rääkivat*. Tihemini tahaks tõlkes näha *nu-* ja *tu-*tuletisi (nt *Nähtust vapustatud, sammusin pimesi edasi* selmet „Vapustatud sellest, mida nägin, ...“), kohati ka tavalist tegijanime (*Selle filmi on teinud „Jääaja“ loojad* selmet „Selle filmi on teinud inimesed, kes on teinud ka „Jääaja“,).

Teksti sidumine ja lausestus. Viiteviisidel on igas keeles oma regulaarsus ja omad tavad. „Naise enda sõnutsi sai ta asjale pihta“ on ilmselt ebaloomulikum kui *Naine sai enda sõnul asjale pihta* vms. Ka „Ohvri kalendri järgi oli ta parasjagu sättimas joonistustundi“ jätab lahtiseks, kes on „ta“ (vrd *Oma kalendri järgi oli ohver parasjagu sättimas joonistustundi*). „Naine pani tähele, et Jacki naeratades tekivad tal suu ümber sügavad kurrud“ jätab mulje, et kurrud tekivad naisel (vrd *Jackil tekivad naeratades suu ümber kurrud*). Ilmne on tõlgetes *mina-sina / ma-sa* rohkus (*tulin* ja *tulid* sobivad ka ilma asesõnata) ning see, et meie sootu ning kohati isegi elutule viitav *tema* jääb tihti peale

ambivalentseks. Rindlauses on „ta“ ühe ja sama inimese kohta juba ebagrammatiline: „Ta jõi kokakoolat ning ta tellis kaksteist austrit.“ Tõlkija või toimetaja võiks valmis käsikirjale ehk teha ühe süsteemse asesõnakontrolli ringi?

Jätan kõrvale küsimuse, kas autori lauseid võib tõlkes poolitada – vähemalt võiks seda võimalust autori ja teiste samakeelsete kirjanike stiili kõrvutades praegusest tihemini kaaluda. Inglise semikoolonirikkad segaliitlauseid on isegi paraja pikkuse juures väärt poolitamist. Kindlasti ei maksaks inglise semikooloneid eestikeelsesesse ilukirjandusse üle kanda. Lõigus „Pooleliolevad tööd siin; ahjus käinud, aga veel värvimata tööd siin; klientidele kätetoimetamist ootavad tööd siin. Sadu eraldi killukesi ...“ võiks semid asendada komaga.

Sõnad tekstis. Sõnade laenamine ja loomine on tõlke loomulik kaasnähe. Kas neid aga laenata või luua seal, kus mõistet saab niigi väljendada, nagu *õitsemisperiood* selmet *õitseae*, *kirjaavaja* selmet *paberinuga*, *pilgukontakt* selmet *silmside*, *representatsioon* selmet *kujutamine*, *esitus*, *esindus* vms? Mõnigi kord kipun tõlke sõnavalikut kriitiliselt kaaluma, nt kas kleidil on „ruudukujuline väljalõige“ või *nelinurkne kaelus*; kas „väiksed valged auktikandid valgel pinnal“ on *väikseauguline/peen valge broderii sama värvi kangal* jms. Vähem julgen end usaldada häirivate dialoogielementide kriitikuna, nt „On see juhus või on sel mõni mõte?“ – „Soovin, et teaksin seda“. Võib-olla vastaks eestlane pigem lausega *Kui ma vaid teaksin* või *Seda tahaks ka ise teada*?

Tõlkemood ... õieti tõlkimatuse mood iseloomustab kohanimetusi. Nii liiguvad eesti tõlke tegelased „Sankt Jakobs gade'i mööda“. Kahtlust äratav, kas vormis „gade'i“ on originaalne tumm *e* või on see inglispäraselt tummaks toimetatud. Olen kord vaadanud internetist Oslo kaarti ja püüdnud mõistatada, kas tõlkes on kaduma läinud tänav, väljak, puistee, käik vm. Mäletamisi pakkus kaart üheksa võimalust. Kui aga miski tõlkes toimub Gold Rushis, siis on viga ilmne – küllap rajati kõne alla võetud istandikke *kullapalaviku ajal*.

Asjalikus tõlkes üldiselt välditakse uusi akronüüme, rääkides *ametliku arenguabi osatähtsusest rahvuslikus kogutulus* seal, kus inglane eelistab lühendit *ODA/GNI*. Sõnana käituvaid võõrlühendeid tuleb samas juurde pidevalt (*IT*, *DVD*, *SMS* jne), kuid üsna ootamatu on leida neid ilukirjanduses, nt „... teised pidasid S&M-i tõelise feminismi lõpu märgiks“ – otsingute järgi märgib lühend *sadomasohhismi*.

Sage on sõnavormi segav kordumine erineval lausetasandil, nt „Calle oli liitunud „Robinsonidega“ kõrgete ootustega“, vrd nt „Robinsonidega“

liitudes olid Calle ootused (olnud) suured. Kahjuks on korduste vältimine eesti stilistikaõpetusest vist kadunud – need ei ole midagi tõlgetele eriomast, küll aga liiga sagedad sealgi. Sama võib öelda vormi „olev“ kohta, nagu tõlkefraasis „kahe liftiukse vahel olev prügikast“ (vrd *prügikast kahe liftiukse vahel*).

Ja moraal? Toodud näited esindavad kümneid omasuguseid leide nimekate tõlkijate headest tõlgetest. Kas need näited ka teisi häirivad, ei tea. Kuigi olen keeleinimeste õpetaja olnud 30 aastat ja keeleteadlase staaž kipub 40 lähedale, on minugi keel lihtsalt ühe eestlase idiolekt. Siin avaldatu ärgitab aga ehk arvamusevahetuse – mõtet viib edasi ainult dialoog.

SÕNAMOODUSTUS

Eesti sõnamoodustuskirjeldus seisab nii Silvi Vare kui ka Reet Kasiku viimase kümnendi mahukate suurteoste varal ja võib tunduda ootamatu, et soovin oma mõtteviisi taasavaldada. Siiski – selle uurimisvaldkonnaga alustasin Keele ja Kirjanduse Instituudis Henno Rajandi grammatikarühmas 1979. Instituuti suunati tööle ka minu kursusekaaslased Hille Pajupuu, Udo Uibo ja Peeter Kaldre ning seda aega meenutan ka Hille Pajupuu kiriusutluses (vt osa „Mina!“).

Eesti sõnamoodustust tervikuna käsitleb ka minu esimene raamatuke „Liitsõna. Mõisteid ja seoseid“ (TA KKI 1990), millest ma ridagi siiani ei häbene ja mida lahkelt soovitan mõtteaineks teistelegi. Selle suuresti 1987. aasta suvel Kiisa-kodus kirjutusmasinaga mitu korda vilumatult tipitud vihiku käsikiri sai ligi 90 lk paks ning andis mulle ootamatult ka minu toimetamisstiili. Vihiku avaosa toimetas nimelt teatud ajani Henn Saari, kelle käes käsikiri sai parandustest punane. Nende arutamine võttis tunde. Meetod tundus algajale nii tõhus, et omandasin selle otsekohe. (Hiljem lõpetas vihiku toimetustöö Helmi Neetar.) Küll toonane kirjastamise pikk tsükkel oli noorele raske! Trükist ilmus vihik alles 1990. Vilunud foneetikatoimetaja Arvo Eek õpetas küll, kellele konjakit viia ja kellele kommi, et asjad kiiremini liiguks, kuid tundus, et kui kõik altkäemaksu andma hakkavad, siis muutub eelisjärjekord tavajärjekorraks. Teisisõnu, teiste arvelt ei tahtnud asja kiirustada siis ega ole ka hiljem elus midagi tahtnud.

Eks ma ole tegelnud ka muude keelesüsteemi osadega. TRÜ lõpuaastatel uurisin Ellen Uuspõllu käe all vahendamist. Eesti lausemoodustuse loogikat püüdsin peale oma eesti ja vene üliõpilaste kirjeldada ungari ja soome kolleegidele. See oli 1999 Budapestis, kus sain tunda perekond Bereczki kultuuri- ja Eesti-armastust ning Andres ja Mai Bereczki unustamatut külalislahkust. Süntaksi õppekogemus sai kaante vahele aastal 2000–2001 Euroopa Liidu PHARE eesti

keele õppe programmi konkursi raames ja toel („Eesti süntaks võõrkeeleõppe praktikule“, kordustrüki ja harjutusvihiku pealkirjas „...keeleõppe praktikule“). Oma teadusmagistri kraadi kaitsesin aga muute- ja tuletusmorfoloogia piiri kohta („Vormimoodustus, sõnamoodustus ja leksikon: oleviku kesksõna võrdluse all“, TPÜ kirjastus, 1998).

Allpool leiate tuletust puudutava osa minu väitekirjast (2003) ja eesti sõnamoodustuse ingliskeelse ülevaate, mille tellis de Gruyteri kirjastus, nii et sattusin u 10 a tagasi oma teksti kirjutama ja Kasiku kaht sõnamoodustusraamatut toimetama ühel ja samal ajal. Usun, et kasu oli mitmepidine. Kõrvalpilgu sõnamoodustusvaadetele leiab ka minu arvutusest Reet Kasiku raamatule „Sõnamoodustus“ (Eesti keele varamu I. TÜK, 2015). Raamatu retsensioon on ilmunud Keeles ja Kirjanduses 2016.¹

¹ Vt Onomasioloogiline sõnamoodustuskäsitlus. – Keel ja Kirjandus 2016, nr 12, lk 958–962.
Vt <https://keeljakirjandus.ee/ee/archives/25523>

Tuletuse iseloom ja *mine*-tuletised

Artikkel on publitseeritud minu doktoritöö analüütilise ülevaate ühe osana.

Vt Keele variatiivsus ja *mine*-tuletus allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina. Tallinna Pedagoogikaülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 10. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2003, lk 20–27.

Muutsin vaid doktoritöö artiklite number-siseviiteid, lisades väitekirja osana ilmumist märkiva V-tähe, nt [V2] viitab väitekirja artiklile [2]. Need osundused on avatud kirjanduses. Esitan esmailumise kirje ja lisan doktoritöös avaldamise aasta nurksulgudes.

Tuletust on põhimiselt kolme liiki ja nende üle arutletakse siin vaid nimisõna-moodustust silmas pidades. Allpool esitatud liigid toob välja ka Reet Kasik (1994), kuid sinne vaatenurk sarnaneb enam akadeemilise grammatika lähenemisega liidetele (EKG 1995: 412–417). (Vt siiski ka mööndusi allpool.)

GRAMMATILINE TULETUS ei muuda liite abil sõna, vaid selle süntaktilist kategooriat, või teisiti öeldes – alussõna leksikaalne tähendus jääb samaks, morfosüntaktiline liik aga muutub, nt *jooks(ma)* > *jooks/mine*; *mure* > *mured/us*. Tehte funktsioon on grammatiline, sest muutub morfosüntaktiline kategooria, ja seda niisuguselgi juhul, kui tuletamisel kaasneb või prevaleerib leksikaalne ehk sõnarikastuse eesmärk (see on derivatsiooni jaoks alati olemas). Ka sõnarikastuse eesmärgil moodustatud abstraktnoomen vm moodustis kuulub siin rühmas oma alusega ühte ja samasse leksikaalsesse klassi (nimetagem seda verbist tuletamise puhul tegevussõnade klassiks). Grammatiline tuletus on muute- ja tuletusmorfoloogia piiriala.

MODIFITSEERIV TULETUS lisab liite abil sõnale tähendustunnuseid, kaotamata tüüpilisel juhul alustähendust ja muutmata sõnaliiki (*tantsija* > *tantsija/nn* 'naistantsija'; *maja* > *maja/ke* 'väike maja'). Mitmete keelte andmeil on osa seda liiki tuletust seotud kõneleja subjektiivsete pragmaatiliste eesmärkidega – räägitakse nn morfopragmaatikast (Dressler, Merlini Barbaresi 1994; näited allpool).¹ Funktsioon on leksikaalne, sest täpsustub leksikaalne

¹ Eesti keele kohta vt Kerge 1991; 1998: 26 jj.

kategooria (nt FÜÜSILINE OBJEKT > VÄIKE/ ARMAS FÜÜSILINE OBJEKT; ISIK > NAISISIK vms).

MUTATIIVSE TULETUSE eesmärk on sõnarikastus: uue mõiste tähistamine (keeles uue leksikaalse tähenduse loomine).² See on tuletuse kui sõnamoodustusviisi prototüüpne funktsioon (vt Dressler 1989, 1998). Eesti vormirikkas keeles on selle jaoks reegleid äärmiselt palju ja automaatset sünteesi võimaldavat reeglipära seejuures suhteliselt vähe (vt pisut pikemalt [V2] või Kerge 1996a).

Kaks viimast tuletusviisi kuuluvad oma esmase sõnarikastusfunktsiooni kaudu nn sõnagrammatikasse³ ehk spetsiifilisse leksikaalmorfoloogiasse Sergio Scalise 1983. a *Morfologia Lessicale* tähenduses, millele autor on oma arutlustes viidanud varem.⁴ Põhiline tuletusliikide eristaja-ühendaja ongi funktsioon. Sõnarikastuse eesmärk võib siduda kõik liigid ja selle eesmärgi detailsem jälgimine näitab, et liikide üksikud tunnused ja nende avaldumine on tegelikkuses palju vähem selged kui ülalt paistab. R. Kasik toob just selle plaani esile nii oma sõnatuletuskirjelduses kui ka seda sisaldava raamatu pealkirjaga *Eesti keele sõnatuletus* (1996), olles samas ka nominalisatsiooni kui süntaksi atribuudi ning süntaksi ja leksikoni ühenemise seni põhjalikem kirjeldaja (Kasik 1975). Sügavam süvenemine sõnatuletusse ei aitaks aga siinkohal mõista *mine*-tuletuse erinevust muust nimisõnatuletusest.

mine-tuletus on niisiis grammatiline tuletus, ta ei muuda võimalike alusõnade leksikaalset kategooriat ega konkreetse alussõna (verbi) leksikaalset tähendust. Seda on nii süntaktilisest kui leksikaalsest aspektist põhjalikult kirjeldatud alates Kasiku 1975. aasta väitekirjast ja lõpetades akadeemilise grammatika eri osade või sama autori eelnimetatud sõnatuletusraamatuga (vt ka muid viiteid [V2: 34]).⁵ Nii tekkis siinkirjutajal iselaadi küsimusi. Miks

² R. Kasikul on hea termini *muudetuletus*, aga tema käsitlus ei kattu tingimata mutatiivtuletuse siinse mõistega: muutetuletus viitab igasugusele sõnaliigi muutusele, siinkirjutaja ei ole aga püüdnud oma seisukohti läbi mõelda muus kui nimisõnade tuletamise osas.

³ H. Saari sõnagrammatika terminit tuleb hoiduda tõlkimast: otsetõlge *lexical grammar* näiteks tundub veebiotsingute järgi tähistavat leksikaalseid kategooriaid arvesse võtvat grammatikakirjeldust, millele koostajad vastandavad nn *syntactic grammar* kui sõnatähendusi mitte arvestava.

⁴ Kerge 1998: 34–38. Hiljem on Scalise leksikaalmorfoloogia kaasanud nn autonoomse morfoloogia mõistesse (vt nt veebist Bisetto, Scalise 1997, 1999).

⁵ Kordan siinkohal et grammatilise tuletuse süntaktiline funktsioon ei anna alust kõnelda süntaktilisest tuletusest, nagu teeb laialt kasutatav allikas (vt Erelt 1997: 317) – viimase all tuleks mõista morfoloogia atribuutika (afiksi) kaasamatust tuletustehtesse, nagu see on iseloomulik

registreerivad sõnastikud – ka märksõnana – suurel määral neid reeglipäraseid tuletisi? Mis sunnib väitma, et see või teine *mine*-tuletis ei luba reeglipärasat tõlgendust? Kas see ütleb midagi derivatsiooni olemuse kohta?

Nendele küsimustele vastust otsides suhestatakse regulaarsuse ja produktiivsuse mõisteid, kirjeldatakse *mine*-tuletust tema kahes funktsioonis, vaagitakse tähenduse ja konteksti seoseid, esitatakse leksikoni *mine*-tuletistele iseloomulikke tunnuseid ning postuleeritakse nii tuletusele üldse kui sedalaadi nominalisatsioonile lähenemise võimalusi.⁶ [V2]

Seisukohti, mida esitab ingliskeelne artikkel [V2], võiks eesti keeles resümeeida ja suhestada järgnevalt.⁷

Grammatilise ja modifitseeriva tuletusega toodetakse nn potentsiaalseid sõnu (termin Aronoff 1994; Saari 1997: 258) või latentseid sõnu (termin Langacker 2000), mille moodustamine on automaatselt tagatud keele grammatilise süsteemiga. Kummagi on kahe tuletusviisi reeglid erineva iseloomuga.

Grammatiliseks võib autori arusaamas pidada neid morfofonoloogilisi vahendeid ja reegleid, millel on regulaarne morfosüntaktiline väljund tekstis: nad

- a) toimivad grammatilises funktsioonis (teisendavad grammatilisi kategooriaid, seejuures enamasti fraasi tuuma, võides sõnaliigi teisendamise korral mõjutada potentsiaalsete laiendite laadi ja vormi)
- b) katavad automaatselt alussõna liigi (nt verbi) või selle süntaktilise alamkategooria (nt sihilise verbi) üksi või täiendavas distributsioonis.

Näiteks sobivad ühtviisi *mine*-, *us*-, *e*-liitelised jms alusverbi tähenduses moodustatud deverbaaltuletised, aga muust vallast kesksõnad, mille puhul maailma vaidleb nii sõnaliigi kui ka tehte iseloomu üle⁸.

sõnaliigi vaheldamisele süntaktilise vahendi toel (muutmisviis, lauseliikmelisus ja -positsioon, valentsimuutus, artikkel vm), ilma et lisataks morfoloogilisi elemente, nagu *-mine* on (ee *film* > *filmima*; ing *bold* > *the bold*; sks *leben* > *das Leben* jms). (Vt Kerge 1998: 40)

⁶ Allikas [V2] ei maini küll veel tulevast korpuseuuringut ega selleks valitud keerukuse konteksti.

⁷ Resümee on pisut pikem põhjusel, et ingliskeelset artiklit on eestlasel ebamugav lugeda. Siinse uurimuse aspektist suhteliselt kõrvalised allteemad muutuvad tegelikult tähtsaks siis, kui sama uurimust jätkata leksikalisatsiooni ja grammatikalisatsiooni piiritlemise suunas, mis on käesoleva töö ajend ja vältimatu jätk (vt tulemuste ja järelduste osa).

⁸ Vt nt Kerge 1998; Allemann 2002. Lisagem, et tähendusmuutuse põhjusel sõnastikku satunud regulaarne moodustis hakkab reegli rakendamist kontekstis blokeerima (homonüümia vältimine), aga see sõltub siiski kontekstist.

Modifitseerivat tuletust eristavad grammatilisest

- a) toimimine leksikaalses funktsioonis (tuletusaluse laiendeid tehe see-juures ei mõjuta)
- b) tugevad semantilised piirangud aluse valikul. Viimase põhjused näivad olevat kognitiivsed (näiteid allpool).⁹

Seega erineb kahe tuletiste liigi retseptsioonikontekst: sõnaliigikatvus on ka modifikatsiooni juures vormiliselt olemas, kuid semantiliste piirangute alal on erinevalt grammatilisest tuletusest katmata tõlgenduse automaatsus.

Kognitiivseid piiranguid võiks seejuures nimetada keele või keeleühikonna sisemiseks loogikaks (keelendis tagab neid semantiline mall). Näiteks ei saa eesti deminutiiviliidet reeglipäraselt moodustada ja tõlgendada sellisel alusel, mille sisus suuruse mõõdet või selle puudumise metafoorina armsuse tunnust ei esine (*maja* tähendussisus on see olemas, aga *professori* kui rollisõna omas mitte, vrd *majake* ja *professorike*).¹⁰ Veel rohkem erinevad keeled naissooliidete kasutamise juures. Näiteks võrreldagu sooliselt eristuvale häälematerjalile ja partiidele osutavat sõna *lauljanna* ja sootunnuse irrelevantsuse juures siiski moodustatud sõna *professorinna* eesti keeles, teisalt aga nende saksa *in*-liitega vasteid, mis on ühtviisi neutraalsed.

Kui me sellise 'tunnetuslikult keelatud' ja vormiliselt tagatud tehte ikkagi sooritame, siis on tegemist intentsionaalse loova aktiga: liite kasutusel on pragmaatiline tähendus, mis sunnib reegliületust otsekohe tajuva kuulaja tuletist aktiivselt interpreteerima (konkreetses professorirolli täitja füüsiline väiksus? iroonia konkreetses professori suhtes?; vt Kerge 1991, k.a viited). See on iseloomulik igal juhtumil, kui vastuvõtja keelekogemus ei kata sõna või fraasi tähendust. Ühtaegu võime tõdeda, et tähtsustub leksikoni kui leksikaalse normi valdamine (vrd võimalikke konnotatsioone deminutiivides *poisu* ja *poisike*). Mõlema tuletusliigi juures on tegemist eesti grammatika tootlike reeglitega

⁹ Siin on selgeid erandeid ka selles suunas, et kaasa mängivad ühe kategooria liidete rohkus ja tüvevaliku vormikriteeriumid või sekundaarsed tuletuse blokeeringud, nagu sünonüümia vältimine; vt nt Kasik verbituletuse kohta 1996 või soome-eesti tuletuse võrdluses 1997. Siinkohal ei ole aga eesmärgiks tuletusprobleeme sügavamalt vaagida, vaid ainult näidata arusaamiste üldiseid jooni. Autor ei vastanda neid millelegi, vaid on kindel, et detailidesse, eriti sõnaliikidesse ja sõnaliigisuhetesse või eesti tuletuse tüpoloogilisse eripärasse süvenemisel on teiste eesti tuletuse uurijate seisukohad märksa täpsemad, kuid peaksid ka siinse mõtteviisiga haakuma, sest nimetatud tööd räägivad sõnatuletusest leksikaalmorfoloogia osana.

¹⁰ Ka armsuse metafoori kasutavad keeled erineval määral, kui mõelda kas või vene keelele võrreldes eesti keelega.

(vt Kasik 1994). Küsimus on aga selles, mis nende produktiivsust piirab või avardab.

Artiklis [V2] korratatakse seisukohta, et ühelt poolt tuleks lahus hoida keeleüksuste ja -reeglite produktiivsus, teisest küljest aga produktiivsus ja regulaarsus.¹¹

Näiteks on ühtviisi regulaarne deverbaaliliidete *-mine* ja *-us* kasutamine, kuid viimase kasutusala on alusevaliku tugevate morfofonoloogiliste piirangute tõttu kitsam – esimene liide on seega produktiivsem kui teine. Teisisõnu: *mine*-liite tuletusalus on terve morfosüntaktiline klass (verb kui sõnaliik tervikuna) ja see on igasugusele uuele ainele avatud. Deveraalliiitega *-us* sobitub samas kitsam morfofonoloogiline klass (teatud muuttüüpi verbid) ja alusverbide keelde ilmumise tõenäosus on sel põhjusel väiksem. Mida väiksem seesugune alusklass on, seda väiksem on liite kasutustõenäosus. Võime seega väita, et deverbaaliliited *-e*, *-us* ja *-mine* on erineva produktiivsusega, kuigi neist igauhe kasutuseks on olemas kindlad reeglid. Vormilisi piiranguid (morfosüntaktilisi ja nendega hõlmatud morfofonoloogilisi reegleid) ületatakse seejuures harva ja seda tajutakse ilmselt enamasti kui keeleviga. Siiski ei ole võimatu reeglit laiendada, millega siis ka liite produktiivsus kasvab.¹² Liite madalama produktiivsuse juures on ühtlasi tõenäolisem, et temaga moodustatud tuletis satub leksikoni või moodustataksegi leksikaalsel eesmärgil (vt nt EKG: 269 asjakohast osutust nominalisatsiooni käsitelusele või *e-*, *us-*, eriti *k-* ja *m-*liitelisi teonimesid sõnaraamatutes). Võrreldavalt on deminutiiviliidetest *-ke(ne)* tootlikum kui *-u*, nii et praktiliselt on ka kõik *u*-liitelised sõnad leksikonis fikseeritud¹³.

Teise tulemuse saab produktiivsuse ja regulaarsuse mõistete rakendamisel tuletusmallile. Tähtsuspiairangute olemasolu muudab küll reegli kitsamaks ja vormi kasutustõenäosuse väiksemaks, kuid reegli kasutusala saab laiendada. Vormimall on seega produktiivsem kui reegel. Kui reeglit eiratakse (vormi sisulisi kasutuspiiranguid ületatakse), siis oleks retseptsioonivõimaluste interpreteerimisel kasulik D. Cruse'i (1991) mõisteaparaat. Nimelt räägib Cruse tähendusobimatusel leksikaalsete üksuste vahel, kuid selle sobimatusel liigid – dissonants, ebatõenäosus, pleonasm, zeugma – kirjeldavad hästi ka

¹¹ Kerge 1990, 1996a.

¹² Artikkel [V2] kordab autori omaaegset näidet reegliületuse kohta ruumisuheteadjektiivide tuletamisel (Kerge 1990): *kämmalmine* selmet *kämblapoolne*.

¹³ Produktiivne võib see liide olla eesnime lühendkujude alusel tuletades, vt Kerge 1990.

tuletisi, liitsõnu ja muid loovalt moodustatud kompleksseid keelendeid [V2: 38]. Autori kogutud näited hõlmavad nii muutevorme kui ka tuletisi: *magan*, (*nad*) *sadasid*, *mustsõstrale* (*minna*), *võrdsem*, *tantsitav* (*põrand*), *magatav* (*plika*), *kirjanikuke*, *ministrinna* jts.¹⁴ Teatud liiki piirangute korduv ja leviv ületamine viib keelemuutusele – reegel laieneb, kui n-ö uusmoodustised ülevatavad tekstides teatud kriitilise massi (vrd *lauldav* sihilisel ja *magatav* sihitul alusel). Ühtlasi võib muutuda tehte iseloom (*lauldav* kui olevikuline verbivorm ja *lauldav* või *magatav* kui hinnanguline seisundiajeksiiv, st aja suhtes irrelevantne ja teistsuguste süntaktiliste funktsioonidega moodustis).¹⁵ [V2]

Sisuliselt haakub ülal esitatud lähenemine uuema kognitivistliku grammatika nn kasutuskesksete keelemudelitega (ing *usage-based models*; vt Barlow, Kemmer 2000). Eriti lähestikku seisab ta dünaamilise kasutuspõhise mudeliga (ing *dynamic usage-based model*; Langacker 2000).¹⁶ Keelendimalli asemel räägitakse kognitivistikas skeemist. Kompleksse grammatilise skeemi juures eristatakse regulaarsust kolmes plaanis: kompositsioonilisus, üldistus ja produktiivsus. Regulaarsuse astmeid on erinevaid, kuivõrd kogemuse puudusel jääb kompleksi tähendus alati kompositsiooniliseks. Piltlikult: kui kuuleme elus esimest korda sõna *konditustamine* ega näe tegevust ennast, siis analüüsime tema tähendust tuletuse läbipaistva ahela järgi. Nii saame tulemuseks omalaadi separaatse (kompositsioonilise) keelelise tähenduse ehk 'kondituks muutmise' mõiste. Üldistus määratletakse seejuures kui skeemi kasutustõenäosus, see tähendab, et peale keelevälise kogemuse (visuaalne, tegevuslik vm) on ta *a priori* seotud keelelise kogemusega – tuletise täpseks mõistmiseks ei pea olema kogenud ja millegagi üldistavalt sidunud mitte ainult tähistatavat, vaid ka keelelist tähistajat kui kompleksi või mingi muu keeletüüpilise tehte tagajärge. Siinsesse terminoloogiasse tõlgitult, kogemus on seotud keelelise üldistusega, sealhulgas keelelise malli kasutuspiirangutega. Produktiivsuse mõiste on Langackeril seejuures äärmiselt lähedane teistele vooludele keeleteaduse funktsionaalses paradigmas, millele ka artikkel [V2] toetub (nt Dressler 1989, 1997). See on reegli kättesaadavus uute väljendite moodustamisel (Langacker 2000: 26 – *a matter of how available a pat-*

¹⁴ Kerge 1990, 1991, 1996a ja 1998. Kerge (1996a) räägib ka eri keeletasandite üheaegsest arvestamiseks loovkomplekside tõlgendamisel.

¹⁵ Vt Kerge 1998.

¹⁶ R. Langackeri mudel (2000) ühendab ühelt poolt kasutaja ja vastuvõtja (keel kui funktsioon) ning teiselt poolt grammatika ja leksikoni (keel kui süsteem).

tern is for the sanction of novel expressions). Kompositsioonimuster/ -skeem/ -mall on sellisel lähenemisel produktiivne ka siis, kui reegli üldistusaste on väike (regulaarsus on väiksem kui tootlikkus).

Naastes eespool toodud deminutiivinäidete juurde, võib väita: modifitseeriv tuletusmall on täiesti tootlik, kuid kui tema eestlase kogemusest tulenevat kasutuspiirangut ületada, kahaneb kompositsioonilise tähenduse läbipaistvus (tuletise mõistetavus) olulisel määral – vastuvõtjale jäävad kontekstivõimaluste piires tõlgenduseks n-ö vabad käed. Nõnda on modifitseeriva tuletuse regulaarsus palju väiksem kui grammatilise tuletuse oma, ehkki ka grammatilist tuletist võidakse mõista kogemuse ja konteksti toel¹⁷ – keel üksi tagab ainult kompositsioonilise arusaamise, mis aitab nii tuletise sisust aru saada kui ka viiteid tabada.¹⁸ Üldiselt arvatakse, et kui *mine*-tuletise sisu ei ole arusaadav, siis on tuletis idiomaatiline – tema tähendus ei ole enam 'tegevus väljendatuna nimisõnaga': *avamine* (*läheme avamisele*) sündmusliigina, *raamatupidamine* tegevusala ja asutuse üksusena, *suusatamine* spordialana (liigid *mäesuusatamine*, *murdmaasuusatamine* jne), *pidamine* kui tagasilibisemise vastand (*suuskadel pole pidamist*) jne. Idiomaatilisust peetakse üsna laialt puht grammatilise ainese leksikoni sattumise põhjuseks.

Enamasti see nii ka on. Siit võib aga liikuda näidete juurde [V2: 40–41], et teonimed nagu *võimlemine*, *laulmine*, *joonistamine* koolitunni tähenduses ei ole idiomaatilised, kuigi nende mõistmine nõuab mõningast kogemust kultuurikontekstis. Inimene, kes teab, et on olemas kool ja mis see on ning et koolis üldse on kindlaid tegevusi sisaldavad tunnid, saab seda puudutavas tekstis täiesti aru ka ülal loetletud teonimede tähendusest, olgu ta laps,

¹⁷ Langackeri võrdlevad näited on sõnarikastuse eri viiside vallast: inglise keeles regulaarne tuletis *printer* ja metafoorne *hiir*, mille mõistmine nõuab võrdselt arvutimaailma kogemust, kuid siia sobiks ka tähendust laiendanud inglise verb *print*.

¹⁸ Veidi teises kontekstis ja teises rakenduses saab niisiis kinnitust Henn Saari [1997: 249] vormi suhtelise iseseisvuse postulaat ja teatud määral ka Jüri Alliku [1984] ammune arutluskäik keelevormi suveräänsuse üle või muud vormiautonoomia põhjendused, millest oli juttu eespool. Samas tuleb möönda, et üha enam õpitakse mõistma keele seotust tunnetuse ja kitsamalt mõtlemise struktuuridega ning keelt kognitiivsest aspektist kirjeldama. Sealjuures loob selleks hea aluse ka kognitiivistikast suhteliselt eraldi arenenud tekstiteooria; vt nt Beaugrande, Dressler 1981 (tutvustatud ka Kerge 2003) või laiapõhjalist ülevaadet R. Kasiku sulest (2002). Tekstilingvistika nimelt sunnib kõigi tasandite tähendusi mõtestama tekstis, teksti aga kontekstis, sh haakuva(te) diskursus(t)e osana ning adressaadi eelteadmistele, kogemusele jms ehitatud struktuurina. Nii haagib tekstiteooria semantika pragmaatika osaks – tähendus luuakse süsteemi võimaluste piires, aga (kon)tekstis, mida mõtestab alati vastuvõtja kogemus.

sarnase tsivilisatsioonitaustaga võõramaalane või valdkonna kui eriala aspektist võhik.¹⁹ Samas on niisugune *mine*-kasutus paljudes tekstides rangelt võttes metonüümiline ja nõuab seega kindlat liiki keelekogemust: tuletises on põhimõiste esindatud ainult grammatiliselt (teonimeliide), mitte aga leksikaalselt (vrd *võimlemistund*). Arusaadavuse tagab see, et tuletis kuulub kindlasse registrisse ja tema leksikaalselt esindamata komponent 'tund' kuulub omakorda tüves eksplitseeritud tegevuse freimi. (Jutuks on piiritletud aeg kontekstis mõistetud tegevuse jaoks, vrd ühelt poolt [koolis] *võimlema*, milleks on tunniplaanis kindel aeg, teiselt poolt aga [koolis] *tormama*, *magama* vm.) Tuletis ei erine nii vastuvõtja üldise kui ka keelelise kogemuse tõttu läbipaistvaks osutuvatest metonüümiajuhtudest, nagu *istus otse Viiralti all* või *traktor künnab*.²⁰

Siit liigub autor kahes suunas.

Ühest küljest tuuakse võrdlevalt esile, et prototüüpne sõnatuletus on üldse metonüümiline [V2:39 jj]: liide kui morfoloogiline põhi viitab üldisele tähenduskategooriale (nt nimisõna kui referentsiaalne objekt, isik, kogum, koht vm), mõistet tervikuna tähistab leksikaalses plaanis aga alustüvi kui üks tähendustunnus (seega *pars pro toto*).²¹ Näiteks võiks *leht/la* leksikaalsesse normi kuulumata tähistada lehekomposti hunnikut, sest tema kompositsiooniline tähendus ei ole midagi muud kui 'lehed + koht'. Ka grammatilisusest saab rääkida vaid leksikaalmorfoloogia või sõnagrammatikaga piiratud tähenduses: ühe tähenduse saavutamiseks on eesti vormirikkas keeles tüüpiliselt mitu tuletusliidet ja tuletus- või kompositsioonimalli, ning iga tuletusmall omakorda annab edasi mitut tähendust.²² Sellist laadi regulaarsus ei ole omane morfosüntaksile kui tekstimoodustuse atribuudile, sest morfofonoloogiline ja semantiline tasand on sageli otse ühendatud ning morfosüntaktiline reeglipära väga väike.²³ Sellel siin pikemalt ei pea-

¹⁹ Vt Kerge 1998: 18–20, eriti aga 21–26.

²⁰ Samas osutub tuletise mõtestamisel tähtsaks, kas ta on moodustatud leksikaalses funktsioonis; vastasel juhul ei ole metonüümia tuletusspetsiifiline.

²¹ Metonüümia terminit kasutamata on seda muidugi korduvalt kirjeldatud.

²² Näiteks on koha tähistamiseks muid liiteid peale *-la*, mille kasutamine seab alusele fonoloogilisi piiranguid ja annab samas aluse sõnaliigist ja semantikast sõltuvalt tähendustunnuste poolest vähesse regulaarsusega tuletisi, ning samas tähistab liidete enamik rohkem kui üht kategooriat jne (vt vormi- ja tähendusmallide suhteid Silvi Vare tuletuskirjelduste järgi või Reet Kasiku sõnatuletusraamatust (1996)).

²³ Vt ka Kerge 1996a.

tuta ega püüta prototüüpset tuletust võrdlevalt iseloomustada Langackeri süsteemis – mutatiivne tuletus ei puutu olenemata tähelepaneku uudsusest otseselt teemasse. Nimetatagu vaid, et nägemus prototüüpse tuletuse metonüümilisusest väärib süvenemist koos J. Moreno Cabrera (1998: 212–223jj) mõttearendusega, mille järgi on metonüümiline ka igasugune leksikalisatsioon (näidete järgi peamiselt leksikalisatsioon kui tähendusmuutuse protsess).²⁴

Teisest küljest kerkib uuesti vana küsimus. Kui eespool näitena toodud *võimlemine* jts on kasutuskontekstis ikkagi täiesti mõistetavad, siis kas ja miks esitada neid sõnastikes (sõnaraamatutes)?

Üks põhjus peitub leksikaalse normi mitmetahulisuses. Keel on sünonüümiast küllastatud, üht ja sedasama mõistet saab tähistada mitmel moel, kuid harva kuuluvad sünonüümid või nende ekvivalendina seletus(ed) ühesugusesse keelevariandi või koodi. Sõnaraamat annab siis kellele tahes infot keelendi kasutusväärtusest. Artiklis tuuaksegi muu hulgas näiteks, et *võimlemine* kuulub igapäevakeelde, *võimlemistund* on ühiskeeles neutraalne ja et formaalne haridustermin on samas *kehaline kasvatus* (ühiskeelde ulatuv oskusekeelend) [V2]. Siia ritta kuuluvad ka õpilaskeeles *võima* ja *kehka*.²⁵ Ühtlasi osutab *võimlemise* näide oma metonüümilisuses hästi teonime-moodustuse kahe funktsiooni sagedat eristamatust – metonüümilisus osutab leksikaalsele funktsioonile, kuid samas ei pruugi tuletise kasutus olla teatud kontekstis vähem täpne kui alusverbi kasutamine (vrd *kolmas tund oli hoopis võimlemine* ja *võimlesime hoopis kolmanda tunni ajal*). See seik on just igapäevakeeles *mine*-tuletusele üldse võrdlemisi tüüpiline.²⁶

Üldistatult: kui sõnamoodustussüsteemi ka tunda (analüüsi suund), ei tea inimene²⁷ tingimata, kas ja milline potentsiaalsetest sõnamoodustuse, täpsemalt isegi sõnarikastuse võimalustest on mõiste tähistamisel juba realiseeritud (sünteesi suund). Alles sõnastikust ilmneb, kas *võimlemist* tunni

²⁴ Moreno Cabrera (1998: 215) hõlpsasti eesti keelde mugandatava näitena võiks tuua ahela, kus leksikalisatsioon liigub grammatilisusele vastassuunas ja läbib teatud etappe: *sopran* kui kvaliteet (hää), *sopran* kui elutu objekt (partii), *sopran* kui isik (partii esitaja) jms.

²⁵ Õpilassläng on kirjakeele allkeeli T. Tenderi (2000) esile toodud osas, mis ajas püsib, nimetatagu teda siis slängiks või kirjakeele püsiva osana õpilaskeeles; vrd õigekeelsussõnaraamatu *hoidjakeel* ehk hoidekeel kui vanemalt lapsele edasi kanduv eesti igapäevakeele allkeel ja ühtaegu selle piiritletud register [1: 88–89] jm.

²⁶ Vt ka Kerge 1998: 21–26.

²⁷ Muu emakeelega inimene, emakeele või lihtsalt uue teabe omandaja.

kohta üldse kasutatakse ja millises kontekstis seda tehakse või millised on tema muudes kontekstides, sageli eri keelevariantides sobivad sünonüümid.²⁸ [V2]

Oskuskeele puhul tõdeb autor veel üht seika: siin ei ole küsimus enam moodustise läbipaistvuses, vaid alati terminimoodustuse või -kasutuse intentionaalses aktis.²⁹ Termin kasutamine eeldab suhtluspartneri teadlikkust definitsiooni sisust (asjatundja) või tema oskust käibetermini tähendust leida (muugi vilunud keelekasutaja), määratluse esitamist või mõiste muud laadi avamist tekstis või autori viidet termini allikale (teaduse valdkonnas kohustuslik, kui mõiste ala eriharidusse ei kuulu või on teadusala piires ambivalentne). Teiste sõnadega, termin, sealhulgas teonimi tuleb alati defineerida. Eesti keelt mitte oskavale lugejale tuuakse näiteks *liisimine* ja kirjeldatakse tema tüve laenamise protsessi [V2: 42].

On jäänud ainult üks oluline tahk: miks nimelt pidada terminiks nimisõna, mitte verbi. Sellele antakse vastus allpool uurimisviisi lähtepunkte kirjeldades (vt osa „Uuritav andmepank ja uurimise meetodid“): nimisõna on referentsiaalsena mõiste prototüüpne tähistaja, sest tegusõnal viitejõud puudub. Artiklites [V4] ja [V5] on arusaamist pikemalt seletatud. Artiklis [V2: 37, 44] osutatakse samas, et niisugunegi seletus vajaks filosoofilisemat plaani ja edasiarendust, sellel aga korpuseuuringu juures tähtsust ei ole – teema kalduks juba keeleteooriasse.

Kirjandus

Alleman, Elo 2002. *Kesksõnad atribuudi ja predikatiivina ajakirjanduses ja õiguses.*

[Bakalaureusetöö. Käsikiri eesti keele õppetoolis.] Tallinn: TPÜ.

Barlow, Michael; Suzanne Kemmer (eds.) 2000. *Usage-Based Models of Language.*

Stanford, California: CSLI Publications, Centre for the Study of Language and Information.

Cruse, Alan 1991. *Lexical Semantics.* Cambridge: CUP.

²⁸ Näiteks Maire Raadiku (2002) uurimus osutab samas, et kakskeelsed erisõnastikud (täpsemalt majandus- või kitsamalt pangandussõnastikud) esitavad kõiki vasteid kui võrdväärseid sünonüüme, märgendamata nende kasutusväärtust.

²⁹ Läbipaistvus kui kompositsiooniline tunnus on muidugi termini moodustamisel eelistatud, sest terminid liiguvad tihti oskuskeelest ühiskeelde (üld-, sh nn meediaharidusse) ja seal ei ole termini tähendustäpsus enam nii suur – tihti piisab teksti (paremaks) mõistmiseks kompositsioonilise tähenduse tajumisest, nt vrd *valgusravi* üld- ja oskuskeeles.

- Dressler, Wolfgang Ulrich 1989.** Prototypical differences of inflexion and derivation. – *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* (ZPSK) 42 (1), 3–10.
- Dressler Wolfgang Ulrich 1997.** *On productivity and potentiality in inflectional morphology.* CLASNET Working Papers 7. Montréal: Cross-Language Aphasia Study Network, Centre hospitalier Côte-des-Neiges.
- Dressler Wolfgang Ulrich 1998.** What is the core of morphology? – J. Nieminen, J. Heikkinen (eds.). *Language, Contact, Variation, and Change.* Studies on Languages 32. Joensuu: University of Joensuu.
- Dressler, Wolfgang Ulrich; Merlini Barbaresi, Lavinia 1994.** *Morphopragmatics: Diminutives and Intensifiers in Italian, German and Other Languages.* Trends in Linguistics. Studies and Monographs 76. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- EKG 1995** = Erelt, Mati (toim), *Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus.* Tallinn: ETA EKI.
- Erelt, Mati 1997.** Sõnamoodustus. – M. Erelt, T. Erelt, K. Ross, *Eesti keele käsiraamat.* Tallinn: EKSA, 315–369.
- Kasik, Reet 1975.** *Verbide ja verbaalsubstantiivide tuletusvahekorrad tänapäeva eesti keeles.* Tartu: Tartu Ülikool.
- Kasik, Reet 1994.** *Verbid ja verbaalsubstantiivid tänapäeva eesti keeles. Tuletusprotsess ja tähendus.* Dissertationes philologicae Estoniae Universitatis Tartuens 5. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kasik, Reet 1996.** *Eesti keele sõnatuletus.* Eesti keele õppetooli toimetised 3. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kasik, Reet 1997.** Typology of Estonian and Finnish word-formation: The verb. – M. Erelt (toim). *Estonian Typological Studies II.* Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 8. Publications of the Department of the Estonian Language of University of Tartu 8. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kasiku, Reet 2002b.** Tekstianalüüs ja keelehoole. – *Keel ja Kirjandus*, 7, 457–463.
- Kerge, Krista 1990.** *Liitsõna: mõisteid ja seoseid.* Tallinn: KKI, TA kirjastus.
- Kerge, Krista 1991.** Morfopragmaatilised seigad eesti tuletuses. – *Eesti keele ja kirjanduse kateedri töid II.* Tallinn: Tallinna Pedagoogiline Instituut, 26–30.
- Kerge, Krista 1996.** The Estonian Agent Noun: Grammar versus Lexicon. – *Sprachtypologie und Universalienforschung*, 49 (3), 286–294.
- Kerge, Krista 1998.** *Vormimoodustus, sõnamoodustus ja leksikon: oleviku kesksõna võrdluse all.* Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Kerge, Krista 2003.** Tekstilingvistika ja toimetamine. – *Keel ja Kirjandus*, 4, 271–280.

- Langacker, Ronald 2000.** A dynamic usage-based model. – Michael Barlow & Suzanne Kemmer (toim.) *Usage-Based Models of Language*. Stanford: CSLI, 1–63.
- Moreno Cabrera, Juan C. 1998.** On the relationship between grammaticalization and lexicalization. – A. Glacalone Ramat, P. J. Hopper (eds.). *The Limits of Grammaticalization*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 211–227.
- Raadik, Maire 2002.** *Eesti panganduse oskuskeelee areng 1990. aastatel*. [Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus ja eesti keele õppetoolis.] Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Scalise, Sergio 1983.** *Morfologia Lessicale*. Padova: CLESP.
- Tender, Tõnu 2000.** Eesti õpilasslängi muutumisest ajas. Vahekokkuvõte. Tiit Hennoste (toim), *Eesti keele allkeeled*. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16). Tartu: TÜ kirjastus, 138–147.
- V2 = Kerge, Krista 2001 [2003].** Action Nouns on *-mine* in Estonian Grammar and Lexicon. In: J. Niemi, J. Heikkinen (eds.). *Nordic and Baltic Morphology*. Studies in Languages. Joensuu: University of Joensuu, 34–45.
- V4 = Kerge, Krista 2003 [2003].** *Aja- ja ilukirjandusteksti süntaktilise keerukuse dünaamika XX sajandil*. TPÜ eesti filoloogia osakonna veebitoimetised, 1. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- V5 = Kerge, Krista 2002 [2003].** Kirjakeele kasutusvaldkondade süntaktiline keerukus. R. Kasik (toim). *Tekstid ja taustad. Artikleid tekstianalüüsist*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 23. Tartu: Tartu Ülikool, 29–46.

The Estonian word-formation

Artikkel on ilmunud aastal 2016 de Gruyteri mahukas 5-köitelises käsiraamatus, mille viimane köide on pühendatud üksikkeeltele. Vt Word-formation in the individual European languages: Estonian. Rmt-s: Müller, Peter O.; Ohnheiser, Ingeborg; Olsen, Susan; Rainer, Franz (toim), *Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe*, kd 5, lk 3228–3259. (Handbooks of Linguistics and Communication Science, HAL 40.5). Berlin, New York: De Gruyter.

Abstract. The Estonian word families contain 203,600 words (compounds are quoted twice, i.e., under both constituent words) and include about 9,000 simplex words as heads/base words. The number of native derivational suffixes is approximately 100. Among the 60 adapted neo-classical combining forms a few can be attached to native bases. Often, both the base and the suffix are adapted – phonotactic analogy of the established words becomes important because new complex words have to fit some morphological type of inflection. The most regular fields of derivation are deadjectival and deverbal noun formation (with nouns of past action being of typological interest), deadjectival adverb formation, formation of denominal iterative adverbs, etc. Diminutive and female modification of nouns is often used for pragmatic reasons. Compounding is probably the most productive method used in forming new words. The formation of verbal compounds as well as noun-verb conversion show rapid growth. In the two recent decades, the dictionary-centred research of word-formation has been enriched by corpus and text studies.

Key words: composition, derivation, stem alternation, incl. stem gradation as means of derivation, nouns of past action, denominal iterative adverbs

1. Introduction

Right into the early 20th century, Estonia was culturally dominated by local Baltic Germans translating ecclesiastical texts, developing the literary standards and studying the language. Since 1637, several grammars have appeared, but no attention has been paid to word-formation.

The first systematic word-formation overviews (Knüpfner 1814; Ahrens 1843) dealt with derivatives and compounds. Without using the term, Ahrens first described verb-noun conversion. With regard to the following grammarians, the most detailed description of word-formation was given by Wiedemann (1875).

In the first decade of the 20th century and after the independence of Estonia in 1918, applied linguistics became of great importance. In order to synchronize language and thought with the rest of Europe, the description of word-formation, the principles of adapting loanwords, etc. had to support translations and the formation of terminology. Before WW II these processes were led by Aavik (1914; see Chalvin 2010; cf. also article 100 on the Estonian word formation and language planning [=Raag 2015]), Veski (1930, 1933), and Muuk (1938), followed by Riikoja (1960), Kask (1967), Kull (1967, 1970), Saari (1985), and T. Ereli (1982, 2007); Vare contributed to the compilation of school grammars (1984, 1992).

Via the theoretical-descriptive paradigm, diachronic research on word-formation dominated until the 1970s, cf., e.g., studies on personal nouns (Kont 1955), verbs suffixed with *-i* (Rätsep 1956), the distribution of *ne*-suffixed adjectives in dialects (Viies 1963), the adaption and naturalization of foreign words (Raet 1966), the history of adverbial suffixes (Villup 1969), the emergence of the feminine suffix *-nna* (Kask 1969), the development of compounding (Kull 1967), the evolution of *tu*-suffixed adjectives and *mu*-suffixed nouns (Univere 1972, 1976), the suffixes forming place and collective nouns (Vare 1975), the development, variation and distribution of deverbal noun suffixes in dialects (Neetar 1994), lexicalization and grammaticalization in the 17th century texts (Habicht 2001).

In works by Saari (e.g., 1978, 1985, in German 1997), his panchronic view of word-formation is of special interest. Saari's threefold view of vocabulary adoption – depending on origin (native or borrowed), structure (prosodically and phonologically naturalized or foreign), and use (frequent or rare) – has been widely accepted.

In the wake of the general boost in word-formation research, descriptive-synchronic approaches reached Estonian linguistics in the 1970s, cultivated, e.g., by Tauli (1973) and Vare (1979, 1994). Vare's studies yield several monographs resumed in the scholarly grammar (EKG 1995). In parallel, Kasik (1975, 1994) studying verbs and nominalization clearly represented the

functional approach. Kerge (1990, 1996, 1998 and 2001) discussed the synchronic regularities and micro-diachronic processes of lexical enrichment, incl. types of conversion, backformation, shortening, and processes of univerbation (defined by Dressler 1981: 425–426 as the historical process of lexicalization which leads from a stable combination of two words to a complex or simplex word) as well as the lexicogrammar of present participles.

In 1993, Part Two (Syntax) of the scholarly grammar of Estonian touched upon word-formation, which was described as a syntactic strategy (EKG 1993: 261–272).

Part One of the grammar (EKG 1995) was dedicated to inflectional morphology and word-formation, the word-formation chapters were authored by Vare (formation of nouns, adjectives and adverbs; compounding) and Kasik (verb formation). Kasik's university textbook on derivation (1996) has hitherto survived three revised editions; she has also studied some typological features of Estonian word-formation (1991, 1997, 2001, and 2010).

Kasik (2006a, 2006b, 2012) and Kerge (1991, 2003, and 2004) have studied lexical enrichment as textual process. Recently, the syntax of nominalizations (Sahkai 2011) and the structure of complex words (Kasik 2013) were analysed from the perspective of Construction Grammar.

Vare (2012) has published a substantial dictionary of Estonian word families.

An overview of word-formation research in Estonia has been given by Kasik, Vare and Kerge (2003). The diachronically oriented overview of Estonian phonology, morphology and word-formation by Viitso (2007) has been published in English.

2. General overview

According to the 2011 Population and Housing Census, 157 languages were mentioned as mother tongues among the 1,294,236 inhabitants of Estonia; 68.5% of the population declared themselves to be native speakers of the official language, which is Estonian. Mostly, standard Estonian with its formal and informal varieties is used in every-day communication (only 10.1% reported managing their daily lives using some local dialect), cf. SE 2012.

Typologically, Estonian is an agglutinating Finnic language, clearly more inflectional and analytic than the languages belonging to the northern branch

of the group, e.g., Finnish, Karelian, Veps, or Livonian (M. Ereht 2007: 7). Verbs are inflected for mood, tense and person; nouns and adjectives for case; adjectives and adverbs have synthetic degrees of comparison; adverbs, stemming historically from nouns, tend to limited inflection (2-3 internal or external locative case forms, especially when denoting a state, see section 4.4.). – Here and in the following a colon (:) is used between basic (grammatical) forms, e.g., Nom, Gen; a tilde (~) is used to mark variative (semantically identical) forms.

Estonian has numerous morphonological alternations most of which occur only in a restricted set of stems (Viitso 2007: 25–32). This means that typical derivation for lexical enrichment is achieved by phonotaxis, the strongest restrictive factor being phonology – as a derivative has to be inflected according to its phonological features, the components are carefully chosen not only on the basis of semantic but inevitably also of sound characteristics (see section 4.).

In compounding, any lexemes (formally adaptable) can be combined as long as the result expresses an understandable concept or clear reference (see section 3.).

The share of complex words in the established lexicon is 95% (Rätsep 1983). In addition, derivation and composition have an important position as actively used either independently or as concomitant morphonological and morphosyntactic operations. In texts, about 5% of the tokens are „new“, although 80% of these ad-hoc formations are potential words derived or composed using either a simple or complex base. Often, an ad-hoc compound is an optimized form of a potential phrase. Yet, in figurative language use, even bound stems and affixes are creatively turned into words (Kerge 2004; see also section 10.). When it comes to special terms, compounds are clearly preferred to phrases, and so are derivatives to compounds (Saari 1987).

Besides a number of stem alternations and their combinations (see Viitso 2007: 25–32) such as vowel-consonant reversal in the second syllable (*küünal*: *küünla* ‘candle NOM: GEN’), vowel alternation or adding (*uba*: *oa* ‘bean NOM: GEN’, *tuli*: *tule*, *tul*- ‘fire’, *korter*: *korteri* ‘apartment’, *ori*: *orja* ‘slave’), consonant alternations (*lumi*: *lume*: *lun-d* ‘snow’ NOM: GEN: PART, *teine*: *teise*: *teis-t* ‘second, another’), etc., Estonian morphonology is characterized by various types of quantity gradation (open for potential and foreign words) and quality gradation (mostly closed for new items). This manifests itself in a systematic

alternation of weak- and strong-grade stem variants within inflectional and derivational paradigms.

As to quantity gradation, it is based on two syllabic quantities (Q2: Q3), while three of them (also Q1) are typical of the language. Viitso (2007: 10–19) has given an overview of syllable quantities which are based (a) on the contrast of short and long stressed syllables, and (b) on their weight, i.e., on the contrast of light and heavy stressed syllables (see table 1). The weight is a result of several factors, such as tone, intensity, and the proportion of duration of the stressed syllable and the following unstressed syllable which together form a foot. In addition, the contrast between Q2 and Q3 is usually supported by the difference in positions of pitch peak in the stressed syllable: a syllable of Q2 has rising-falling pitch, and a syllable of Q3 has a level or falling pitch that can be preceded by a short rise (Viitso 2007: 13).

Table 1. *The factors of the Estonian syllable quantity as means of quantity gradation (based on Viitso 2007: 11)*

		<i>Syllable length</i>	<i>Syllable weight</i>	<i>Quantity grade alternation (contrast typical of a number of inflectional or derivational types)</i>
<i>Syllabic quantity</i>	Q1	short	light	–
	Q2	long		weak stem
	Q3		heavy	strong stem

Only the systematic contrast of Q2 and Q3 has a grammatical function (see below) while the contrast of one of them to Q1 differentiates between lexemes (*kali* ‘root beer’, *kalli* in Q2 ‘hug’; *kalli* in Q3 ‘dear-GEN’) or between the nominative and illative of a small number of words, such as *elu* ‘life’, *ellu* (Q3) ‘into life; lit. life-ILLAT’; *maja* ‘house’, *majja* (Q3) ‘into the house; lit. house-ILLAT’, etc.

For instance, by quantity gradation (depending on the morphonological type of the word) a strong stem may appear in the nominative and partitive case, e.g., *link* and *linki* (Q3) ‘a link (in a computer-text)’, or in the infinitive(s), e.g., *linki-ma* and *linki-da* (Q3) both ‘to link; lit. link-INF’, plus in all the forms based on those stems, while a weak stem may appear in the genitive *lingi* (Q2), and in the 1st person of the verb *lingi-n* (Q2), plus in all forms based on them.

This alternation may be marked orthographically; e.g., in the nominative, genitive and partitive singular:

pikk: pika: pikka ‘long’ (cf. *pika-ldane* ‘tardy, phlegmatic; lit. long-ADJ’, *pikka-misi* ‘slowly; lit. long-ADV’),
Marss: Marsi: Marssi ‘Mars’,
makaak: makaagi: makaaki (with the main stress on the syllable *-kaak*)
‘macaque’,
haip: haibi (Q2): *haipi* (Q3) ‘hype’,
and also in verb forms, such as
haipi-ma: haipi-da (two infinitives) ‘to hype’ : *haibi-n* ‘I hype’,
hakka-ma: haka-ta (two infinitives) ‘to start’ : *hakka-n* ‘I start’ (cf. *haka-tus*
‘start; lit. start-N’; *hakka-ja* ‘eager; lit. start-ADJ’).

On the other hand, gradation may occur only in pronunciation; for instance, the orthographic words *paksu* ‘thick’, *liimi* ‘glue’ and *põnni* ‘child, small fry’ would be pronounced in Q2 in the genitive (also in the genitive-based derivatives *liimi-ne* ‘gluey; lit. glue-ADJ’, *põnni-ke* ‘small child; lit. child-DIM’), and in Q3 in the partitive and illative.

Quality alternation is reflected as mutation, assimilation, or loss in the weak grade of the initial single obstruent of the second syllable *g, b, d, s, [s/h]t* or *[s/h]k* (Viitso 2007: 26). This means that a strong stem includes those consonants, while its weak stem, in contrast, does not, cf., e.g., the nominative, genitive and partitive forms of the singular:

tuba: toa: tuba ‘room’ (cf. *tuba-ne* (*toiming*) ‘inside (action)’, *toa-ke* ‘small room; lit. room-DIM’);
märg: märja: märga ‘wet’ (cf. *märja-kas* ‘resident of Märjamaa (lit. wet-land)’, *märg+ala* ‘wetland; lit. wet-area’);
kiht: kihi: kihti ‘layer’ (cf. *kihi-stus* ‘stratum; lit. layer-N’, *kiht+haaval* ‘by layers; lit. layer+by’);
vask: vase: vaske ‘copper’ (cf. *vask-ne* ‘from copper; lit. copper-ADJ’, *vase+sulam* ‘copper-alloy’).

The same can be found in verbs:

karga-ma: kara-ta ‘to hop’ (two infinitives) (cf. *karga-ja* ‘hopper’, *kara-nu* ‘one who hopped’);

märja-ma: *märja-ta* ‘to wet the bed’ (two infinitives) (cf. *märja-ja* ‘bedwetter’, *märja-nu* ‘one who wetted the bed’);
sulge-ma ‘to close’: *sule-tud* (past participle) ‘closed’ (cf. *sulg*: *sul-u* ‘close-down-N’).

There are, for instance, old nouns, such as *leib*: *leiva*: *leiba* ‘(dark) bread’ with quality gradation and *sai*: *saia*: *saia* ‘(white) bread’ with quantity gradation. The two are blended in a new brand „Saib“ ‘half-dark bread’ which is automatically inflected as a neologism (as if it were borrowed) adding *i* as a stem-vowel and using quantity gradation which is still active (i.e., open for new words): the genitive *saibi* is pronounced in Q2 and the partitive *saibi* in Q3, although theoretically, the word could be inflected as its parts (*saiva* like *leiva* or *saiba* like *saia*).

Gradation typical of derivation means that, for instance, the common stem of a non-gradational base and its non-gradational derivative may occur in different grades. For example, the reflexive verb *võõrdu-ma* ‘to become estranged’ (with an invariably strong stem containing *d*) has a causative modification *võõru-ta-ma* ‘to wean’ (with an invariably weak stem without this *d*), as if both were based on the non-existent noun **võõrd*: *võõru*: *võõrdu*. Recent examples show that besides quantity alternation, quality alternation (although not used in the inflection of neologisms) is still an active part of derivation. Weakening and strengthening of stems also occur as an independent means of derivation (strong-graded *kirju* is the plural (partitive) stem of *kiri* ‘letter, pattern’, whereas weak-graded *kirju* means ‘varicoloured’; cf. section 4.4.) even though the difference is not always reflected in spelling but in pronunciation and use.

In languages with complicated morphology and free word-order, such as Estonian, independent rules of phonology, morphonology, morphosyntax, and syntax work simultaneously. Diverse stem-variants may be used, and thereby adapted (e.g., *taks*, *taksi* in Q2 and Q3, *takse* ‘tax’, *kaamel*, *kaameli* ‘camel’, *puudel*, *puudli* ‘poodle’, *puhas*, *puhta*, *puht* ‘clean’, *õmble*-, *õmmel*-verbal stem ‘sew’, *vanker*, *vankri*, *vanger*- ‘carriage’, *asi*, *asja* in Q2 and Q3, *asju* ‘thing; matter’). To be inflected, also derivatives undergo changes, incl. alternation of a suffix, e.g., *jäi-ne* ‘freezing; lit. ice-N’ is declined *jäi-se* (GEN), *jäi-s-t* (PARTIT); *vii-m* ‘carrying away; lit. carry-N’ has two vowel-stems, *vii-ma* in Q2 (GEN) and Q3 (PARTIT), the former occurring in *viima-ne* ‘last; lit. carrying-ADJ’, etc. Depending on the characteristics of both derivational types

available for a lexical class and the phonotaxis of the words of this class in the established lexicon, a new word may be based on any stem-variant to be combined with any suffix or a combination of them fitting its sound, under the condition that the stem remains clearly associated with a lexical unit and its reference. An Estonian verb stem is always bound (*too-ma*: *tuu-a* (two infinitives) ‘to bring’, *tõ-i* ‘he/she brought-IMPERF’), except in the imperative (*too piima* ‘bring (some) milk’). Bound verb-stems often modify nouns (*levi+ala* ‘broadcast area’ ← *levi-ma* ‘to spread’ + *ala* ‘area’).

Therefore, in what follows the nominative and genitive (and if needed, the partitive) stem-forms are given in the examples without comments (*vend: venna* ‘brother’ → *venna-lik* ‘brotherly’; lit. brother-ADJ), while the alternative forms of a verb (at least other than the lemma, the infinitive in *-ma*) are provided with additional grammatical information (*kudu-ma*: *koo-n* ‘knit-INF: knit-1st pers.’ → *kudu-m* ‘knitwear; knit-N’, *koo-tud* ‘knitted’). Bound stems are marked with a hyphen (e.g., *era-* ‘private’ as occurring in *era-k* ‘hermit, loner’, *era+maja* ~ *era-mu* ‘villa’, *era-sta-ma* ‘to privatize’, *era+kanal* ‘private channel’).

In a typical compound, a modifier also tends to be a bound stem variant rather than a motivated word-form (*õpi+koda* ‘workshop; lit. learn-shop’, cf. *õppi-ma* ‘to learn’; *kerge kruus* ~ *kerge+kruus* ‘lightweight gravel’, cf. *kerge* ‘easy, light, lightweight’; *tehis-lik intellekt* ~ *tehis+intellekt* ‘artificial intelligence’, cf. *teh-tud* ‘done’; *inim+toit* ‘human food’, cf. *inimene* ‘human’; *võhm+võimlemine* ‘aerobics; lit. breath-gymnastics’, cf. *võhma-l* ‘out of breath’). Especially in compounds, root nouns or short deverbals, such as *suusk*: *suusa*: *suuska* ‘a ski’ (cf. *suusa-ta-ma* ‘to ski’) or *söö-k*: *söögi*: *sööki* ‘meal; lit. eat-N’ (cf. *söö-ma* ‘to eat’), occur in their verbal and nominal meaning in parallel (e.g., *suusa+dress* ‘skiing-suite’, *suusa+kott* ‘ski-bag, bag for skis’; *söögi+kombed* ‘eating-habits’, *söögi+sedel* ‘menu; lit. meal-list’).

Sometimes, the boundary between a lexical morpheme and a prefix is not clear. For example, in folk linguistics, it would probably be indistinguishable, whether *eba-* is a prefix (cf., e.g., the adjectives *eba+aus* ‘dishonest’, *eba+meeldiv* ‘unpleasant’) or a bound lexical stem of a fuzzy negative meaning; cf. the nouns *eba-rd* ‘bastard; lit. un-N’, *eba+koht* ‘flaw; lit. un-place’, *eba+looma-d* ‘unnatural animals; lit. un-animal-PL’ (translation of Vercors’s „Les Animaux dénaturés“ by Lennart Meri, President of Estonia 1992–2001). In teen-speak, *eba* is a free adjective (*täitsa eba* ‘absolutely abnormal’).

Combined with suffixation, derivation by correlation (see Pounder 2000: 108) is typical of Estonian. Words in the same word family have close root elements and a connection in their meaning, while a new member is motivated by a parallel word-series (cf. also article 176 on Finnish). For instance, the meaning of *tead-lane* ‘scientist; lit. know-PERS’ is associated with an abstract lexicalized *us*-noun *tead-us* ‘science; lit. know-ABSTR’ which has the same root, but formally, *tead-lane* ‘scientist’ is correlatively derived from a verb (← *tead-ma* ‘to know’), just like many other *lane*-nouns (*sõlt-lane* ‘addict’ ← *sõltu-ma* ‘to depend’, *liit-lane* ‘ally’ ← *liitu-ma* ‘to join’, etc.). Derivation by correlation seems to be caused by phonotactic properties typical of the type in the established lexicon, i.e., established constructions are imitated. The same way, *mõt-e* ‘thought’ is correlated to *mõt-le-ma* ‘to think’ and motivated by a series of deverbal *e*-suffixed nouns, although the root *mõt-* is unique. Also, *kolla-ne* ‘yellow’ and *kolle-nda-ma* ‘to turn yellow’ have the common unique root, while verbs of the type match the series of deadjectival derivatives (e.g., *ere* ‘glaring’ → *ere-nda-ma* ‘to glare’). If needed, such a derivative may contain several redundant elements as if derived with a composite suffix (see, e.g., the example of *sead-el-d-is* ‘appliance’ in section 4.). According to Kasik (2012), there are a large number of words derived by correlation to match certain patterns of established words.

Sometimes it is hard to define the ad-hoc words needed in texts. For example, there is no striking difference between Estonian nouns and adjectives. The only marker of using nouns as adjectives is congruence typical of adjectival attributes (e.g., *idiodi-le ja kamandaja-le tädi-le* ‘to my idiotic bossy aunt; lit. idiot-ALLAT and boss-ALLAT aunt-ALLAT’), whereas using an adjective as a noun is recognizable only from its syntactic function, e.g., *Võta punane, sinised on kadunud* ‘Take the red one, the blue ones are lost; lit. take red, blues are lost’. Linguistic means of the kind may be seen as a typological feature, as regular syntactic derivation, or as an occasional contextual process (Kerge 1998), see section 3.2. and 4.2.

One can also find clippings, acronyms and blends. Clipping (typical of informal registers) also concerns the adaptation of clipped words with certain types of inflection and the formation of nicknames with certain suffix-like elements (see section 9.).

In Estonian, the term „word-creation“ mainly stands for artificial (*ex nihilo*) or associative stem-formation (see section 10.), incl. that by clipping (called

morpheme-formation by Saari 1997; see sections 8.-9.). It is also applied to the lexicalization of bound morphemes, the adaption of translational loans, or it stands for diachronic processes, such as certain inflectional forms systematically violating the paradigm, especially when used figuratively (e.g., *koge-ma-ta* ‘unwillingly; lit. experience-INF-ABESS – without acknowledging’; *pension-i-l* ‘retired; lit. pension-ADESS – on pension’, *seene-l* ‘mushrooming; lit. mushroom-ADESS’, *moosi-l* ‘eating jam (secretly); lit. jam-ADESS’, *vere-l* ‘bleeding; lit. blood-ADESS’, *nais-te-s* ‘womanizing; lit. woman-PL-INESS’).

3. Composition

In Estonian, a compound is understood as one phonetic-orthographic word usually characterized by a specific intonation contour with its peak on the first component, while the last component has its own stress-pattern needed for inflection. Composition is an active textual process (Kasik 2013). Still, many compounds are more or less idiomatic, e.g., *ise+seise-v* ‘independent; lit. self-stand-PR.PRTC’, *määdunud+valge* ‘greyish white; lit. soiled-white’, *meele-s+pea* ‘forget-me-not, memo; lit. mind-INESS-keep’, *loom+aed* ‘zoo; lit. animal-GEN-garden’, *üles+ehitus* ‘composition; lit. up-building’, *abi+elu* ‘marriage; lit. help-life’, *abielu+rikku-mine* ‘adultery; lit. marriage-infringe-N’, etc.

In dictionaries, about one third of the words contain two or more roots. The form and meaning of such complexes are relatively independent. Words containing several stems (regardless how formed, i.e., derived or composed) behave identically in inflection and phrase coordination irrespective of whether the last component exists as free word or not.

The last component or word-like constituent

- a) is inflected as a morphological word (cf. the compounds *ala+koorma-ma*: *ala+koorma-tud* ‘to underutilize: underutilized’; *korv+pall*: *korv+palli* ‘basketball (NOM: GEN)’, a compound-based *ur*-derivative *korvpall-ur*: *korvpall-uri* ‘basketball player; lit. basketball-AGENT (NOM: GEN)’, and a derived two-stem adjective in *-lik* correlated to a phrase *kaug+näge-lik*: *kaug+näge-liku* ‘long-sighted; lit. long-see-ADJ’, cf. *näge-ma kaug-le* ‘to see-INF far-ALLAT’). The above-mentioned components, such as *-pallur* (‘ball-AGENT’) and *-nägelik* (‘see-ADJ’) are not lexemes (cf. article 35 on synthetic compounds in German), despite their occasional appearance in reference chains;

- b) may be subject to coordination reduction (ellipsis) (*ala- või üle(-) koormatud* ‘under- or overutilized’; *korv- ja võrkpall* ‘basket- and volleyball’; *korv- ja võrkpall(-)urid* ‘basket- and volleyball players; lit. basket- and volleyballers’; *lüh- või kaug+nägelike-le* ‘(for) short- or long-sighted (persons)’).

Both components of a compound may be complex, cf. the neologism referring to a grey-covered document (as characteristic of a person) *halli+passi+mees* ‘person without (any) citizenship living in Estonia; lit. grey-passport-man’ is analogous to *halli+vati+mees* standing for ‘wolf; lit. grey-wadding-man’ in fairy-tails (cf. *vati-d* ‘(warm) clothes; lit. wadding-PL’). In practice, words consisting of more than three lexical components are quite rare.

For iterative adverbial compounds, see section 4.4.

3.1. Nominal compounds

In Estonian, there are numerous productive types of determinative compounds. As to form, head notions are modified by a noun in the genitive (*vihma+mantel* ‘raincoat’, *prilli+karp* ‘eyeglasses case’) or nominative case (*nahk+kott* ‘leather bag’, *ballett+meister* ‘ballet master’), or by an adjective (*kuiv+šampoon* ‘dry shampoo’, *õrn+pesu* ‘delicate wash’), especially typical of scientific taxonomies, e.g., *kõrge- ja madal+pinge* ‘high and low voltage’, etc. Also bound modifiers are widely used either in parallel to adjectives and adverbs (e.g., *kõrg+hoone* ‘tower-block; lit. high-building’, cf. *kõrge* ‘high’; *lähi+naaber* ‘close neighbour; lit. near-neighbour’, *lähi+ajalugu* ‘contemporary history; lit. near-history’, cf. *lähedal* ‘near’; *üli+küllus* ‘profusion; lit. extreme-abundance’, cf. *ülim* ‘outmost, extreme’), or to verbs (*ava+mäng* ‘overture; lit. open-play’, cf. *ava-ma* ‘to open’).

Practically, the boundary between a compound (other than verbal) and a fixed phrase is unstable, depending on formal factors, grammatical distinctions, or conceptual relations.

A modifier in the nominative is grammatically unmotivated, except for appositions such as *õpetaja/doktor Kress* ‘teacher/MD Kress’. All other nominative modifiers lead to compound spelling, e.g., *raud+kast* ‘box of iron; lit. iron-box’). They usually denote material (*teemant+sõrmus* ‘diamond ring’), while adjectival modifiers can express any specific quality (*külm+kapp* ‘fridge;

lit. cold+locker', *kuiv+aine* 'dry ingredient; lit. dry-substance'). Verbal stems (*heegel+nõel* 'crochet needle', cf. *heegelda-ma* 'to crochet'), and foreign stems that do not have an adjectival form (*detektiiv+romaan* 'detective novel', *neoon+värv* 'neon-colour'), are bound, too (Kasik 2013: 216).

Specifying and classifying, the genitive case as frequent modifier can be used to designate almost any type of connection with its head; e.g., *looma+liha* 'beef; lit. animal's-meat', *juustu+(või+)leib* 'cheese sandwich; lit. cheese-(butter-)bread', *raua+kast* 'box for metal; lit. iron box', *huule+pulk* 'lipstick', *venna+poeg* 'fraternal nephew; lit. brother's-son', *Viini-reis* 'trip to Vienna; lit. Vienna-trip', *mere+reis* 'cruise; lit. sea-travel', *kire+mõrv* 'crime of passion; lit. passion-murder', rarely in the plural (*võõras-te+maja* 'guesthouse; lit. guest-PL-house', *ema-de+päev* 'Mother's Day').

Only if the modifier is a countable noun in the genitive singular, does the compound express the grammatical category of indefiniteness. The bound modifier refers to an indefinite determinator, the free one to a definite referent, e.g., *lapse+vanem* 'parent; lit. child's-elder' refers to parental status, while *lapse vanem* 'parent of the/this child' to a parent of a certain child. As to mass-noun modifiers, there is no such difference: *vee anum* and *vee+anum* 'water container' are equally acceptable.

Some phrase constituents may be integrated in verbal or deverbal nouns. Under (a) and (b) there are – and can appear – only verbal nouns as heads, i.e., only verbal nouns integrate, besides all adverbial modifiers, subject and instrument modifiers. Under (c)-(f) there can be both verbal noun heads (heads without any suffix) and deverbal noun heads (i.e., heads with a derivational suffix, such as *-mine*, *-us*, *-e*, *-k*, *-m*, etc.):

- a) agentive modifiers, e.g., *linnu+laul* 'bird song; lit. bird's-singing' (cf. *lind laula-b* 'bird sings'), *päikse+tõus* 'sunrise; lit. sun-GEN-rise' (cf. *päike tõuseb* 'sun rises'),
- b) instrumental modifiers, e.g., *laeva+reis* 'cruise; lit. ship-GEN-travel' (cf. *reisi-n laeva-ga* 'I travel by ship; lit. travel-1st PERS ship-COM'),
- c) perfective modifiers, e.g., *ära+võt-mine* 'taking away; lit. away+take-ACTION' (cf. *võtti-s ära* 'took away'); *ära+söö-mine* 'eating all' (but cf. *söö-mine* 'eating' as a process),
- d) direct objects reformulated in the genitive case, e.g., *supi+söö-mine* 'soup eating; lit. soup-GEN-eating' (cf. *söö-n suppi* 'I am used to eat soup; I am eating soup; lit. eat-1st pers. soup-PARTIT'),

- e) forms typical of arguments, e.g., *vette+hüppe-d* ‘diving; lit. water-ILLAT-jumps’; *suure-ks+saa-mine* ‘growing up; lit. big-TRANSL-turning’; *mehe-le+mine-k* ‘getting married (of a woman); lit. man-ALLAT-going’
- f) stems of any constituents (incl. formally adapted), especially in terminology; e.g., *koos+seis* ‘personnel, staff, corps; lit. along-stand-N’ (cf. *koos-ta-ma* ‘to compile’ → *koost-is* ‘composition, components’), *kaas+töö* ‘contribution; lit. co-work’ (cf. *töö-ta kaasa* ‘to cooperate; lit. to operate with’), *säil+luge-mine* ‘non-destructive reading; lit. hold-down-read-N’ (cf. *säili-ta-ma* ‘to hold down’, *andme+säilit-us* ‘data-holddown’).

Some compounds cannot be clearly defined as coordinative or determinative (e.g., *köök+tuba* ‘living-room with open kitchen; lit. kitchen-living-room’, *laps+prostituut* ‘child-prostitute’). New appositive compounds widely denote multi-functional occupations and affiliations, etc., e.g., *analüütik-programmeerija* ‘analyst-programmer’, *kohvik-kino* ‘cafe-cinema’.

D v a n d v a s are the oldest type of compounds in the Finnic languages. They occur as compound modifiers (*õppe-kasvatus+töö* ‘teaching and education; lit. teaching-[child-]raising-work’), approximate quantifiers (*kott-paar* ‘one or two bags; lit. bag-couple’, *klaas-kaks* ‘glass or a couple; lit. glass-two’), and adverbials (*kahe-kolme/kesi* ‘in twos-threes; lit. two-GEN-three-ADV’, *siin-seal* ‘here and there; lit. here-there’, *ööd-päevad* ‘night and day; lit. nights-days’). Dvandvas as mere hyperonyms are very stable (*söök-jook* ‘wines and dines; lit. food-drink’, *noad-kahvliid* ‘cutlery; lit. knives-forks’, *õed-vennad* ‘siblings; lit. sisters-brothers’, *naised-lapsed* ‘a man’s family; lit. wives/women-children’, e.g., in an Internet heading: „Vutihullude naised-lapsed kinno“ ‘Football-fans’ families (wives and children) to the cinema’ (i.e., they should go to the cinema while men are watching football). See also article 40 on co-compounds.

A p p o s i t i v e c o m p o u n d s differ from dvandvas in declension: in an appositive compound, only the head is declined (*kohvik-kino-s* ‘cafe-cinema-INESS’), whereas dvandvas behave like phrases: both components are declined (e.g., *emale-isale* ‘to/for mother and father; lit. mother-ALLAT-father-ALLAT’); cf. also section 3.2.).

In informal texts, hundreds of b a h u v r i h i / e x o c e n t r i c compounds occur (*libe+keel* ‘unctuous person; lit. slick-tongue’, *kiilas+pea* ‘baldie; lit. bald-head’), incl. recently formed words like *viltu+nina* ‘lit. skew-nose’ (cf.

the phrasal adverb *nina viltu* ‘discontented; lit. nose askew’), etc., and are used for self-reference in the Internet, e.g., *peen+pea* ‘classy-head’, *kibe+keel* ‘bitter-tongue’. The bahuvrihi pattern is also presented in various terminologies, cf. *vesi+sulg* ‘*Hottonia palustris*; lit. water-feather’.

3.2. Adjectival compounds

Most Estonian compound adjectives are determinative. They may include modifiers, such as

- a) a noun in the nominative case, e.g., *lumi+valge* ‘white as snow; snow-white’, *surm+tõsine* ‘deadpan; lit. death-serious’; a (shortened) stem, e.g., *inim+sõbralik* ‘sociable; lit. man-friendly’ (cf. *inimene* ‘human’), *külalis+lahke* ‘hospitable; lit. visitor-kind’ (cf. *külaline* ‘visitor’), *liig+ilus* ‘too nice’ (cf. *liiga* ‘too’), or a noun in the genitive case, e.g., *naha+sõbralik* ‘skin-friendly’, *rasva+vaene* ‘low-fat; fat-poor’, rarely the plural, as *laste+vaenulik* ‘hostile/detrimental to children; lit. children-hostile’;
- b) an adverb or its stem, e.g., *vara+vana* ‘prematurely aged; lit. early-old’, *hilis+küps* ‘late maturing; lit. late-mature’;
- c) a prefix-like quantifier, e.g., *üli-* ‘extremely, highly, hyper-, super-’ (*üli+hoolikas* ‘extremely careful, solicitous’), *ala-* ‘under-’ (*ala+tundlik* ‘undersensitive’), *kesk-* ‘mid’ (*kesk+kõrge* ‘mid high’), *pea-* ‘the most’ (*pea+tähtis* ‘the most important; lit. head-important’), incl. some grammaticalized noun-stems, typical of informal style (see below).

Many adjectives are derived from a phrasal base or from a compound, but cannot be regarded as compounds themselves, e.g., *suur maht* ‘big cubage’ → *suure+mahu-line* ‘high cube, capacious; lit. big-cubage-ADJ’; *sulg-jas leht* ~ *sulg+leht* ‘pinnate leaf; lit. feather-like leaf’ → *sulg+lehi-ne* ‘with pinnate leaves; lit. pinnate-leaves-ADJ’, or other combinations of stems (*kuri+tege-lik* ‘felonious; lit. evil-do-ADJ’, cf. *kuri+teg-u* ‘crime; lit. evil-do-N’).

Formations such as *minu+pikk-une* ‘of my height; lit. my-tall-ADJ’, *ukse+lai-une* ‘as wide as the door; lit. door-GEN-wide-ADJ’, *Anni+van-une* ‘as old as Ann; Ann-GEN-old-ADJ’, etc., are limited only by the basis for comparison.

Based on the open type of comparative adjectives (*pilt+ilus* ‘beautiful like a picture; lit. picture-beautiful’, *juus+peen* ‘hair-splitting; lit. hair-thin’), some noun modifiers, such as *ime* ‘wonder’, *tuli* ‘fire’, *surm* ‘death’, *põrgu* ‘hell’, etc.,

are widely turned into intensifiers *surm+kindel* ‘absolutely sure; lit. death-sure’, *ilm+selge* ‘absolutely clear; lit. air-clear’).

Depending on their meaning, participles may act like adjectives, e.g., *pärl+sära-v* ‘glittering/shiny like a pearl; lit. pearl-glittering’, *surm+väsi-nud* ‘dog-tired; lit. dead-tired’, *üle+väsinud* ‘too tired; lit. over-tired’, *liig+tun-tud* ‘too well known; lit. too-known’ (cf. *liiga* ‘too’). Mostly, however, they have modifiers typical of their own category (e.g., perfective particles, such as *ära+söö-dud* ‘all gone; lit. away-eat-PTC’; cf. section 4.1.3.). The same goes for deverbal agentive *ja*-suffixed nouns marking an animate agent and used in the positions of predicative adjectives. Those nouns regularly refer rather to habits and characteristics of the agent than to the agent itself, thereat incorporating relevant modifiers of their base (*liha-söö-ja* ‘preferring meat; meat-eat-AGENT’, *aru+saa-ja* (*inimene*) ‘understanding (person)’; *vii-te-le+õppi-ja* (*poiss*) ‘(boy) with all As; lit. five-PL-ALLAT-learn-AGENT boy [5 = best school grade]’). The phrase-shaped incorporations are written as a phrase, e.g., (*selline*) *esimese viiuli mängi-ja* ‘(such a) dominant person; lit. first violin’s play-AGENT’.

Colour names form a large group of adjectives, incl. comparative adjectives (e.g., *sireli+lilla* ‘purple lilac; lit. lilac-GEN+purple’, *mündi+roheline* ‘mint green’), tone and brightness-scale modifications (*hele+sinine* ‘cyan, sky-blue; lit. bright-blue’, *tume+punane* ‘dark-red’; *roosa-kas+kollane* ‘pinkish yellow’, *tuhm-jas+lilla* ‘dull purple’). Many phrase-based formations express a shape, pattern, a mixed or dominant colour (*musta+ruudu-line* ‘black-chequered; lit. black-square-ADJ’, *õrna+joone-line* ‘with delicate lines; lit. tender-line-ADJ’, *sügava+mustri-line* ‘with deep grooves; lit. deep-pattern-ADJ’).

Simple colour adjectives coordinated in twos or threes form compounds (see section 3.1.), describing tricolours (mainly nominalized), interior-design, visual images, etc. (*sini+must+valge* (*lipp, interjäär*) ‘blue-black-white (flag, interior)’). Coordination may be emphasized by using hyphens (*puna-valge setter* ‘red and white setter’).

In the parametric partitive case (i.e. the modified partitive form with adjectival function of marking variables (changing features), such as colour, fashion, ancestry, quality, etc.), the words *värv* ‘colour’ and especially its obsolete synonym *karv* ‘hair; colour’ (i.e. *värvi* and *karva* ‘coloured; lit. ‘colour-PARTIT’’) can be modified unlimitedly, e.g., *salli+värvi kinda-d* ‘gloves matching the scarf; lit. scarf-GEN-coloured glove-PL’, *mure+karva mõtte-d* ‘careworn thoughts; lit. concern-GEN-coloured thought-PL’.

Interestingly, some nouns in this parametric partitive form, such as *-ohitu* ‘danger-PARTIT’, *-võitu* ‘victory-PARTIT’, are nearly grammaticalized and have turned into a semi-suffix, semantically relating an adjective to implicit stereotypes or frames. They function as compound heads, whereas the lexical meaning is carried by the formal modifier (*lapse+ohitu* (*õpetaja*) ‘(teacher) looking almost like a child, very young (teacher)’, (*ujumiseks*) *külma+võitu* (*vesi*) ‘too cold (water) to (swim)’, *noore+võitu* ‘too young to’). Close to them, the parametric partitives *laadi* (*laad* ‘mode’) and *moodi* (*mood* ‘mode, fashion’) form compounds with demonstrative pro-forms (*seda+laadi* ‘this kind of; lit. this-PARTIT-fashion-PARTIT’, *nii+moodi* ‘like this, that way; lit. so-fashion-PARTIT’, etc.). Quite similarly, the productive *-sugu-ne* ‘alike; lit. family-ADJ’ is used (*minu+sugune* ‘like me’, *Andy-sugune* ‘like Andy’, etc.).

There are a few adjectival bahuvrihi compounds, such as *nina+tark* ‘impertinent; lit. nose-wise’ (most probably a calque of German *naseweis* ‘id.’ as a number of other elder compounds are), sometimes used in reverse order (*tark+nina*).

3.3. Verbal compounds

The oldest verbal compounds were formed and used for special purposes (*nuri+sünnitama* ‘to miscarry; lit. fail+to give-birth’, *bio+lagunema* ‘to bio-degrade; lit. to bio-decompose’, etc.), the number of them is rapidly increasing. In 1999 the dictionary of contemporary Estonian contained ca. 40 verbal compounds; in 2006 the number had risen to approximately 150.

A large group is constituted by modifications with so-called semi-prefixes: *taas-* ‘re-; lit. again’, *eel-* ‘pre-’, *üle-* ‘over-’, *ala-* ‘under-’, *järel-* ‘after-’ (*eel+hindama* ‘to pre-evaluate’, *järel+küpse-ma* ‘to ripen after picking; lit. after-mellow-INF’, *taas+esita-ma* ‘to represent; lit. again+present-INF’, *üle+rahvasta-ma* ‘to overpopulate, to overcrowd’).

Verbal compounds differ from phrasal verbs in orthography and syntax (cf. *ala+hindama* ‘to underestimate’, *alla hindama* ‘to discount; lit. to down count’), the constituent order of any verb phrase (idiomatic or not) depending on the structure of the clause; cf.

Sa *ala+hindad* mu võimeid ‘You underestimate (lit. undervalue) my abilities’
 Sa *hindad* mu võimeid *üle* ‘You overestimate my abilities; lit. you value my abilities over’ (Kerge 1990: 36–39, 1992).

Components of phrasal verbs obligatorily form an orthographic word only in case of adjectivized participles (e.g., *silma+paiste-v* ‘outstanding; lit. out-look-PR-PRTC’, *kokku+pan-dav* ‘prefab, folding, self-assembly (adj.); lit. together+put-PASSIVE-PR-PRTC’).

Kerge (1990) and Kasik (2012) also include complex derivatives as the following (which are based on adjectival or nominal compounds) into the description of verbal compounds, e.g., *sügav+külma* ‘deep-frozen; lit. deep-cold-GEN’ → *sügavkülm-u-ma* ‘to freeze (intrans.); lit. deep-cold-REFL-INF’ → *sügavkülm-u-ta-ma* ‘to freeze (transit.); lit. freeze-CAUS-INF’, or *heli+lint* ‘audio-tape’ → *helilindi-sta-ma* ‘to record (on audiotape)’, *heli+plaat* ‘vinyl disk’ → *heli-plaadi-sta-ma* ‘to record (on vinyl disk)’. The last word-like part (as, e.g., *-plaa-distama*) is conjugated and may undergo ellipsis (*helilindistama ja -plaadistama* ‘to record on a tape and a disk’).

Cases of backformation, e.g., *aju+pes-u* ‘brain-wash; lit. brain-wash-ABSTR’ → *aju+pese-ma* ‘to brainwash’, might also be studied in connection with verbal compounds. Like in English, French, or Russian, the pattern of determinative compound verbs is spreading due to reanalysis of compounds with a deverbal nominal head. (See section 6.)

4. Derivation

In the Estonian tradition (EKG 1995), derivational types are defined by word class and then, suffix by suffix, classified by form and function. According to Kasik (2013), there are over 60 derivational types and about 100 subtypes with dozens of cases where the constituents are chosen and adapted by analogy. Verbal and nominal suffixes often vary (containing, for instance, components of contaminated suffixes or used with different vowels depending on the base), adjectival suffixes do not. In derivation, thousands of foreign stems and a few prefixes are common (e.g., *maailm* ‘world’ → *anti+maailm* ‘anti-world, counterworld’, *poliitiline* ‘political’ → *a-poliitiline* ‘apolitical’, *konstruktsioon* ‘construction’ → *re-konstruktsioon* ‘reconstruction’). However, translingual prefixes are mainly used in special fields (*anti-foon* ‘antiphony’, *a-tonaalsus* ‘atonicity’, *re-agent* ‘reagent’). See also section 4.3.

The most regular suffixes change the word class of a word (e.g., *kudu-ma* ‘to knit’ → *kudu-mine* ‘knitting’; *pikk* ‘long’ → *pikk-us* ‘length’, *pika-lt* (adv.) ‘long time/way’), thereby explicitly focussing on a category of its frame

(*kudu-ja* ‘knitter’, *kudu-nu* ‘one who knitted’, *koo-tu* ‘sth. knitted’). To a limited extent, modifications of the meaning occur (*hüppa-ma* ‘to jump’ (momentaneous action) → *hüp-le-ma* ‘to jump about’ (continuous action); *nukk: nuku* ‘doll’ → *nuku-ke* ‘small doll; lit. doll-DIM’; *vüerst* ‘prince’ → *vürsti-tar* ‘princess’; *hall* ‘grey’ → *halli-kas* ‘greyish’, *haige* ‘diseased, ill’ → *haig-lane* ‘sickly’).

To enrich the vocabulary, both the word class and meaning may be changed (e.g., *aeg* ‘time’ → *aeg-lane* ‘slow’, *kaunis* ‘beautiful’ → *kauni-tar* ‘beautiful woman/girl; lit. beautiful-FEM.PERS’). Often, new words are first used and comprehended contextually, while the stem designates an entity in a metonymical manner and the suffix stands for the lexicogrammatical (sub)category of the entities it belongs to, e.g., *lubi: lubja: lupja* ‘lime’ → *lupj-u-ma* ‘to calcify; lit. lime-REFL-INF’ (referring to the deposition of lime-salts in human tissues); *haige* ‘ill; sick person’ → *haig-la* ‘hospital; lit. ill-PLACE’, *jalg: jala* ‘foot’ → *jala-ts* ‘footwear’, *üli-* ‘over’ → *üli-kond* ‘suit; lit. over-COLLECT’.

During the process of suffixation certain regular derivation-specific phonological changes of the stem occur. For instance, if the suffix begins with a vowel, either the stem-final vowel is superimposed or lost (*kõhnu-ma* ‘to emaciate’ → *kõhn=u-s* (suffix *-us*) ‘emaciation’, *lülita-ma* ‘to switch’ → *lüliti* ‘breaker, switch’), or a consonant-initial alternative of the suffix is chosen (*lükka-ma* ‘to push’ → *lüka-ti* ‘slide-rule’, *hea* ‘good’ → *hea-dus* ‘goodness’). If the derivative has a three-syllable stem, its strong-grade base stem will weaken, e.g., *valge* (Q3) ‘light’ → *valge-ne-ma* (Q2) ‘to grow light; lit. light-REFL-V’; an intransitive verb of the strong quality-grade such as *loobu-ma* ‘to give up, to waive’ is turned into a weak-grade stem within the transitive verb *loovu-ta-ma* ‘to submit, to hand over’.

Similar suffixes can be attached to stems of various word classes and lexical groups (*torma-kas* ‘rash’ (adj.) ← *torma-ma* ‘to rush’, *pasta-kas* ‘ball pen; lit. paste-SUFF’, *vilda-kas* ‘wry, skew; lit. askew-ADJ’; *väik-lane* ‘small-minded’ ← *väike* ‘small’, *london-lane* ‘Londoner; lit. London-PERS’). Varieties of the same stem (see section 2.) can be followed by a number of suffixes; *mets* ‘forest, wood’, for instance, has 12 nominal, adjectival, or verbal derivatives based on its lemma, on the genitive (*metsa*), or on the plural stem (*metsi*) (Vare 2012: 1081–1082), the choice between and adaption of derivational stem-variants depending on different criteria.

Only few suffixes have a more or less clear-cut categorial meaning; e.g., the nominal suffix *-la* with local meaning when attached to verbal stems (*asu-la*

‘settlement; lit. reside-PLACE’) and nominal stems (e.g., *garaaž-la*; ‘area of garages; lit. garage-PLACE’ recently coined for a study of urbanism).

There are dozens of suffixes which merely signal an inflectional category, e.g., -(vowel+)k, mainly used as -ik forming nouns and adjectives from any base (*tühi-k* ‘space; lit. empty-ABSTR’, *jooks-ik* ‘runaway; lit. run-AGENT’, *lap-ik* ‘flat; lit. patch-ADJ’), or suffixes ending in *ne* with tens of bound or unique stems, such as *koht-lane* ‘oafish’, *reba-ne* ‘fox’ (possible cognate *reb-u* ‘egg yolk’; cf. also Finnish *repo* ‘fox’), *kolla-ne* ‘yellow’ (possible cognate *kuld*: *kulla* ‘gold’, cf. *kuld-ne* ‘golden’). The suffix -(a)rd always has negative connotation (*sõja-rd* ‘lit. war-PERS’, cf. neutral *sõja+väe-lane* ‘military man; lit. war-force-PERS’, *kõhna-rd* ‘haggard; lit. slim-PERS’, *juhm-ard* ‘idiot; lit. dim-witted-PERS’, *õg-ard* ‘glutton; lit. gormandize-PERS’).

Certain suffixes form a general type. For example, the adjective suffix -(vowel+)s has the following variants:

- as *hool-as* ‘diligent’ (← *hool* ‘care’),
- es *tõrg-es* ‘uncooperative, wayward’ (← *tõrku-ma* ‘to disobey, to resist, to bulk at’),
- is *õnn-is* ‘blessed’ (← *õnn* ‘luck, happiness, felicity’),
- us *teg-us* ‘active’ (← *tege-ma* ‘to act, to do, to make’),
- s *sidu-s* ‘coherent, cohesive’ (← *sidu-ma* ‘to bind, to tie’).

Often the boundary between the base and the suffix is vague. The verb *rõõmusta-ma* ‘to rejoice’, for instance, may be based on *rõõm*: *rõõmu* ‘joy’ as well as on *rõõmus* ‘joyful, merry’, thus formed either with -sta or -ta. In case of adaptations used to attain the typical phonemics/phonotaxis of the type, it is difficult to point out the exact constituents of the derivative (cf. *vaik-ne*: *vaik-se* ‘quiet’ → *vaigista-ma* ‘to quiet’, *tead-e* ‘message’ → *teadista-ma* ‘to answer a request’). Sometimes suffixes of non-existent members of the derivational chain occur, e.g., *sead-el-d-is* ‘appliance’ (non-existent **sead-el-da-ma* ← **sead-le-ma*) ← *sead-ma* ‘to arrange, to configure’ (cf. result nouns of an analogous sound shape, e.g., *tahvel-d-is* ‘boarding (of walls)’ ← *tahvel-da-ma* ‘to board’ ← *tahvel* ‘board’; *peegel-d-is* ‘reflection’ ← *peegel-da-ma* ‘to reflect’ ← *peegel* ‘mirror’).

The most typical derivatives formed to enrich the vocabulary are quite irregular. One of a set of words that happen to be synonymous or close in meaning (or otherwise appropriate for reference) is chosen as derivational base (e.g., the root-nouns *tiir*, *rõngas*, *sõõr*, or *ring* ‘circle’), while the stem-variant

depends on the available suffix options (*tiir-le-ma* ‘to circle’, *tiiru-ta-ma* ‘to circle around’, *ring-le-ma* ‘to circulate’, *sõõri-k* ‘doughnut’, *rõng-el* ‘ring-shaped rusk’, *ring-kond* ‘social circle’, *rõngas-ta-ma* ‘ring (e.g., for birds)’; cf. *sõrm-us* ‘ring; lit. finger-SUFF’, *sõrm-ik* ‘glove; lit. finger-SUFF’, etc.). In general, derivation with all kinds of suffixes is actively used, interestingly, not so much in Estonian fiction as in media texts (Kerge 2004).

Only in special fields of language use (e.g., for special terms in legal, administrative, academic, or technical texts) are derivational types and their constituents more carefully and systematically chosen. In statistics, for instance, designations of rates are marked with the nominal suffix *-mus* (*luge-mus* ‘reading rate’, *ala+toitu-mus* ‘malnutrition rate’), nouns of random probability are based on the passive participle (*loe-tav-us* ‘legibility’, *juhi-tav-us* ‘controllability’). In the taxonomy of the class of mammals, the order is marked with *line* (*kiskja-lise-d* ‘carnivorans; lit. predator-N-PL’) and the family with *lane* (*kas-lase-d* ‘Felidae, cats’), etc. (Note: All *ne*-endings (sometimes as part of the suffix like here in *-line* and *-lane*) appear as *-se* in the genitive.)

As in many languages, some old root words are displaced in recursive chains, e.g., *pelg* ‘fear, -phobia’ → *pelga-ma* ‘to be afraid of’ → *pelg-us* ‘fear, -phobia’. Adjectives and verbs are derived from these old words, e.g., *põlg* ‘contempt’ → *põlg-lik* ‘contemptuous’; *puna* ‘redness’ → *puna-ne* ‘red’; *arm* ‘love’ → *arm/as* ‘lovely’ → *armas-ta-ma* ‘to love’, etc. In many cases, further derivation either leads back to the basic meaning, such as *põlg-likk-us* (‘contempt’ ← ADJ ← N) instead of *põlg* or *põlg-us* ‘contempt’, *arm-as-t-us* (‘love’ ← ADJ ← V ← N) instead of *arm* ‘love’, etc.), or generates semantic distinctions (e.g., *puna* ‘blush, rouge’, *pelg-us* ‘fear’, *põlg-us* (designations of states), *puna-s-us* ‘redness, being red’, *pelglikk-us* ‘shyness’, *põlglikk-us* (designations of properties).

Descriptions of Estonian derivation have often analysed old opaque examples hardly recognized as derivatives. The objective of the overview below is to provide examples of synchronically recognizable derivatives.

4.1. Nominal derivation

As discussed above, it is somewhat problematic to draw a line between Estonian nouns and adjectives (see section 2.).

Restricted by the meaning of the base, regular modification of nouns and adjectives is often used for individual pragmatic purposes. Two types are of main concern here – diminutive and female suffixes based on the genitive case:

- <i>nn</i> a	stands for female gender in a number of nouns
(less frequently also - <i>tar</i>)	of the established lexicon, e.g., <i>laulja</i> ‘singer’ → <i>laulja-nna</i> , <i>laulja-tar</i> ‘female singer’, <i>tantsija</i> ‘dancer’ → <i>tantsija-nna</i> , <i>tantsija-tar</i> ‘female dancer’ (in the opera and ballet, respectively);
- <i>ke[ne]</i> : - <i>kese</i>	renders diminutive modifications of nouns and adjectives, e.g., <i>karp</i> ‘box’ → <i>karbi-ke</i> ‘small box’, <i>paks</i> ‘thick, overweight (person)’ → <i>paksu-ke</i> ‘a little overweight, chubby (person)’.

If gender or dimensions are irrelevant as to the nature of a referent, endearment may be expressed in some contexts, e.g., in motherese (*tore* ‘nice’ → *toreda-ke*, *rõõmus* ‘merry’ → *rõõmsa-ke*), while irony is the most typical motive in the use and interpretation of such types as, e.g., *ministri-nna* ‘incompetent female minister; lit. minister-FEM’, *romaani-ke* ‘so-called novel, feeble novel; lit. novel-DIM’ (Kerge 1991).

The metonymical nature typical of derivation as well as the importance of phonology (see section 2.) makes it possible to use any form of the nominal base such as the genitive-SG (*käpa-line* ‘orchid’ ← *käpp* ‘paw’), the nominative (*elu-kas* ‘creature’ ← *elu* ‘life’, *leht-la* ‘gazebo’ ← *leht* ‘leaf’), or the plural stem (*lim-u-kas* ‘slug’ ← *lima* ‘slime’). If necessary, any stem may be further adapted or shortened (*kusi-ti* ‘urethra’ ← *kuse-ma* ‘to urinate’, *tolmuk-kond* ‘stamens (of a blossom)’ ← *tolmu-kas* ‘stamen’), or derivation by correlation may be preferred (*võõr-ik* ‘parasitic organism’, *võõr-is* ‘foreign substance or body’) although the stem can be hard to classify (cf. *võõras*: *võõra* ‘foreign, strange; stranger, guest’, *võõr-sil* ‘abroad’, *võõri-ti* ‘wrongly, contrariwise’, *võõrista-ma* ‘to feel shy of’).

Despite of or due to that, the derivation of nouns is productive and substantial. Kasik (2013: 98–147) discusses 11 types of denominal and deadjecti-

val noun derivation, 14 types of deverbal noun derivation, and six types based on both nouns or adjectives and verbs, almost all exemplified with fresh findings.

4.1.1. Denominal nouns

Besides expressing modification categories typical of nouns (see section 4.1.), the denominal derivation of nouns is widely used for lexical enrichment.

As to types of *personal nouns*, the productive suffix *-lane* denotes several kinds of stable affiliation (inhabitant names, members of organizations, followers of confessions, ideologies, etc.), e.g., *erakond-lane* ‘party member’ (← *erakond* ‘party’), *viin-lane* ‘inhabitant of Vienna’ (← *Viin*), *austraal-lane* ‘Australian’ (← *Austraalia*), *luter-lane* ‘Lutheran’. The suffix *-line*, in its turn, refers either to an occasional relation to what is denoted by the base or to the temporary nature of an implicit action, e.g., *suvi-line* ‘summer farm-hand; lit. summer-PERS’, *kino-line* ‘one who went to the cinema; lit. cinema-PERS’, *pulma-line* ‘wedding guest’. The suffix *-nik* (e.g., *kunst-nik* ‘artist; lit. art-PERS’, *lihu-nik* ‘butcher; lit. meat(PL)-PERS’) is not productive.

A number of derivational types with the suffixes *-stik*, *-stu*, *-ik*, *-kond* form collective nouns: *õhu-stik* ‘atmosphere; lit. air-COLL’ (← *õhk* ‘air, atmosphere’), *sõna-stik* ‘dictionary’ (← *sõna* ‘word’), *nimi-stu* ‘list’ (← *nimi* ‘name’), *tamm-ik* ‘oak grove’ (← *tamm* ‘oak’); *töölis-kond* ‘workers’ (← *tööline* ‘worker’ (with *s*-stem)). The infix *s* is regularly added to vowel-final personal nouns, when using the suffix *-kond*, e.g., *töötaja* ‘employee’ → *töötaja-s-kond* ‘(all) employees’; *liige: liikme* ‘member’ → *liikme-s-kond* ‘members’, *õde: õe* ‘sister’ → *õe-s-kond* ‘sisterhood’ (but cf. the consonant-final stem in *kalur-kond* ‘fishermen’).

To name fields of social activity, the suffix *-ndus* (based on the genitive) is used; e.g., *kauba-ndus* ‘trade’ (← *kaup* ‘goods’), *panga-ndus* ‘banking sector’ (← *pank* ‘bank’), *raha-ndus* ‘finance’ (← *raha* ‘money’), while derivatives with the suffix *-lus* refers to status or other abstract nouns, e.g., *vend-lus* ‘brotherhood’, *autor-lus* ‘authorship’, *novaator-lus* ‘innovativity’ (← *novaator* ‘innovator’), *epikuur-lus* ‘Epicureanism’.

Many widely used (non-specialized) suffixes can also form denominal nouns, e.g., *-ur* for personal and instrument nouns (*kang-ur* ‘weaver’ ← *kangas* ‘fabric’, *kasu-r* ‘beneficiary species’ ← *kasu* ‘benefit’, *kahju-r* ‘pest’ ← *kahju*

‘damage’); *-ik* marking any connection (*kohv-ik* ‘café’ ← *kohv* ‘coffee’, *kaks-ik* ‘twin’ ← *kaks* ‘two’), etc. (Kasik 2013).

4.1.2. Deadjectival nouns

In Estonian, adjectives and adjectival present participles are regularly nominalized with the suffix *-us*, e.g., abstract nouns: *kõrge* ‘high’ → *kõrg-us* ‘height’, *täie-lik* ‘absolute’ → *täielikk-us* ‘absoluteness’, *täna-matu* ‘ungrateful’ → *tänamat-us* ‘ungratefulness’, *reguleeri-tav* ‘inclinable’ → *reguleeritav-us* ‘inclinability’. However, a few potential results are blocked by lexicalized nouns (*valg-us* ‘light; lit. white-N’, *must-us* ‘dirt; lit. black-N’).

In case of past participles as bases, *-mus* and *-tus* are correlatively used, i.e., with the suffix of the base omitted (*kohku-nud* ‘horrified’ → *kohku-mus* ‘horror’, *mur-tud* ‘broken’ → *mur-tus* ‘brokenness’). In correlation with *line-* and *lane-*adjectives, the suffix *-lus* is used, e.g., *rohe-lus* ‘greenness, greenery’ (cf. *rohe-line* ‘green’), *väik-lus* ‘narrow-mindedness’ (cf. *väik-lane* ‘narrow-minded’), *õig-lus* ‘fairness, justice’ (cf. *õig-lane* ‘fair, just; lit. right-ADJ’).

A number of noun-suffixes are used with adjectival as well as some other bases, e.g., *-kas* (*sini-ne* ‘blue’ → *sini-kas* ‘Vaccinium; bruise’; cf. *sina-kas* ‘bluish’), *-ik* (*teine* ‘another’ → *teis-ik* ‘counterpart, one’s double’), *-(vowel+)* *s* (*pehme* ‘soft’ → *pehm-is* ‘soft ice-cream’), cf. also the composite suffix *-ikas* (*must: musta* ‘black’ → *must-ikas* ‘blackberry’).

4.1.3. Deverbal nouns

Based on meaning or context, the types of Estonian deverbal nouns regularly denote states, processes, or actions (hardly distinguished from (single) acts or results) and agents, instruments, objects or results (hardly distinguished from each other and from adjectives). Any of such nouns may incorporate a subordinated constituent of its base (see section 3.1.).

Regular nominalization of verbs with the suffix *-mine* (GEN *-mise-*, PARTIT *-mis-t*; see Kerge 2003, Kasik 2006a, 2006b, Sahkai 2011) is based on the *ma-*infinitive stem (the lemma), e.g., *maga-ma* ‘to sleep’ → *maga-mine* ‘sleeping’, *õmble-ma* ‘to sew’ → *õmble-mine* ‘sewing’.

In complementary distribution, the suffixes *-us* and *-e* regularly form compound modifiers of verbal/actional meaning (e.g., *õpet-us+viis* ‘teaching

method; lit. teach-NOUN+manner', *plahvat-us+oht* 'explosion danger', *oot-e+ruum* 'waiting-room', *söob-e+gaas* 'etching gas', cf. *söö-bi-ma* 'to eat into', *söö-vi-ta-ma* 'to etch'). These suffixes as well as *-m* and *-k* (chosen according to the phonological properties of the base) occur in many lexically established act or result nouns, such as *sure-ma* 'to die' → *sur-m* 'death', *joo-ma* 'to drink' → *joo-k* 'drink', *mat-ma* 'to bury' → *mat-us* 'funeral', *õpeta-ma* 'to teach' → *õpet-us* 'teaching, doctrine', *õmble-ma* 'to sew' → *õmbl-us* 'sewing, seam', *tund-ma* 'to feel' → *tunn-e* 'feeling', *võt-ma* 'to take' → *võt-e* 'take, grip'. In some *e*-deverbals, such as *teave*: *teabe* 'information', *lööve*: *lööbe* 'rash', etc. (correlated to *tead-ma* 'to know', *välja löö-ma* 'to break out; lit. to out break'), quality gradation *ve*: *be* refers to a potential base of non-existent verbs **tea-bi-ma*, **löö-bi-ma*.

The suffixes *-ng*, *-is* and a composite suffix *-elu* productively form result nouns, *-ng* also on a foreign base, cf. the weakened-stem *laha-ng* 'dissection' (← *lahka-ma* 'to dissect'), *solva-ng* 'insult' (← *solva-ma* 'to insult'), *planeering* 'design' (← *planeeri-ma* 'to design'), *lama-tis* 'bedsore' (← *lama-ma* 'to lie'), *käsit-el-u* 'discussion, treatment' (← *käsit-le-ma* 'to dissert, to treat'), *liigit-elu* 'classification' (← *liigi-ta-ma* 'to classify').

The suffix *-mus* is used to denote either states (*leppi-mus* 'acceptance, acquiescence' ← *leppi-ma* 'accept, to acquiesce', *sõltu-mus* 'dependency' ← *sõltu-ma* 'to depend') or results (*sünd-mus* 'occasion' ← *sündi-ma* 'to happen', *pihti-mus* 'confession' ← *pihti-ma* 'to confess'). In special terms, it refers to abstract phenomena (*sündi-mus* 'fertility' ← *sündi-ma* 'to be born', *sure-mus* 'mortality' ← *sure-ma* 'to die'). A number of abstract terms are formed with *-lus*, partly correlative to *lik*-adjectives, e.g., *taht-ma* 'to want' → *taht-lus* 'intent' (cf. *taht-lik* 'intentional'), *kõlba-ma* 'to befit' → *kõlb-lus* 'morality' (cf. *kõlb-lik* 'suitable', *kõlva-tu* 'immoral, jackleg'). (For onomatopoeic-descriptive verbs, see section 4.3.3.).

Regular agent nouns are represented in two types:

With a few typical semantic restrictions, *ja*-suffixed agent nouns are based on the lemma, e.g., *toot-ma* 'to produce' → *toot-ja* 'producer', *saavuta-ma* 'to achieve' → *saavuta-ja* 'achiever'. (See section 3.2.)

The suffix *-nu* regularly denotes an agent of a past action. The type is based on the active past participle (*saabu-nud* 'arrived' → *saabu-nu* 'one that arrived', *sur-nud* 'dead' → *sur-nu* 'the dead'). In parallel, the suffix *-tu* in derivatives from the passive past participle is focused on result, e.g., *teh-tu*

‘sth. made/done’, *mõel-du* ‘sth. thought’ (actions as „objects of themselves“), *joos-tud* ‘to run’ → *joos-tu* ‘the distance run’, *ela-tud* ‘lived’ → *ela-tu* ‘years lived’, etc.

All these types are based either on a single verb (referring to an implicit frame as above) or on a phrase (referring to a situation), e.g., *eile vähki sur-nu* ‘the person who died of cancer yesterday; lit. yesterday cancer-ILLAT dead-PERS’; *eile kiiru-ga teh-tu* ‘sth. done rapidly yesterday; lit. yesterday rush-COM done-NOUN’ (Kerge 1996). Other types of agent nouns (*kaev-ur* ‘miner; lit. digger’, *pett-ur* ‘swindler’) are less productive.

Deverbal nouns in *-ja* not only convey the meaning of agent nouns, e.g., professions (*õpeta-ja* ‘teacher’, *korista-ja* ‘cleaning person; lit. cleaner’, *laul-ja* ‘singer’), but also of instrument nouns (*vahusta-ja* ‘(kitchen) mixer’, *sega-ja* ‘(signal) jammer; lit. interfere-INSTR’, *seg-ur* ‘(concrete or kitchen) blender’). The suffix *-el* always refers to instruments (*keet-el* ‘water heater; lit. boil-INSTR’), and *-is* (*-dis*, *-tis*) mostly to results (*ehit-is* ‘building’, *kirjut-is* ‘writing’). The suffixes *-is* and *-(a)rd* derive agent nouns from expressive verbs, such as *laterd-is* ‘chatterbox; lit. schmooze-AGENT’, *laaberd-is* ‘lit. foot-slog-AGENT’ ~ *lak-ard* ‘lit. lick-AGENT’ meaning ‘drunkard’, *koob-ard* ‘clomper’, *tüüd-ard* ‘annoying/boring person’.

4.2. Adjectival derivation

There is no striking difference between Estonian nouns and adjectives (see section 2. and 3.2.), some old roots occur in both classes (*noor* ‘young’ or ‘youngster’, *paha* ‘harm’ or ‘harmful’, *külm* ‘cold’ or ‘frost’, etc.). On the other hand, there is no comprehensive research in the field. Some adjectives are derived from the base of old adjectival nouns (cf. *ilu* ‘beauty’ → *ilu-s* ‘beautiful’, *viha* ‘anger’ → *viha-ne* ‘angry’, *õnn*: *õnne* ‘luck’ → *õnn-is* ‘blessed, blissful’ and *õnne-lik* ‘happy’, *sina* ‘blueness, blue’ → *sini-ne* ‘blue’; cf. recursive derivation, section 4.). Some adjectives occur only in the bound form (*vääris+kivi* ‘precious stone’, *meelis+toit* ‘favourite food’, *plenaar+istung* ‘plenary session’), see section 3.2.

Adjectival suffixes can combine with stems of various parts of speech: nouns (*pea* ‘head’ → *pea-mine* ‘main, major, premier’, *kott* ‘bag’ → *kot-jas* ‘baggy’); adjectives (*pikk* ‘long’ → *pik-lik* ‘elongated’); verbs (*kuula-ma* ‘to listen’ → *kuule-kas* ‘obedient’); adverbs, particles and postpositions (*alati* ‘always’

→ *alati-ne* ‘permanent’, *peal* ‘on, atop’ → *peal-mine* ‘top, upper’, *sees* ‘in, inside’ → *sees-mine* ‘inner’), and correlative bound stems (*vääri-kas* ‘dignified’, cf. indeclinable *väärt* ‘worth’, *vääri-line* ‘worthy’, *vääri-ma* ‘to be worth of’). Many deverbal adjectives are either idiomatic/lexicalized participles, e.g., *elata-nud* ‘elderly, advanced in years’, *ela-v* ‘lively, vivacious’ (cf. *ela-ma* ‘to live’, *ela-ta-ma* ‘to live off’), *käi-dav* ‘crowdy’ (cf. *käi-ma* ‘to walk’), or rather grammaticalized as, e.g., *an-tud* ‘given, this’.

Out of some 15 relevant suffixes, *-lik* and *-jas* derive adjectives, only. Two suffixes vary: the *tu*-suffix has a *matu*-subtype used with a verbal base (cf. *mõtte-tu* ‘nonsensical; lit. sense-NEG.ADJ’, *mõtletu* ‘unthoughtful; lit. think-NEG.ADJ’); the suffix *-(vowel+)*s takes various vowels (see section 4.) (Kasik 2013: 149).

A few suffixes modify adjectives (for diminutives, e.g., *ilus* ‘nice’ → *ilusa-ke* nice-DIM, see section 4.1.; for adjectives referring to tone or shade, e.g., *pruun* ‘brown’ → *pruun-jas* ‘brownish’, *sünge* ‘murky’ → *sünk-jas* ‘almost murky’, see section 4.2.). Based on nouns in the nominative case, the expression of similarity by means of the suffix *-jas* is quite productive, e.g., *siid-jas* ‘(feels) silky’, *paber-jas* ‘(feels) like paper’, *ronk-jas* ‘raven-coloured, very dark’, *muna-jas* ‘egg-shaped’.

4.2.1. Prefixation

The derivation of adjectives with a *p r i v a t i v e* meaning is limited to about 60 evaluative adjectives with *eba-* (*eba+sümmeetriline* ‘asymmetric’, *eba+aus* ‘dishonest’, *mitte+rahuldav* ‘dissatisfactory’), while *mitte-* is productive with special terms (*mitte+verbaalne* ‘non-verbal’, *mitte+perioodiline* ‘aperiodical’). *eba-* and *mitte-* are the only genuine prefixes in Estonian word-formation.

4.2.2. Suffixation

To a limited extent, the suffix *-tu* forms *c a r i t i v e* modifications, e.g., *siivas*: *siivsa* ‘decent, appropriate, modest’ → *siivu-tu* ‘indecent, inappropriate’. The suffix is very productive with nominal stems (*hool* ‘care’ → *hoole-tu* ‘careless’), taken actively even by plural bases (e.g., *sõpra-de-tu* ‘without friends; lit. friend-PL-NEG.ADJ’; Kasik 2013: 170).

Suffixal negation is mostly correlative, i.e. it refers to the same or a related base as its antonymous derivative (*kirg-lik* ‘passionate’ – *kire-tu* ‘dispassionate’ (both ← *kirg* ‘passion’), *maitse-kas* ‘tasty’ – *maitse-tu* ‘tasteless’ (both ← *maitse* ‘taste’), *tänu-lik* ‘grateful; lit. gratitude-ADJ’ – *täna-matu* ‘ungrateful; lit. thank-NEG.ADJ’, *kõla-v* ‘sounding-PRTC’ – *kõla-tu* ‘scrannel, hollow; lit. sound-N-ADJ’), or a present participle and a *tu-* or *matu-*suffixed adjective (passive: *söö-da-v* ‘esculent’ – *söö-da-matu* ‘inedible’, cf. *söö-ma* ‘to eat’; active: *usalda-v* ‘trustful’ – *usalda-matu* ‘distrustful’, cf. *usalda-ma* ‘to trust’); haplology is possible (*taba-ta-v* ‘tangible’ – *taba-matu* ‘intangible’) (Sang 1983).

The productive suffix *-kas*: *-ka* expresses possessive meaning with a nuance of augmentation/intensification (*jõu-kas* ‘wealthy; lit. force-ADJ’, *raha-kas* ‘well-heeled; lit. money-ADJ’, *rinna-kas* ‘chesty, busty’). The suffix *-lik* denotes similarity, allowing unlimited comparison of objects to their prototypes (*konna-lik* ‘typical of frogs’, *lapse-lik* ‘child-like’ (cf. *laps-ik* ‘child-ish’), *thomas+manni-lik* ‘typical of Thomas Mann’); *-mine* denotes spatial relations on a restricted base (e.g., *äär-mine* ‘endmost; lit. edge-ADJ’, *kül-g-mine* ‘lateral’).

Borrowed adjectival stems are adapted with a native suffix, e.g., *homo-geen-ne* ‘homogeneous’, *elegant-ne* ‘elegant’, *šarmant-ne* ‘charming’, *allergi-line* ‘allergic’. Dozens of adjectives have corresponding borrowed base nouns in Estonian (*tempo* ‘tempo’ → *tempo-kas* ‘fast-paced’, *ambitsioon* ‘ambition’ → *ambitsiooni-kas* ‘ambitious’, *kultuur* ‘culture’ → *kultuuri-line* ‘cultural’, etc.); very few of them are not adapted by Estonian suffixes (*noobel* ‘elegant’, *renta-abel* ‘profitable’, *respektaabel* ‘respectable’, *šikk* ‘classy’; Kasik 2013: 149).

There is an open class of non-declinable adjectives, mostly genitive-formed names, e.g., *iiri* ‘Irish’ (cf. *liri+maa* ‘Ireland’), *romaani* ‘Roman’, or other nouns characterizing products, e.g., *suitsu* ‘smoked’, *grill+õhu* ‘air-grilled; lit. grill-air-GEN’, and expressing negative feelings (*kuradi* ‘goddamned’, cf. *kurat* ‘Devil’, etc.).

4.3. Verbal derivation

In verbal derivation, there are nine basic types, all containing several subtypes with several suffix variants. Nearly all parts of speech may be used as a base if the derivative meets certain phonological criteria and is easily understood by analogy (cf. Kasik 2013: 58).

For example, the suffix *-ta/-da* with its variants *-t*, *-sta*, *-lda*, *-nda*, *-rda*, and *-a* is productively used with *n o m i n a l* bases (*suvi* ‘summer’ → *suvi-ta-ma* ‘to spend summer-vacation’, *kaja* ‘echo’ → *kaja-sta-ma* ‘to reflect’, *laps* ‘child’ → *lapse-nda-ma* ‘to adopt’, *häda* ‘trouble’ → *häda-lda-ma* ‘to complain’), adjectival bases (*õilis* ‘noble-minded’ → *õilis-ta-ma* ‘to ennoble’, *hele* ‘bright’ → *hele-nda-ma* ‘to shine’), verbal bases (*söö-ma* ‘to eat’ → *söö-t-ma* ‘to feed’, *halve-ne-ma* ‘to get worse’ → *halven-da-ma* ‘to make worse’), and other types of stems (*ei* ‘no’ → *ei-ta-ma* ‘to deny’, *kõrval* ‘besides’ → *kõrval-da-ma* ‘to depose, to eliminate’, *koos* ‘with, together’ → *koos-ta-ma* ‘to compile’). Some verbs are derived by correlation, i.e., they have the common base with another derivative associated by meaning (see section 2.), e.g., *ühi-ldu-ma* ‘to beseem, to agree’, cf. *ühi-ne* ‘common’; *võima-lda-ma* ‘to make possible’, cf. *võima-lik* ‘possible’ (Kasik 2013: 62–73).

The use of the same base with different suffixes usually results in dissociated meanings, e.g., *käsi-ta-ma* ‘to understand’, *käsi-tle-ma* ‘to deal with’, *käsi-tse-ma* ‘to manipulate’.

4.3.1. Denominal and deadjectival verbs

In the studies on Estonian verbal derivation, various types of denominal and deadjectival verbs are called „causative“ if the derivatives are transitive (*rikas-ta-ma* ‘to enrich (e.g., a drink with vitamins)’ ← *rikas* ‘rich’); if not, the term „factitive“ is used, e.g., *töö-ta-ma* ‘to work’ ← *töö* ‘a work’). (The first can be ascribed the categorial meaning ‘to make N/A’, the second – ‘to do N’ according to the terminology used in other articles on individual languages in this handbook.) On the other hand, the term „automatic process verbs“ (referring, e.g., to intransitive impersonal verbs) is used when speaking of natural processes (e.g., *pime-ne-ma* ‘to darken, to get dark’ ← *pime* ‘dark’; corresponding to the categorial meaning ‘to be or to become A’), and „reflexive verbs“, when speaking of states and actions (*rikastu-ma* ‘to enrich oneself’).

Denominal derivatives often have the meaning ‘to result in some state or situation denoted by the stem’, e.g., *ohu-sta-ma* ‘to endanger’ (← *ohu* ‘danger’, correlated to *ohu-lik* ‘dangerous’), *rooste-ta-ma* ‘to corrode’ (← *rooste* ‘rust’), *vangi-sta-ma* ‘to imprison’ (← *vang* ‘prisoner’).

Deadjectival verbs often convey the meaning ‘to become A’, e.g., *vana-ne-ma* ‘to get old(er)’ (← *vana* ‘old’), or ‘to make sth. A’, e.g., *avaliku-sta-ma* ‘to

disclose' (← *avalik* 'public'), cf. also the depronominal verbs *oma-nda-ma* 'to acquire', *oma-sta-ma* 'id.', *omi-sta-ma* 'to ascribe' (← *oma* 'own').

Other broad meaning categories are 'to provide with N', e.g., *ahel-da-ma* 'to enchain' (← *ahel* 'chain'), *mehi-ta-ma* 'to man' (← *mehi* 'man-PL'), and 'to act with the help of N', e.g., *klaver-da-ma* 'to play piano' (← *klaver* 'piano'), *guugel-da-ma* 'to google', *sõna-sta-ma* 'to put in words' (← *sõna* 'word').

The category 'to make (to) A' in a special meaning 'to translate to' is referred to with the suffix *-nda* based on language names, e.g., *vene (keel)* 'Russian' → *vene-nda-ma* 'to translate into Russian', whereas verbs of this category, denoting cultural integration, are derived by *-sta* (cf. *vene-sta-ma* 'to russify' ← *Vene* 'Russia').

Verbs of repeated or continuous actions (or states) are formed with the suffix *-le*, e.g., *valu* 'pain' → *valu-le-ma* 'to yearn (painfully)', *igav* 'boring' → *igav-le-ma* 'to be bored'.

Unlimitedly, verbs with the suffix *-ta* denote the use or iteration of words; e.g., *sina-ta-ma* 'to address familiarly' (← *sina* 'you; 2nd pers. sg.', cf. German *duzen* ← *du*), *miksi-ta-ma* 'to repeat the word why; lit. why-GEN-V-INF', *anni-ta-ma* 'to overuse the first name (here: *Ann*); lit. Ann-GEN-V-INF', *eks-ole-ta-ma* 'to over-use the particle/question tag meaning 'isn't it'; lit. isn't-it-V-INF).

Different kinds of verbs can be formed with the suffix *-tse* attached to phonologically adapted stems, e.g., *õi-tse-ma* 'to blossom' (← *õis* 'blossom'), *uudi-tse-ma* 'to rubberneck' (← *uudis* 'news'), or derived by correlation, e.g., *poliiti-tse-ma* 'to get/to turn political' (← *poliiti-line* 'political').

Recently, the Latin suffix -(consonant)*eeri*, e.g., *agiteeri-ma* 'to agitate, to canvass', *informeeri-ma* 'to inform', has been used with the native noun *arvuti* 'computer' (*arvuti-seeri-ma* 'to computerize').

The importance of phonemic analogy can be seen in verbs semantically correlated to adjectives, but derived from nouns, e.g.: *ta*-suffixed *aeglus-ta-ma* 'to retard' (← *aeglus* 'slowness'; cf. *aeg-lane* 'slow'), *kindlus-ta-ma* 'to ensure' (← *kindlus* 'sureness'; cf. *kindel* 'sure'); *sta*-suffixed *keelu-sta-ma* 'to prohibit, to ban' (← *keeld*: *keelu* 'prohibition, ban'; cf. the participle *keela-tud* 'forbidden'), *igaviku-sta-ma* 'to eternalize' (← *igavik* 'eternity'; cf. *igaviku-line* 'eternal'). The inchoative verb *hāo-stu-ma* 'to become hazy' (← *hāgu*: *hōo* 'haze'; cf. *hāgu-ne* 'hazy') is formed with the complex suffix *-stu*.

4.3.2. Deverbal verbs

Causative, reflexive, and other verbal modifications are quite irregular in form, often dominated by phonemic analogy.

The suffix *-u-* may refer to intransitivation (*kuhj-u-ma* ‘to pile up’ (itr.) ← *kuhja-ma* ‘to pile’). The frequentative suffixes *-le-*, *-t(e)le-*, *-dle-* and *-sk(e)le-* may denote repeated or continuous action, or point to a kind of slighness thereof (*rända-ma* ‘to travel’ → *ränd-le-ma* ‘to travel here and there’, *vehki-ma* ‘to lay about one’ → *vehk-le-ma* ‘to fence’, *aruta-ma* ‘to discuss’ → *arut-lem-a* ‘to debate, to reason’). The type is also productive with nominal and adjectival bases (see section 4.3.1.). The suffixes *-tle-* and *-tele-* (e.g., infinitives *arutle-ma* ‘to debate, to reason’: *arutle-da* ~ *arutele-ma*: *arutell-a*) are synonymously used, the latter being poetic.

Momentary and punctual actions are referred to with the suffix *-a(h)ta-* (the expressive *-ahta-* being rarer), e.g., *kuula-ma* ‘to listen’ → *kuul-ata-ma* ‘to prick up one’s ears’, *karju-ma* ‘to cry’ → *karj-ata-ma* ‘to give a cry’.

The suffixes of the *ta*-group are used for causative modification (*ära-ta-ma* ‘to awaken’ ← *ärka-ma*: *är-ga-ta* ‘to wake up’, *ellu ära-ta-ma* ‘to revive’ ← *ellu ärkama* ‘to come to life; life-INESS wake-up’). Yet, the semantics of the type may be complex, e.g., *pörga-ta-ma* ‘to bounce’ (continuous) ← *pörka-ma* ‘to bump’ (momentary), and the suffixes may have different functions, e.g., *tukk-u-ma* ‘to drowse’ denoting a continuous state as opposed to *tuka-sta-ma* ‘to drowse off’ with the meaning of a momentary event.

For example, verbal pairs consisting of reflexive, so-called „automatic process verbs“/ other intransitive verbs, on the one hand, and causative (transitive) verbs, on the other, can be formed with different pairs of suffixes, such as

- u- – ø* *sulg-u-ma* ‘to shut (itr.)’ ← *sulge-ma* ‘to shut sth. (tr.)’,
katt-u-ma ‘to become covered, to overlap’ ← *kat-ma*
‘to cover’;
- ø – -ta-* *kõiku-ma* ‘to sway, to pendulate’ → *kõigu-ta-ma* ‘(to make) sway’, *õppi-ma* ‘to learn’ → *õpe-ta-ma* ‘to teach’;
- u- – -ta-* *välj-u-ma* ‘to exit’ → *välju-ta-ma* ‘to excrete’; *nõrg-u-ma*
‘to seep’ → *nõru-ta-ma* ‘to leach’, *imb-u-ma* ‘to filter in’ →
immu-ta-ma ‘to impregnate’;

- ne- – *halve-ne-ma* ‘to get worse’ → *halven-da-ma* ‘to make
- ta/- worse’, *taga-ne-ma* ‘to back off’ → *tagan-da-ma* ‘to withd-
- da- raw, to expel’, *palju-ne-ma* ‘to propagate’ → *paljun-da-ma* ‘to duplicate, to multiply’;
- bu/-bi, (both non-gradational): *loo-bu-ma* ‘to give up’ → *loovu-ta-*
- du/-d-i *ma* ‘to submit, to pass on (to)’, *juur-du-ma* ‘to take root, to
- -ta establish’ → *juuru-ta-ma* ‘to introduce’;
- bu- – *lee-bu-ma* ‘to become relieved’ → *leeve-nda-ma* ‘to
- nda- relieve’;
- le- – *tolm-le-ma* dust-REFL-INF ‘to give off/to receive pollen’ →
- da- *tolmel-da-ma* ‘to pollinate’ (cf. *tolmu-kas* dust-N ‘stamen’).

Correlatively (i.e., not derived from each other) intransitive *kõne-le-ma* ‘to speak’ and transitive *kõne-ta-ma* ‘to turn to (sb.)’ (cf. *kõne* ‘speech’), *nõrge-ne-ma* ‘to grow weaker’ and *nõrge-sta-ma* ‘to weaken sb./sth.’, etc. are derived on the base of nouns or adjectives. Derivative quality alternations *b : v*, *d : ø*, etc. are still active, e.g., *häävu-ta-ma* ‘to cause slow extinction’ (← *hää-bu-ma* ‘to fade away, to die out’), *koolu-ta-ma* ‘to bend sth.’ (← *kool-du-ma* ‘to bend’) (all non-gradational in inflection).

4.3.3. Onomatopoeic and descriptive verbs

Words termed as „onomatopoeic“, „descriptive“, or „expressive“, i.e., voice imitations or other descriptions are quite typical of Finnic languages. Based on appropriate phonological material, they can be constantly formed and reformed, the only limitations coming from phonotaxis.

In Estonian, there are several ways to form new expressive words (nouns, verbs and adverbs) by varying sounds of the existing onomatopoeia – with or without changing the meaning – or using an established base with new suffixes. Often, only the suffix can be identified whereas the stem is unique or correlated to a couple of other words. A variety of suffixes or suffix-like stem-endings are used, e.g.,

- ise- *vulise-ma, sulise-ma* (*sulin, solin*) ‘to burble’, *sisise-ma,*
- (correla- *susise-ma* (*susin, sinin*) ‘to hiss’, *kohise-ma* (cf. *kohin*) ‘to
- tive to *sough*’;
- in-nouns*)

-u-	<i>matsu-ma</i> ‘to munch’ (cf. <i>matsa-kas</i> ‘corpulent’);
-ata-	<i>laksata-ma</i> ‘to slap (once)’ (cf. <i>laks</i> ‘slap’);
-uta-	<i>nunnuta-ma</i> ‘to dote, to pamper’ (cf. <i>nunnu</i> ‘cute baby’); <i>ki: ohki-ma, puhki-ma</i> (cf. <i>ohib ja puhib</i> ‘moans and groans’);
-rda-	<i>laterda-ma</i> ‘to talk, to blather’ (cf. <i>lat-ard</i> ‘blatherskite’);
-tse-	<i>pulbitse-ma</i> ‘to effervesce’, etc. (Kasik 2013: 27).

4.4. Adverbial derivation

Pointing to an interesting small difference between inflection and derivation, we refer to the strengthening of the stem of locative forms as an independent means of adverb formation; cf. the weak inessive forms *loki-s*, *tüki-s*, *kimbu-s* (*lokk* ‘curl’, *tükk* ‘piece’, *kimp* ‘bundle’) and strong-stemmed adverbs *lokki-s* ‘curled’, *tükki-s* ‘lumpy’, and *kimpu-s* ‘in a bunch’. Regular locative case-forms are also often used as manner adverbs (*mürina-l* ‘rumbling; lit. rumble-ADESS’, *vudina-l* ‘pattering (mainly used when referring to small children, but not only); lit. running-ADESS’, etc.; see section 4.3.3.), or state adverbs (*kuiva-l olema* ‘to be short of sth.; lit. dry-ADESS be’, *kuiva-le jääma* ‘to be cut short of sth.; lit. dry-ALLAT stay’).

Regularly, manner adverbs are derived with the suffix *-lt* based on the genitive case of adjectives, including foreign ones (*kõrge-lt* ‘highly’, *nõrga-lt* ‘slightly’, *totaal-se-lt* ‘totally’, *sümmeetri-lise-lt* ‘symmetrically’), or on present participles (*liiguta-va-lt* ‘touchingly’). In the case of past participles, the *nu-* or *tu-* stem is used, e.g., *kohku-nud* ‘horrified’ → *kohkunu-lt* ‘horrified-ADV’ (*Ta vaatas mind kohkunult*, ‘He looked at me horrified.’), *tape-tud* ‘killed’ → *tapetu-lt* ‘killed-ADV’ (*Mees leiti tapetult*, ‘The man was found killed.’). Occasionally, momentary adverbs are based on nouns, e.g., *hoobi-lt* ‘promptly; lit. blow-ADV’, *nalja-lt* ‘easily; lit. joke-ADV’. In parallel to descriptive verbs in *-u(ma)* and *-ata(ma)* such as *laksuma*, *laksatama* ‘to slap’, *praksuma*, *praksatama* ‘to crack, to crepitate’ (see section 4.3.3.), onomatopoeic adverbs, such as *laks-ti*, *praks-ti* can be formed.

The formation of *lt*-adverbs is blocked by a few established *sti*-suffixed synonyms, e.g., *hä-sti* ‘well’, *paha-sti* ‘sorely’, *sageda-sti* ‘frequently’. As to Kasik

(2013: 183), the massive *sti*-type is still productive, e.g., *pimeda-sti* ‘blindly’, *tulusa-sti* ‘profitably’, *sorava-sti* ‘fluently’.

The suffix *-(m)ini* regularly forms comparatives of adverbs, based on the comparative of the corresponding adjectives, either suppletive or regular (*hea*: *parem* ‘good: better’ → *parem-ini*, *halb*: *halve-m* ‘bad: worse’ → *halvem-ini*, *paras*: *paraja-m* ‘fitting: better fitting’ → *parajam-ini*, *tulus*: *tulusa-m* ‘beneficial: more beneficial’ → *tulusam-ini*, etc.). Here, the suffix is regarded as derivational and its shape is *-ini*. However, in terms of regular adverb gradation the suffix would be *-mini*; e.g., *kiire-lt* ‘quickly’ – *kiire-mini* ‘more quickly’ – *kõige kiire-mini* ‘most quickly’, *sageda-sti* ‘often’ – *sageda-mini* ‘more often’ – *kõige sageda-mini* ‘most often’.

In combination with semantically restricted groups of bases, adverbs are productively derived with several other suffixes:

-ti and *-si* express manner or distribution; e.g., *samu-ti* ‘(in) the same way; lit. same-PL-ADV’, *hommiku-ti* ‘(in the) mornings’, *neljapäevi-ti* ‘on Thursdays’, *kasutaja+rühmi-ti* ‘by user-groups’, *jalg-si* ‘on foot’, *varg-si* ‘covertly’, cf. *varg-ne* ‘covert’; *-kesi* either refers to a set/group (*kahe-kesi* ‘two together, in twos’, *viie-kesi* ‘in a group of five’, *saja-kesi* ‘100’), or to manner (*tasa-kesi* ‘quietly’); *-stikku* and *-kuti* denote a position related to the meaning of the base (*peali-stikku* ~ *peale-kuti* ‘atop of sth.; lit. on-ADV’, *rinna-kuti* ‘abreast; lit. breast-ADV’); *-tsi* refers to the medium by which an action is performed (*meri-tsi* ‘by sea’, *mai-tsi* ‘by land’, *telefoni-tsi* ‘by phone’, *mobiili-tsi* ‘by mobile’, *meili-tsi* ‘by e-mail’, *interneti-tsi* ‘via the Internet’). *-(consonant+vowel)le*: *-(consonant+vowel)l* is an inflectional suffix for external cases to express positions, e.g., *istu-kile* ‘to a sitting position’, *istu-kil* ‘sitting’ (← *istu-ma* ‘to sit’), and states, e.g., *äre-vile*, *ärevi-l* ‘(to become, to be) troubled’ (← *ärev* ‘troubled’); *liik-vel*: *liik-vele* ‘afoot; lit. move-ADV-ADESS: ALLAT’ (← *liiku-ma* ‘to move’). Position is also expressed with the suffix *-li*, e.g., *seli-li* ‘on the back’ (← *selg* ‘back’), *näo-li* ‘face down’ (← *nägu* ‘face’) (Viitso 2003: 84–85; Kasik 2013: 197).

Regular iterative adverbs are formed with the suffix *-lt* (*aeg-aja-lt* ‘from time to time’; lit. time-NOM-time-GEN-ADV; *päev-päeva-lt* ‘day after day’, *leht-lehe-lt* ‘page by page’, etc.); cf. section 7 on reduplication.

Imitating sounds of movement, many expressive adverbs are formed by modifying the phonemic base with the endings *-a* or *-at*, creatively using reduplication (e.g., *lohma-lohma*, *lohma-lahma*, *lohmat-lahmat* referring to the sound of slouching; *kihva-kõhva*, *kohva-kohva* referring to any swashing

or *susurrus*, e.g., the sound of sb. flying; *loka-loka*, *likat-lokat* referring to the sound of a carriage or train). The same stems occur in verbs (*lohma-ma* ‘to slouch’, *lahmi-ma* ‘to strike repeatedly, to gobble, to act rashly’, *lokka-ma* ‘to flourish’, *kõhvi-ma* ‘to hone’, *kõhvi-tse-ma* ‘to scratch’, etc.) and adjectives (*lahma-kas* ‘huge’, *lohma-kas* ‘baggy’, etc.), cf. section 4.3.3.

5. Conversion

Some researchers prefer not to speak of conversion or even of word-formation if there is no directional process involved (Štekauer and Lieber 2005: 421f., 433). In Estonian, many nouns and verbs with a matching inflectional stem share the verbal meaning (e.g., *kõnd*: *kõnni*: *kõndi* ~ *kõndi-ma*: *kõnni-n* ‘to walk, walking’, *rööv*: *röövi*: *röövi* ~ *röövi-ma*: *röövi-n* ‘to rob, robbing’; *sööt*: *sööda*: *sööta* ‘fodder’ ~ *sööt-ma*: *sööda-n* ‘to feed’). However, only a few types of noun-verb conversion (partially adjective-verb conversion) are directional:

- a) INSTRUMENT → ‘to ACT with’, e.g., *puur*: *puuri*: *puuri* ‘drill’ → *puuri-ma* ‘to drill, to bore’, *liim* ‘glue’ → *liimi-ma* ‘to glue’; *mõök*: *mõõga*: *mõõka* ‘sword’ → *mõõka-ma* ‘to use a sword’ (child language data);
- b) MATERIAL/OBJECT → ‘to PROVIDE with’, e.g., *silt*: *sildi*: *silti* ‘label’ → *silti-ma* ‘to label’, *etikett* ‘label’ → *etikettima* ‘to label’, *parkett* ‘parquet’ → *parketti-ma* ‘to install parquet’;
- c) STATE/STATIVE QUALITY → ‘to BECOME’, e.g., adjective-based *kuiv*: *kuiva*: *kuiva* ‘dry’ → *kuiva-ma* ‘to dry’, *rauge* ‘languorous’ → *rauge-ma* ‘to languish’, *nüri* ‘blunt’ → *nüri-ma* ‘to blunt’;
- d) RESULT → ‘to MAKE/to LEAD TO’, e.g., *pais*: *paisu*: *paisu* ‘bulge’ → *paisu-ma* ‘to bulge’, *varu* ‘fund, store’ → *varu-ma* ‘to store up’.

These types comprise dozens of established words (cf. Kerge 1990: 20–23; Kasik 2013).

Influenced by English, verb-noun conversion has begun to increase, with many recently borrowed colloquial stems functioning both in nouns and verbs, e.g., *reiv* ‘rave’ – *reivi-ma* ‘to rave’, *haip* ‘hype’ – *haipi-ma* ‘to hype’, *klikk* ‘click’ – *klikki-ma* ‘to click’, *tšekk* ‘check’ – *tšekki-ma* ‘to check’, *link* ‘link’ – *linki-ma* ‘to link’ (Kasik 2013: 803–804).

Some old lexical items occur in three parts of speech, e.g., *külm* ‘frost’ (as in *early frost*), ‘cold’ and *külma-ma* ‘to freeze’, *sula* ‘smelt; molten’ and *sula-ma* ‘to melt’. For nouns and adjectives, see sections 2. and 3.2. (cf. also Plank 2010).

6. Backformation

Tauli (1968: 147–151) describes the reanalysis of deverbal compound nouns, such as *võimle-ma* ‘to exercise, to do gymnastics’ → *võimle-mine* ‘gymnastics’ → compound *iluvõimlemine* reanalysed to *iluvõimle-mine* ‘rhythmic gymnastics’ ← verb *iluvõimle-ma* ‘to do rhythmic gymnastics. In Kerge (1990: 36–39), this type of reanalysis has been discussed in comparison to other languages.

Even though the number of compound verbs is significantly growing (see section 3.3.) they are still formed on the basis of a known compound noun, i.e. the verb *ravi+kindlusta-ma* ‘to insure against sickness’ appears after *ravi+kindlust-us* ‘sickness insurance’, *foto+kopeeri-ma* ‘to photocopy’ after *foto+koopia* ‘photocopy’; cf. also *isa+puhka-ma* ‘to take a fraternity leave; lit. to father-rest’ ← *isa+puhk-us* ‘fraternity leave’, (*telesateid*) *järel+vaata-ma* ‘to follow broadcasts via catch-up service; lit. to after-watch (TV-broadcasts)’ ← *järel+vaata-mine* ‘watching on demand; lit. after-watching’ (Kasik 2013: 234–241).

Kasik (2013: 143) also points to result nouns ending in *-nd* as nouns deliberately backformed from *nda*-verbs, e.g., *laienda-ma* ‘to extend’ → *laiend* ‘extension; dependent’, *lühenda-ma* ‘to shorten’ → *lühend* ‘shortening’. Nouns of this type may occur as compound modifiers *lühend+vorm* ‘shortened form’, even if neither a corresponding verb nor a noun exists (*lüka-nd+uks* ‘sliding door; lit. push-N-door’).

Kerge (1990) has described the revival of old root-words, e.g., *peit*: *peidu* ‘a hide’, *alg*: *alu* ‘beginning, start’, etc. backformed from bound stems in *peit-ma* ‘to hide’ (tr.), *peidu+koht* ‘hiding place’, and *peit-u-ma* ‘to hide (one-self)’, *alg+kool* ‘primary school; lit. beginning-school’, and *alu-l* ~ *algu-l* ‘in the beginning; lit. start-ADV’, typical of stylization (here mainly a pseudo-historical style). Based on the analogy of regular derivational pairs, the method occurs in child language (e.g., *õmb* meaning ‘sewing machine’ is backformed from *õmb-le-ma* ‘to sew’); in philosophy, *mõtt*: *mõtu* (cf. *mõt-lema* ‘to think’) is revived as equivalent for the German *Sinn*, etc.

7. Reduplication

There is a lot of reduplication in adverb formation (see section 4.4.).

Quite typically, reduplication is used to intensify a quality meaning, e.g., *suur-suur* (*maja*) ‘very big (house)’ or (*tule*) *tasa-tasa/ruttu-ruttu* ‘(come-IMP) very quietly/very quickly’. In derived colour names, only the stem is reduplicated, e.g., *rohe-roheline* (*rohi*) ‘green-green (grass)’.

In case of alliteration and initial rhyme, old compounds are hardly recognized as reduplicative, e.g., *veri+värske* and *uhi+uus* both meaning ‘brand-new’, while the first element is either interpreted as unique (*uhi-*) or as comparative base (*veri* ‘blood’ giving the compound a meaning ‘blood-fresh’).

Like the English *grand* and *great* or the German *groß*, the modifier *vana* ‘old; of previous generation’ is reduplicated as many times as the generations of the relative go back (*vana+ema* ‘grandmother’, *vana+vana+isa* ‘great-grandfather’, *vana+vana+vana-tädi* ‘great-granny’s aunt’, etc.).

There are numerous syntactic reduplications referring to confirmation/disconfirmation or agreement/disagreement in dialogue turns, such as *tule-tule* ‘come-come’, *oota-oota* ~ *oot-oot* ‘just a moment; lit. wait-wait’, *ja-jaa* ‘well-well; lit. yes-yes’, *ei-ei* ‘no, no’ (Keevallik 2007: 369). Reduplication of onomatopoeic stems (*tut-tuut* ‘car’) is typical of early child language (Argus 2005).

8. Blending

Some old portmanteau words, e.g., *tihnus* (← *tige+ihnus*) ‘spiteful and stingy’, are found in South Estonian dialects (Tauli 1968: 140). In common Estonian there are a blended conjunction *selmet* (← *selle asemel et* ‘instead of’) proposed by Aavik (see Chalvin 2010), an informal blend *kehka* (← *kehaline kasvatus* ‘physical education’), and calques or other loans from the 1970s (*sudu* ‘smog’ ← *suits* ‘smoke’ + *udu* ‘fog’, *motell* ‘motel’ ← *moto-* + *hotell*). Over the last decades, *Kapo* ‘security police’ (← *kaitse* + *politsei*), *Mupo* ‘municipal police’ (← *munitsipaal* + *politsei*) and *masu* ‘economic depression’ (*majandus* + *surutis*) have appeared.

9. Clipping

Clipping is typical of informal registers, e.g., colloquial language, student slang, or motherese, cf. Kerge (1990: 25–31). Clippings, such as *füssa* ~ *füss* (← *füüsika* ‘science’) or *kātu* ~ *kännu* (← *käsi* ‘hand’) fit the most frequent open inflectional types of non-gradational two-syllable nouns (*füssa*: *füssa*: *füssa-t*), or one-syllable nouns with a quantity grade alternation (*füss*: *füssi*: *füssi*).

As clipped nouns must be grammatically adapted, the stem vowels *a*, *u*, *i* and the consonant *s* are favoured. School subjects are called *inga*, *ingu*, or *inks* (← *inglise keel* ‘English language’), *mata*, *mate*, *mats*, or *matt* (← *matemaatika* ‘mathematics’), etc. This type is also widely used in shortening given names, e.g., *Peeter* → *Peta*, *Pets*; *Katrin* → *Kata*, *Kati*, *Kats*; *Jaanus* → *Jann*, *Jansa*; *Joonas* → *Jonna*, *Jonka*. As *u* is also an old diminutive suffix, nicknames such as *Katu*, *Jannu*, *Jonnu* are more often used in private than in public.

In the 1960s, bound adjectival stems such as *mini-*, *midi-*, and *maksi-* were borrowed (*mini* + *seelik* ‘miniskirt’, *midi* + *kleit* ‘midi dress’, *maksi* + *torn* ‘maxi tower’). Since the 1970s, numerous foreign clippings are used in the standard language in parallel to the source nouns, e.g., *info* ~ *informatsioon* ‘information’, *troll* ~ *trolli+buss* ‘trolley bus’, *tele-* ‘TV-broadcast’. In colloquial language and professional slang, many foreign constituents of word-combinations and words are shortened (*mattfüss* ← *matemaatiline füüsika* ‘mathematical physics’, *pattfüss* ← *patoloogiline füsioloogia* ‘pathological physiology’; *spetsriietus* ← *spetsiaal+riietus* ‘special clothing’, *sotstöötaja* ← *sotsiaal+töötaja* ‘social worker’; *eurorahastus* ← *EL rahastus* ‘EU financing’). Nowadays, numerous brand names are formed by blending, e.g., *Estbis* referring to Estonia and business, etc.

Recently, colloquial adverbs such as *lõpp* ← *lõp-mata* (*lõpp ilus* ‘endlessly nice; lit. end nice’), and *suht* ← *suhtelise-lt* (*suht kiire* ‘relatively quick’) have spread.

In contrast to abbreviations and acronyms of proper nouns (e.g., *ETV* ‘Estonian Television’), appellative acronyms are not yet typical of Estonian, except in special fields using English ones (e.g., *L2* for ‘second language’), and those coined by bureaucrats (e.g., *IUT* ~ *individuaalne uurimistoetus* ‘individual research grant’). However, due to language contacts, the number of acronyms is increasing (*IT* occurs in many compounds, e.g., *IT-spets* ‘IT-expert’; *SKP* ‘GDP’ is preferred by the media, while *sisemajanduse kogutoodang* ‘gross

domestic product' is used in legislation, etc.). Mainly foreign abbreviations and acronyms have been lexicalized, i.e., they are used without any connection to their full source form (e.g., *WC*, *Q10*, *3D*, *LCD*, *CD*, *DVD* are spelled, while *SWOT-analüüis* 'SWOT-analysis', *aids*, *laser* are pronounced as Estonian words).

10. Word-creation

About hundred years ago, artificial or *ex nihilo* stem-formation was widely used by Johannes Aavik and many others (see Raag 2015). Nowadays, dozens of words of that kind are established, e.g., *roim* 'hard crime, murder', *male* 'chess' associated with *malev* 'military troupe', or *rased* 'pregnant' associated with its poetic synonym *raske+jalg-ne* 'lit. heavy-leg-ADJ', etc. Artificial and associative stem-formation, incl. blending, is still common in writers' production and in public neologism competitions. Besides that, a lot of play with onomatopoeic-descriptive stems can be seen (cf., e.g., section 7.).

In Estonian texts, bound stems are contextually turned into free words, e.g., *väga küber* 'very cyber', *täitsa eba* 'totally unacceptable; lit. totally unfreak', nouns are turned into adjectives, e.g., *väga punk* 'very punk' (Kerge 2004), acronyms and occasional blends become lexemes (Kerge 1990: 25–31); stems are shortened in compounds and derivatives, etc. (see above). As the language abounds in more or less regular patterns of potential words it is not easy to differentiate between creative and normal language use.

Creativity seems to lie in stem-formation or, in combining words and stems with each other and with suffixes, or even more, in how established or potential words are used considering the norms of the fields and the genres typical thereof. Sometimes, the verbal valency is creatively changed (*jaluta mind* 'walk me' instead of regular *jaluta minuga* 'walk with me'), or decreased (e.g., a legal term (*kerge/raske rikku-mine* '(light/heavy) infringement' ← *rikku-ma* 'to brake' is used without an obligatory direct object, here *civil acts*). Influenced by English, doubt is expressed with the unexpanded verb *olene-b* 'it depends; lit. depend-s', etc. Sometimes, semantic rules are broken in inflection; e.g., *võrdse-ma-d* 'equal-COMP-PL' in the translation of Orwell's famous [...] *some animals are more equal than others* (Kerge 1996; 1998: 21–31).

List of abbreviations of some Estonian cases

ABESS	= Abessive case	ILLAT	= Illative case
ADESS	= Adessive case	INESS	= Inessive
ALLAT	= Allative case	PARTIT	= Partitive
COM	= Comitative case	TRANSL	= Translative case

References

- Aavik, Johannes 1914.** -line *ja* -lik lõpulised omadussõnad. Jurjev: Eesti Kirjanduse kirjastus.
- Ahrens, Eduard 1843.** *Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes*. Reval: Lindfords Erben.
- Argus, Reili 2005.** Imitatiivide kohast lasekeeles: reduplikatsioonist, morfoloogiast ja sõnaliigilisest ambivalentsusest. *ERÜ aastaraamat* 1: 19–34.
- Bauer, Laurie 2004.** *A Glossary of Morphology*. Edinburgh: EUP.
- Chalvin, Antoine 2010.** *Johannes Aavik et la rénovation de la langue estonienne*. Paris: ADEFO/L'Harmattan.
- Dressler, Wolfgang U. 1981.** General principles of poetic license in word formation. In: Horst Geckeler, Brigitte Schlieben-Lange, Jürgen Trabant and Harald Weydt (eds.), *Logos Semantikos. Studia Linguistica in honorem Eugenio Coseriu*. Vol. II, 423–431. Berlin/New York: de Gruyter.
- EKG 1993** = Erelt, Mati (ed.), *Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri*. Tallinn: ETA EKI.
- EKG 1995** = Erelt, Mati (ed.), *Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus*. Tallinn: ETA EKI.
- Erelt, Mati 2007.** Preface. In: Mati Erelt (ed.), *Estonian Language*. Tallinn: EA Publishers, 7–8.
- Erelt, Tiiu 1982.** *Eesti oskuskeel*. Tallinn: Valgus.
- Erelt, Tiiu 2007.** *Terminiõpetus*. Tartu: UTP.
- Habicht, Külli 2001.** *Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal*. Tartu: UTP.
- Jõgever, Jaan 1920.** *Eesti keele grammatika. II aasta*. Tartu: Odamehe.
- Kasik, Reet 1975.** *Verbide ja verbaalsubstantiivide tuletusvahekorrad tänapäeva eesti keeles*. Tartu: TRÜ.
- Kasik, Reet 1991.** Derivatiivsetest laenudest. *u*-liitelised verbid eesti ja soome keeles. *Keel ja Kirjandus* 8: 466–476.
- Kasik, Reet 1994.** *Verbid ja verbaalsubstantiivid tänapäeva eesti keeles. Tuletusprotsess ja tähendus*. Tartu: Tartu Ülikool.

- Kasik, Reet 1996.** *Eesti keele sõnatuletus*. Tartu: UTP.
- Kasik, Reet 1997.** Typology of Estonian and Finnish word-formation: The Verb. In: Mati Ereht (ed.), *Estonian: Typological Studies II*, 42–73. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kasik, Reet 2001.** Analytic causatives in Estonian. In: Mati Ereht (ed.), *Estonian: Typological Studies V*, 77–123. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kasik, Reet 2006a.** Nominalisatsioon meediaudiste tekstimoodustusvõtena. *Keel ja Kirjandus* 2: 122–134.
- Kasik, Reet 2006b.** Nominaliseeritud protsessi agent meediaudistes. *ESA* 51: 21–37.
- Kasik, Reet 2010.** Tähelepanekuid soome ja eesti keele liitnimisõnadest. In: Eve Mikone, Kirsti Siitonen and Maria-Maren Sepper (eds.), *Lähivõrdlusi. Lähivertailuja* 19, 9–21. Tallinn: ERÜ.
- Kasik, Reet 2012.** Nulltuletus ja konversioon. *Keel ja Kirjandus* 12: 793–803.
- Kasik, Reet 2013.** *Komplekssete sõnade struktuur*. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kasik, Reet, Silvi Vare and Krista Kerge 2003.** Tänapäeva eesti kirjakeele uurimine: sõnamoodustus. In: Mati Ereht (ed.), *Eesti keele uurimise analüüs*, 49–62. Tartu: ES.
- Kask, Arnold 1967.** *Liitsõnad ja sõnade liitumisviisid eesti keeles*. Tartu: TRÜ.
- Keevallik, Leelo 2007.** Colloquial Estonian. In: Mati Ereht (ed.), *Estonian Language*, 343–378. Tallinn: EA Publishers,
- Kerge, Krista 1990.** *Liitsõna. Mõisteid ja seoseid*. Tallinn: ETA KKI.
- Kerge, Krista 1991.** Morfopragmaatilised seigad eesti tuletuses. In: Jaan Õispuu and Krista Kerge (eds.), *Eesti keele ja kirjanduse kateedri töid* 2, 26–30. Tallinn: TPedI.
- Kerge, Krista 1992.** Kas eesti keeles on prefiksoide? In: Jaan Õispuu and Krista Kerge (eds.), *Eesti keele ja kirjanduse kateedri töid* 3, 57–65. Tallinn: TPedI.
- Kerge, Krista 1996.** The Estonian Agent Noun: Grammar versus Lexicon. *Sprachtypologie und Universalienforschung* 49 (3): 286–294.
- Kerge, Krista 1998.** *Vormimoodustus, sõnamoodustus, leksikon. Oleviku kesksõna võrdluse all*. Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Kerge, Krista 2001.** Action nouns on *-mine* in Estonian grammar and lexicon. In: Jussi Niemi and Janne Heikkinen, *Nordic and Baltic Morphology: Papers from a NorFA Course. Tartu. June 2000*, 34–45. Joensuu: JUP.
- Kerge, Krista 2003.** *Keele variatiivsus ja mine-tuletus allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina*. Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Kerge, Krista 2004.** Viga ja loovus tekstis. Sõnalooma ja loov sõnakasutus ajakirjanduslikus essees. In: Reet Kasik (ed.), *Tekstid ja taustad IV. Tekstiliigivaatlusi*, 37–52. Tartu: TÜ.

- Knüpfner, Arnold Friedrich Johann 1814.** *Ueber die Bildung und Ableitung der Wörter in der ehstnischen Sprache*. Pernau: Johann Heinrich Rosenplänter.
- Kont, Ilse 1955.** *Isikut märkivad sufiksilised nimisõnad eesti keeles*. PhD dissertation; Department of the Estonian Language, University of Tartu.
- Kull, Rein 1967.** *Liitsõnade kujunemine eesti kirjakeeles*. PhD dissertation; Department of the Estonian Language, University of Tartu.
- Kull, Rein 1970.** *Quo vadit eesti õigekeelsussõnaraamat*. Sõnamoodustuse sihiseadid. *Keel ja Kirjandus* 7: 390–404.
- Muuk, Elmar 1938.** *uma*-intransitiivide tarvitamise piiri küsimus. *Eesti Keel* 3/5: 103–117.
- Neetar, Helmi 1994.** *Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes I*. Tartu: Tartu Ülikool.
- Plank, Frans 2010.** Variable direction in zero-derivation and the unity of polysemous lexical items. *Word Structure* 3(1): 82–97.
- Pounder, Amanda 2000.** *Processes and Paradigms in Word-Formation Morphology*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Raag, Virve 2015.** *Word-formation and language planning in Estonian*. In: Müller, Peter O.; Ohnheiser, Ingeborg; Olsen, Susan; Rainer, Franz (ed.). *Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe*. Vol. 3 (1730–1744) (HSK; 40.3). Berlin, New York: De Gruyter.
- Raiet, Erich 1966.** *Võõrsõnade kuhu sõltuvus lähte- ja vahendajakeeltest tänapäeva eesti kirjakeeles*. PhD dissertation; Tallinn: EAS Institute of the Estonian Language and Literature.
- Rätsep, Huno 1956.** *i*-sufiksilistest verbidest eesti keeles. *ESA* II: 74–91.
- Riikoja, Elli 1956.** *Kirjakeele ja rahvakeele vahekorra mõningates nominatiivse liitumise rühmades*. In: Eeva Ahven (ed.), *Keelelisi küsimusi*, 88–104. Tallinn: ERK.
- Riikoja, Elli 1960.** *Eesti keele nimisõnade nominatiivse liitumise reeglite rahvakeelne alus*. PhD dissertation; Department of the Estonian Language, University of Tartu.
- Saari, Henn 1978.** Sünkroonia, diakroonia ja kolm uut liiki keelevara. In: Huno Rätsep (ed.), *Keel ja struktuur* 10, 42–65. Tartu: TRÜ.
- Saari, Henn 1985.** Sõnamoodustuse mõisteid. In: Mati Ereht and Henno Rajandi (eds.), *Ars Grammatica* 1985. Tallinn: EAS Institute of the Estonian Language and Literature, 111–145. Tallinn: Valgus.
- Saari, Henn 1987.** *Opisanie slovoobrazovatel'nyh elementov pri složnoj sisteme fonetičeskij čeredovanij (èstonskij jazyk)*. PhD dissertation; Tallinn: EAS Institute of the Estonian Language and Literature.

- Saari, Henn 1997.** *Ein Weg zur Wortgrammatik am Beispiel des Estnischen*. Tallinn: EKI.
- Sahkai, Heete 2011.** *Teine grammatika. Eesti keele teonimede süntaks konstruktsiooni-põhises perspektiivis*. Tallinn: TLÜ Kirjastus.
- Sang, Joel 1983.** *Eitus eesti keeles*. Tallinn: TA KKI.
- SE 2012** = Statistics Estonia. <http://www.stat.ee/en>
- Štekauer, Pavol and Rochelle Lieber (eds.) 2005.** *Handbook of Word-Formation*. Dordrecht: Springer.
- Tauli, Valter 1973.** *Standard Estonian Grammar. Part I. Phonology, morphology, word-formation*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Univere, Aili 1972.** Eesti *tu*-liitelistest omadussõnadest. *ESA* 18: 159–173.
- Univere, Aili 1976.** Lisandeid *mu*-sufiksi ajaloole. *ESA* 21: 43–49.
- Vare, Silvi 1979.** *Lähtekohti eesti derivatsiooni käsitleseks*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vare, Silvi 1984.** Sõnamoodustus. In: Peep Nemvalts and Silvi Vare, *Eesti keele õpik X kl.*, 3–59. Tallinn: Valgus.
- Vare, Silvi 1994.** *Nimi- ja omadussõnatuletus tänapäeva eesti kirjakeeles*. Tartu: Tartu Ülikool.
- Vare, Silvi 2012.** *Eesti keele sõnapered I-II*. Tallinn: EKI, EKSA.
- Veski, Johannes Voldemar 1930.** Küsimused ja kostused. *Eesti Keel* 3: 70–72; 6: 144.
- Veski, Johannes Voldemar 1933.** Need kolm vastust. *Eesti Keel* 1: 28–29.
- Viires, Helmi 1961.** *ne-sufiksilised omadussõnad eesti murdeis*. Tallinn: Institute of the Estonian Language.
- Viitso, Rein 2007.** Phonology, morphology and word-formation. In: Mati Ereht (ed.), *Estonian Language*, 9–92. Tallinn: Estonian Academy Publishers.
- Villup, Astrid 1969.** *Adverb eesti keeles*. Tallinn: Eesti NSV Kõrg- ja Keskerihariduse Ministeerium.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875.** *Grammatik der ehstnischen Sprache*. St.-Pétersbourg: Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences.

MINA!

Kiriusutlus Krista Kergega

Usutles Hille Pajupuu

Intervjuu koos toimetuse õnnitlusega ilmus mu juubeli puhul,
vt Keel ja Kirjandus 2012, nr 11, lk 804–808.

Uurijaks võib saada igaüks, kes viitsib eluaeg õppida ja kes on piisavalt uudishimulik. Ometigi ei vali seda teed kuigi paljud. Sina valisid. Miks?

Jah, miks? Ega ma usu, et igaühest teadlast saab, kuigi meil parimaid noori just selles suunas julgustatakse. Tundub, et ülikool ongi väga hea keeleteadlasi kasvatama. Kuivale ujuvad õnneks kõik, kasvades mõneski praktilises keelekeskses ametis, millest me kuigivõrd ei tea. Ometi on igal keeletööl oma akadeemiline külg. Jälgin selles plaanis just soomlasi – Jyväskylä lingvistika on niisuguses suunas liikumise suurepärase näide, kus võõr- ja emakeele filoloogia saadi ühe katuse alla. On tänu väärt, et maailmamees Kari Sajavaara on Eestiski püüdnud sellekohast teadmist edendada. Mu enda teadushuvi kasvas heast seltskonnast Tartu eesti keele eriharus – suurepäraseid kaaslased, näiteks sina, kel oli siis juba Mart Remmel juhendajaks, Peeter Kaldre, kellest hiljem sai väliskommentaator, Udo Uibo, kes juhib Loomingut, või Anu Tamm, kes oma terase iroonia ja kultuurihuviga maandus kultuurihuvilisi lapsi kasvatama. Rõõm spekuloida iseendale tähtsatel, sealhulgas keeleteaduslikel teemadel – see oli see tõukejõud. Raske on alahinnata Huno Rätsepa võimet nakatada noori keeleteaduspisikuga; Joel Sanga loengud kujundasid siiani pädeva vaate toimivale keelele ja tema variantidele. Noor inimene ei saa ju aru, kui moodne on see, mida sulle õpetatakse. Olen aastaid hiljem avastanud, et arutasime sel moel lingvistikakirjandust, mis oli siis just-just ilmunud ja on alles praegu akadeemilise hariduse loomulik osa. Eestvõtmised nagu eesti keele ring oma lektorite valikuga või Tapa keelepäev sundisid mõtlema ja lugema. „Keele ja struktuuri“ sari oli nagu krimka, käest panna ei saanud. Ja juhendajad – mäletan uhkust, et Ellen Uuspõld ise just mind juhendab. Tema

napid kiidusõnad, mida kahjuks oli põhjust lausuda vaid korra ülikooli jooksul, on elu aeg meeles. Kuid samas ei usu ma, et kõik see hea ilma algul nime- tatud pinnaseta toiminuks. Sõbrad on esikohal. Tammemamma kapsasupp ja ülikooli kohvik oma jututeemadega toitsid niisama palju kui peahoone audi- tooriumid; Allik ja Bezzubov, Talvet ja Torop on sellest ajast niisama tähtsad kui keeleõppejõud; meie häbematud kirjanduslikus vormis murde- ja kooli- praktika päevikud olid niisama tähtsad kui uurimistöö. Ennast tituleerin mõt- tes hoopis õpetajaks. Elu aeg õppida – iseäranis uudishimust – sobib just selles ametis hästi. Eesti keele uurijaid on meil palju ja häid, aga vahel ei jätku neil seda õpetajale vajalikku uudishimu ja huvi oma töö praktilise väljundi vastu. Kui sõna õpetlane oma praeguse tähendusega ei oleks eesti keeles veel olemas, siis paneksin just sellesse tüvesse „õpetaja“ ja „teadlase“ kokku. Kõik loetav moodustab põneva ja lõputu mosaiigi, kust alati on mõni kild puudu. Neid kilde oskavad teised paika panna, ainult kuula ja küsi. Osalustunne on minu jaoks võluvamaid. Tegelikult olengi ümbruse nägu. Minu elu teevad inimesed mu ümber. Ka noored, kes praegu mu puslesid siit-sealt lõhuvad ja teise nurga alla pööravad – mis rõõm! Omamoodi roll on kahjuks ka neil inimestel, kelle tõine ebaausus ja keeleasja ajamist asendav pealiskaudne eneseupitus pane- vad nägema kolleegide solvamist, noorte alandamist ja muud ükskõiksust ini- meste suhtes. Üldtunnustatud põhimõtetest möödavaatamist ja võistlemist on ühistulemise nägemise asemel suisa liiga palju.

Oma teadustööd alustasid pärast ülikooli lõpetamist Keele ja Kirjanduse Insti- tuudi terminoloogia- ja õigekeelsussektori grammatikagrupis. Mida peamiselt meenutad sellest ajast? Kuidas kujundas instituudi aeg Sinu väärtushinnanguid?

Meenutan vaba vaimset õhustikku, mille märksõna on grammatikagrupi juhataja Henno Rajandi isiksus. Muidugi käib isiksuse ees tema töö. Teadsime, kes meid tööle kutsub, olime kogenud, et lugemist võib valida Rajandi tõlki- janime järgi, teadsime tema esseistlikku laadi ja mõtteerksust. Olime tund- nud Mart Rummeli lennukuse tõmbejõudu ja mõistuse ebatavalisust. Inime- sed ise võimendasid selle vaimustuse siiski kümnekordseks. Grammatikute õhustikku on raske kirjeldada. Rajandit peab tundma, tundnud olema. Ühest küljest meenub töö ühendava ja kasvatava protsessina. Kui Rajandi ütles, et raamatukokku on tulnud huvitav raamat, siis võisid kindel olla, et nädal hil- jem hakkab ta seda sinuga sisuliselt arutama. Kaks korda ei lükanud lugemist

edasi keegi. Ka ilmus siis suure sagedusega rühma sari „Ars grammatica“, mille iga käsikirja arutati sel moel, et igaüks esitas oma märkused nii kirjalikult kui ka suuliselt. Niisamuti arutati uusi kooliõpikuid ja valmivaid väitekirju. Juhendati ja retsenseeriti üliõpilastöid, arutati õigekeelsuse uuemaid seisukohti. Toimusid nn kontrastiivseminarid, kus soome kolleegidega oma teemat sai jagada. Lihtsalt pidi tööd tegema. Teisest küljest meenub Rajandi ütlus, et noorele teadlasele makstava palga eest võib ka ainult tööl käia ja telefoni vastu võtta. See tähendas, et n-ö töötöö edasilükkumise piisav põhjus oli muu vaimne tegevus. Kellelgi meist oli käsil ilukirjandustõlge, kriitikalugu või ettekanne sootuks kirjanduse valdkonnast või tuli teha järjest mitu telesaadet, esineda õpetajatele ja kokku panna noorteadlaste konverents oma teesidega, kuhu keelesõbralik kommunistdirektor Sõgel grammatikutest kunagi ega kuidagi ei tahtnud lubada Rein Kruusi tema põnevate arhiiviteadmiste ja sügava kirjandustunnetusega. Kõigesse „kõrvalisse“ suhtuti kui olulisse tegevusse. Nõnda oli igaühel individuaalse arengu pinnas ja ruum. Puudus ainult võimalus olla vaimselt laisk. Ja lõppude lõpuks, Rajandiga laulsime 80-ndate algul kahekesi Eesti hümn (teised ei teadnud sõnu), Rajandi ja Palli noorusemeenutused kasvasid seletamatul moel ja tegid „meie aja“ avaraks, millegi osaks, mõnusaks hetkeks jätkuvuses. Eks seesama vaimne elavus ilmestas toona ka naabrust. Arvutuslingvistikat juhtis Mart Remmel oma organisatorigeeniuse, sära ja külgetõmbega, oma ümmarguse maakeraga, kus polnud mingeid aja- ja ruumpiire: „Šost“ (Šostakovitš) oli sõber ja Ameerika oli siinsamas. Temagi ümber oli kogu aeg inimesi, kelle seltskonna üle rõõmu tunda. Grammatikud löid tema sektoris kaasa Ülle Viksi arvuti-ÕS'i märgendamisel, et siis oma teemasse puutuv materjal pöördloendina, märgendikaupa või muul kujul kätte saada. Aitasime ka vormisõnastiku märksõnu valida jms pisiasjades. Pool humanitaarmaailma ei teadnud veel tiigrihüppest unistada, aga KKI-s oli arvuti tänu Remmelile lingvisti loomulik töövahend. Mardi organiseeritud rahvusvahelised sümposionid, mille väike seltskond koosnes maailmanimedest, ja ülemaailmne foneetikakongress – kõik see tegi meie Eestist maailma osa. Mul enesel algas neist üritustest teine sõprus akadeemik W. U. Dressleriga. Kui maailmakuulsa koolkonna looja palub lahkelt kolleegid kokku kutsuda ja veeta pealelõuna talle oma seisukohti tutvustades, nagu see mees 1983. aastal, siis tuleb teadlane olla ja asju tõsiselt sõnastama hakata. Jalad võttis nõrgaks. Aga sealtpoolt saadetud kirjandus oli olulisi võtmeid lingvistika tänapäeva. Kokku võtta võiks asja nii, et KKI aeg võttis inimeste

vahelt vanusepiirid ja andis teadusele rahvusvahelise mastaabi. Ta õpetas märkama iga töö olulisust, kasvas mõistma, et igal järgmisel põlvkonnal on oma asi ajada – tegelikult omamoodi seesama vana asi. Küllap andis see küünarnukitunde, õpetas tolerantsust ja vaimset nõudlikkust enda vastu. Mu iseloomu juures tähendas mastaapne kooslus paraku ka sügavat veendumust, et kõik kolleegid on väga targad ja minul ei ole öelda midagi võrdolulist. Teadust kirjutama pani hoopis Rajandi teadlikult kasvatatud järglane Mati Erelt, kellele pikkadeks aastateks anti piiramatud võimalused teadusele pühenduda, et ta siis grammatikarühma üle võtaks ja grammatikute kogunenud teadmised grammatikaraamatuni viiks. Seegi oli Rajandi: mina teen alusmüüri ja loon materjali (inimeste pädevuse), järgmised ehitavad maja edasi, olgu see tõlkimine, Eesti asi või grammatika. Mind aitas Mati sunnimeetod: kahe kuuga olgu su tulemused paberil, siis saad uue töö. Ka see osutus tähtsaks, avastasin, et alles kirjutamine sunnib mind mõtlema täpselt ja et olen valitud tööks valmis. (Kahjuks ei tähenda see minu puhul, et suudaksin selgelt väljenduda.) Veel kord – mind on alati kujundanud ümbrus. Armastan inimesi ja õpin nendelt tänuga rohkem kui arvata. Peale nimetatute avastasin siis Mati Hindi, Eevi Rossi, Henn Saari, Rein Kulli, Asta Õimu, Elli Riikoja, Tiiu Erelti, Helmi Neetari, kellest igauhisikupära on mind toetanud ja aidanud. Loetlemata jäävad need paljud eakaaslased, keda pidasin oma sõpradeks, ja sõbrad, keda pean märkamatuks eakaaslasteks. Nad kõik on pere kõrval mu elule näo andnud. Lisaks paljud praeguse EKI inimesed, kes on minust nooremad ja keda imetlen. Nüüd juba ammu eemalt.

Vaatamata kõigele lahkusid 1987. aastal instituudist – Sinust sai Tallinna Pedagoogikaülikooli õppejõud. Tolles ajas ja kontekstis olid õppejõuks üsna noor. Kust tuli äratundmine, et käes on aeg hakata oma teadmisi jagama? Kas tollane kujutus õppejõu tööst pidas paika?

Jälle tuleb rääkida teistest. Jaan Õispuu kujundas toona seal ümber eesti keele kateedrit. Ei tea, kust tal see julgus kutsuda, aga sinna ta mind kutsus. (Vene filoloogidele olin siis juba aastakese stilistikat lugemas käinud.) Tegin sel ajal Henn Saariga uut tüüpi ÕS-i ja suhe oli väga hea. Eks siis Saari küsisingi nõu. Vastus oli ühtaegu julm ja innustav: laua taga töö nõuab enesekindlust ja oskust oma aega nõudlikult jagada, loengutöö sunnib aega täpselt kasutama ja teeb enesekindlamaks, sest loengud toovad alati kaasa seisukohti,

mida tasub avaldada. Kuna ta arvas mul kabinetitööks sobivaid jooni puuduvat ja lektorioskusi selgelt kiitis, siis julgustas see mind kohta vastu võtma. Selget ettekujutust ülikoolitööst ei olnud väike kogemus mulle andnud. Oli ainult ebamäärane hirm, sest olen alati olnud väga enesekriitiline ja ebakindel. Ei kujutanud ettegi, kuidas kolleegid julgevad end nii targaks pidada, et teisi õpetada. Aga kõik, mis Saari arvas, osutus õigeks. Viljakas tööelu algas Pedas, seal kasvas ka julgus olla täpselt nii loll, kui sa oled, ja ajada oma asja pidevalt õppides. Elu ongi diskussioon, inimese panus ongi üks paljudest, õppejõude selleks ongi noorte ümber palju, et igahelalt midagi õppida – õpib ikkagi inimene ise, teiste asi on näidata talle kätte, kui palju on maailmas ruumi ja kui palju kaoses häid toetuspunkte. Ainus reegel: ei tohi olla nii loll, et noored peajagu lühemana ülikoolist lahkuvad, kui nad oma omaduste poolest võiksid. Heast õpetajast peab saama omas ajas hea õpetaja, heast toimetajast peab saama omas ajas hea toimetaja jne. Õpetamine mulle sobib, ainult lõputu *déjà vu* kummitab, kuigi ma kunagi ei kasuta kaks aastat täpselt sama materjali.

Samal ajal kui alustasid õpetamist, alustas eesti filoloogias õpinguid ka peatselt tuntuks saanud ajakirjanik Toomas H. Liiv. Tema on iseloomustanud Sind kui õppejõudu, kellega oli huvitav arvestusi-eksameid teha. Sinu puhul polevat olnud tegemist tuupimisega, vaid pigem aruteluga. On Sul oma ülikooliajast meeles kedagi, kelle eksamitel Sulle meeldis käia? Kuidas üldse on võimalik teha eksamit üliõpilase jaoks oodatud sündmuseks? Kui innukalt on praegused üliõpilased nõus arutlema, või mida üldse ootab üliõpilane Sinu arvates õppejõult?

Olin oma ülikooliajal võtnud põhimõtteks: mida ma õpin, seda ma ka tean, mida ei, seda ei. Kõike ei jõua inimene iial ja mul oli ju ka pere. Siis lihtsalt juhtus paaril eksamil, et ei teadnud valmis vastuseid ja tuletasin vastuse asjast, mida olin eksamiks õppinud või üldse lugenud. Ühel Jüri Talveti ja ühel Inge Undi eksamil juhtus nii, et just sellisest vastusest kasvas arutelu aine üle ja sain maksimaalse hinde. Inge Unt kutsus eksami lõpetuseks koguni aspirantuuri. Niisugune „lähikompav“ eksam oli Harald Peebul alati. Võrreldes nende eksamitega, kus teadmiste väga juhuslik ja ebaoluline lünk mängis hindes suurt rolli, tundus see mulle üllatav ja lugupidav. Sealt siis samalaadne püüd ajal, mil õppejõuna alustasin – ehk esimesed viis aastat. Ühel hetkel tekkis tunne, et ma ei jaksa. On huvitav fenomen, et sellises eksamis on liiga

palju isiklikkust. Tõeliselt raske oli inimesele öelda, et huvitav isikupärane mõte liigub aine aspektist suisa eksirajal, aga vastuseid on tundeskaala ühest otsast teise ja ütlema pidi. Leidsin, et mulle on lihtsam kirjalik ja „ebaisikuline“ eksam. Selle juures olen nüüd püsinud ning ega enam vist suulisi eksameid ei tunnistatagi. Vahevorm on ka olemas – arvatavasti olin esimesi, kes aastat kaheksa-üheksa tagasi hakkas Viini ülikoolis nähtu järgi koduse essee vormis eksameid korraldama. Seesuguse töö puhul olen nõustunud kommenteerima kõigepealt mustandit. Eesmärk ei ole ju hinne, vaid sisuline õpitulemus. See on tegelikult eriti nõudlik eksam ja sobib ülemastmes ning magistriõppes (mis hakkavad nüüd samastuma). Huvitaval kombel püsib hindegamma ikka ühesugusena, kuigi kaovad läbikukkumised. Ainult paar täiesti sisutut tööd olen saanud kohe n-ö puhtas vormis ja pidanud tagasi lükkama. Mida üliõpilased ootavad, ma ei tea. Selles mõttes on õppejõu töö kunst. Vaatan küll tagasiside lehti, kus tudeng kursust iseloomustab, ja panen alati midagi kõrva taha, mida paremini teha saaksin. Kuid tavaliselt on mul juba arvamuse lugemise ajal põhjendus, miks tudengile ebameeldiv asi peab põhimõtteliselt endistviisi jääma. Õpivormidega on raske. Aastaid ei tahtnud seminarid välja tulla ning ei tule mõne rühmaga siiani. Eesti filoloogide rühmas – need on sellised omased noored – on raske panna arutlema kõiki ja vaigistada piisavalt neid, kes alati ja kõigi eest sõna tahaksid võtta. Ka endal on raske vait olla ja mitte liiga vara sekkuda, ma ju muudkui arvan midagi! Rühmad, kus on koos n-ö ära õppima harjunud noored, sellised Eesti kooli naisviiemehed, on lausa minu kirstunael. Räägi aga asi ära, mina omandan ja vastan – mis sa vahepeal küsid! Ei taha nad midagi oletada ega omast kogemusest kasvatada. Isegi õpiharjutust ei tahaks nad teiste kuuldes kommenteerida, et miks, vaid lihtsalt õigesti ära teha. Koolikultuuri vili. Nendega saan tavaliselt hakkama ajapikku.

Sul on väga laiad teadmised lingvistikast, kusjuures ka sügavad. Oskad Sa umbkaudugi öelda, mitut erinevat loengukursust oled oma 15. õppetööaastaks pidanud? Mis valdkondi on need hõlmanud?

Teadmiste sügavuse kohta ütlen: ära usu hundi juttu. Olen võimeline vajadusel süüvima ning iva üles leidma, aga teadmiste laius ja sügavus käivad kokku väga harva. Järele mõeldes siiski – ma räägin ikka seda, milles olen veendunud. Loetava taha jääb piisavalt ruumi küll. See tuleb aastatega, muutub

ja avardub aastatega. Aineid on olnud palju, sisuks stilistika, leksikoloogia üldiselt ja sõnamoodustus kitsamalt, süntaks, tekstianalüüs, keele sotsiaalsed funktsioonid ja variatiivsus, õigekeelsus, lastekeel, reklaamikeel ja -tekst, õiguskeel ja -terminoloogia, nüüd ka emakeele didaktika ning suuline ja kirjalik kommunikatsioon. Neid aineid on tulnud adresseerida erinevalt. Eesti keele osakonnaski on erinevad erialad (eesti keel emakeelena ja võõrkeelena, referenttõlkijad, keeleteimetajad), pluss sarnase ainenimetusega kursusi on kesk- ja ülemastmel või ülemastmel ja magistriõppes. Samas olen lugenud küll algõpetuse õpetajatele, küll reklaamiala algajatele, küll sotsiaalteaduste magistriõppele ja nüüd on mainitud kommunikatsioon ülikooli üldaine. Valikainena välja pakutud kursusel võib omakorda leida kõiki astmeid ja erialasid läbisegi. Sel sügissemestril näiteks on aineid kolm, kuid kahes neist on täiesti erineva suunitlusega rühmad, nii et seminarid-praktikumid on nagu öö ja päev. Paar korda olen piiri tahagi õpetama sattunud. Nõnda et tööd jätkub. Kursuste arvu, mis eri valdkondi eri aspektidest ja eri adressaadile lugedes kokku tuleb, on küll raske öelda. Peale loetletu on kümnete kaupa olnud täiendkoolituse teemasid väga erineva haridusega inimestele. See akadeemiliselt vägagi nõudlik töö on Eestis niisama tähtis ning on kurb, et ei inimeste ega asutuste akadeemilistes aruannetes ei ole selle jaoks isegi kohta.

Oled öelnud, et Su hobi on teha kõike kiiresti. Su tohutu töövõime on mind alati hämmastanud – alailma midagi valmimas, pooleli ja ees ootamas: uued kursused, artiklid, ettekanded. Lisaks jõuad osaleda mitmes töörühmas, kolleegiumis, toimkonnas, sekkuda päevaprobleemidesse, aidata sõpru ja kolleege hea nõuga. Mis suunas mõte praegu liigub? Millega kavatsed tegelda lähematel kuudel-aastatel? Kas planeerid pikalt ette? Kuidas puhkad, et kõike seda jõuda?

Müstika on minu jaoks, kuidas suudavad kõigega toime tulla kolleegid juhtivates ametites, kus üksikisiku kasutegur olevat kümme-kakskümmend protsenti, aga energiat läheb mitme eest. Iseenda peremees olla (muidugi niipalju, kui mul see pereamana välja kukub) – see eluviis ise on oma laadi puhkus. Tegelikult pidasin kiire toimetamise all silmas kodutöid, näiteks õblemist, kudumist, koristamist, eriti aga sööki (kaks esimest hobi on mu elust küll kadunud ja kahetsen seda väga). Vahva tunne on teha kiiresti ja hästi! Igal oma väike hullus – tegelikult kaotan võidetud aja võib-olla suitsupauside peale, et järgmised toimingud läbi mõelda. Loen kõike aeglaselt, pean näiteks tööasjus

tingimata märkmeid tegema; aiatööd teen mõõduka tempoga, naudin. Ja ma kirjutan väga aeglaselt ning mitu-mitu korda läbi. Isegi oma mõtlemisvead leian alles paberil, arusaamatud kohad jäävad tihti teistele leida. Kavad? Leida oma olemasolevatele uurimisandmetele kiire avaldamisvorm ja teostada see, sest monograafia võtaks liiga palju aega. Eks jäägid jää tulevikulugudesse. Vahetasin sügisel õppetooli ja uued ained nõuavad oma. Ka on esialgu kodus kaks noort inimest, kelle kooli- ja argielu minu tegemisi kujundavad. Nagu öeldud, on mu enda elu üldisemaski mõttes osalus ja nii see ehk ka jääb. Kõik mu elus algab kellegi teost, kirjutisest, palvest või soovist. Nii ei saagi midagi plaanida. Just niisugune ma olen. Kui mul olnuks suured plaanid, siis arvatavasti ei jäänuks nende teostamisel puudu ei töövõimest ega arusaamisest. See lihtsalt ei ole mina, mulle meeldivad kõik tööd ja ma ei pea ühtki neist ebaoluliseks või teistest vähem tähtsaks. Võistlejanatuurid on mulle sügavalt vastumeelsed, ennast ei tohiks teistega võrrelda. (Saan küll aru kurvast irooniast, et öeldus varjub annus sedasama võrdlemist.) Maadlen siiski – enesega või inimliku alatusega. Viimast ei tasuks, määrib hirmsal moel. Puhkuseks on tööde vaheldus, erialakirjanduses aeg-ajalt tekkivad kirkastumised ja uus mõte, töötamine ise ja tulemus, mis osutub kellelegi vajalikuks. Kui midagi tõesti tahan, siis on see õppida oma „vaheldusi“ rütmis hoidma. Kas või öösel alati magama või laupäevad lingvistikast vaba hoidma. Ei oska. Kogusummas töötan niisama palju kui iga teine inimene. Raban kaks aastat ja siis kaotan kaks täit kuud, sest ei suuda hetkekski ei tööle keskenduda ega puhkuseks lõõgastuda. Rütmistatud ajajärkudel on iga tegevus nauding, üleväsimus võtab maitse kõigelt, ka töölt ja pereelult – jääb ainult kohusetunne. Tõeliselt tähtsaks pean koosolemisi, kus inimesi on kaks ja aega on küll, aga need on elu harv kingitus isegi kodus. Väga hea on olla sugulaste seas, kahjuks on nii suur kui ka väike pere üha harvemini ühise laua ümber ega kiirusta. „Päris“ puhkuseks on tööeas olnud kontakt inimestega, vahel ka plaadid, hea krimka, igasugune inglase film või aktuaalne saade maailma tegemistest. Alles aastat viis-kuus tagasi hakkasin taas igatsema oma nooruslemmikute, kontserdi ja teatri järele. Enam ei pettu, linnateatrit lausa armastan. Väike tõrvatilk ei riku enam mett, vaataksin maailma justkui muhedama meelega. Eks inime puhka teadagi millal. Elu on lühike aeg, aga ainumas enda oma. Noor Mart Remmel tavatses rääkida, et inimesel on kolm väärtust: bioloogiline, seltskondlik ja tööine. Noh, kolm korda ema ma olen, kuigi vahest mitte päris nõnda, nagu tahaksin, ja küll tuleb aeg lapselapsigi kantseldada. Et olen

inimestele võõras, sihuke üksik imeliku suuga hunt, seda kahetsen paratamatuse tundega. Küllap kellegi elus mul ikka oma roll on olnud. Kas oskan omad tööd aistitavaks tervikuks veeretada, ei usu, aga lisan mõttes – kui sel õpetaja puhul vähimat tähtsust on. Üks ehitab elu aeg endale nekroloogi (jälle Mardi sõnad), teine lihtsalt tunneb olemasolust, tööst ja inimestest rõõmu. Tähtis on hoopis tervis ja see, et lastelastele meie patte kätte ei tasutaks.

Lollus läheb müügiks isikupära sildi all

Tiia Penjam, intervjuu Krista Kergega

Intervjuu ilmus Sirbis 14. septembril 2012 ja seejärel Postimehe arvamusrubriigis 16. septembril 2012.

Kvaliteetse ja nõ libahariduse vahe käriseb kõikjal maailmas. Infotehnoloogia areng loob meile üha uusi hüvesid ja mugavusi ning püüd hakkama saada võimalikult lihtsamalt ja väiksema vaevaga on justkui programmeeritud iga elusolendi loomusesse. Kui vaatame viimaste aastakümnete hariduskorralduse muutusi arenenud maadel, siis on needki enamasti suunatud sellele, et vähendada rasket tööd ja pingutusi. Eesmärk on saavutada teadmiste võimalikult hõlpsam omandamine: üldharidusõpinguisse on põimitud mängud, lõbu ja atraktiivsus, õpitava sisu on tuntavalt lihtsustatud (kohati piirini, kus sisu enam õieti polegi) ning abi- ja tugiõppe edendamisel on jõutud selleni, et sulaselge laiskuski määratletakse endastmõistetava erivajadusena.

Paralleelselt nende tendentsidega pakub nüüdisaja IT-tugi inimestele, kes on keskmisest hariduspüüdlikumad ja õppimissuutlikumad (kusjuures need kaks asja käivad enamasti koos), võrratuid tingimusi: info hankimise, kiire töötlemise, õppijat abistavate audio- ja videovõimaluste rohkust, mida pole olnud eales enne. Nii see lõhe aina kasvabki: targad saavad üha targemaks ning kehvakased jäävad aina rumalamaks.

Hariduse kvaliteet on äärmiselt aktuaalne teema. Mäletamisi oli see 2010. aastal, kui haridusministeerium avaldas oma kodulehel kaaluka rahvusvahelise uurimuse hariduse kvaliteediteguritest. Kõige enam sõltus hariduse kvaliteet õpetajast. Kui nüüd hakata sellest otsast peale, mitte rääkida rumalatest lastest, siis on probleem väga lai ja tõsine. Üleilmastumine killustab erialateabe. Õpetajate õppejõud ülikoolis on rahvusvaheliselt tunnustatud eriteadlane väga kitsas valdkonnas. Olen seda nimetanud SIG-efektiks: igal niigi kitsal alal, nt haridustehnoloogia või e-õppe, kognitiivse keeleteaduse või sotsiolingvistika

alal, on omakorda eri uurimissuundi ja voole esindavad teemapõhised koostöörühmad, mida kutsutakse *special interest groups* ehk SIG. Ei ole enam olemas avaras mõttes haridusteadlast nagu emeriitprofessor Viive-Riina Ruus või keeleteadlast nagu samas staatuses Mati Hint, kes on ühtaegu avarad ja sügavad ning lisaks sõnakad ühiskonnategelased. Sellised inimesed annavad erialale ühiskondliku mõõtme ja ühiskonnale olulise vaatenurga. Nende puudumine tähendab, et kindla ülikoolieriala moodne loenguteave on kokku suhteliselt juhuslik mosaiik, mitte süsteemne erialapilt veendunud maailmapildi osana. (Rääkimata, kui rumalalt ja jõuliselt suunavad kõrgharidust ametnikud, loosungite nimel manipuleeriv poliitika ja valedel alustel edukultus, mis on teised teemad.)

Kui nüüd kujutada ette tulevast aineõpetajat, siis parimalgi juhul ei oska ta ujuda ja visatakse vette viletsama või parema päästerõngaga. Õnneks on mõni loodud ujuma ja väga paljud ujuvad IT-päästerõnga toel. Need õpetajaandega ja targad ja osavad. Kui palju neid siis õigupoolest koolis on?

Tuleb tõesti möönda, et individualism kasvab ja lollust pole enam kombeks peita: seda müüakse isikupära sildi all. Ka hakati koolis koostöösutmatust umbes 40 aasta eest ja lohakust 20 aastat tagasi isikupäraks nimetama: klassis ei pea töörahu olema, ei ole vaja vihikupabereid, ei ole vaja ainevihi-kuidki, kirjuta kuskile kraaksjalgadega märkmeid (sest igaühe käekiri ongi isikupärane) ja sodi sinna igavusest vahele – ning ... avasta täiskasvanuna, et rahuliku elurütmi, töö- ja pereelu toetavad harjumused annaks ainult varakult kujundatud korrameel. Ehk see enam ei ole nii, kuid meile üldarusaadavalt öeldes, *the damage is done*. Peale selle veel edukultus ... Oht pole kehvakased, v.a siis, kui nad tänavale satuvad. Oht on enesekesksed ja enesekindlad karjääriinimesed, kes ajavad oma silte niikaua taga kui need rinnas ja hakkavad siis lollust võimukalt juurutama. Pealiskaudsusest on saanud haridus-ideaal. Nüüd on riigikogu otsustanud, et noored ei saa enam ka oma raha eest eesti keeles edasi õppida – see oli minu arvates pealiskaudse keskhindekultuse vastumehhanism. Formaalselt edukas pealiskaudsus on nõutav ja varsti ka domineeriv.

Faktiteadmistesse panustava hariduse – ehkki sellise kooli ehedaid näiteid pole Eestist viimase saja aasta tagasivaates kuigi lihtne leida – miinused kaaluvad ilmselt üles kõik tuupimiskooli plussid. Ilmselgelt ei ole eruditsioon ja tarkus sünonüümid, ent (fakti)teadmiste omandamise vastu võitlejate retoorikast jääb

tihtipeale mulje, justkui välistaks üks teise. Selgitusi selle kohta, kuidas saada targaks ilma teadmisteta, eriti ei kohta. Kui näiteid otsima hakata, leiame vististi kõige sagedamini selliseid, kus tarkus käib teadmistega kenasti käsikäes ... Kuid elus saavad hakkama, oskavad arukalt toimida, suudavad kiiresti vajalikku õppida siiski ka paljud neist, kel kuigi suurt hulka kooliteadmisi ette näidata pole. Küllap on see, mida me tavaarusaamades tarkuseks peame, märksa keerulisem ja raskemini defineeritav mõiste kui eruditsioon, olgu kitsas valdkonnas või laiemalt. Teadmisi omandada saab oma suutlikkuse piires igaüks, aga targaks saada ... ei tea, vist mitte.

Eks püüa koolgi pakkuda eeskätt teadmisi, sest inimest targaks õpetada pole tema võimuses. Pigem enda kui kõrvaltvaataja silmis targad on tihtipeale ka need, kes nõuavad õpetajalt ja haridussüsteemilt imetegusid. Mida üldse oodata tänapäeva koolilt – ajal, mil tõsine teadmine nõ rahvahariduses justkui hängutub ja hajub, ehkki teadmised saaks igaüks ka koolitunni abita kätte kiiremini ja kergemini kui kunagi varem?

Eks ta üks keeruline asi ole, see tarkuse kogumine, saati siis jagamine. Minu suur unistus on põhikool, mis õpetab õpivõimeliseks inimeseks ja näitab kätte, mis teed inimene käia võiks, ning gümnaasium, mis lubab leitud andeid ja huvisid arendada kindlas suunas. Välja võiks see näha umbes nii, et mitte ema ei pane last raha eest muusikakooli, vaid et lasteaia- või klassiõpetaja saadab tasuta muusikakooli katsetele. Mitte et Toots on loll, vaid et Tootsil on erakordne organisaatorianne, mis vajab rakendust. Teha nii targaks ja/või osavaks, et just oma koha leiaks.

Moodne on rääkida eri laadi kirjaoskusest üldise kirjaoskuse osana. Võtame näiteks looduskirjaoskuse. Mida saaks inimene loodusteemadel kaasa rääkida, kui ta loodust ei tunne? Ma ei mõtle siin ainult kindla puuliigi äratundmist leherootsu ehituse järgi või seda, et lindu tuntakse laulust, vaid tõepoolest teadmisi, kuidas füüsikaline maailm toimib ning mida looduse seaduspärade tunnetamine maailmavaateliselt tähendab. See nõuab süsteemseid teadmisi, kaasa arvatud selle kohta, et hetkeülesannet aitab lahendada kindel valem – nähtust tundmata ja valemi rakendusala teadmata ei saa valemit ennast ka veebist kätte (ehkki keerukam valem ise võiks telefonis ollagi, mitte peas). Või muusikatundmine: kui ma ei tea sonaadi terminit või oma lemmikautorite nimesid, siis ma muusikat YouTube'ist otsida ei saa. Minu isikupära hakkab sõltuma moest. Või ajalookirjaoskus kui kooliaine eesmärk: ei saa ajaloo teemadel kaasa

rääkida, kui ajaloo kulgu ei tunne ega tea fakte vähemalt niisuguse täpsusega, mis aitaks täppisdaatumid oma nutiseadme ekraanile saada.

Korilane jäi ellu, sest tundis taimi. Veebikorilane peab ka teadma, mis kõlbab süüa ja kus see kasvab. Arvatavasti tuleks koolis anda just selline miinimum, mis lubaks igal hetkel vajaliku faktini või nähtuse täpse selgituseni jõuda. Maailmapilt peab olema moodne, et terasid ja söklaid eristada. Ei väsi kordamast: keegi ei tea, kas tema süstematiseerimisoskus tuli leherootsude ehitusi võrreldes või käändkondi liigitades. Mingi piirini peaks traditsioone usaldama. Olen olnud sellise olukorra ees, kus komisjon hindab kellegi magistritööklõbistamised kasinaks, kuid pärast selgub, et hinde A korral oleks see noor õpetaja lõpetanud *cum laude*. Järelikult on olemas ülima pealiskaudse edu valem, mida saab kasutada täpselt nii kaua, kuni asi nõuab süvenemist ja oskust loetud seisukohti omadel eesmärkidel sünteesida ning uurimuses kasutada. Minu arvates on just see oluline iga päev: leida infot, sünteesida eri vaatenurki ja tegutseda sünteesitu toel. Järelikult saab isegi stuudiumi läbida selleta, kui hoolikalt igaks eksamiks memoreerid.

Tuletaksin aga meelde, et õpioskused on asendamatud. Palju on räägitud Kanada uurimusest, kus selgus, et tulevast edu ei määranud hinded, vaid see oli kõige otsesemas seoses kooliajal mõõdetud funktsionaalse lugemise oskusega.³⁰ Eks see olegi oskus vajalikku kirjavarast leida, seostada ja rakendada – mida tähtsam on võrgustumine, seda tähtsam on just sellist laadi toimetulek.

Kas ja kuivõrd võib internet osutada omamoodi kõverpeegliks, mis võimendab meie (väär)arusaamasid hariduse ja harituse allakäigust? Hüperaktiivsete netikommentaatorite enesekindel rumalus on tüütuseni leierdatud teema. Vähem on räägitud sellest, et arvutiajastuga kaasneva sisutühjuse laiutamine peletab sotsiaalmeediast eemale inimesed, kes oskavad ja võiksid eri teemasid asjatundlikult kommenteerida – kes jaksab valvekommentaatorite võhiklikkusega võidu joosta! See ehk jätabki vahel mulje, nagu ei teaks mitte keegi mitte midagi. Tõsiseltvõetavad teadmised liiguvad kitsas ringis, mitte laiatarbe-meedias.

Tõsiseltvõetavus võib ka olemas olla, kuid seda hakkab häirima võimlus oma mõtteid piiramatult sõnastada. Näiteks olen ise haritlaste väga

³⁰ Vt: P. Bussière, R. Hébert, & T. Knighton, Educational outcomes at age 21 associated with reading ability at age 15. 2009 Statistics Canada [10. VIII 2012 esitatud link 18.08.2022 ei tööta).

vaimurikastest listidest ja foorumitest lahkunud just selle pärast, et asjalikke seisukohti argumenteeritakse ja toetatakse väga paljusõnaliselt. Nii jääb lugejaid lõpuks vähem kui kirjutajaid. Keskkond, millel puudub tsenseeriv-kujundav moderaator, on nagu juhuslikult kokku pandud trüki, kus enne tuleb teema lõpetus ja keset raamatut sissejuhatus. Iva hajub, järjestusloogika ei toeta, tekstide seosed tuleb ise leida ja pool juttu on nii lohisev, et ei kõlbaks üldse avaldada. Just interneti toimetamata keskkondades adub väga selgelt, kui tähtis on toimetamiskultuur, millest muuseas maikuu Loomingus rääkis Joel Sang. Komponeerimine on selle tähtsaim osa. Minul on küll täitsa ükskõik, kas avaldada internetis või paberil, kui vaid lool on oma kindel koht mingis adutavas tervikus ja avaldamiskeskkonnal selged kvaliteedireeglid. Seega ei ole probleem tingimata internetispetsiifiline, kuid võimendub seal, sest kokku peavad saama oskus toimetada, oskus keskkondi tehniliselt hallata ja raha, et seda korralikult teha. Ka lehekommentaare võiks lugeda, kui saaks neid mingi sisu- ja emotiivanalüüsi mootoriga selekteerida.

Internet on teadagi ammendamatu tarkuseallikas, aga ka niisama ammendamatu eksitaja. Näiteks ilmus suvel (26.VI) Postimehes sõnum, et Raimo Raag leidis keelemees Saareste arhiivist sadu uurimata murdekaarte. See pälvis kaks kiiret kommentaari. Esimeses leitakse, et „pealkirjas peaks olema ... leidis keelemehe Saareste mitte ... leidis keelemees Saareste ...“, kuigi võib ka nii, nagu lehes kirjas, ning ega teinegi „millal Saareste sõnaraamatuid ka noorem põlvkond Eestis näha saab?“ näita kirjutaja asjatundlikkust. Me seal kommenteerime ja suhtleme või ei.

Ega ilma internetita saa enam elada, kas me seal kommenteerime ja suhtleme või ei. On ka väga palju eri kvaliteediga kirjastajaid ja raamatuid, kuid poes ja raamatukogus valib inimene ise, milleks ja mida. Mina ei suuda Kroonikat lugeda ei veebis ega paberil, kuigi trüki- ja kirjavigu seal pole. Mis seal võrgus teisiti kui mujal – kes usub kommentaari, kes guugeldab Saareste kohta kõikvõimaliku ise silma ette. Veebi eelis on, et küsija võib juhuslikult saada kohe vastuse, näiteks et mõistelise sõnaraamatu indeksit saab EKI kodulehel kasutada ja iga mõiste tähistajakimbu koos viidetega leida; et Saareste on selles või teises raamatukogus avariilul; et seda koju ei jaksakski osta vms. Seekord küsijal nii hästi ei läinud, kuid paberlehe taga ei olnuks tal üldse kelleltki küsida. Kui kommentaaride avaja leiab, et need pole informatiivsed, on

võimalus nad kohe sulgeda, nagu paneme käest raamatu, mis meid ei kõneta, või leheloo, mis on maailmavaatelt vastuvõetamatu.

Mõnigi kord leiab kommentaaridest väga põnevaid arutlusi. Olen omas ainsamas kommentaariumiuurimuses pidanud tõdema: asjalik tekst üldolulisel teemal sünnitab nii palju asjalikku lisainfot, et võrk kodanikuühiskonna platvormina on tähtsam kui kogu poliitiline kemplemine sama teema ümber. Ehk hakkab kodanikumeedia siiski ühel hetkel ka poliitikale tõsist survet avaldama.

Eesti keel pole eriline, aga ta on miljoni inimese ainus emakeel

Sulev Oll, intervjuu Krista Kergega

Intervjuu ilmus Wiedemanni keeleauhinna pälvimise puhul Maalehes 6. märtsil 2019.

Peab ütlema, et see aeg oli vaimselt tappev. Nagu naljatas varasem laureaat Reet Kasik, korraks oled kõige tähtsam keeleinimene – ja siis sind unustatakse igaveseks. Autasu tähendas rohkeid mitmes vormis intervjuusid ja esinemisi, millest ära öelda ei tulnud sellises olukorras kõne alla – loobusin ainult paarist pakkumisest, kus anti ette mulle täiesti võõras teema. Samal ajal oli kevadsemestri peal suur osa mu loengukoormusest koduülikoolis ja Tartu juristidega, keda 1995. aastast õpetan, ning doktorantide kõrval oli magistritöid juhendada hullusti (15 jõudis neid tol aastal kaitsma), lisaks mõned bakalaureusetööd, kõigil kevadel nõuga kiire. Tulemus on karm, põlesin läbi. Nii näiteks ei jõudnudki Akadeemiasse kirjutada, sest keskendumisvõime oli null. Aastakese veel töötasin. Kokku aitas end võtta ... kovid: uued õppevormid sundisid alles jäänud kursusi nullist ehitama ja väga täpselt läbi mõtlema, kuidas lühiloenguid, individuaalseid ja rühmaülesandeid sidudes suunata noored punktist A punkti O. Pean ütlema, et see oli vaimustav. Aga nüüd siis tagasi 2019. aasta märtsi.

Kas eesti keel on maailmas midagi erilist – nagu me uskuda tahame?

Eesti keel on niisama eriline nagu iga muu keel. Iga kultuur on loomulik unikaalne kooslus tõekspidamistest, toimimise viisidest ja inimese püüdlustest, ilma et seda märkaksime defineerida. Keel kannab kultuuri eilsest homsesse, suunab mõtlemist, tagab tekstide arusaadavuse üle põlvkondade. Täies elujõus lähisugulasi pole just palju kõrvale panna. Eesti keel pole eriline, aga ta on miljoni inimese ainus emakeel, mis kannab enam kui 100 aasta vaimset pärandit ja täidab hetkel ladusalt kõiki inimelu, kultuuri- ja riigielu funktsioone.

Kui me ütleme, et keel areneb, siis kuidas? Kas ja kui, siis kes seda arendab?

Keel on asendamatu tunnetusvahend ja kultuuri kandja ning samas suhtluse – näiteks asjaliku kommunikatsiooni ja sõnakunsti – põhivahend. Nii pragmaatilise kui ka esteetilise kommunikatsiooni olemus on öelda midagi uut või teisiti. Tekst on inimtoimingute ja inimtegevuse osa, reaktsioon varasematele tekstidele, mis on omakorda mingi sündmusahela ja mõtteviisi osa. Teadlane sõnastab, mida ta leidis ja millist varasemat teooriat see täiendab, kinnitab või kummutab. Ta õpetab oma üliõpilastele selges eesti keeles, mida teised leidsid ja mida see moodsas maailmapildis tähendab, olgu vahendatu kirja pandud millises tahes keeles. Kirjanik loob tekstiga mingi individuaalse maailma, mille asjade seisud, suhted ja tegelased kannavad sõnumit koos, tähendus on teosel tervikuna. Tõlkija vahendab meile uue masina kasutusjuhendi, enneolematu sündmuse kirjelduse või unikaalse kunstiteose ja -kogemuse. Arenev keel on kogu elav keel kõigis oma lugematutes muutlikes kasutusolukordades, samas või muus keeles loodu peegeldustes, mõtteviisi aeglastes või järskudes muutustes.

Kas eesti keeles saab tipptasemel teadust teha? On nn teaduskeelega keelel rohkem eeldusi ellu jääda?

Teadust ei tehta mingis keeles. Keeled – enamasti mitu korraga – on vahend teaduslikult mõelda, oma uurimuse konteksti, käiku ja tulemusi tõlgitseda ja senistega suhestada. Kui teadusmõtte arengut ühes keeles pidevalt ei peegelda, siis ei kanna see keel moodsat maailmapilti. Kui ta ei kanna moodsat maailmapilti, siis pole võimalik anda ajakohast haridust ei koolis ega meedias – ja siis vahetab haritud inimene keelt. Võimekas noor valib keskkonna, mis annab talle soovitud vaimse kasvuruumi. Hästi kurb on aga, kui üritame ülikooliloengus inglise keelt, olgu või Cambridge'i tasemel kasutada ainult seepärast, et häbeneme nõuda riigikeele valdamist siia õppima ja õpetama tulnutelt või suunata neid eesti kirjandust lugema. See on alaväärsuse ja vaimukitsuse apoteoos, mis võib eestikeelse hariduse nullida.

Kardame, et praegune areng inglise keele suunas on liiga kiire. Kas sel kartusel on alust? Millal üks keel pole enam „see“ keel?

Tundub, et küsite, kui palju saab aineksest laenata ühte keelde, ilma et see keel lakkaks olemast tema ise. Inglisekeelsus on üleilmastumise ja võrgustumise loomulik kaasareng. Inimene pigem segab keeled kokku, st kasutab kuskil üht ja kuskil teist ning lülitub mõnes olukorras kordamööda mõlemale. Uurisin kümne aasta eest eri liiki kirju – teismeliste e-kirjades oli niisama palju inglise keelt kui täisnimestest teises meililistis. Kummaski oli ingliskeelseid sõnu 6%, aga teismelistel vahendasid ingliskeelsed sidusad lausedlõigud õrnu teemasid, samal ajal kui töökeeles ilmusid inglise oskussõnad eesti lausetesse. Usutavasti sellised igapäevased ümberlülitused sagenevad ja eesti keel kaotab ajaga funktsioone. Kirjakeelt saab aga riigi toel hallata väga kaua – Euroopa Liidus ei ole võimalik üksi inglise keelele üle minna, aga suured riigid seda ei tee (ehkki Els Oksaare järgi Hamburgi Ülikoolist oleks see ammu otstarbekas).

Kas on uuritud, kui olulisi jälgi jättis eesti keelde vene keel, olgu siis esimesel venestamisajal või nõukogude ajal?

Viimastest vene mõjudest on Uno Liivakul ja Henno Meristel raamatud ja Mati Hindil mahukad uurimused. Need vene mõjud erinevad inglise omadest ennekõike ideoloogialt. Struktuurilaenuks on ühesugused, mõlemad on ju indoeuroopa keeled. Ajuloputus oli tsaaririigis ja N. Liidus erinevat laadi, aga Tsaari-Venemaa kohtukeelt jäljendasid ka kommunistid. See tuli välja mu doktoritöös: näiteks oli eesti ajakirjandustekst kõige keerukama lausestusega Stalini ajal ja keerukuskõver tõusis Stalini aja lähedale 1980ndate venestamislaikes. Taastatud vabariigis jäljendas ka osa erakondi seda keelt, kuid kümne aastaga olukord muutus. Kantseliit säilis ametnike tekstides, kuid on Riina Reinsalu värske doktoritöö järgi pisitasa kadumas sealtki.

Mismoodi mõjutab eesti keelt see, et üha rohkem venelasi – nii vähemalt tundub – on hakanud eesti keelt kasutama?

Eesti keelt kasutatakse võõrkeelena tõepoolest üha sagedamini ja julgemini, tore ju. Selle mõju eesti keelele ei oska ma ennustada. Praegu näen, et

professoriks kandideerides võib teha kirja- ja keelevigu igal slaidil, aga eesti põhi- ega keskkooli niisuguste vigadega lõpetada ei saa. Arvatavasti peame tõsiselt mõtlema, kuidas ja mis piirini olla tolerantsemad oma noorte keelekasutuse suhtes. Nemad kaotavad eksamil hulga punkte isegi argikeelse sõnamuutmise puhul, mis ju tähendusvahetust üldse ei mõjuta.

Kuhu Ida-Virumaa keelekümbelus võib tegelikult välja viia? Kas selleni, et venelane hakkab meie keelt oskama või me muutume ise jeestlasteks?

Vastus on: mõlemat. Tähtis on riigikeelne kommunikatsioon, tähtis on igaühe võimalus saada meie ainumal eestikeelsel maal võimetekohast haridust ja tööd. Kõige vähem tähtis on, kas töötaja kõlab jeestlasena või eestlasena, tähtis on, et ta looks aruka ja asjakohase teksti, vajagu see siis keeletoimetamist või mitte. Just toimetamiskultuuri tuleb säilitada ja tähtsustada, sest kirjakeele, saati riigikeele funktsionaalsust peabki teadlikult hoidma.

Kas Eestis on teaduslikult uuritud sotsiaalmeedia mõju keelele? Tundub ju, nagu suhtleks me FBs nagu hoopis mingis teises keeles?

Jah ja ei. On uuritud sotsiaalmeedia keelekasutust ning isegi reklaamisõnumite ja era-SMS'ide keelt. Meie nutikeel on ehk suulispärasem, kuid väga kirjakeelelähedane. Eesti keeles pole eeldusi *4u-* või *U2*-sorti keelemänguks, mis teeb inglise nutikeele lausa hiina keeleks. (Eks me sealt midagi ka laename.) Mõju on aga võimatu uurida, rohkem kasutatakse kirjakeeles inglise konstruktsioone kui sõnu ja *LOL*-lühendid asjalikku teksti ei ulatu. Keele muutumine on hiiliv, keerukas ja paratamatu protsess, sest tänane eesti keel on järgmise põlve jaoks ainus eesti keel. Mis on sage, see jääb.

Kui te tahate lugeda tõeliselt ilusat eesti keelt, mille lugemislauale võtate?

On see ehk Liiv või Ristikivi, Paul-Eerik, Kristiina Ehin, Önnepalu, Kaus või hoopis Sauter? Loen Henno Rajandi ammuseid tõlkeid või midagi sellest, mida on tõlkinud Indrek Koff, Märt Väljataga, Aet või Maiga Varik, Krista Kaer... Hoidku, ei jõuaks ilmiski oma lemmikuid üles lugeda. Väldin pävalehti ja tellin kultuuriväljaandeid. Küllap valin ikka, keda ja mida tahan lugeda, mitte eraldi keelt. Käest ära võin raamatu keele pärast panna küll.

Mida soovite eesti keelele eesti keele aasta puhul?

Tavalisest rohkem ametlikku tähelepanu, tavalisest rohkem läbirääkimisi üldhariduse õppekava iseloomu ja keeleõppe üle, rohkem diskussiooni keelekorralduse üle ja keelekorralduse sees. Ootan riigimehelikku poliitilist diskussiooni, kus EKRE ei saa mikrofoni ega leheruumi. Ootan keelellu liitujaid, kes armastaksid eesti keelt ja kultuuri ning suudaksid inglise keelele anda tema vältimatu koht. Ootan noorte ausat-julget eestikeelset kaasarääkimist kõiges, mis puudub vaimseid väärtusi, elurikkuse säilimist või keskkonnaväenuliku tsivilisatsiooni ohjeldamist ega teeni erakondlike noortekogude karjäärihimu. Ootan eestikeelset haridusvälja, kuhu ei unustata väärilt kaasata ühestki rahvusest haritlasi. Ootan eestikeelset ülikooli, kus iga saabaja omandab kõigepealt riigikeele, ja tolerantsust kõigi nende keelekasutuse suhtes, kelle emakeel ei ole eesti keel. Eesti keel pole vahend, vaid eluruum.